TÁRSADALMI

KOLOSI TAMÁS
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

háztartásszerkezet
társadalmi mobilitás
lakásindikátorok
elvándorlás
szegénység újratermelődése
fiatalok munkaerőpiaca
segélyezési reform
romák helyzete
oktatás

RIPORT · 2018

Társadalmi Riport 2018

Szerkesztők: Kolosi Tamás – Tóth István György

A kötet 3-400 oldalon az eddigi hagyományokat folytatva áttekintést ad a legfontosabb társadalmi jelzőszámok alakulásáról. A TÁRKI Háztartás Monitor Vizsgálat legutóbbi adatbázisa, korábbi idősorok, aktuális empirikus vizsgálatok anyagai és mindezek társadalompolitikai és szociálpolitikai összefüggései adják a kötet munícióját. Ebben az évben is külön figyelmet kapnak a társadalomszerkezet, szegénység és egyenlőtlenségekre vonatkozó mérőszámok, amelyeket nemzetközi kontextusba helyezve az EU-tagországok adataival összehasonlítható adatokat ismertetnek a fejezetek. A TÁRKI jelenleg futó nemzetközi összehasonlító kutatásai, más magyarországi és nemzetközi összehasonlító elemzések, valamint idősorok alapján a kötet előkészítését erre a célra készülő számítások támogatják.

TARTALOMJEGYZÉK:

Európa messze van?

Kolosi Tamás–Szivós Péter

1. Bevezetés

A magyar társadalom régi és mélyen megalapozott óhaja az európai életkörülmények utolérése, a történelmileg kialakult lemaradás ledolgozása. Lényegében ez fejeződik ki abban is, hogy a 2018-as Eurobarométer-felvételben a megkérdezettek 61 százaléka – tehát az 56 százalékos EU-átlagnál is nagyobb mértékben –- kötődik az Európai Unióhoz, a nagyon kötődők aránya is magas: 20 százalék (az EU-átlag: 14 százalék, de a portugál arány mindössze 7 százalék). (*EC,* 2018) A Társadalmi riport 2014-es kiadásának egyik központi témája éppen ezért a lemaradás és felzárkózás vizsgálata volt. Ennek keretében Oblath Gábor a makrogazdasági, Szívós Péter a jövedelmi és fogyasztási felzárkózást vizsgálta (*Oblath,* 2014, *Szivós,* 2014). Az elmúlt években politikusok, újságírók egyik kedvenc témája lett Magyarország Európától való leszakadása és/vagy felzárkózása.

A konvergencia fogalmának két megközelítése ismeretes a növekedéssel foglalkozó közgazdasági irodalomban. Egyrészt, a σ-konvergencia, amely az országok közötti gazdasági szint szóródásának csökkenését jelenti (lásd *Dalgaard–Vastrup,* 2001, *Miller–Upadhyay,* 2002, *Lucke,* 2008, Monfort, 2008, Pfaffermayr, 2009). Másrészt a *β*-konvergencia, amikor a kevésbé fejlett országok a gyorsabb növekedésük miatt közelednek a fejlettebbekhez (lásd *Barro–Sala-i-Martin,* 1992, *Mankiw és szerzőtársai,* 1992, *Michelacci–Zaffaroni,* 1998). Mi cikkünkben e második megközelítés szerint vizsgáljuk a kérdést, de azt a gazdasági mutatóknál tágabban értelmezzük. Jelen írásunkban hosszú távú tendenciákat elemzünk, fő kérdésünk: vajon a rendszerváltás óta közelebb kerültünk-e az európai gazdasághoz és életkörülményekhez, vagy pedig a leszakadási hipotéziseket igazolják az adatok. A válaszhoz természetesen mi is beleütközünk a hosszú távú statisztikai elemzések alapproblémájába, az összehasonlítható adatok hiányába, illetve az adatok összehasonlíthatóságának nehézségeibe. További gondot jelent azonban annak meghatározása, hogy mit is akarunk utolérni. Az Európai Unió bővítéséből ugyanis egyértelműen adódik, hogy az uniós átlag a fejlődéssel nemcsak

emelkedett, hanem a bővítés, a kevésbé fejlett országok taggá válása következtében csökkent is. E két hatás kiszűrésére magyar adatokat csak ritkán hasonlítjuk az uniós átlaghoz, inkább a 15 legfejlettebb eredeti uniós ország átlagához viszonyítunk, illetve kiválasztottunk négy referenciaországot: a földrajzilag és történelmileg hozzánk legközelebb álló élvonalbeli Ausztriát, a legkevésbé fejlett nyugat-európai Portugáliát, a volt szocialista országok közül pedig a történelmi referenciának számító, fejlett Lengyelországot és a kevésbé fejlett Romániát. Azt vizsgáljuk tehát, hogy miként mozdult el az elmúlt 25-30 évben Magyarország az Ausztria–Portugália–Lengyelország–Románia tengelyen.

2. Gazdasági fejlettség

A GDP változását a 15 uniós ország átlagához viszonyítottuk. Míg a rendszerváltást követően ezen országok GDP-jének 44,7 százalékán álltunk, addig 2016-ra elértük ezen országok átlagának 62,7 százalékát, tehát a közeledés egyértelmű. Korántsem ilyen rózsás azonban a kép, ha a másik két volt szocialista ország növekedési ütemét is megnézzük.

1. táblázat. A vizsgált négy ország és Magyarország egy főre jutó GDP-jének aránya az EU–15 átlagához képest (összehasonlító áron)

Év	Ausztria	Portugália	Magyarország	Lengyelország	Románia
1991	111,9	67,8	44,7	32,3	25,9
1998	112,4	70,4	43,9	40,3	23,5
2008	112,8	72,7	56,4	50,0	44,5
2016	117,6	71,2	62,7	64,0	54,6

Forrás: AMECO-adatbázis (2018. április 3.).

A 25 év alatt a két nyugat-európai ország relatív pozíciója körülbelül 5 százalékponttal javult, a két vizsgált volt szocialista referenciaország EU–15-höz képesti GDP-je azonban duplájára nőtt, Lengyelország lehagyta, Románia pedig megközelítette Magyarországot. Figyelemre méltó, hogy a rendszerváltás első periódusában (1991 és 1998 között) az óriási átalakulás ellenére (Magyarország ebben az időben vitathatatlanul a rendszerváltók éltanulója volt) csak Lengyelország relatív pozíciója javult, a másik két országé romlott. (A nagyon jó lengyel adat feltehetően összefügg a korábbi adósság átütemezésével, míg a Németh- és az Antall-kormány óriási történelmi lehetőséget hagyott ki.) Az 1998–2008 közötti időszakban Magyarország 12,5 százalékponttal, Románia 21, Lengyelország csak 9,7 és Portugália 2,3 százalékponttal javította relatív pozícióját. A 2008-as válságot Lengyelország – és részben

Ausztria – vészelte át legjobban, és Lengyelország az ezt követő szűk évtizedben előzte meg Magyarországot. Hasonló tendenciákat látunk, ha a bruttó nemzeti jövedelem (GNI[1]) adatait nézzük (*2. táblázat*).

*2. táblázat. Az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem (GNI) vásárlóerő-paritáson (PPS)**

Év	Ausztria	Portugália	Magyarország	Lengyelország	Románia
1990	19 460	11 760	8 560	5 590	5 240
1993	21 670	13 270	8 280	6 170	4 650
1998	25 260	15 720	9 320	8 770	3 550
2008	41 360	25 590	19 330	17 990	15 880
2015	49 160	29 010	25 220	25 870	21 610
2015/1990	2,5	2,5	3,0	4,6	4,1

*A számításhoz használt adatokat PPS-ben (vásárlőerő-egységben), azaz egy közös pénznemben fejezik ki, amely kiküszöböli az országok árszintjében lévő különbségeket.
Forrás: Világbank WDI-adatbázis (2018. április 3.).

A 25 év alatt Portugália egyáltalán nem közelített Ausztriához, a legjelentősebb felzárkózás Lengyelország esetében történt, és őt követi Románia és Magyarország. Jobban teljesítettünk tehát, mint Portugália, de a felzárkózásunk (elsősorban a rendszerváltást követő válság és a 2008-as gazdasági válság következtében) jelentősen elmaradt Lengyelországtól.

Még beszédesebbek a különbségek, ha a rendszerváltást követő kormányzati időszakokat vizsgáljuk (*3. táblázat*). A magyar kormányzati ciklusok szerinti összesítés ugyan nem kapcsolódik az egyes országok fejlődésének összehasonlításához, azonban itt alapvető célunk a magyar felzárkózás vizsgálata.

A GDP- és GNI-dinamikának nagyjából megfelelő a lakosság jövedelmének és fogyasztásának alakulása is. Az EU–15 átlagos jövedelmét 100-nak tekintve, a vásárlóerő-paritáson számolt, rendelkezésre álló jövedelem 1993–2017 közötti időszakban Ausztriában 113-ról 118-ra, Magyarországon 45-ről 61-re, Lengyelországban 34-ről 63-ra és Romániában 25-ről 56-ra nőtt, míg Portugáliában 73 százalékon stagnált (*4. táblázat*).

[1] A bruttó nemzeti jövedelem (GNI) meghatározása a GDP alapulvételével történik. Ebből le kell vonni a külföldön rezidenseknek fizetett bruttó munkajövedelem, tulajdonosi jövedelem, továbbá a nekik fizetett nettó termelési és importadót. A GDP-t a bruttó nemzeti jövedelem számítása során növelő tételek a hazai rezidensekhez kötődnek: a nekik külföldről érkező bruttó munkajövedelem, tulajdonosi jövedelem, valamint a nekik külföldről fizetett nettó termelési és importadó emeli a GNI értékét.

3. táblázat. Az egy főre jutó GNI vásárlóerő-paritáson számolt változása az egyes magyar kormányzati ciklusok időszakában (a periódusok eleje = 100 százalék)

Ország	1990–1994 Antall	1994–1998 Horn	1998–2002 Orbán 1.	2002–2006 Medgyesi	2006–2010 Gyurcsány	2010–2014 Orbán 2.	2014–2016 Orbán 3.
Ausztria	116	117	117	121	113	115	104
Portugália	116	122	121	119	111	107	106
Magyarország	102	113	140	125	118	119	104
Lengyelország	122	137	126	126	137	122	106
Románia	94	111	129	159	150	121	109

Forrás: saját számítás a Világbank WDI adatbázisa alapján.

4. táblázat. Az egy főre jutó, rendelkezésre álló jövedelem vásárlóerő-paritáson (EU–15 = 100)

Év	Ausztria	Portugália	Magyarország	Lengyelország	Románia
1993	112,9	73,0	44,7	34,4	25,0
1999	110,1	73,8	42,5	41,9	23,2
2005	111,8	72,6	51,6	43,9	31,9
2011	117,2	70,2	57,4	58,2	48,3
2017	118,3	72,6	61,3	63,3	56,4

Forrás: AMECO-adatbázis (2018. április 3.).

A vizsgált közel negyedszázad alatt a hazai jövedelmi helyzet közelebb került az osztrákhoz, és ma már csak 11 százalékponttal marad el a portugáltól. Különösen jelentős volt a felzárkózás az 1999 és 2005 közötti időszakban. Ugyanakkor mind a rendszerváltási veszteség, mind a 2008-as válság kevésbé volt jelentős Lengyelországban, és így a lengyelek nemcsak a rendszerváltáskori fennálló 11 százalékpontos velünk szembeni hátrányukat dolgozták le, hanem e mutató estében is megelőztek bennünket. Románia felzárkózása pedig különösen a kétezres évek első évtizedének második felétől erőteljes.

A Világbank viszonylag sok nemzetközi összehasonlítható és hosszú távú indikátort gyűjtött egybe a *World Development Indicator* (WDI) projekt keretében (https://data.worldbank.org/). Ezek közül azok, amelyek fejlettségi mutatóként is értelmezhetők a gazdaság, a fogyasztás, az oktatás, az egészségügy, a foglalkoztatás területéről, nagyon hasonló trendvonalakat mutatnak. Ausztriához képest Portugália a kilencvenes és kétezres évtizedben egy lassú felzárkózás, majd az utóbbi 8-10 évben 60 százalék körüli stagnálás figyelhető meg. Magyarország Ausztriához és Portugáliához is lassan zárkózik fel, viszont Románia egyre jobban megközelíti, Lengyelország pedig a 2008-as válság óta fokozatosan elhagyja Magyarországot. Jól példázzák ezt a háztartások végső egy főre jutó fogyasztásának értékei (*5. táblázat*).

5. táblázat. A háztartások végső fogyasztásának egy főre jutó értékei (2000. évi dollárban számolva)

Év	Ausztria	Portugália	Magyarország	Lengyelország	Románia
1990	19 282	10 204	4 897	3 275	2 224
1998	21 676	12 606	5 107	4 891	2 434
2008	24 776	14 843	7 482	7 272	5 719
2016	24 663	14 657	7 634	8 875	6 624

Forrás: Világbank WDI adatbázisa (2018. március 27.).

4. Életkörülmények

Lényegében az országok hasonló sorrendjét tapasztaljuk akkor is, ha a lakosság életkörülményeit jelző mutatókat vizsgáljuk meg. Itt a hosszú távú dinamika elemzése még több nehézséggel jár, de a jövedelmekre és életkörülményekre vonatkozó uniós statisztika (*European Union Statistics on Income and Living Conditions, EU-SILC*) bevezetése óta jól összevethető adatokkal rendelkezünk a fejlettség keresztmetszeti összehasonlításához (*6. táblázat*).

6. táblázat. Néhány életkörülmény-mutató a vizsgált országokban, 2013

Mutató	Ausztria	Portugália	Magyarország	Lengyelország	Románia
Szegénységi kockázat a lakosság százalékában	18,3	23,4	28,2	26,6	37,4
Anyagi deprivációval érintett háztartások aránya	4,5	10,1	19,1	9,4	22,3
Lakásdepriváció a háztartások százalékában	4,2	4,4	15,1	10,4	18,9
Ezer lakosra jutó gépkocsik száma	609	567	377	628	308

Forrás: EU-SILC, 2015–2016.

Néhány mutatóban Lengyelország már beérte Portugáliát (a gépkocsik száma pedig Ausztria értékét is meghaladja), és figyelemre méltó, hogy a lakossági életkörülményeket tekintve Románia lemaradása valamivel nagyobbnak tűnik, mint a gazdasági fejlettségben. Magyarország pedig lényegében hasonló képet mutat, mint a gazdasági mutatók vizsgálatakor. A jövedelmi egyenlőtlenségek alakulása nem csak a gazdasági fejlettségtől függ. A vizsgált országok közül a legnagyobb jövedelmi egyenlőtlenség (a nettó rendelkezésre álló jövedelem Gini-mutatója) Portugáliában van (0,35), majd Románia

(0,34), Lengyelország (0,31) és Magyarország (0,30) következik, és a legkisebbek a jövedelmi egyenlőtlenségek Ausztriában (0,28).

4. További mutatók

Kísérletet tettünk arra is, hogy néhány más mutató tekintetében is megvizsgáljuk a „rendszerváltó" országok elmaradását, illetve felzárkózását. A születéskor várható élettartam tekintetében a rendszerváltás előtt Lengyelország négy, a másik két ország öt évvel volt elmaradva Ausztriától. Ez a különbség lényegében nem változott az elmúlt közel három évtizedben sem (*7. táblázat*).

7. táblázat. Születéskor várható élettartam (év)

Ország	1987	1997	2007	2016
Ausztria	75	77	80	81
Portugália	74	75	78	81
Magyarország	70	71	73	76
Lengyelország	71	73	75	77
Románia	69	69	73	75

Forrás: World Bank, Open Data (https://data.worldbank.org, 2018. június 12.).

Az ezer főre jutó orvosok számát tekintve is hasonló tendenciát figyelhetünk meg a Világbank WDI-mutatói alapján. A lemaradás nem változott, legfeljebb az a különbség, hogy a magyar adatok egy kicsit magasabbak a lengyeleknél. Ugyanez a helyzet az egészségügyre fordított kiadások tekintetében. Tehát a demográfiai-egészségügyi adatok esetében nem beszélhetünk felzárkózásról, legfeljebb Portugália került közelebb e tekintetben Ausztriához.

Egy érdekes kivétel a környezet terhelése. Úgy tűnik, hogy az energiafelhasználás nálunk – és különösen Lengyelországban és Romániában – jobban csökkent, mint a két nyugat-európai országban (*8. táblázat*), alapvetően a gazdaság szerkezeti változásai miatt (a szektorális átrendeződés és az iparági modernizáció következtében). Biztatóbb a kép a foglalkoztatás területén. A rendszerváltoztatást követően mindhárom vizsgált „rendszerváltó" országban jelentősen csökkent a foglalkoztatottak aránya, és nőtt az inaktivitás, benne a munkanélküliség. A 2010-es évtizedben azonban ebben a tekintetben elértük a nyugat-európai arányokat. Ezzel párhuzamosan korszerűsödött a foglalkoztatási szerkezet is. A szolgáltatások területén dolgozók arányában Magyarország megközelítette a nyugat-európai országokat, és a másik két kelet-európai ország elmaradása is csökkent (*9. táblázat*).

8. táblázat. A GDP ezer dollárjára jutó energiafelhasználás (olajkilogrammnak megfelelő érték)

Ország	1990	1997	2007	2015
Ausztria	104	101	92	86
Portugália	83	89	87	80
Magyarország	175*	160	114	98
Lengyelország	263	207	129	98
Románia	234	190	110	81**

Megjegyzés: vásárlóerő-paritás, 2005-ös árfolyam szerint.
*1991-es adat.
**2014-es adat.
Forrás: Világbank WDI-adatbázis (2018. március 27.).

9. táblázat. A szolgáltatások területén foglalkoztatottak aránya (százalék)

Ország	1987	1997	2007	2015
Ausztria	53	63	67	70
Portugália	44	56	58	68
Magyarország	39	59	63	65
Lengyelország	35	46*	54	58
Románia	27	29	39	46

*1996-os adat.
Forrás: Világbank WDI-adatbázis (2018 március 27).

Hasonlóan ehhez, a felzárkózás irányába mutat az is, hogy felgyorsult a korszerű technikák meghonosítása. Az elmúlt három hónapban az internetet-használók aránya már az EU-belépés idején is Magyarországon magasabb volt, mint Portugáliában, Lengyelországban és Romániában. Az utolsó 10 évben ez az adat Ausztriában 71 százalékról 88 százalékra nőtt, Magyarországon 58 százalékról 77 százalékra emelkedett. 2017-ben még 1 százalékponttal megelőztük a lengyeleket, 3 százalékponttal a portugálokat és 13 százalékponttal a románokat.

Egy ország gazdasági fejlettségének jó mutatója, hogy mennyien szereznek magasabb fokú iskolai végzettséget. A felsőfokú beiratkozási ráta azt mutatja meg, hogy egy-egy korosztályból mekkora arányban kezdik meg a felsőfokú iskolai tanulmányokat (*10. táblázat*). A „rendszerváltó" országok felzárkózása ebben a tekintetben az első másfél-két évtizedben dinamikus volt, de az utóbbi tíz évben a tendencia a lengyeleknél stagnálásba, Romániában enyhe, Magyarországon pedig radikális csökkenésbe váltott. Ez pedig nemcsak a felzárkózás elmaradását mutatja, hanem azt is, hogy a napi munkaerő-szükséglet kielégítésére koncentráló oktatáspolitika erősen korlátozza a jövőbeni felzárkózási lehetőségeket is.

10. táblázat. Felsőfokú beiratkozási ráta[*] (százalék)

Ország	1987	1997	2007	2016
Ausztria	28	50	63	83
Portugália	23**	43***	57	63****
Magyarország	16	26	68	48
Lengyelország	18	40	67	67
Románia	10	18	58	48

*A bruttó beiratkozási ráta a beiratkozottak számának és a vonatkozó korcsoportban élők számának hányadosa. A beiratkozottak életkora nem kötött, a vonatkozó népesség pedig a középfokú oktatás záróévét követő öt éves időtartam.
**1991-es,
***1998-as,
****2015-ös adat
Forrás: World Bank, OpenData (https://data.worldbank.org,Világbank OpenData (2018.jún.12.).

Összefoglalás

Összességében azt tapasztaltuk, hogy Ausztria őrzi történelmi előnyét, és a többi ország lassan zárkózik fel hozzá. Magyarországgal szemben csak kevéssé csökkent ez az előny, és a különböző mutatókban ma is 20-25 évre tehető. A magyar dinamikát jelentősen csökkentette a rendszerváltást követő (valójában a rendszerváltás egyik okának tekinthető) gazdasági megrekedés, és a 2000-es évtized végén jelentkező nemzetközi pénzügyi válságnak a magyar eladósodással való összekapcsolódása. Ugyanakkor Portugáliával szembeni hátrányunk jelentősebben csökkent. Nem számíthatunk ugyan a kilencvenes évek végétől a válságig terjedő dinamikus felzárkózásra, de ha az utóbbi 5-6 év fejlődésiütem-különbsége fent marad, valószínűsíthető, hogy 8-10 éven belül utolérjük a legkevésbé fejlett nyugat-európai országokat.

Sajnos ezzel együtt romlott a „rendszerváltó” országokon belüli pozíciónk. Ezt leginkább a lengyel adatokkal való összevetésben látszik. A már említett két válság náluk növekedéssel átélt időszaka is eredményezte, hogy ma már a legtöbb mutatóban Lengyelország előttünk jár, s nemcsak általában közeledett erőteljesebben Európához, mint mi, hanem Szlovákiával és két balti állammal együtt megközelítette, sok tekintetben el is hagyta a rendszerváltáskor a térségben legfejlettebb Szlovéniát és Csehországot. A legtöbb mutató esetében az utóbbi időben Románia is nagyobb dinamikát mutat, mint Magyarország. Elmaradásuk velünk szemben azonban nagyobb, mint Magyarország elmaradása Portugáliától.

Az „Európa messze van?” kérdésre azonban igazából nem lehet válaszolni az egyes országokon belüli különbségek vizsgálata nélkül. Korábbi elemzéseinkben (*Kolosi–Fábián,* 2016) úgy fogalmaztunk, hogy a magyar lakosság egyharmada él az európainak megfelelő életszínvonalon, s közel egyharmad

azok aránya, akik tartósan leszakadtak Európától. Jól mutatja ezt, hogy 2013-as adatok szerint, míg az osztrákok 3 százaléka él az EU medián jövedelem 50 százalékánál kevesebből, ez az arány Portugáliában 32, Lengyelországban 34, Magyarországon 51 és Romániában 86 százalék. A 2007–2013 közötti időszakban ez a mutató Portugáliában és Ausztriában valamelyest romlott, Magyarországon 6, Romániában 5 és Lengyelországban 23 százalékpontot javult. Ugyanakkor általános jelenség – és Magyarországra is igaz –, hogy 2010 és 2016 között a magasabb jövedelműek relatív helyzete javult. Az Eurostat adatai szerint 2010-ben a magyar felső decilis határértéke Európában körülbelül az alsó egyharmad felső értékét jelentette (35. percentilis), ez 2016-ra a 43. percentilisre emelkedett. Meg kell jegyezni, hogy Lengyelországban ugyanezen értékek 2010-ben 48. percentilis és 2016-ban 62. percentilis voltak.

Végül, befejezésül röviden utalunk arra, hogy az európai felzárkózás kérdése nem független néhány kevésbé „kemény” mutatótól sem. Egyrészt, a nemzetközi értékkutatás (amely jól standardizált, de értelmezésében néhány elemében vitatható) például azt mutatja, hogy a magyarok gondolkodása a gazdasági fejlettségünkhöz képest zártabb, s ez az időben is csak lassan változik. Keller Tamás Magyarország helyét a világ értéktérképén vizsgálva megállapítja, hogy Magyarország a nemzetközi összehasonlító értékvizsgálat (*World Values Survey, WVS*) adatfelvételének 4. és 5. hulláma között eltelt egy évtizedben szekularizáltabb és nyitottabb lett, de még ma is közelebb áll a kelet-európai, mint a közép-európai modellhez (*Keller,* 2010, 2014).

Másrészt, az utóbbi időben a Világbank kifejlesztett egy jogállamiság indexet (*Worldwide Governance Indicator, WGI*), amely szerint Magyarország 2007-ben még 81 pontot kapott (Lengyelország 61), majd a magyar adat 2013-ig folyamatosan csökkent (67) és Lengyelországé 74-re javult. A WGI-indikátorok között Ausztria és Portugália minden mutatóban megelőz bennünket, míg 2006-ban még Portugália csak a véleményszabadság és a korrupció tekintetében ért el nálunk jobb helyezést. Hasonló a helyzet a lengyelekkel való összehasonlításban, míg a románoknál ma is minden mutatóban jobban szerepelünk (http:// info. worldbank. org/ governance/ wgi/#reports).

A címben feltett kérdésre tehát lényegében két választ is adhatunk. Egyrészt Ausztriához képest lassan, Portugáliához képest gyorsabban közeledünk, a lengyelek pedig egyértelműen megelőztek és a románokhoz képest még jól állunk a rangsorban. Másrészt, hogy Európa messze van-e? Attól is függ, kinek.

IRODALOM

Barro, R.–Sala-i-Martin, X. (1992): Convergence. Journal of Political Economy, Vol. 100. No. 2. 223–251. o. https://doi.org/10.1086/261816.

Dalgaard, C. J.–Vastrup, J. (2001): On the measurement of σ-convergence. Economics Letters, Vol. 70. No. 2. 283–287. o. https://doi.org/10.1016/s0165-1765(00)00368-2

EC (2018): Public Opinion. European Commission, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/getChart/themeKy/26/groupKy/314.

Keller Tamás (2010): Magyarországi értéktérkép. Szociológiai Szemle, 2010/2. sz. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_2_42_70_kellertpdf.pdf

Keller Tamás (2014): Megfogyva bár, de törve… Mérsékelten javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és2013 között Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 373–403. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b338.pdf

Kolosi Tamás– Fábián Zoltán (2016): Vagyoneloszlás Magyarországon. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport. Tárki, Budapest, 98–112. o. http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/05kolosi.pdf

Lucke, B. (2008): ρ-convergence. Economics Letters. Vol. 99. No. 3. 439–442. o. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2007.09.017.

Mankiw, N.–Romer, D.–Weil, D. (1992): A Contribution to the Empirics of Economic Growth. Quarterly Journal of Economics, Vol.107. No. 2. 407–437. ottps://doi.org/10.2307/2118477.

Michelacci, C.–Zaffaroni, P. (1998): (Fractional) Beta Convergence. Journal of Monetary Economics, Vol. 45. No. 1. 129–153. o. https://doi.org/10.1016/s0304-3932(99)00045-8.

Miller, S. M.–Upadhyay, M. P. (2002): Total factor productivity and the convergence hypothesis. Journal of Macroeconomics. Vol. 24. No. 2. 267–286. o. https://doi.org/10.1016/s0164-0704(02)00022-8.

Monfort, P. (2008): Convergence of EU regions: Measures and evolution. European Union Regional Policy. Working Papers: A series of short papers on regional research and indicators produced by the Directorate-General for Regional Policy. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/200801_convergence.pdf.

Oblath Gábor (2014): Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 21– 50. o. http://real.mtak.hu/20257/1/b323.pdf.

Pfaffermayr, M. (2009): Conditional β- and σ-convergence in space: A maximum likelihood approach'. Regional Science and Urban Economics. Vol. 39. No. 1. 63–78. o. https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2008.06.004.

Szivós Péter (2014): A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: felzárkózás vagy leszakadás? Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 51 – 62. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b324.pdf.

Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében

Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról

Tóth István György–Szelényi Iván

1. Bevezetés

A társadalmi egyenlőtlenségeket összességében jellemzi az, hogy mekkorák a különböző társadalmi csoportok közti távolságok (milyen a társadalom szerkezete), és hogy mennyire átjárhatók az egyes csoportok közötti határok, vagyis, hogy mekkora a társadalmi mobilitás (*Andorka,* 1982, *Erikson–Goldhorpe,* 1992). Tudva, hogy a társadalmi távolságokat vagyonnal, jövedelemmel, fogyasztással, piaci pozícióval, hatalmi helyzettel, kulturális tőkével vagy sok más tényezővel is mérhetjük, elemzésünkben jövedelmi/vagyoni egyenlőtlenségekről szólunk.

Kézenfekvő feltételezni, hogy ahol nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, ott kisebb lesz a társadalmi mobilitás, és fordítva. Ezt jeleníti meg az úgynevezett Nagy Gatsby-görbe (*Krueger,* 2012 elnevezése *Corak*, 2006 cikkét követően). A nagyfokú és széleskörűen elérhető társadalmi mobilitás mintapéldája ugyanakkor az úgynevezett amerikai álom,[1] eszerint az amerikai társadalomban levő egyenlőtlenségek mellett is (majdnem) mindenkinek megvan az esélye arra, hogy akár a lehető legnagyobb társadalmi távolságokat is bejárja. A társadalmi mobilitás friss kutatásai nemcsak, hogy alaposan kikezdték ezt az Amerikára vonatkozóan kialakult képzetet (lásd például *Björklund–Jäntti,* 1997, valamint *Jäntti és szerzőtársai*, 2006), hanem egyenesen a patrimoniális kapitalizmus kialakulásáról értekeznek (*Piketty,* 2015). Utóbbiban az előrejutást már nemcsak, hogy nem érdem és erőfeszítés, innováció és vállalkozás szabja meg, hanem az öröklés és a kapcsolatok, miközben a hatalom és a vagyon birtoklása a társadalom felső 1 százalékánál vagy 1 ezrelékénél koncentrálódik. Ha mindez igaz, akkor az amerikai társadalom csak még jobban

[1] James Truslow Adams 1931-ben megjelent The Epic of America (Az amerikai álom) című regényét idézi *Reeves* (2017) 15. o.

„ráfekszik” a „Nagy Gatsby-görbére”, hiszen a patrimoniális jellemzők az egyenlőtlenségeket növelik, miközben a mobilitási esélyeket csökkentik.

Az azonban egy külön kérdés, hogy konkrétan hol is húzódik az igazán markáns határvonal a társadalmi egyenlőtlenségekben. Az elmúlt években különös figyelmet kapott a felső 1, illetve 0,1 százalék gazdagodása s jövedelmének emelkedése. Bár ez kétségtelen, de az újabb nemzetközi (főleg amerikai) irodalom, hangsúlyozza, hogy a társadalmon belüli szakadás nem csupán a felső 1 százalék és a 99 százalék között van, hanem merevedik a határ a „felső középosztály” (a felső 10-20 százalék) és a társadalom más rétegei/osztályai között. Ezt a hipotézist a posztszocialista országokban még nem vizsgálták, ennélfogva tanulmányunk egyik fő kérdése éppen ez: kimutatható-e nálunk is a felső 10 százalék és a további 90 százalék között növekvő egyenlőtlenség és csökkenő mobilitás.

A magyarországi rendszerváltástól (is) sokan várták, hogy a gazdasági és politikai működésmód megváltozása az alacsony jövedelmi egyenlőtlenségekkel jellemzett, de lelassult mobilitású társadalmat úgy rázza fel és alakítja át, hogy közben a lojalitás helyett az érdem és a teljesítmény veszi át az előrejutásban a meghatározó szerepet. A rendszerváltás minden kétséget kizáróan sok tekintetben előrelépés is volt (*Kornai,* 1994, 2005, *Kolosi–Tóth,* 2014), ma mégis azt látjuk, hogy Magyarország – nemzetközi összehasonlításban – egyszerre jellemezhető viszonylag közepes szintű jövedelmi egyenlőtlenségekkel és alacsony szintű társadalmi mobilitással. Az egyenlőtlenségek lényegesen nagyobbak, mint voltak a rendszerváltás előtt, nem tekinthetők azonban kirívónak sem a környező országokéval, sem általában az európai országokéval összevetve. Az is igaz, hogy vannak a gyors meggazdagodásokról szóló eseti történetek (hogy mást nem mondjunk: a TOP100 kiadványok legtöbb hőse első generációsan gazdag), mégis van valami baj az eloszlás „belsejében”; mintha lennének belső törésvonalak és falak, amelyek (nagy általánosságban és tömegében) akadályozzák a nagyobb társadalmi csoportok közötti előre jutást. Az érdemnek az előre jutásban játszott szerepével kapcsolatban pedig elég általánosak a kételyek (*Tóth,* 2010), amelyek a válságot követően még erősödtek is (*Tóth–Branyiczki,* megjelenőben). Cikkünkben ezeket a falakat igyekszünk jobban láthatóvá tenni.

Előrebocsátunk három megjegyzést. Egyfelől: témánkban kevés empirikus kutatás született, ezért a Társadalmi riportban követett gyakorlathoz képest cikkünkben kicsit több a sejtés és a hipotézis. Másfelől: az utóbbi években elburjánzott politikavezérelt megközelítésekkel („Mi vagyunk a 99 százalék”, *Occupy Wall Street* stb., illetve *Piketty,* 2015 és mások) szemben úgy gondoljuk, hogy a jelentősebb választóvonalak nem a felső (vagy alsó) egy-két százalékot választják le a többségről. A felső egy százalék „előszobája” akkor is

a felső tized vagy ötöd, ha éppenséggel ezeken a nagyobb csoportokon belül is jelentős társadalmi távolságok lelhetők fel. Ugyanígy: az alsó néhány százaléknál lényegesen szélesebb az a csoport, amelyet veszélyeztet a legalsó néhány százalékba kerülés veszélye. Végezetül: a rendszerváltás utáni magyar gazdaság- és társadalomtörténetet egy folyamatnak fogjuk fel, amelyben az egyenlőtlenségek és a mobilitás változásait természetesen befolyásolták a választási ciklusokon belüli társadalompolitikai intézkedések, de – mint látni fogjuk – az alapvető trendekhez és a szóban forgó falak épüléséhez nem társítjuk konkrét ciklusok konkrét intézkedéseit.

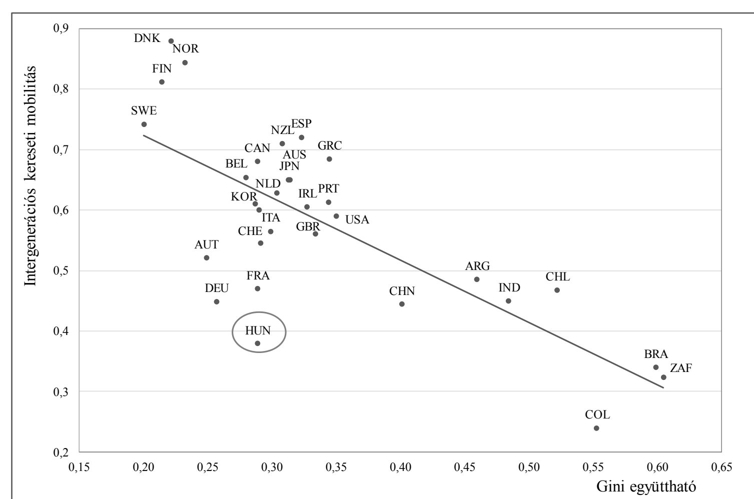
2. A „Nagy Gatsby" és a magyar helyzet

Egy frissen megjelent OECD-tanulmányból (OECD, 2018a) vettük át az *1. ábrát*, amely a vízszintes tengelyen a jövedelmi egyenlőtlenség nagyságát, a függőleges tengelyen pedig az intergenerációs jövedelmi mobilitás mérőszámát és a kettő közti összefüggést mutatja. *Krueger* (2012) – utalva Scott F. Fitzgerald regényének hősére, aki az amerikai álom rabjaként a legaljától a legtetejéig elszántan és gátlástalanul járta be a teljes amerikai jövedelmi létrát azért, hogy meghódítsa a tőle irdatlan nagy társadalmi távolságra levő szerelmét – a „Nagy Gatsby-görbének" nevezte el a Miles Corak által (egy korábbi adatokra épített ábrán) bemutatott összefüggést. Krueger ezzel arra figyelmeztetett, hogy az az egyenlőtlenség növekedése az Egyesült Államokban még inkább lehetetlenné teszi az amerikai álom megvalósulását.

Az egyenlőtlenségek nagysága és az intergenerációs kereseti mobilitás közti teoretikus kapcsolat nem teljesen tisztázott. Feltételezhetjük azonban, hogy a társadalmi mobilitás irodalmában (*Andorka,* 1982, *Kolosi és szerzőtársai,* 2003) felvázolt hierarchikus hatások (vagyis, hogy szomszédos jövedelmi kategóriák között nagyobb a mobilitás esélye, mint a távol levők között) és az átörökítési hatások (vagyis az, hogy a születéskori státusban könnyebb benne maradni, mint kiesni belőle) egyaránt szerepet játszhatnak. Mint láthatjuk, sok országban működik is a fenti összefüggés.

Bennünket azonban a magyar adatpont érdekel. Magyarország ugyanis valamiért „kilóg a sorból"; nálunk annak ellenére alacsony a mobilitás szintje, hogy nem különösebben magas a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke.

1. ábra. Intergenerációs kereseti mobilitás és jövedelmi egyenlőtlenség

Rövidítések: ARG: Argentína; AUS: Ausztrália; AUT: Ausztria; BEL: Belgium; BRA: Brazília; CAN: Kanada; CHE: Svájc; CHL: Chile; CHN: Kína; COL: Kolumbia; DEU: Németország; DNK: Dánia; ESP: Spanyolország; FIN: Finnország; FRA: Franciaország; GBR: Egyesült Királyság; GRC: Görögország; HUN: Magyarország; IND: India; IRL: Írország; ITA: Olaszország; JPN: Japán; KOR: Korea; NLD: Hollandia; NOR: Norvégia; NZL: Új-Zéland; SWE: Svédország; USA: Egyesült Államok; ZAF: Dél-Afrika; PRT: Portugália

Megjegyzés: OECD-kalkulációk az OECD Income Distribution Database (IDD), az EU statistics on income and living conditions (EU SILC), European Community Household Panel (ECHP) és Magyar Háztartás Panel (MH)P alapján, különböző évek. A magyar adatok a Magyar Háztartás Panel 1992–1996 egyesített adatállománya és a 2011. évi EU SILC felhasználásával készültek.

Magyarázat: Mobilitás: 1-intergenerációs kereseti rugalmasság (lásd OECD 2018a, Annex 1.A1)

Az ábra számai innen letölthetők: http://dx.doi.org/10.1787/888933754272.

Forrás: OECD (2018a) 4.9. ábra, 196.o.

Valószínűsítjük, hogy az *1. ábra* alábecsüli az egyenlőtlenségek mértékét, hiszen tudjuk, hogy az empirikus adatfelvételekből akár a jövedelemeloszlás felső 5–7 százaléka is kimaradhat (*B. Kis–Tóth,* 2016), és a TOP100 kiadványokban felsorolt „csúcsragadozók" jövedelmei nagyságrendekkel fölötte vannak annak, amit a jövedelemvizsgálatok megtalálnak. A mobilitási folyamatok alábecslésére azonban – véleményünk szerint – hiba lenne pusztán abból következtetni, hogy a TOP100 tagjai első generációs gazdagok. A mobilitási folyamatok értékelése szempontjából ugyanis egyáltalán nem elég azt vizsgálni, hogy honnan rekrutálódik a társadalom legfelső tízezreléke.

A következő részekben előbb az egyenlőtlenséggel, aztán a mobilitással foglalkozunk.

3. Egyenlőtlenségek a posztkommunista Magyarországon

A jövedelmi különbségek és ennek következtében a társadalmi távolságok növekedése is egy több szakaszból álló folyamatként írható le. Az első szakasz a nyolcvanas évek második felében kezdődött, és a gazdasági szerkezet gyors és mélyreható változása jellemezte. A keleti kereskedelem összeomlása, a szocialista nagyvállalatok csődjét és/vagy privatizációját követően a foglalkoztatás erőteljes csökkent, és a folyamat következtében a munkaerőpiaci egyensúly rendkívül alacsony szinten alakult ki a korábbi magas szintű foglalkoztatottság helyett. A munkaerőpiacról tartósan kiszorult vagy annak a peremén marginalizálódott a munkaerő mintegy negyede, elsősorban az alacsony iskolázottságúak, illetve a magasabb iskolázottságúak közül azok, akik készségeiket nem tudták konvertálni a megváltozott munkaerőpiacon. A korabeli szociálpolitika korkevezményes nyugdíjbavonulással, leszázalékolással és segélyekkel igyekezett segíteni őket a felszínen maradásban, de ez – különösképpen a megfelelő felnőttképzései rendszer hiányosságai miatt – inkább csak az inaktivitást erősítette, ahelyett, hogy az aktív munkaerőpiaci alkalmazkodást ösztönözte volna. Ekkor kezdtek tartós falak épülni a képzetlenek és a képzettebbek között.

A következő időszakban a közvetlen külföldi beruházásoknak rendkívül fontos szerep jutott a növekedés elindításában és felgyorsításában, mivel azok a termelési folyamatok technológiai modernizálását hozták magukkal. A technológiai változás megnövelte a keresletet a jól képzett, fiatal munkaerő iránt, miközben az elavult emberi tőkével rendelkező, alacsony képzettségű és idősebb korcsoportok munkavállalási kilátásai romlottak. Az iskolázottság kereseti hozama ebben az időszakban erősen növekedett, annak ellenére, hogy közben elég jelentős felsőoktatási expanzió is kezdődött az országban. Az időszak a fiatalabb és magasabban képzett munkaerőnek kedvezett azok között, akik képesek voltak benn maradni a szűkebb munkaerőpiacon.

2004 és 2008 között csökkentek a mért jövedelmi különbségek. Ebben a redisztribúciós politikának fontos szerepe volt: először megnövelte az alsó középosztály számára biztosított transzfereket, majd megemelte a felső középosztály adóterheit. 2009-ben a gazdasági válság után (döntően a munkanélküliség emelkedésének következtében) növekedtek az egyenlőtlenségek és a szegénység aránya is, egészen 2013-ig. Ezután viszont a mérhető egyenlőtlenség mutatói és a szegénységi arányok is csökkenésnek indultak.[2]

2 Eurostat-adatok, (t2020_50 és t2020_52 táblák, http:// ec.europa.eu /eurostat/tgm/ refreshTable Action.do?tab = table&plugin=1&pcode=t2020_50&language=en

A 2010-től hatalomra került kormányzat szociálpolitikája előbb a szavazóbázis kiszélesítését célozta (leginkább az alsó középosztályban), majd a felső középosztályok helyzetén igyekezett javítani (az egykulcsos adózás és a különböző családi kedvezmények bevezetésével). Összességében ebben a periódusban nagyobb szerepet kapott az, hogy a kormányzat újabb és újabb csoportok számára kreált járadékos pozíciókat, ezáltal eltérítve a jövedelemgenerálás piaci folyamatait, a kiszemelt társadalmi csoportok „helyzetbe hozása" céljából.

Az egyenlőtlenségek dinamikáját tehát korszakonként különböző tényezők formálták. Előbb 1. az alacsonyabb szintre került munkaerőpiaci egyensúly (alacsony munkanélküliség, alacsony foglalkoztatás, magas inaktivitás), majd 2. a technológiai innováció és az iskolázottság növekedésének eltérő dinamikája, aztán 3. az állami adó-/támogatásrendszerek hektikus változása, végezetül pedig 4. a különböző szintű és formájú járadékok (*Mihályi–Szelényi,* 2016, 2017 és megjelenőben) társadalmi csoportok közötti átrendezésére irányuló tudatos állami törekvés.

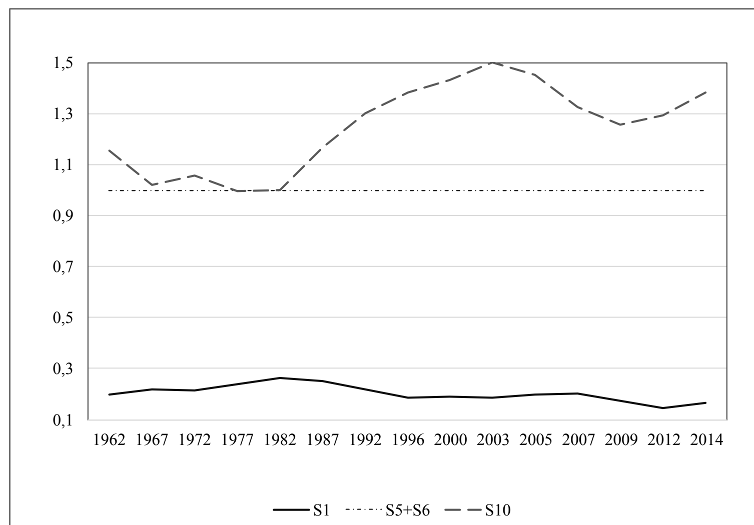
A legfelső népességtized részesedése az összes jövedelemből 1962 és 1982 között csökkent, majd 1982 és 2003 között (különösen a rendszerváltást követően) folyamatosan emelkedett, 2005–2009 között újra csökkent, majd legutóbb, 2012-ben és 2014-ben (s feltevésünk szerint 2014-18 között tovább folytatódóan) ismét emelkedett (*2. ábra*). A legalsó decilis relatív részesedése ezzel javarészt ellenkező irányba változott: 1962 és 1982 között növekedett, majd 1982-től 2003-ig csökkent. Ezt enyhe emelkedés követi, majd ismét csökken. 2014-ben, mint láthatjuk, mind a legalsó, mind a legfelső decilis valamelyest mértékben nőtt, de a meghatározó tendencia a stagnálás volt, aztán a legalsó decilis részesedése akár növekedett is (legalábbis erre engednek következtetni a szegénységi ráta csökkenésére utaló adatok).

A felső decilis jövedelmi részesedését illető alulbecslésre utalnak korábbi számítások; *B. Kis–Tóth* (2016) szerint a Tárki Háztartás Monitora által felülről elvesztett háztartások száma 2007 és 2014 között jelentősen, körülbelül 160-170 ezerről körülbelül 280 ezerre nőtt, és az EU SILC által lefedett népességgel való összehasonlítás is arra enged következtetni, hogy a KSH adatai legalább ekkora „veszteséget" mutatnak.

Vagyis a lakossági jövedelemfelvételek – a háztartások összes számára vetítve – körülbelül a népesség alulról számított 93–95. percentiliséig találják meg az egyéneket. A jövedelemvizsgálatból kimaradt legmagasabb jövedelmű csoport jövedelme az összes jövedelem mintegy 23 százalékát tehette ki 2014-ben (*B. Kis–Tóth,* 2016). Az adatfelvételen belül „befogott" jövedelmek alapján (amiből tudjuk, hogy a mért jövedelemeloszláson belüli felső huszad az összjövedelem mintegy 12-13 százalékát tudhatja magáénak) egy egyszerű

becsléssel eljuthatunk oda, hogy a felső tíz százalék az összes magyar háztartási jövedelem csaknem harminc százalékával rendelkezhet.

2. ábra. A legalsó és legfelső, egy főre jutó jövedelem alapján számított jövedelmi népességtizedek részesedése az összes jövedelemből, 1962–2014 (a két középső decilis együttes részesedésének arányában)

Megjegyzés: S1, S5, S6 és S10: a legalsó az ötödik, a hatodik és a legfelső decilisek által kapott jövedelem az összes jövedelem százalékában.
Adatforrások: 1962–1987: KSH jövedelemfelvételek alapján *Atkinson–Micklewright* (1992) HI1. táblázat; 1992–1996: Magyar Háztartás Panel I–VI. hullámai, 2000–2014: Tárki Háztartás Monitor
Forrás: *Tóth* (2015) 19. o. alapján.

Világos tehát, hogy a magyar felső osztályok a szokásos adatfelvételekben csak részben vannak reprezentálva. Az adatfelvételekben megfigyelt felső tíz százalék alsó küszöbértékei valójában a magyar társadalom felső 15 százalékának alsó küszöbértékeit mérik.

4. A felső tíz százalék belső rétegzettsége

A tényleges legfelső tíz százalék rendkívül heterogén összetételű (*Tóth,* 2018). Szakonyi Péter becslése[3] szerint 2018-ban kétszáz magyar családnak lehet nyolcmilliárd forint, és további 2000-2500 családnak lehet egymilliárd forint fölötti a vagyona. A szó szerint vett felső tízezer tetejének jövedelméről nincs és nem is lehet jó becslést készíteni (ebben a sávban ugyanis nagyon változó, hogy a vagyon hozadéka miképpen oszlik meg a megtakarítások, a fogyasztás és a beruházások között), míg az ő csoportjukba tartozók vagyonának alsó határát körülbelül 300-350 millió forint körülire lehet becsülni, mintegy 30-35 millió forint éves nettó háztartási jövedelemmel társulva. Vagyoni eloszlást alapul véve azonban a felső tízezer csúcsán és alján elhelyezkedő családok jövedelme között akár ezerszeres különbség is lehet. A felső tízezer azonban a felső tíz százaléknak még mindig csak egy százaléka…

Kolosi–Fábián (2016) makrobecslése szerint a társadalom mindössze öt százaléka tekinthető vagyonosnak (ők 2015-ben mintegy hetvenmillió forint vagyonértéknél húzták meg a vagyonosság határát), miközben a társadalom mintegy fele gyakorlatilag vagyontalan (maximum hétmilliós értékű vagyonnal rendelkezik, beleértve a lakott ingatlant).

A felső tíz százalékba kerüléshez az empirikus szociológiai vizsgálatok és az adóbevallások adatainak elemzése szerint 2014-ben elég volt mintegy 5-6 millió forint éves nettó háztartási jövedelem – még azzal a feltételezéssel is, hogy empirikus szociológiai vizsgálatok nem tudják befogni a teljes eloszlást, abból 5-7 százaléknyian kimaradnak.[4]

Szociológiai értelemben a felső tíz százalék nagyjából négy csoportra osztható (*Tóth,* 2018). A tényleges felső tíz százalék aljához, tehát a szociológiai adatfelvételek felső körülbelül öt százalékába elsősorban a „normális” polgári középosztályi foglalkozást űzők (jobban fizetett értelmiségiek, mérnökök, orvosok, egyetemi és főiskolai tanárok, kisebb, de azért prosperáló vállalkozások, vendéglátó-ipari egységek vezetői, tulajdonosai, közepesen és jobban menő ügyvédek, közjegyzők, alsó és középszinten vezető állású állami alkalmazottak, és hasonló kategóriák) tartoznak ide. Éves nettó háztartási jövedelmük 5–15 millió forint között lehet, vagyonuk nem nagyon haladja meg az 50–70 millió forintot.

---

[3] Lásd Szakonyi Péter: A felső tízezer. A gazdagodás genezise 1970. Előadás az Eötvös Csoport 2018. február 14-i rendezvényén.

[4] Meg kell jegyeznünk: a tapasztalatok szerint az empirikus adatfelvételek horizontja valahol 50–70 millió forintos vagyon és körülbelül évi 10-15 millió forintos nettó háztartási jövedelemnél ér véget. Efölött esetleg véletlenül bekerülhetnek személyek/családok, de innentől kezdve a szisztematikus vizsgálatok már nem megbízhatók.

A tényleges felső tized következő csoportja már nem látható az empirikus adatfelvételekben, de még nem tartozik a felső tízezerhez sem. „Menő” ügyvédek, vezető kórházi orvosok, közepes vállalkozók, menedzserek, nagyobb önkormányzatok vezető munkatársai, a választott politikai vezetők egy része, sikeres újságírók, művészek, médiaszemélyiségek tartozhatnak ide. A csoport jövedelmei mintegy 10–15 millió forint éves nettónál kezdődnek és valahol 30–35 millió forintig érnek, e csoport vagyoni terjedelme 50–70 milliótól esetleg körülbelül 300 millió forintos vagyonértékig nőhet.

A következő csoport az úgynevezett felső tízezer, amelybe nagyvállalkozók, magas jövedelmű topmenedzserek, értelmiségiek (művészek, sportolók, feltalálók stb.), vagyonukból élők (műgyűjtők, örökösök) tartoznak. Jövedelmeiknek szélesebb a skálája, mint az előbbi két csoporté, évi 30–35 milliótól akár 250–300 millió forintig tarthat, vagyonuk pedig valahol a 300 millió forintnyi vagyonnál kezdődhet. Utánuk jön a társadalom legfelsőbb, szupergazdagnak tekinthető csoportja.

A szupergazdagok a TOP100 típusú kiadványok adatai szerint átlagban hatvan év fölöttiek, bár életkori szórásuk elég nagy, 45 és 75 közötti. Egy részük, akik 1990 táján 40–50 évesek, voltak, szektorálisan jó helyzetben lévő vállalatok második számú vezetőiként kezdték, mások a privatizációban utaztak, vagy valami új lehetőségre csaptak le, akár a kilencvenes évek masszív működőtőke-beáramlásához kötődve. Feltűnő azonban, hogy elsősorban az ipar, az építőipar, a pénzügyi és az agrárágazatokban tevékenykednek, eltérően például az innovációban élenjáró országok tapasztalataitól, ahol a csúcson nagyobb számban vannak a technológiai iparágak képviselői. Azok a vizsgálatok, amelyek a felső tíz százalék empirikus adatfelvételek által is látható részéhez tartoznak, mutatják, hogy a rendszerváltás táján 30–40 évesek közül elsősorban azok érvényesültek, akik az akkor már meglévő magas iskolázottságukra képesek és hajlandóak voltak „rátanulni”. Összességében tehát a felső tíz százalék a rendszerváltás egyfajta „lenyomata” is, jelezve a különböző periódusok érvényesülési lehetőségeit.

5. Adatok a rendszerváltás utáni időszak mobilitási tendenciáiról

Miközben a rendszerváltás előtti időszak magyar mobilitáskutatása a nemzetközi élvonalba tartozott – lásd például *Andorka* (1982) átfogó művét, *Haller és szerzőtársai* (1990) elemzését, illetve *Breen* (2004) –, nagy, átfogó mobilitásvizsgálat nem történt Magyarországon az utóbbi negyedszázadban. Ennek

híján viszont csak részinformációkból, utalásokból, kapcsolódó statisztikákból építkezhetünk.[5]

Kolosi–Tóth (2008) vizsgálatában – amely az 1992-es Magyar Háztartás Panel felvétel eredeti mintájának újrafelkeresésével megvalósított 2007-es longitudinális kutatás – a szereplők mintegy egytizede (a kétezres évek második felében a magyar társadalom mintegy nyolc százaléka) sorolódott a munkaerőpiacról kiszorult és tartósan segélyekből élő underclasshoz.

A munkaerőpiacon végig jelen levők között viszont a foglalkozási hierarchia szerinti jelentősebb fel- vagy lefelé irányuló mozgás a népesség viszonylag kis arányát érintette, tehát a foglalkozási hierarchia a magyar rendszerváltás során viszonylag stabilnak mutatkozott. A vállalkozóvá válás csatornái kibővültek, viszonylag sokan megtapasztalták a vállalkozás előnyeit és hátrányait (bár nagy volt ezen a kategórián belül a belső mozgás).

Kolosi–Tóth (2008) az anyagi-jövedelmi csoportok közötti mozgást egy 1992-re és 2007-re egyaránt elkészített hierarchikus változó (az anyagi jóléti index negyedei) között felírható átmenetmátrix alapján vizsgálta (*3. ábra*).

Az 1992-ben a társadalom alsó negyedébe tartozók csaknem hatvan százaléka 2007-ben is oda tartozott, miközben a felső negyedbe tartozók csaknem fele volt képes ott maradni tizenöt év elteltével. A rendszerváltás lezárulta után tehát a felfelé mozgás és a lecsúszás példái egyaránt jelen voltak, de a mozgás nagyobb volt „fenn", mint „lenn". Hozzá kell tenni: ebben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy a megnövekedett egyenlőtlenségek természeténél fogva az alsó negyed elkülönítése valójában „keresztbe vág" egy viszonylag rossz helyzetű, viszont belsőleg eléggé homogén csoportot, miközben a felső negyed egy a többihez képest valóban jobb helyzetű társaságot „vág le".

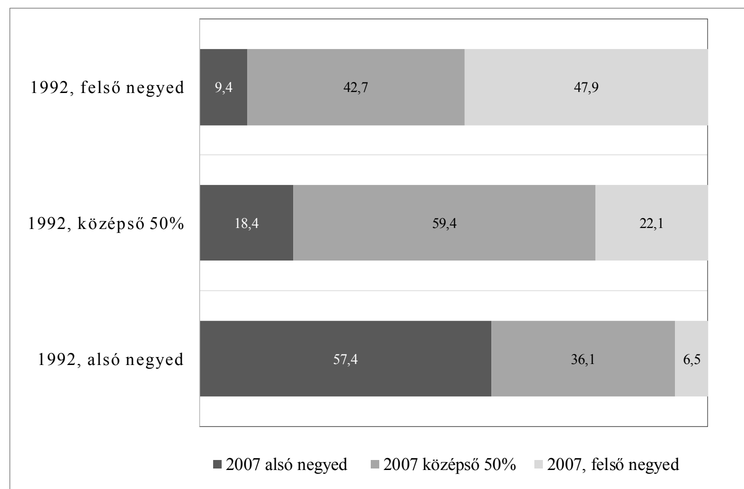
A társadalmi hierarchiában való előrejutás tényezőit vizsgálva azt találták a szerzők, hogy az anyagi jóléti index nagyságában 1992-ben és 2007-ben is ugyanazok a tényezők (iskolázottság, kulturális tőke) játszották a főszerepet.

Lényeges volt azonban a „szocializmus" idején betöltött esetleges pozíció szerepe is. A vagyoni-jövedelmi helyzet a rendszerváltás időszakában növekvő mértékben kacsolódott össze a legfontosabb társadalmi-demográfiai változókkal. Mindez a nyolcvanas években mért úgynevezett státusinkonzisztencia jelenségének háttérbe szorulására, a hierarchikus egyenlőtlenségi rendszer egyre

[5] *Andorka* (1982) a KSH-adatokon végzett elemzése szerint a magyar társadalomban a második világháború utáni jelentős mértékű foglalkozási mobilitást főleg a társadalom foglalkozási szerkezetének változásai (az ötvenes évek erőltetett iparosítása, felemás modernizációja) okozták. *Haller és szerzőtársai* (1990) szerint a politikailag nyitottabb Ausztria és Magyarország nem bizonyult mobilabbnak, mint Csehország és Szlovákia, a nemzeti politikának viszont fontos szerepe van a mobilitási folyamatok alakításában. *Breen–Luijkx* (2004) szerint a hetvenes és kilencvenes évek között Magyarországon lelassult az intergenerációs mobilitás, és zártabbá vált a társadalom.

erősebb összekapcsolódására utal. A jövedelmi-vagyoni különbségek magyarázatában egyre nagyobb mértékben játszott szerepet a társadalom tagjainak iskolázottsága (*Kolosi–Tóth,* 2008).

3. ábra. Átmenetmátrix az anyagi jóléti index kategóriái között[*]

[*] Hova kerültek 2007-re azok, akik 1992-ben az alsó negyedbe, a középső 50 százalékba és a felső negyedbe tartoztak?
Forrás: *Kolosi–Tóth* (2008) 28. o.

A már hivatkozott *OECD* (2018a) jelentés szintén a jövedelmi negyedek közötti mozgást vizsgálja – viszont nem az életpálya során, hanem generációk között, apák és gyermekeik viszonylatában, külön figyelmet szentelve annak, hogy mennyire „ragadós a padló” (vagyis mennyire nehéz az eloszlás alján levőknek „kikecmeregniük” a saját helyzetükből), és mennyire „ragadós a plafon” (vagyis mennyire képesek a társadalom csúcsán levők elérni, hogy a gyermekeik se csússzanak le a ranglétrán). A tanulmány az intergenerációs kereseti, foglalkozási és iskolázottsági mobilitás tekintetében egyaránt alacsonynak minősíti a magyar arányszámokat (*OECD,* 2018a, 1.1. táblázat, 38. o.), és mind a ragadós plafonokkal, mind a ragadós padlókkal jellemzett országok között kiemeli Magyarországot.

A felső kereseti negyedből történő intergenerációs lecsúszás valószínűsége különösen kicsi az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság mellett Németországban, Luxemburgban és Magyarországon. Az alsó középosztály gyermekeinek Németország mellett még Magyarországon van nagyobb esélye a lefelé

csúszásra, mint a felső negyedbe emelkedésre (*OECD,* 2018a, 179. és 203. o.). Külön is említést érdemel még, hogy ezenközben Magyarországon és az Egyesült Államokban legerősebb az iskoláztatás hatása az intergenerációs mobilitásban.

Fentebb, a felső tízezerre vonatkozó elemzéseinkben azt láttuk, hogy Magyarországon, a csúcson (a felső tízezerben) levők jelentős része (legalábbis jövedelmi és vagyoni tehetősségüket tekintve) első generációs. Kevesen vannak, akik kifejezetten örökléssel kerültek a felső kategóriákba. Ez nem meglepő, hiszen életkori okokból azok, akik a rendszerváltás közben és után a csúcsra kerültek, mostanában adják át a stafétabotot (gyermekeiknek vagy másoknak). Valószínűnek látszik azonban az is, hogy azért sokan közülük rendelkeztek az induláskor is valamilyen induló tőkével (még ha ez nem is feltétlenül pénzügyi vagy fizikai tőke, hanem esetleg inkább kulturális vagy kapcsolati tőke volt).

6. A felső középosztály rendiesedésének jelensége a nemzetközi irodalomban

Az elmúlt két-három évtized amerikai irodalmában fokozott figyelmet kapott az egyenlőtlenségek növekedése.[6] A kutatók észlelték, hogy a felső decilis/kvintilis és az alsó decilis/kvintilis közötti különbségek növekednek (pontosabban a felső kvintilisben a jövedelmek és a vagyon növekszik, az alsó kvintilisben pedig stagnál vagy akár csökken is, esetleg éppenséggel csak adósság van).

A legújabb amerikai irodalomban sokan (*Putnam,* 2015, *Reeves,* 2017) a felső középosztály ilyen „rendi" tagolódásáról számolnak be. az idézett szerzők a „felső középosztály" növekvő privilégiumainak indikátorait és újratermelésének három mechanizmusát identifikálják: 1. a pénz és vagyon koncentrációja, valamint a vagyon átöröklése, 2. elit iskolai végzettség megszerzésének lehetősége, és 3. asszortatív, osztályon/renden belüli házasodás (assortative mating), vagyis az, amikor pénz pénzzel, nyomor nyomorral házasodik.

A nagy szakadék Reeves szerint a felső húsz százalék s a kisebb keresettel rendelkező 80 százalék között nyílt. A jövedelemnövekedés a felső 20 százalékban, vagyis a felső középosztályban figyelhető elsősorban meg (*Reeves,* 2017, 23. o.).

[6] Alan Krueger fent említett, a Center for American Progress alapítványnál elhangzott előadása nem titkoltan Obama elnök State of the Union beszédét igyekezett munícióval ellátni (pedig korábban maga Krueger sem volt híve az egyenlőtlenségi tematika napirenden tartásának).

David Grusky empirikus vizsgálatainak az adatai is ezt támasztják alá (*Mitnik, Cumberworth–Grusky,* 2015). Grusky azt állítja, hogy 1979 óta semmi kimutatható változás az alsó 80 százalékon belül nem történt, de a felső 20 százalék jövedelme számottevően megnőtt. A családi reáljövedelmek a felső 81–99 százalékban 1980-as 100 ezer dollárról 2012-re 180 ezer dollárra nőtt, míg az alsó 80 százalékban a reáljövedelmek stagnáltak (*Reeves,* 2017, 24. o.).
Robert D. Putnam hasonlóan érvel. Adatai szerint az egyetemi végzettségű amerikaiaknak (ez nagyjából és egészében közel áll a „felső 20 százalékhoz) a vagyona (net worth) 1989 és 2013 között 47 százalékkal nőtt, míg a csak középiskolával vagy annál kevesebbel rendelkezők vagyona 17 százalékkal csökkent (*Putnam,* 2015).

Piketty (2015) egy jövőbeni „patrimóniális kapitalizmus" kialakulásáról spekulál (esetében nem tisztázott, hogy ezt mennyiben a bérek és profitok közötti különbségből, illetve járadékokból – sem nem bér, sem nem profit, hanem öröklött vagyon vagy különböző privilegizált, védett pozíciók – orvos, mérnök stb.) származó jövedelem növeli az egyenlőtlenséget. Guy Standing ezt írja: „A második »aranykorban« (*Gilded Age*) élünk, amikor a jövedelem egyre nagyobb hányada »járadékosok« (*rentier*) egyre szűkebb köréhez kerül, akik fizikai, financiális és intellektuális tulajdonból származó járadékból (*proceed*) virágoznak/urizálnak (*thriving*)." (*Standing,* 2017, xi. o.)

Bár az öröklött (járadék) és a szerzett (bérből vagy profitból) vagyon felhasználása, ha az hatékony, egyaránt lehet motorja a gazdasági növekedésnek, de a járadékként/örökségként szerzett jövedelem vagy vagyon hatékony felhasználására nincs azt kikényszerítő mechanizmus.[7] Az „örökös" hatékonyan is beruházhatja az általa örökölt vagyont, viselkedhet racionális tőkésként, de viselkedhet tradicionális földesúrként is.

Ami a vagyonok átörökítését illeti, az nemcsak a felső 1–5 százalékban lehet jelentős, hanem felső 5–20 százalékban (főleg az ingatlanvagyon és nyugdíjmegtakarítás formájában). *Reeves* (2017, 63. o) szerint a vagyon felső kvintilisében elhelyezkedő szülők gyermekeinek mintegy 50 százaléka szintén a felső kvintilisben lesz, és mindössze egyharmaduk kerül a második kvinitisnél alacsonyabb vagyonkategóriába. Váratlan, de érdekes jelenség, hogy az ilyen rendi újratermelés mintha a társadalom talapzatán kevésbé működne. A vagyon alsó kvintilisébe tartozó szülők gyermekeinek „csak" egyharmada marad az alsó kvintilisben. *Mitnik–Cumberwoth–Grusky (*2015) azt találta, hogy az

---

[7] Marx erre A tőke I. kötetében azt mondja, hogy miközben a tőkésnek más tőkésekkel kell versenyeznie, s ha profitját nem fekteti be hatékonyan a gazdaságának a hatékonyságnövelésére, a versenytársai ki fogják ütni őt a piacról, addig a feudális úr elkártyázhatja a jobbágyai által neki szolgáltatott jövedelmet (mert ugyanezt teszi a szomszédos földesúr is egy másik kaszinóban) (*Marx,* 1867/1993, V. és VI. fejezetek).

intergenerációs elaszticitás nagyobb a legalsó kvintilisben, mint a legfelsőben. Lehet ez amerikai sajátosság: sok bevándorló az alsó kvintilisbe kerül, de különösen az európai, kínai, indiai (sőt latin) bevándorlók gyermekei már felfelé mobilak.[8]

A felső középosztálynak mint privilegizált rendnek az újratermelését valószínűleg nem is annyira a tőke, mint az ingatlan öröklése hajtja. Tudjuk, hogy az Egyesült Államokban az ingatlanok értéknövekedése az ország átlagában hasonló volt, mint az átlagjövedelmek emelkedése. Másként nem is lehetett, hiszen, hogy lehetett volna belépni az ingatlanpiacba, ha nem lett volna összefüggés a jövedelmek és az ingatlanok ára között. Az elmúlt 3-4 évtizedben viszont egy minden elképzelést felülmúló infláció következett be az ingatlanpiac bizonyos zárványaiban (Manhattan bizonyos körzeteiben, Boston egyes kerületeiben, San Franciscóban stb.), akik ezekben a zárványokban voltak ingatlantulajdonosok, hihetetlen járadékjövedelemre tettek szert. Akinek volt pénze, s idejében jó helyen vett ingatlant, az óriási járadékos jövedelmet szerzett s gyermekei/unokái most ezt örökölve sokkal jobb esélyekkel indulnak a „versenyben"…

A rendies jellegű reprodukció másik csatornája az elit iskolákban szerzett végzettség. Amerikában egy Ivy League College-ba[9] kerülésnél előny, ha a tanuló szülei már oda jártak.[10] Súlyosbítja a helyzetet, hogy egy nemzetileg elismert, jó vizsgaeredmény (SAT) eléréséhez célszerű olyan magániskolába járni, ahol jobbak a tanárok és motiváltabbak a diákok és ahol főleg arra képzik ki a diákokat, hogy jó legyen az SAT-jük. (Lásd *Khan,* 2013). Továbbmenve, a SAT vagy az IQ-teszt maguk is olyan eszközök, amelyeken való megfelelést erősen befolyásolja az eredeti osztályhelyzet (*Riviera,* 2015, 276. o.), hiszen azok elsősorban a felső középosztály intelligenciájának a mérését szolgálják. További elem, hogy elit iskolai végzettség általában olyan diplomát ad, amihez jobb munkalehetőségek és magasabb jövedelem jár. Az elit vállalatok (például ügyvédi irodák) személyzetisei a hozzájuk habitusban hasonló jelentkezőknek

---

[8] *Mitnik és szerzőtársai* (2015) valószínűleg más eredményt talált volna az afrikai-amerikaiak körében, akik az alsó kvintilisben helyezkednek el, akiknek az esetében az „underclass" mechanizmus az osztályhelyzetet az etnikum kasztá merevíti, és sokkal kisebb a kiemelkedés lehetősége (erről a szegény afrikai-amerikaiak vagyoni szegénységéből fakadó osztályreprodukcióról szól lásd *Conley,* 1999)

[9] Az Ivy League-be (Borostyán Liga) az Egyesült Államok északi részének elit felsőfokú iskoláit (Brown, Columbia, Cornell, Dartmouth College, Harvard, Princeton, Pennsylvania, Yale) sorolják.

[10] Elit egyetemek nem szeretnek adatokat közölni arról, hogy mennyi hallgatót vesznek fel származás alapján (körülbelül a hallgatók egyharmada azért kerül be az egyetemre, mert apja is ott végzett; ezt angolul „legacy admission"-nak nevezik… (*Riviera,* 2015, 12. o.).

előnyt adnak (uo.14–16. o), s természetesen a jövedelmek is magasabbak azokban a vállalkozásokban, amelyek magas presztízsű intézményekből veszik fel az alkalmazottaikat. További kérdés, hogy az iskolai végzettséggel így szerzett privilégiumok mennyire öröklődnek egyik nemzedékről a másikra. Nos, Putnam szerint az átöröklés meredeken növekszik generációról generációra (*Putnam,* 2015, 187. o.).

A felső középosztály újratermelődésének és bezárkózásának – akárcsak az *underclass* újra termelődésének – harmadik mechanizmusa az osztályon/renden belüli házasodás (*assortative mating*). Putnam azzal érvel, hogy a 20. század első felében jelentős volt az osztályok közötti házasodás, de a század második felében jelentősen megnőtt a hasonló iskolai végzettségűek összeházasodása. Ezt gondos adatelemzéssel alátámasztotta *Schwarz–Mare* (2005) is. A szerzőpáros kimutatta, hogy a házasságokban az osztályhomogenitás 1940–1960 között csökkent, de 1960–2003 között nőtt.

7. Mobilitási folyamatok – rendiesedés Magyarországon(?)

Ebben a fejezetben inkább hipotéziseinket ismertetjük, helyenként adatokkal megtámogatva. Azzal kezdjük, hogy a „bezáródás", amennyiben létezik, nem lehetett teljesen lineáris folyamat az utóbbi 35-40 évben. Az első bezáródás a nyolcvanas évek közepéig tartott, amikorra a magyar társadalom mobilitási folyamatai lelassultak. Az időszakot gazdasági stagnálás, jelentős technológiai elavulás jellemezte, és az oktatási rendszer rendkívül zárt volt (egy-egy kohorsz tíz százaléka végzett a felsőoktatásban, ami nagyon szűk utat nyitott a mobilitásra). Mindezt a politikavezérelt lakáselosztás, az utazási korlátozások és a rendkívül korrupt egészségügy csak még inkább „kasztossá" tette.

A rendszerváltás után az új technológiák beáramlása miatt egyre több képzett szakemberre lett szükség, a piaci szereplők számának növekedése új pozíciókat és az előre menetelési lehetőségeket teremtett. Aranykornak számított ez a nyolcvanas évek közepén felsőfokú végzettséget szerzett pályakezdők számára. A kilencvenes években megnőtt a felsőoktatási kibocsátás is, egy-egy kohorsznak negyven százaléka került ki a felsőoktatásból. Összességében tehát kellett, hogy növekedjen az abszolút mobilitás ebben a korszakban.

Ezen túlmenően azonban sok tényező szólhat a bezáródás mellett is. Egyrészt: a rendszerváltás időszakához képest lelassult a gazdaság szervezeti átalakulása. Az új szervezetek és szervezeteken belüli pozíciók létrejöttének dinamikája inkább csak bizonyos új, technológiaigényes szektorban maradt fenn: másutt az iskolarendszerből kikerülő fiatalok előtt a náluk éppen, hogy kicsit korábban végzettek torlódtak fel. Továbbmenve: a rendszerváltást kísérő és azt követő strukturális alkalmazkodás és munkaerőpiaci szelekció éppen, hogy a

már meglevő (például iskolázottsági) törésvonalak mentén növelte meg az egyenlőtlenségeket, egyben megnehezítve a társadalmi mobilitást.[11]

Másrészt: megnövekedhetett a vagyon átörökítés szerepe. Az ingatlanpiac (a vagyonállomány legnagyobb tétele) Magyarországon is erősen differenciált. Ez már elkezdődött a hatvanas évek végén, a kis falusi lakáspiac összeomlásával, miközben a következő két évtizedben éppenséggel növekvőben volt a magántőke lakásokba fektetése – gyakran azzal a céllal, hogy a gyerekeknek kezdő vagyont juttassanak. Az ingatlanpiacon a rendszerváltást követően volt legalább két nagy robbanás, az egyik a kilencvenes évek második felében, a második az elmúlt néhány (3-4) évben. Ez a robbanás rendkívül egyenlőtlen hatású volt. Míg tovább terjedt a falusi-kisvárosi ingatlanok értékvesztése (gyakran a hetvenes-nyolcvanas években a „parasztmunkások" által gyerekeik számára lakásokba tőkét és munkaerőt befektetők ingatlanjainak értéke esett, vagy akár meg is semmisült), addig leginkább a főváros egyes kerületeiben (V. II. XII, I. kerületben), vagy a nagyobb városok elit negyedeiben szédületes tőkemegtérülés következett be a lakáspiacon.[12] A lakásvagyon erősen differenciált áralakulása egy hagyományosan rendkívül alacsony lakásmobilitású országban minden bizonnyal az ingatlanvagyon értékének jelentős redisztribúcióját eredményezte.

Nehéz pontosan megbecsülni ennek hatásait, de mivel az árrobbanások területileg differenciáltak voltak, és ez a területi differenciáltság egyben a jövedelmi helyzettel is korrelál, azt gondoljuk, hogy a hatás összességében a vagyoni egyenlőtlenségek növekedése lett.[13]

Harmadrészt: erős volt és erősödött a hátrányok intergenerációs átörökítése az iskolában. Abban a tekintetben, hogy mennyire határozza meg a szülők társadalmi-gazdasági helyzete a gyermekek esélyét arra, hogy magasabb kompetenciaeredményeket érjenek el, Magyarországon különösen rossz a helyzet. A 2012-es PISA-vizsgálat szerint a családi háttérnek különösen erős az iskolai

[11] *Jackson–Evans* (2017) egyébként amellett érvel, hogy a posztszocialista világban – a meritokratikus térhódítással kapcsolatos általános várakozások ellenére – nemhogy nőtt volna, hanem éppen hogy csökkent a társadalom fluiditása. A szerzők – a strukturális alkalmazkodás és azt az kísérő válság mellett – magának a piacosodási folyamatnak az előrehaladását is a fluiditást csökkentő tényezők közé sorolják.

[12] Kevés megbízható adat van erre regionális vagy annál részletesebb bontásban. A lakásárindex általános alakulására lásd Hegedüs József, Somogyi Eszter és Teller Nóra tanulmányát ebben a kötetben.

[13] Bár hozzá kell tenni, hogy Magyarországon a vagyoneloszlás egyáltalán nem tekinthető kiugóran egyenlőtlennek. A felső népességtized az összes vagyon mintegy felét birtokolja (*OECD,* 2018b). Összehasonlításul: az Egyesült Államokban nyolcvan százalék, Hollandia, Lettország és Dánia esetében kétharmad körüli, Belgiumban és Olaszországban pedig kicsit több, mint negyvenszázalékos ez az arány. Mindez minden bizonnyal azért van, mert nálunk sok más országhoz képest nagyon magas a lakástulajdon aránya.

teljesítményre gyakorolt hatása. A szülők gazdasági, társadalmi és kulturális indexének az értéke a tizenöt évesek matematikaeredményeiben fellelhető variancia több mint harminc százalékát magyarázza, ami az összes OECD-ország közül a második legrosszabb, és jelentősen eltér az összes országra számolt mintegy húsz százalékos átlagtól (*Csapó és szerzőtársai,* 2014).

Az iskolarendszer azonban ennél tágabb értelemben és historikusan is hozzájárult a hátrányok átörökítéséhez. A szocializmus első egy-két évtizede után, amikor – a felsőfokú oktatás terjedése és a munkás-paraszt származásúak állami támogatása következtében – a családi háttér hatása gyengült, ez a helyzet a hatvanas évektől megfordult: az elmúlt 2-3 évtizedben a családi háttér hatása erősödött. Ebben feltehetően szerepet játszik, hogy megjelentek a magániskolák, különösen a „nyelvi tagozatú magániskolák", s feltehető, hogy a módosabb szülők gyermekei kerültek ilyen iskolákba. A magániskolai végzettség előnyt jelent az egyetemi felvételeknél, legfőképpen pedig a külföldi, főként angol–amerikai (esetleg elit) egyetemekre való bekerülésben. Már középiskolás gyermekek között is előfordul, hogy „vendégdiákként" külföldön végeznek el egy-egy középiskolai évet. Ez nagyon sok esetben behozhatatlan előnyt biztosít számukra. Bár az egyetemi végzettséggel rendelkező, jobb módú szülők gyermekei valószínűleg egyre inkább túlreprezentáltak a magyar egyetemi hallgatók között, mivel a magyar egyetemi rendszer távolról sem annyira rétegződött, mint az amerikai, vagy akár az angol (ELTE végzettség aligha jelent óriási előnyt, mondjuk, egy pécsi egyetemi végzettséghez képest), ha van igazi szakadék az az itthon maradók és a külföldi elit egyetemre jutók között nyílik. Feltehető, hogy a családi háttér ebből a szempontból meghatározó, bár nem világos, hogy a külföldi elit egyetemet végző magyar fiatalok hazatérnek-e valaha is.

A magyarországi iskolai mobilitásra vonatkozó legfrissebb elemzés (lásd ebben a kötetben Róbert Péter tanulmányát) szerint Magyarországon magas a szülő és a gyermek iskolázottsága közötti korreláció, erős a származás hatása a diplomaszerzés valószínűségére, és magas a kedvezőbb szülői háttérhez kapcsolódó képzettségi prémium is. A válság ezeken a jellemzőkön nem igazán változtatott, viszont az abszolút mobilitási rátákat tekintve csökkent a felfelé mobilitás mértéke, illetve a származás hatása éppen itt növekedett a legnagyobb mértékben, a válság előtti, illetve utáni időszakot összevetve.

Róbert Péter következtetése: elemzése „megerősíti azokat a megállapításokat, hogy a magyar iskolarendszer szelektív, a származási hátrányokat nem csökkenti, s mindebben nincsen javulás, bizonyos mértékben inkább a helyzet rosszabbodásáról lehet beszélni" (Róbert P. 2018. 79.o.).

Negyedrészt a bezáródást erősítheti a házassági homogámia. Míg ezt a kérdést az Egyesült Államokban alaposan kutatták/kutatják, addig a posztkommunista világban az asszortatív házasodásról kevesebbet tudunk.[14] Annyi valószínű, hogy az államszocializmus korai korszakában mintha nagyobb lett volna a házasságok nyitottsága, bár a hatvanas-hetvenes évektől feltehetően már nőtt az értelmiségieknek értelmiségiekkel, kádereknek káderekkel kötött házasságaiknak az arányszáma.

A korábbi évtizedekre vonatkozó magyarországi elemzések (a nemzetközi modernizációs trendekkel összhangban) a hipergámia (vagyis a nők „felfelé házasodásának) jelentős csökkenését mutatták ki 1980 és 2010 közötti időszakra (*Esteve és szerzőtársai,* 2012). A KSH népszámlálási és mikrocenzusadatok 2011 és 2016 között is a homogámia (az azonos iskolázottságúak házasodása) növekedését, illetve a hipergámia kisebb, a hipogámia (vagyis a nők „lefelé" házasodása) kicsit nagyobb csökkenését mutatják.[15]

8. Összefoglalás

(Elsősorban amerikai) társadalomkutatók hívták fel a figyelmet arra, hogy a társadalom felső 10 százalékának bezáródása újfajta arisztokrácia létrejöttéhez járulhat hozzá. Egy olyan társadalmi csoportéhoz, amelynek a léte és működésmódja világosan figyelmeztet arra, hogy a versenyre épülő kapitalizmus (és a liberális demokrácia) meritokratikus társadalommal kapcsolatos ígérete (lásd erről a klasszikusan „az amerikai álom" képét) legalábbis nem automatikusan teljesül. Tanulmányunkban annak jeleit vizsgáltuk, hogy a fenti jelenségek mintha egyaránt jelen lennének a versenyre épülő amerikai piacgazdaságban és a különböző állami beavatkozással historikusan megterhelt posztkommunista magyar kapitalizmusban is.

A magyar társadalom messze nem annyira egyenlőtlen, mint az amerikai (még annak beszámításával sem, hogy a rendelkezésünkre álló vizsgálati eredmények alábecsülik vagy egyáltalán nem látják csúcsjövedelmeket). Adataink ugyanakkor azt látszanak alátámasztani, hogy Magyarországon is az összjövedelemnek vagy összvagyonnak a felső tíz százalékhoz jutó aránya a globális pénzügyi válságot követő mérséklődés után 2010 óta ismét emelkedik, s bár

[14] A magyar házasodási szokások elemzésére lásd Bukodi, 2004.

[15] A hipogámia akkor nőtt erősebben, amikor a férfiak iskolázottságánál jelentősebb mértékben emelkedett a nők iskolázottsága. Említésre méltó ugyanakkor az is, hogy a tartósan megmaradó hipogám házasságok számát erőteljesen csökkenti, hogy ebben a körben lényegesen magasabb a válások aránya, mint a hipergám házasságokéban (vagyis ott, ahol a férfinak magasabb az iskolázottsága).

2014 utáni adataink még nincsenek, ma már valószínűleg nagyobb, mint bármikor eddig. A 2018-as választásokkal kapcsolatban sokat cikkeztek arról, hogy a kormánypártok támogatottságát a szegényebb, vidéki, falusi népesség biztosította. Miközben nyilvánvalóan ez is benne volt abban, hogy minden második szavazó a kormányzás folytatását választotta, úgy véljük, hogy az elmúlt nyolc év fő nyertesei, a felső tíz százalék körének sem állt érdekében a változás. Azt, hogy a felső tíz százalék valóban kasztszerűen elzárkózik-e a társadalom alacsonyabb rétegeitől, a frissebb mobilitási adatokhoz való hozzáférés hiányában nem tudjuk tesztelni. A „nagy Gatsby"-görbe adatai és a tény, hogy a magyar mobilitás meglepően alacsony, mindenképpen indokolják a kérdés későbbi alaposabb empirikus vizsgálatát. Nem zárhatjuk ki azt a feltevést, hogy a fluiditás alacsonyabb a társadalmi rétegződés felső régióiban, s magasabb annak az alján.

Az alacsony szintű magyar mobilitási adatok tehát arra utalnak, hogy a társadalmi rétegek közötti átjárás bizonyos pontokon nehezebb, mint másutt (mind a „ragadós padló", mind pedig a „ragadós plafon" jelensége jelen van). Mindezek – a mobilitáskutatás nyelvén megfogalmazva – egyszerre származhatnak „taszítási" és „vonzási" hatásokból, valamint öröklési hatásokból is.

A társadalom egyes nagyobb strukturális csoportjainak „bezáródási" folyamata azt jelenti, hogy a társadalmi mozgásokat/interakciókat tekintve léteznek (és folyamatosan erősödve felépülnek) a nagyobb társadalmi csoportokat elválasztó határok, amelyeken idővel egyre gyengül az áthatolás. Ez a „kasztosodás" a csoportokon belül nem feltétlenül szünteti meg a meritokratikus érvényesülés feltételeit, az egyes csoportok között azonban egyre inkább.

A csoportok közötti fluiditás csökkenése nem etnikai/vallási határok mentén valósul meg, nem is valamiféle osztályalapon, hanem – hipotézisünk szerint – emberitőke-ellátottság (vagyis tulajdonképpen az iskolázottság és a kapcsolati tőkével rendelkezés) mentén.

Nem azt állítjuk, hogy nem lehetséges akár szédítő távolságokat is átívelő társadalmi felemelkedés; nagyon is lehetséges, ezt mutatják a szupergazdagok körébe kerülő első generációs vagyonosok fent említett példái is. Azt viszont állítjuk, hogy a társadalom felső rétegében megfigyelhető „csomósodás" létrehoz egy olyan burkot, amelynek az újratermelődése viszonylag zökkenőmentes, amelyből való kiesést finom hálók és szövetek akadályozzák, és amelybe való bekerülés a kívülállók számára a legfontosabb felemelkedési csatornák (például magas iskolázottság) nélkül egyre nehezebbé válik.

A bezáródásnak vannak „természetes" tendenciái, amelyekkel semmilyen társadalompolitika nem tud mit kezdeni (mint például a házasodási szokások

alakulása), és vannak olyanok, amelyeknek a megkönnyítése evidens társadalompolitikai feladat: ez pedig az oktatási rendszer olyan átalakítása, amely a mobilitást nem akadályozza, hanem inkább támogatja.

Vannak továbbá olyan mobilitás korlátozó tendenciák, amelyeknek a szabályozása/alakítása fogós feladat. Tipikusan ilyen az öröklés és a járadékképződés tendenciája. Nehéz lenne megmondani, hogy ebben a tekintetben mi a pozitív, a hosszú távú prosperitást segítő tendencia, és melyik az azt gátló. Általában persze könnyű megmondani, hogy a befektetést és megtérülést kereső vagyonok értő kezekbe örökítése társadalmilag optimális, a családi ezüst felélésének támogatása pedig nem az. Csakhogy ex ante nehéz köztük meglátni a különbséget.

A felső középosztály bezáródási tendenciája nem azt jelenti, hogy magába az osztályba tartozók ne lennének kitéve versenynek. Éppen ellenkezőleg a magyar „elit" egyik része kifejezetten a globális versenyben igyekszik megtalálni helyét, miközben a globális versenyben szinte esélytelen tömeg éppen az iskolázottsági hiánya és az elit nemtörődömsége és elkülönülési törekvései miatt sem képes az előre lépésre. Az elit szegregációs törekvései önálló szerepet játszanak ennek az egész folyamatnak a fenntartásában.

A kimaradók viszont a magyar elitbe kerülést sem látják perspektívának, miközben a globális versenyben sem tudnak bekapcsolódni, ennélfogva belpolitikai értelemben is a védelemre/protekcionizmusra és paternalizmusra vágynak – és innen egyenes út vezet az illiberalizmus és a populizmus iránti kereslet irányába.

IRODALOM

Andorka Rudolf (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, Budapest.

Atkinson, A.–Micklewright, J. (1992): Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income. Cambridge University Press, Cambridge.

Björklund, A.–Jäntti, M. (1997): Intergenerational income mobility in Sweden compared to the United States. American Economic Review, Vol. 87. No. 5. 1009–1018. o.

B. Kis Anna–Tóth István György (2016): A Monitor alapvető demográfiai és jövedelemi adatainak összevetése más adatforrásokkal. „Makrosokkok – mikroválaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon. A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás" 2. kötete. Tárki, Budapest, http://old.tarki.hu/hu/research/hm/2016/monitor2015_gyorsjelentes_2_kotet.pdf.

Breen, R. (szerk.) (2004): Social Mobility in Europe. Oxford University Press, Oxford.

Breen, R.–Luijkx (2004): Social Mobility in Europe Between 1970 and 2000. Megjelent: Breen (2004) 37–75. o.

Conley, D. (1999): Being Black and Being in the Red. University of California Press, Berkeley.

Corak, M. (2006): Do Poor Children Become Poor Adults? Lessons for Public Policy from a Cross Country Comparison of Generational Earnings Mobility. Research on Economic Inequality. Vol. 13. Dynamics of Inequality. Elsevier, Amszterdam.

Csapó Benő–Fejes József Balázs–Kinyó László Tóth Edit (2014): Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2014. Tárki, Budapest, 110–136. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b327.pdf.

Erikson, R.–Goldthorpe, J. (1992): The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Countries. Clarendon Press, Oxford.

Esteve, A.–García-Román, J.–Permanyer, I. (2012): The Gender-Gap Reversal in Education and Its Effect on Union Formation: The End of Hypergamy? Population and Development Review, Vol. 38. No. 3. 535–546. o.

Haller, M.–Kolosi Tamás–Róbert Péter (1990): Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary. Megjelent: Haller, M. (szerk.): Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility. M. E. Sharpe Inc. London, 153–198. o.

Jäntti, M.–Bratsberg, B.–Røed, K.–Raaum, O.–Naylor, R.–Österbacka, E.–Björklund A.–Eriksson, T. (2006): American Exceptionalism in a New Light: A Comparison of Intergenerational Earnings Mobility in the Nordic Countries, the United Kingdom and the United States. IZA DP, No. 1938. http://ftp.iza.org/dp1938.pdf.

Jackson, M.–Evans, G. (2017): Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post Socialist Societies of Europe. Sociological Science, Vol. 4. 54–79. o.

Khan, S. R. (2011): Privilege. The Making of Adolescent Elite at St. Paul's School. Pinceton University Press, Princeton.

Kolosi Tamás–Fábián Zoltán (2016): Vagyoneloszlás Magyarországon. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2016. Tárki, Budapest, 98–112. o. http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/05kolosi.pdf.

Kolosi Tamás–Róbert Péter–Tóth István György (2003): Társadalmi rétegződésünk és az európai csatlakozás. Az Allianz Hungária Biztosító Rt. megrendelésére készült tanulmány, Tárki, Budapest.

Kolosi Tamás–Tóth István György (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2008. Tárki, Budapest, 15–45. o. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-805/publikaciok/tpubl_a_805.pdf.

Kolosi Tamás–Tóth István György (2014): Előszó. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2014. Tárki, Budapest, 9–20. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b351.pdf.

Kornai János (1994): A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41.évf. 7–8. sz. 569–605. o.

Kornai János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 12. sz. 907–936. o.

Krueger, A. (2012): The rise and consequences of inequality in the United States. 2012. január 12-i beszéd, Center for American Progress in Washington, DC. https://cdn.americanprogress.org/wp-content/uploads/events/2012/01/pdf/krueger.pdf.

Marx, K. (1867/1993): A tőke. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.

Mihályi Péter–Szelényi Iván (2016): Wealth and Capital. A Critique of Piketty's Conceptualization of Return on Capital, Cambridge Journal of Economics, Vol. 41. No. 4.1237–1241. o. ·

Mihályi Péter–Szelényi Iván (2017): The role of rents in the Transition from Socialist Redistributive Economies to Market Capitalism. Comparative Sociology, Vol. 16. No. 1. 13–38. o.

Mihályi Péter–Szelényi Iván (megjelenőben): Rent-seekers – The top 20%. Profits, wages and rents as sources of inequality from historical and comparative perspectives. Palgrave, London.

Mitnik, P. A.–Cumberworth, E.–Grusky, D. B. (2015): Social Mobility in a High-Inequality Regime. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 663. No. 1. 140–184. o.
OECD (2018a): A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. OECD, Párizs, https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page5.
OECD (2018b): Inequalities in household wealth across OECD countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database. OECD Statistics and Data Directorate, Working Papers, No. 88. Június 20. SDD/DOC(2018)1. http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC(2018)1&docLanguage=En.
Piketty, T. (2015): A tőke a 21. században. Budapest, Kossuth.
Putnam, R. D. (2015): Our kids. The American dream in crisis. Simon and Schuster, New York.
Reeves, R. V. (2017): Dream hoarders. How the American upper middle class is leaving everyone else in the dust. Brookings Institution Press, Washington DC.
Riviera, L.A. (2015): Pedigree. How elite students get elite jobs. Princeton University Press.Princeton.
Róbert Péter (2018): Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2018. Tárki, Budapest, 64-80. o
Schwarz, C. R.–Mare, R. D. (2005): Trends in educational assortative marriage from 1940 to 2003. Demography, Vol. 42. No. 4. 621–646. o.
Standing, G. (2017):Basic income: a guide for the open-minded.Yale University Press New Haven.
Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének… Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2010. Tárki, Budapest, 254–287. o. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-921/publikaciok/tpubl_a_921.pdf.
Tóth István György (2014): Revisiting Grand Narratives of Growing Inequalities: Lessons from 30 Country Studies. Megjelent: Nolan, B. és szerzőtársai: Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Thirty Countries' Experiences. Oxford University Press, Oxford,1–47. o.
Tóth István György (2015): Jövedelem eloszlás 2009–2014 között. Megjelent: Szivós Péter–Tóth István György (szerk.): Jól nézünk ki (… ?!) Háztartások helyzete a válság után. Tárki Monitor Jelentések, 2014. Tárki, Budapest. http://old.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
Tóth István György (2018): Ismerjük meg jobban a leggazdagabb egymillió magyart. G7, 2018. április 30. https://g7.24.hu/elet/20180430/ismerjuk-meg-jobban-a-leggazdagabb-egymillio-magyart.
Tóth István György–Branyiczki Réka (megjelenőben): Anyagi válságsokkok és vélemények a társadalmi előrejutásról. Szociológiai Szemle.

Társadalmi mobilitás – kapcsolathálózati megközelítésben

Kmetty Zoltán–Koltai Júlia[1]

1. Bevezetés

A magyar társadalomtudományi hagyományban a személyközi kapcsolatok kutatásának nagyon hosszú története van, elég csak a korai szociometria kutatásokra gondolni. Az 1980-as években új lendületet kaptak ezek a munkák, és a hazai kutatásokban is megjelentek azok legfrissebb nemzetközi módszerek, amelyek különféle hálózatgenerátor módszerek *(network generator)* segítségével vizsgálták a kapcsolatok szerepét (*Angelusz–Tardos,* 1988). Ezek a kutatások az elmúlt 30 évben időről időre – bár némileg eltérő súlyponttal, de – megismétlődtek. Így nemcsak arra lettek alkalmasak, hogy pillanatképeket villantsanak fel, hanem lehetőséget adnak a kapcsolatok hosszú távú dinamikájának értelmezésére is (lásd például *Kmetty és szerzőtársai,* 2017). Tanulmányunkban mi ezt a nemzetközi szinten is egyedülálló adathalmazt használjuk fel, amikor kísérletet teszünk arra, hogy felvázoljuk, hogyan függött össze az elmúlt húsz évben Magyarországon az intergenerációs mobiltás a kapcsolathálózati erőforrásokkal.

Amikor összefüggésről beszélünk, tudatosan próbáljuk elkerülni az ok-okozati magyarázat látszatát is, mivel ebben a vizsgálati megközelítésben ez kétirányú. Vajon a szülőkhöz képest felfelé mobil emberek kapcsolathálózata azért nagyobb az immobilokhoz képest, mert miután felfele léptek a társadalmi hierarchián, magasabb státusú kapcsolatokra tudtak szert tenni? Vagy azért tudtak felfele lépni, mert voltak magasabb státusú kapcsolataik? A válaszunk az lehet, hogy is-is – a helyzettől és a vizsgált mobilitás típusától függően.[2] Ha a szülőkhöz képest vizsgáljuk az oktatási mobilitást, akkor inkább azzal a feltételezéssel élhetünk, hogy az esetleg megjelenő magasabb státusú kapcsolatok

1 *Kmetty Zoltán*: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont és ELTE Társadalomtudományi Kar; *Koltai Júlia*: ELTE Társadalomtudományi Kar és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

2 Panelalapú vagy kísérleti jellegű kutatásokkal talán szét tudnánk választani ezeket a hatásirányokat, de az ebben a tanulmányban is használt klasszikus survey erre nem alkalmas.

a felfelé mobilitásnak inkább következményei, mint okai. A foglalkozási mobilitásnál azonban már sokkal komplexebb a kép. Az eddigi kutatások (összefoglalásként lásd *Lin,* 2001) azt jelzik, hogy a kapcsolatok fontos szerepet játszhatnak a vertikális foglalkozási mobilitásban. Itt sem szabad azonban elvetnünk a másik irány lehetőségét, hiszen egy magasabb státusú munkahely megteremti annak a lehetőségét, hogy megismerkedjünk más magas státusú munkahelyen dolgozókkal.

Tanulmányunkban a kapcsolathálózatoknak elsősorban az erőforrásoldalára koncentrálunk, és nem azok affektív szerepére. Elemzésünkben röviden kitérünk arra is, hogy a deprivált csoportok felé mutató kapcsolatok hogyan jelenhetnek meg ebben a kérdéskörben.

2. Kapcsolatok és státusszerzés – elméleti áttekintés

A társadalomtudományi szakirodalomban a kapcsolatok szerepe a vertikális mobilitás perspektívájából elsősorban a státusszerzés dimenziójában jelenik meg. A státusszerzés során az emberek erőforrásokat mozgatnak meg azért, hogy társadalmi helyzetükön javítsanak (*Lin,* 1999, 467. o.). Ezek lehetnek egyéni, (tudás, hatalom), de lehetnek társadalmi eredetű erőforrások is (ilyen például a kapcsolatrendszer). A státusszerzés irodalmában a kapcsolatok szerepe két oldalról is felmerül, az egyik a társadalmi tőke, a másik pedig társadalmi erőforrások elmélete. Ezek közül a társadalmi erőforrások irodalma áll közelebb a státusmegszerzés kérdésköréhez. Ez az elmélet elsősorban az instrumentális cselekedetekre és a kapcsolatok közeliségére koncentrál (*Lin,* 1982).

A kapcsolatok szerepe több szempontból is felmerül, amikor magasabb státusú pozíciók megszerzéséről van szó. A gyengébb (távolibb) kapcsolatok elsősorban információforrásként fontosak, hiszen általuk olyan pozíciókra lehet rálátni, amelyekről a kérdezetteknek és a velük szoros kapcsolatban állóknak nemigen vannak információik. A közelebbi kapcsolatok azonban jobban mobilizálhatók (*Bian,* 1997), és főleg a nagyon magas presztízsű munkák esetében motiváltibbak is lehetnek abban, hogy segítsenek (*Verhaeghe és szerzőtársai,* 2015).

A kapcsolathálózatok normatív jellege is fontos lehet a vizsgálatunk szempontjából. A hátrányos helyzetű csoportokban a kapcsolathálózat akár vissza is húzhatja azokat, akik szeretnék elhagyni a közösséget (lásd például *Rumbaut,* 1997), míg egy jó helyzetű csoportban a kapcsolathálózat tovább növeli a lehetőségeket (*Lin,* 1999).

A vázlatos szakirodalmi összefoglaló jól mutatja, hogy a kapcsolathálózat szerepe elsősorban a státusszerzés oldaláról jelenik meg mobilitási kérdésként,

de ezen belül felmerül többek között a kapcsolatok pozitív és negatív szerepe, az erős és gyenge kötések témaköre, valamint a kapcsolathálózatok eltérő működésmódja a társadalom alsó és felső részén Tanulmányunkban elsősorban ezt az utolsó témakört vizsgáljuk. Az empirikus eredmények bemutatása előtt azonban röviden utalunk az eddigi hazai kutatási eredményekre is.

Ha a kapcsolatok időbeli dinamikáját vizsgáljuk, kijelenthetjük, hogy a rendszerváltozás a kapcsolatok cezúráját is jelentette. A közeli kapcsolatok átlagos száma csaknem felére csökkent a rendszerváltás után, és a közeli hálózaton belül túlsúlyba kerületek a rokoni kapcsolatok. Ezzel a tendenciával párhuzamosan a rokoni kapcsolatokon túl – mind korcsoportok, mind iskolai végzettség szerint – növekedett a homofil kapcsolatok aránya. Ezek mögött a homogenizációs tendenciák mögött azonban legalább annyira meghúzódott a társadalom átstrukturálódása (például az átlagos iskolai végzettség emelkedése), mint a kapcsolathálózat „valódi" átalakulása (*Kmetty és szerzőtársai,* 2017). A kapcsolatok egyre inkább homofil jellege mellett a másik fontos tendencia az alsó és felső kapcsolati szegmensek egymástól való eltávolodása volt (*Kmetty és szerzőtársai,* 2018): 1998 és 2014 között egyre kevesebbeket jellemzett az, hogy egyszerre rendelkeztek alacsony és magas státusú kapcsolatokkal is. Az elmúlt 20 évben a kapcsolathálózati erőforrás-hozzáféréssel mind a jövedelmi, mind a szubjektív osztályhelyzet összefüggése erősödött, és főleg az utóbbi dimenzióban előnybe kerültek azok, akik csak magas státusú kapcsolatokkal rendelkeztek (*Kmetty és szerzőtársai,* 2018).

3. Adatok és kapcsolati indikátorok

Tanulmányunkban három adatfelvételt használunk fel. Időben az első kutatás egy kétrészes omnibuszfelvétel összevont adatbázisa 1997–1998-ból. A kutatást az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport vezette, a minta nagysága 1488 fő volt. A második adatfelvételt 2005-ben ugyanez a kutatócsoport vette fel egy 1500 fős mintán a „Kulturális-interakciós rétegződés" című, OTKA által finanszírozott, kutatás keretében. A harmadik adatfelvétel 2015-ben készült, a minta mérete 2687 fő volt. Az adatfelvétel az MTA TK és a Tárki közös OTKA-kutatásának keretében készült.[3]

Mind a három adatfelvétel személyes lekérdezéssel valósult meg, a minták reprezentatívak a 18 évnél idősebb magyar lakosságra. A három adatfelvételt az köti össze kutatásunk számára, hogy mind a háromban felhasználtak egy pozíciógenerátoros kapcsolathálózati kérdésblokkot. A pozíciógenerátoros

3 Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban – OTKA kutatás száma: 108836. A kutatás vezetője: Kovách Imre.

módszerrel a kapcsolatok instrumentális dimenzióját lehet mérni, és alapvetően a kapcsolati erőforrások (társadalmi tőke) nagyságának operacionalizálásra szokták használni (bővebben lásd *Kmetty–Koltai,* 2015). A kérdezetteknek arra kell válaszolni, hogy a felsorolt foglalkozások közül melyek azok, ahol ismernek adott foglalkozást végző személyt. A három kutatásban összesen kilenc[4] olyan foglalkozás szerepelt, amelyet mindegyik adatfelvételben ugyanúgy kérdeztek meg, és további hat, ahol bár nem volt identikus a kérdés, de hasonló foglalkozásokat említettek meg (például őrző-védő, illetve biztonsági őr). A változók alapmegoszlásának vizsgálata után a hat hasonló foglalkozásból végül négyet[5] tartottunk bent az elemzésbe. A kapcsolathálózati erőforrások mérésére két változót definiáltunk. A *kapcsolati erőforrások átfogó nagyságát* azzal mértük, hogy a kérdezettnek a 13 foglalkozás közül hányhoz van hozzáférése. Ezt a mutatót a hazai kutatási gyakorlatnak megfelelően *nexusdiverzitásnak* hívtuk. A második mutató *a magas státusú foglalkozások arányát* méri. A magas státusú foglakozások kijelölésénél a korábbi elemzéseinkre támaszkodtunk (lásd *Kmetty és szerzőtársai,* 2018). Az indikátor annak az arányát méri, hogy hány mérnök, sebész, színész, újságíró, ügyvéd foglalkozású személlyel áll kapcsolatban a kérdezett.

Bár jelen kutatásnak nem célja, hogy bemutassa a kapcsolati erőforrások időbeli változását (ezt más munkák már megtették), a későbbi eredmények értelmezéséhez röviden kitérünk a változók alapmegoszlására *(1. táblázat).*

1. táblázat. Kapcsolathálózati változók statisztikái a három adatfelvétel alapján

Év	Nexusdiverzitás		A magas státusú kapcsolatok aránya	
	átlag	standard hiba	átlag	standard hiba
1997–1998	6,41	0,07	0,33	0,01
2005	5,33	0,08	0,24	0,01
2015	5,14	0,06	0,21	0,01

Forrás: saját számítás.

A nexusdiverzitás mutató valamelyest 2005-re csökkent az első időponthoz képest, ami azt jelzi, hogy a kérdezettek kapcsolati erőforrásai csökkentek, de ez a csökkenés 2005 és 2015 között már nem volt szignifikáns. A magas státusú kapcsolatok aránya esetében hasonló tendenciát lehetett megfigyelni azzal a különbséggel, hogy a 2005 és 2015 közötti különbség is szignifikáns volt (*t*-

4 Bolti eladó, középiskolai tanár, mérnök, pincér, sebész, segédmunkás, sofőr, újságíró, ügyvéd.

5 Őrző-védő, önkormányzati képviselő, parasztgazda, színész.

próba szignifikancia: 0,001). Tehát összeségében az elmúlt 20 évben valamelyest szűkültek a hozzáférhető kapcsolatok Magyarországon. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kapcsolatok szerepe is csökkent volna, ahogy a szakirodalmi bevezetőben is utaltunk rá, ennek inkább az ellenkezője igaz (*Kmetty és szerzőtársai,* 2018).

4. Elemzés

4.1. Kapcsolathálózati erőforrások és iskolai mobilitás

Az intergenerációs iskolai mobilitás vizsgálatához egy négykategóriás változót alakítottunk ki. Első lépésben mind a kérdezett, mind a kérdezett apjának végzettségét négy-négy kategóriába soroltuk (nyolc általános vagy kevesebb, szakmunkás, érettségi, diplomás). A két változó összevonásából definiáltunk a felfele és lefele mobil csoportok mellett egy olyan csoportot, amely tagjai nem mobilak, és nyolc általános vagy szakmunkás végzettségűek, valamint egy olyan csoportot, amely tagjai szintén nem mobilak, de érettségijük vagy diplomájuk van. A vizsgált – közel 20 éves – időszak alatt szignifikánsan nőtt a felfele mobil csoport aránya, és csökkent az alacsony végzettségűek nem mobil csoportjáé *(2. táblázat).*

2. táblázat. Iskolai intergenerációs mobilitás összefüggése a kapcsolathálózati indikátorokkal (átlag)

	1997–1998	2005	2015
Nexusdiverzitás			
8 általános, szakmunkás –nem mobil	5,5	4,6	4,5
Lefele mobil	6,3	5,0	4,7
Felfele mobil	7,2	5,9	5,6
Érettségi, diploma - nem mobil	7,3	5,7	5,8
Magas státusú kapcsolatok aránya			
8 általános, szakmunkás – nem mobil	0,2	0,2	0,1
Lefele mobil	0,4	0,2	0,2
Felfele mobil	0,4	0,2	0,2
Érettségi, diploma – nem mobil	0,5	0,4	0,4

Forrás: saját számítás.

Kapcsolathálózati szempontból legrosszabb helyzetben azok voltak, akik alacsony iskolai végzettségűek, és már a szüleik is alacsony végzettségűek voltak. Ez a csoport mind a globális erőforrást nagyságot mérő nexusdiverzitás, mind a felső kapcsolati környezet szempontjából hátrányos helyzetű *(2. táblázat).* Szintén az átlagnál rosszabb helyzetű a lefele mobil csoport, míg az átlagnál jobb helyzetű a felfele mobil csoport. Kapcsolathálózati szempontból a legjobb

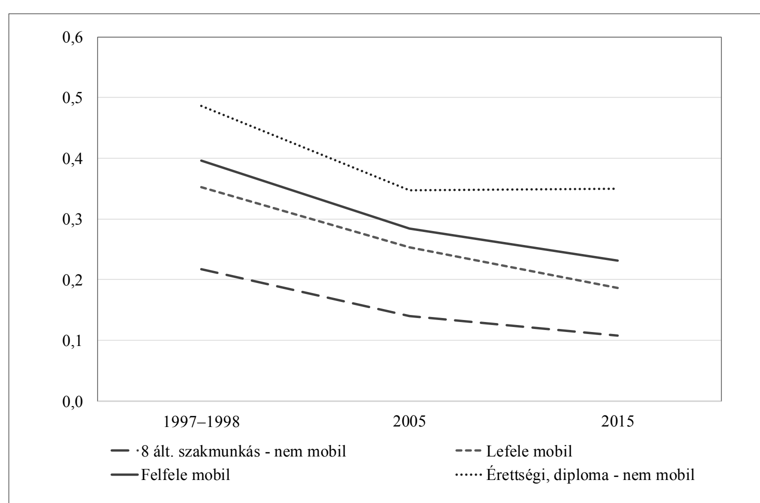
helyzetben azok vannak, akik legalább érettségivel rendelkeznek, és már apjuknak is volt legalább érettségije.

Ha a nexusdiverzitás mutatót vizsgáljuk, akkor viszonylag kicsi a felfele mobil és a felső nem mobil csoport közötti különbség, egyik évben sem szignifikáns statisztikailag a *post hoc* tesztek alapján. Amennyiben a magas státusú kapcsolatok arányát vizsgáljuk, már egyértelműen kidomborodik az utóbbi csoport előnye. Az időbeli tendenciák megegyeznek az egyes mobilitási csoportoknál, minden esetben a kapcsolathálózat szűkülését látjuk. Egyedüli kivétel a felső, nem mobil csoport, ahol 2005 és 2015-höz képest nem csökkentek a kapcsolathálózati erőforrások, inkább stagnáltak, kicsit nőttek is. Tehát utóbbi csoport kapcsolathálózati előnye markánsabbá válik az időszak végére. Ezt támasztják alá, azok a hierarchikus varianciaanalízis-elemzések, amelybe független változóként a mobilitás irányának és a kutatás időpontjának a változója került be, függő változóként pedig külön-külön a két kapcsolathálózati indikátorunk. A nexusdiverzitás esetében a két független változó interakciójának szignifikanciája 0,066 volt, a magas státusú kapcsolatoknál 0,048,[6] ami azt jelzi, hogy hogy időben valószínűleg változott a csoportok egymáshoz képesti kapcsolathálózati ereje *(1. ábra).*

A kialakított tipológia az adatfelvételek korlátozott esetszáma miatt szükségszerűen leegyszerűsítő, nem segíti a finomabb elemzéseket. A 2015-ös adatfelvétel nagyobb esetszáma viszont lehetővé teszi, hogy részletesebb elemzést is készítsünk. A 2015-ös adatok alapján kiszámoltuk, hogy az apa és a kérdezett – a négy-négy kategória valamelyikébe sorolt – iskolai végzettsége alapján kialakított 16 csoportban mekkora kapcsolathálózati erőforrások érhetők el. Mind a két kapcsolathálózati mutató esetében igaz, hogy a kérdezett iskolai végzettségének növekedésével nő a kapcsolati erőforrások nagysága is, függetlenül attól, hogy milyen volt az apa iskolai végzettsége (lásd a *Függelék F1. táblázatát*). Ha az apa végzettsége oldaláról közelítjük meg a kérdést, az összefüggés már nem feltétlen lineáris. A nexusdiverzitás mutatója esetében a diplomás kérdezettek közül azok rendelkeznek a legszélesebb kapcsolati erőforrással, ahol az apa 8 általános iskolai vagy maximum szakmunkás végzettségű.

6 Mind a két szignifikanciaérték az általánosan elfogadott 0,05 körüli sávban mozgott.

1. ábra. A felső foglalkozási környezethez való hozzáférés aránya a mobilitási csoportok szerint a három kutatás ideje alatt

Forrás: saját számítás.

Ez az eredmény nem meglepő, hiszen várhatjuk azt, hogy a felfele mobilak hozzák magukkal a korábbi alacsonyabb státushoz köthető kapcsolataikat, és ezek mellé kialakítanak magas státusú kapcsolatokat is *(Függelék F1. táblázat* alsó része*).* Magas státusú kapcsolatokkal viszont inkább már azok rendelkeznek, akiknek a szüleik is magas végzettségűek voltak (*Függelék F1. táblázat* felső része). A többváltozós elemzések (hierarchikus varianciaanalízis) egyértelműen azt mutatják, hogy a kapcsolathálózati erőforrás mutatóinak magyarázatában a kérdezett iskolai végzettségének jóval nagyobb szerepe van, mint az apa végzettségének, különösen a magas státusú kapcsolatok arányának esetében.[7] Bár az időben korábbi adatfelvételek alacsonyabb esetszámai miatt nem tudjuk a részletesebb adatok alapján megvizsgálni az időbeli dinamikát, az elemzések afelé mutatnak – különösen a magas státusú kapcsolatok esetében – , hogy valamelyest nőtt a szülő (apa) végzettségének a szerepe az erőforrás-hozzáférésben.

7 A β mutatja a független változók összefüggésének erősségét a függő változóval. A β értékek a következők voltak: függő változó: nexusdiverzitás [kérdezett végzettsége (β = 0,232), apa végzettsége (β = 0,047) függő változó: magas státusú kapcsolatok aránya [kérdezett végzettsége (β = 0,365), apa végzettsége (β = 0,113)].

4.2. Kapcsolathálózati erőforrások és foglalkozási mobilitás

Az intergenerációs foglalkozási mobilitás esetében is egy négykategóriás tipológiát alakítottunk ki. Mind az apa,[8] mind a kérdezett foglalkozását[9] két kategóriába osztottuk: fizika – szellemi, és ebből a 2 × 2 kategóriából alakítottuk ki a tipológiánkat. Mivel az 1997–1998-as adatfelvételben nem állt rendelkezésre az apa foglalkozása, ezért a következő elemzésekben a legelső adatsort nem tudtuk felhasználni.

3. táblázat. Foglalkozási intergenerációs mobilitás összefüggése a kapcsolathálózati indikátorokkal (átlag)

	2005		2015	
	nexus-diverzitás	magas státusú kapcsolatok aránya	nexus-diverzitás	magas státusú kapcsolatok aránya
Fizikai–nem mobil	4,8	0,2	4,8	0,1
Fizikai–lefele mobil	6,0	0,3	5,1	0,2
Szellemi–felfele mobil	6,3	0,3	5,8	0,3
Szellemi–nem mobil	6,2	0,4	6,0	0,4

Forrás: saját számítás.

Kapcsolathálózati szempontból a legrosszabb helyzetben azok a fizikai foglalkozást végzők van, akiknek már az apja is fizikai munkát végzett. Ennek a csoportnak a kapcsolathálózati erőforrásból származó deprivációja mind a két változó szerint látványos. A nexusdiverzitás mutatójában a 2005-ös adatfelvétel alapján a másik három csoport nem tér el egymástól szignifikánsan a posthoc tesztek alapján, viszont 2015-re a lefele mobil csoport látványosan lejjebb csúszik ebben a dimenzióban. A magas státusú kapcsolatok arányában sokkal egyértelműbb a tendencia, azok, akik szellemi munkát végeznek, és már a szülők esetében is ez volt a jellemző, kiemelkednek ebben a vonatkozásban, és a csoport kapcsolathálózati erőforrások szerinti előnye valamelyest tovább is nőtt. A varianciaanalízis egyértelműen azt mutatta, hogy a magas státusú kap-

8 Az apa esetében azt tudtuk, hogy amikor a kérdezett 14 éves volt, mi volt a foglalkozása. A 2015-ös adatfelvételben rendelkezésre állt az anya foglalkozási helyzete is, de mivel a 2005-ös adatfelvételben csak az apa foglalkozását ismerjük, ezért mind a két adatfelvételben csak utóbbit használtuk fel.

9 A segédmunkás, a mezőgazdasági fizikai munkás és a szakmunkás került a fizikai kategóriába, a többi foglalkozási csoport a szellemibe. A háztartásbeliek, a tanulók a sohasem dolgozók kikerültek ebből az elemzésből.

csolatok arányával sokkal erősebben függ össze a foglalkozásmobilitási tipológia [nexusdiverzitás, 2015: (ETA: 0,168)[10] – magas státuszú kapcsolatok aránya (ETA: 0,395)].

Ha a tipológia nélkül vizsgáljuk az apa és a kérdezett foglalkozási helyzetét a kapcsolathálózati erőforrásokkal összefüggésben (többváltozós varianciaanalízissel) akkor kirajzolódik, hogy a kérdezett foglalkozása az inkább meghatározó, mind a nexusdiverzitás, mind a magas státusú kapcsolatok elérésének esetében. Az iskolai mobilitási elemzéssel összehasonlítva viszont azt mondhatjuk, hogy a foglalkozások esetében van jelentősebb hatása annak is, hogy mi volt az apa foglalkozása.

4.3. Mobilitás és kapcsolathálózat összefüggése a gazdasági erőforrásokkal

Az eddigi elemzésekben arra koncentráltunk, hogy megállapítsuk, milyen együtt mozgás figyelhető meg az iskolai és foglalkozási mobilitás, valamint a kapcsolathálózati változók között. Ezekhez az elemzésekhez képest tovább lépünk, és a következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy ezek a változók hogyan függnek össze a kérdezett gazdaságierőforrás-ellátottságával. A szakirodalmi bevezetőben érintettük a kapcsolati erőforrások státusmegszerzésben játszott szerepét. A státust ezekben az elemzésekben leggyakrabban a foglalkozással operacionalizálják. Ez a mi esetünkben igencsak tautologikus lenne, hiszen a mobilitást is részben a foglalkozáson keresztül mértük. Ebből következően a kérdezett vertikális társadalomszerkezetben elfoglalt helyének a mérésére egy másik indikátort kellett keresnünk, méghozzá olyat, amely elsősorban gazdasági természetű. Ez az indikátor a kérdezett anyagi erőforrásokkal való ellátottsága lett. Az indikátor két változóból állt össze, a kérdezett jövedelméből, valamint egy fogyasztásijavak- és lakásállapot-főkomponensből.[11] Mivel az 1997–1998-as adatfelvételből nem tudtuk előállítani a foglalkozási mobilitás tipológiáját, és az anyagierőforrás-indikátort se tudtuk volna a fent bemutatott módon operacionalizálni, ezért ebben a dimenzióban „csak” a 2005-ös és 2015-ös adatokat elemeztük. A kapcsolathálózati erőforrás változói közül a

---

10 ETA: az összefüggés erősségét mutató statisztika. 0 és 1 közötti értéket vehet fel, minél magasabb az érték, annál erősebb az összefüggés a vizsgált változók között.

11 A következő főkomponensek átlagát vettük: standardizált jövedelem, fogyasztási javak, és lakásállapot. Akkor is kiszámoltuk az indikátor értéket, ha valamelyik változó adathiányos volt. 2005-ben a következő változókat tartalmazta a fogyasztásijavak-, valamint lakásállapot-főkomponens: mosogatógép, mosógép, nyaraló, volt-e idén nyaralni, lakás környezete (1–5 skálán) 2015: mosógép, volt-e nyaralni, váratlan kiadást tud-e fedezni a háztartás, ház helye a településen belül (1–4 skála).

magas státuszú kapcsolatok arányát használtuk változóként. Ezt részben a fentiekben leírtak is indikálják, miszerint e változó szorosabb kapcsolatban áll a mobilitási tipológiával. A szakirodalom is inkább azt emeli ki, hogy a kapcsolathálózati erőforrások közül elsősorban a vertikális jellegűek a fontosabbak, és a horizontálisak kevésbé meghatározók (bár utóbbinak is lehet pozitív hatása) – és ezt a magas státusú kapcsolatok aránya jobban méri.
Az elemzésükben általános lineáris modelleket alkalmaztunk (*4.* és *5. táblázat*).

4. táblázat. A gazdaságierőforrás-ellátottságra illesztett lineáris regressziós modell, 2005

	1. modell			2. modell		
	koeffi ciens (*B*)	standard hiba	szigni-fikancia	koeffi ciens (*B*)	standard hiba	szigni-fikancia
Konstans	–0,97	0,10	0.00	–0,94	0,11	0,00
Nem	–0,11	0,04	0,01	–0,11	0,04	0,01
Kor: 18–29	–0,07	0,06	0,28	–0,08	0,06	0,22
Kor: 30–39	0,05	0,06	0,42	0,04	0,06	0,47
Kor: 40–49	0,05	0,06	0,45	0,04	0,06	0,48
Kor: 50–59	0,06	0,06	0,30	0,06	0,06	0,33
Településtípus: város	0,07	0,04	0,10	0,07	0,04	0,09
Iskolai végzettség	0,22	0,03	0,00	0,21	0,03	0,00
Apa iskolai végzettsége	0,15	0,03	0,00	0,19	0,04	0,00
Foglalkozás	0,19	0,05	0,00	0,19	0,05	0,00
Apa foglalkozása	0,00	0,06	0,97	–0,07	0,09	0,42
Magas státusú kapcsolatok aránya	0,33	0,08	0,00	0,30	0,22	0,17
Apa iskolai végzettsége × Magas státusz kapcsolatok aránya				–0,14	0,09	0,11
Apa foglalkozása × Magas státusú kapcsolatok aránya				0,24	0,19	0,23
N		1359			1359	
R^2 (becsült)		29,2 %			29,3 %	

Forrás: saját számítás.

A függő változó a fejezet elején bemutatott anyagi erőforrás indikátor volt. A független változók között szerepeltettük a nemet (1: férfi, 2: nő), a korcsoportot (1: 18–29, 2: 30-39, 3: 40–49, 4: 50–59, 6: 60+), a településtípust (1: Budapest, 2: város, 3: község), a korábban már bemutatott négykategóriás iskolai

végzettséget, az apa négykategóriás iskolai végzettségét, a kérdezett kétkategóriás foglalkozási besorolását (1: fizikai, 2: szellemi), az apa kétkategóriás foglalkozási besorolását, valamint a magas státusú kapcsolatok arányát.

5. táblázat. A gazdaságierőforrás-ellátottságra illesztett lineáris regressziós modell, 2015

	1. modell			2. modell		
	koefficiens (*B*)	standard hiba	szignifikancia	koefficiens (*B*)	standard hiba	szignifikancia
Konstans	–1,11	0,07	0,00	–1,09	0,08	0,00
Nem	–0,17	0,03	0,00	–0,17	0,03	0,00
Kor: 18–29	–0,18	0,05	0,00	–0,18	0,05	0,00
Kor: 30–39	–0,07	0,04	0,10	–0,07	0,04	0,11
Kor: 40–49	0,02	0,04	0,59	0,02	0,04	0,57
Kor: 50–59	0,01	0,04	0,87	0,01	0,04	0,86
Településtípus: Budapest	0,34	0,04	0,00	0,34	0,04	0,00
Településtípus: város	0,14	0,03	0,00	0,14	0,03	0,00
Iskolai végzettség	0,21	0,02	0,00	0,21	0,02	0,00
Apa iskolai végzettsége	0,10	0,02	0,00	0,09	0,03	0,00
Foglalkozás	0,32	0,04	0,00	0,32	0,04	0,00
Apa foglalkozása	0,14	0,05	0,01	0,13	0,07	0,04
Magas státusú kapcsolatok aránya	0,33	0,06	0,00	0,26	0,17	0,12
Apa iskolai végzettsége × Magas státusú kapcsolatok aránya				0,03	0,07	0,68
Apa foglalkozása × Magas státusú kapcsolatok aránya				0,01	0,17	0,98
N		2214			2214	
R^2 (becsült)		38,1 %			38,1 %	

Forrás: saját számítás.

A korcsoport és településtípus változói kategoriálisan lettek bevonva az elemzésbe. A kor esetében a 60+, a településtípus esetében pedig a község lett a referenciakategória. Második lépcsőben bevontuk a modellekbe a kapcsolathálózati változó interakcióját az apa végzettségével, valamint az apa foglalkozásával. Ha ezek az interakciós tagok szignifikánsak, akkor az arra utal, hogy másképp működnek a kapcsolati erőforrások a kiinduló státustól függően.

A 2005-ös adatok esetében a háttérváltozók a vártak szerint függtek össze az anyagi erőforrás indikátorával. A nők valamennyivel kevesebb gazdasági erőforrással rendelkeznek, akárcsak a községben lakók a Budapestiekhez ké-

pest. A kérdezett magasabb iskolai végzettsége és szellemi foglalkozása nagyobb anyagi erőforrással járt együtt, akárcsak az apa magasabb végzettsége. A kapcsolathálózati indikátor is szignifikáns volt a modellben, pozitív előjellel, tehát több magas státusú kapcsolat több gazdasági erőforrással járt együtt 2005-ben. A modell magyarázó ereje közel 30 százalék volt. A második modellbe bevont interakciós hatások viszont nem voltak szignifikánsak, tehát az apa kiinduló státusa szerint nem mutatkozott eltérés a kapcsolathálózati erőforrások működésében.

A 2015-ös modell még erősebben magyarázza az anyagi erőforrás változóját, a modell a függő változó heterogenitásának közel 40 százalékát becsüli jól. A 2005-ben szignifikáns változók 2015-ben is hasonlóan működnek, de 2015-ben ezt kiegészítik újabb hatások is. A városiak a községben lakókhoz képest szignifikánsan több anyagi erőforrással rendelkeznek, akárcsak a 60 év felettiek a 30 év alattiakhoz képest. Az apa foglalkozása is szignifikánsan összefüggött a gazdasági erőforrások nagyságával. Akárcsak 2005-ben, a magas státusú kapcsolatok aránya 2015-ben is pozitívan korrelált a függő változóval. A táblázatokban *B* értékek szerepelnek, amelyek nem hasonlíthatók össze közvetlenül. Ha azonban standardizált *β* értékeket vizsgálunk, akkor abból kirajzolódik, hogy a kapcsolathálózati változó szerepe hasonló nagyságú volt, mind a két adatfelvételben 0,11 körüli *β* értéket vett fel. A vizsgált interakciós hatások viszont 2015-ben sem volt szignifikánsak, tehát a kiinduló szülői státus nem adott további pluszt (vagy mínuszt) a kapcsolati erőforrásokhoz.

5. „Hátrányos” kapcsolatok?

Eddigi elemzésünkben a kapcsolatok előnyös oldalára koncentráltunk, azonban a negatív kapcsolatok is befolyásolhatják a státusszerzési esélyeinket. Az elemzés utolsó részében röviden ezt a problémakört járjuk körbe. A 2015-ös adatfelvételben egy olyan kérdésblokk is szerepelt, amelyet a kapcsolathálózati szakirodalomban összegző módszernek neveznek (*Kmetty–Koltai,* 2015). A kérdezetteknek többek között válaszolniuk kellett arra, hogy a felsoroltak közül (munkanélküli, börtönviselt, hajléktalan, roma) hány hátrányos helyzetű csoporttal van kapcsolatuk. A négy kérdésre adott választ összegeztük, majd normáltuk – nulla átlagú, 1 szórású változóvá alakítottuk át – a kapcsolathálózat becsült nagyságával. A mostani elemzésünkben ennek a mutatónak a standardizált változatát használjuk. Az index minél nagyobb értéket vesz fel, annál nagyobb a kapcsolathálózaton belül a hátrányos helyzetű csoportok nagysága.

Mind az iskolai mobilitási, mind a foglalkozási mobilitási tipológiával *(6. táblázat)* összefügg a hátrányos helyzetű csoportok aránya (varianciaanalízis szignifikanciája: 0,000). Leginkább az alul lévő (alacsony végzettségű, fizikai

munkát végzők) nem mobil csoportok kapcsolathálózatában vannak hátrányos helyzetű csoportok, és ilyen szempontból legjobb helyzetben azok vannak, akiknek már szülei is magasabb státusúak voltak, és maguk is meg tudták ezt a státust őrizni.

Hierarchikus varianciaanalízis modellekkel teszteltük, hogyan függ össze a kérdezett és a kérdezett apjának végzettsége, valamint e két változó interakciója a hátrányos helyzetű csoportok arányával. Az iskolai változók közül a kérdezett iskolai végzettsége bizonyult erősebb magyarázó változónak, de a szülői háttér hatása alig maradt el ettől. A foglalkozási helyzetnél hasonló eredményeket kaptunk, az apa foglalkozásának hatása alig maradt el a kérdezett foglalkozásának hatásától.

6. táblázat. Hátrányos helyzetű kapcsolatok nagysága mobilitási csoportonként, 2015

Mobilitási csoport	Iskolai mobilitás átlag	Iskolai mobilitás standard hiba	Foglalkozási mobilitás átlag	Foglalkozási mobilitás standard hiba
Alul, nem mobil	0,23	0,06	0,09	0,03
Alul, lefele mobil	–0,11	0,02	–0,14	0,03
Felül, felfele mobil	–0,05	0,02	–0,14	0,02
Felül, nem mobil	–0,20	0,02	–0,21	0,01

Forrás: saját számítás.

Megvizsgáltuk a hátrányos helyzetű kapcsolatok gazdasági erőforrásokkal való összefüggését is (lásd *Függelék F2. táblázat*). A változó a várt módon, szignifikánsan, negatív előjellel épült be a modellekbe. Tehát azoknak az embereknek, akik arányaiban több hátrányos helyzetű kapcsolattal rendelkeznek, a gazdasági erőforrásaik is szűkösebbek. Itt se lépett azonban interakcióba a kapcsolathálózati változó az apa végzettségével és foglalkozásával (*Függelék F2. táblázat*), 2. modell) A hátrányos helyzetű kapcsolatok *β* együtthatója –0,11-es értéket vett fel, ami gyakorlatilag ugyanaz a nagyságrend, mint amit a magas státusú kapcsolatok arányánál mértünk. Olyan regressziós modellt is futtattunk, amelyben mind a pozitív, mind a negatív kapcsolathálózati változót szerepeltettük, Mindkét változónak megmaradt a 0,1 körüli *β* értéke, de természetesen ellentétes előjellel.

6. Összegzés

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogyan függ össze a kapcsolathálózati erőforrás-ellátottság az intergenerációs mobilitással. Ahogy a bevezetőben is jeleztük, az okság iránya nem magától értetődő ebben a kutatási helyzetben, a

mobilitást segítheti a kapcsolathálózat, de maga a mobilitás is befolyásolhatja a kapcsolatok számát, minőségét. A vizsgált 20 éves peridódusban (1997–2015 közötti időszakban), a kapcsolathálózati erőforrások valamelyest szűkültek. Kapcsolathálózati erőforrás szempontjából azok voltak rossz helyzetben, akiknek már szüleik is alacsony státusúak voltak, és maguk sem tudtak ebből a helyzetből kitörni. A másik véglet a többgenerációs szellemi/értelmiségi csoport, akik a kutatási időszakban végig megőrizték kapcsolati előnyüket, főleg a felső kapcsolati környezethez való hozzáférésüket. Ezt az eredményt azonban árnyalja, hogy elsősorban a saját végzettség, munkahelyi státus számít a kapcsolatrendszer esetében, a szülői háttérnek inkább másodlagos (bár mérhető) szerepe van. Szintén fontos eredményünk, hogy a foglalkozási mobilitást tekintve, az apa kiinduló helyzete valamivel fontosabb volt, mint az iskolai mobilitás esetében. A hátrányos helyzetű kapcsolatok aránya is markáns eltérést mutatott a mobilitási csoportonként. Ebben a kapcsolati dimenzióban viszont alig volt különbség az apa és a kérdezett végzettségének, valamint foglalkozásának szerepe között.

A gazdasági erőforráshoz való hozzáférés esetében – alátámasztva a korábbi kutatási eredményeket – a kapcsolati erőforrásoknak önálló magyarázó erejük van. Ez a magyarázó erő nem változott 2005 és 2015 között. A kiinduló státus különböző pozíciói azonban nem változtatják meg a kapcsolati erőforrások működését. Tehát alacsony kiinduló státus esetében ugyanolyan fontos a kapcsolathálózat szerepe, mint magas kiinduló státusnál. A gazdasági erőforrás azonban nemcsak a „jó" kapcsolatokkal függ össze, hanem a hátrányosakkal is. Utóbbi legalább olyan erősen együtt jár a gazdasági erőforrásokkal, csak természetesen ellentétes előjellel. Ez az eredmény jól mutatja, hogy a kapcsolathálózat nemcsak a jó, hanem a rossz társadalmi-gazdasági környezet megragadására is képes.

A tanulmány végén érdemes röviden felvázolni, hogy a kapott eredményeinkből milyen tágabb következtetéseket lehet levonni. Egyrészről az adatok markánsan mutatják a kapcsolathálózat összefüggését a társadalmi struktúrában elfoglalt vertikális pozícióval. A kapcsolatok számítanak. A jó kapcsolatok magasabb pozíciót jeleznek, a rosszabbak pedig alacsonyabb pozíciót – még úgy is, ha kontroll alatt tartjuk a leginkább releváns háttérváltozókat. A magas státusú kapcsolatok nagysága elsősorban egyénfüggő, legalábbis kevésbé fontos a szülők szerepe, azonban a hátrányos helyzetű kapcsolatokat a szülői státus legalább annyira befolyásolja, mint az egyén iskolai végzettsége vagy foglalkozási pozíciója. Az eredmény jól jelzi, hogy a társadalmi előre jutást olyan mély struktúrák is akadályozhatják, amelyek társadalmi lebontása nagyon összetett feladat. A következő évek kutatásai választ adnak majd arra, hogy sike-

rül-e olyan irányba előre lépni, hogy az emberek egyéni erőfeszítései fontosabbá váljanak, míg az örökölt státus elsődleges szerepe csökkenjen. Eredményeink azt mutatják, hogy az elmúlt húsz évben a magyar társdadalom ilyen szempontból egyhelyben topogott.

IRODALOM

Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1988): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. Szociológiai Szemle, 2.sz. 185–204. o.

Bian, Y. (1997): Bringing Strong Ties Back in: Indirect Ties, Network Bridges, and Job Searches in China. American Sociological Review, Vol. 62. No. 3. 366–85. o. https://doi.org/10.2307/2657311.

Kmetty Zoltán–Koltai Júlia (2015): Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. Socio.hu. 4. sz. 34–49.o. https://socio.hu/uploads/files/2015_4/kmetty.pdf.

Kmetty Zoltán–Koltai Júlia–Tardos Róbert (2017): Core Ties Homophily and Sociocultural Divides in Hungary from 1987 to 2015. International Journal of Sociology, Vol. 47. No. 3. 228–249. o. https://doi.org/10.1080/00207659.2017.1335522.

Kmetty Zoltán–Tardos Róber–Albert Fruzsina–Dávid Beáta (2018): Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. Social Networks, Vol. 55. 116–129. o. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2018.05.007.

Lin, N. (1982): Social Resources and Instrumental Action. Megjelent: Marsden, P. V.–Lin, N. (szerk.): Social Structure and Network Analysis. edited by. Sage, Beverly Hills CA., 131–145.o.

Lin, N. (1999): Social Networks and Status Attainment. Annual Review of Sociology, Vol. 25-. No. 1. 467–487. o. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.467.

Lin, N. (2001): Social Capital: A Theory of Structure and Action. Cambridge University Press, London.

Rumbaut, R. G. (1997): Ties That Bind: Immigration and Immigrant Families. Megjelent: Booth, A.–Crouter, A. C.–Landale, N. S. (szerk.): Immigration and the Family: Research and Policy on U.S. Immigrants.Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ. 3–46. o.

Verhaeghe P.–Van der Bracht, K.–Van de Putte, B. (2015): Inequalities in Social Capital and Their Longitudinal Effects on the Labour Market Entry. Social Networks, Vol. 40. 174–184. o. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2014.10.001

F1. táblázat. Iskolai intergenerációs mobilitás összefüggése a nexusdiverzitással, 2005, 2015 (átlag)

Apa végzettsége	A kérdezett végzettsége				
	8 általános vagy kevesebb	szakmunkás	érettségi	diploma	átlag
	2005				
8 általános vagy kevesebb	0,08	0,12	0,20	0,36	0,13
Szakmunkás	0,09	0,15	0,24	0,41	0,21
Érettségi	0,14	0,17	0,26	0,41	0,30
Diploma			0,28	0,46	0,38
Átlag	*0,09*	*0,13*	*0,24*	*0,42*	*0,21*
	2015				
8 általános vagy kevesebb	4,04	4,91	5,15	6,67	4,69
Szakmunkás	4,22	5,05	5,69	6,78	5,44
Érettségi	4,31	5,03	5,49	6,26	5,64
Diploma			5,18	6,15	5,70
Átlag	*4,11*	*4,98*	*5,48*	*6,38*	*5,20*

Forrás: saját számítás.

F2. táblázat. A gazdaságierőforrás-ellátottságra illesztett lineáris regressziós modell, 2015

	1. modell			2. modell		
	koefficiens (*B*)	standard hiba	szignifi-kancia	koefficiens (*B*)	standard hiba	szignifi-kancia
Konstans	–1,12	0,07	0,00	–1,10	0,08	0,00
Nem	–0,23	0,05	0,00	–0,22	0,05	0,00
Kor: 18–29	–0,06	0,04	0,16	–0,06	0,04	0,15
Kor: 30–39	0,05	0,04	0,28	0,05	0,04	0,29
Kor: 40–49	0,04	0,04	0,41	0,04	0,04	0,39
Kor: 50–59	0,32	0,05	0,00	0,31	0,05	0,00
Településtípus: város	–0,18	0,03	0,00	–0,18	0,03	0,00
Iskolai végzettség	0,23	0,02	0,00	0,23	0,02	0,00
Apa iskolai végzettsége	0,10	0,03	0,00	0,10	0,03	0,00
Foglalkozás	0,31	0,04	0,00	0,31	0,04	0,00
Apa foglalkozása	0,18	0,05	0,00	0,15	0,06	0,01
Hátrányos helyzetű kapcsolatok aránya	–0,11	0,02	0,00	0,03	0,13	0,85
Apa iskolai vézettsége × Hátrányos helyzetű kapcsolatok aránya				0,00	0,03	0,97
Apa foglalkozása × Hátrányos helyzetű kapcsolatok aránya				–0,13	0,14	0,35
N	2050			2050		
R^2 (becsült)	39,7 %			39,7 %		

Forrás: saját számítás.

Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után

Róbert Péter

1. A tanulmány háttere

A társadalmi mobilitás kutatása hagyományosan arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szülők társadalmi helyzete milyen mértékben határozza meg gyerekük társadalmi helyzetét. Ha a társadalmi helyzet leírható a foglalkozással, akkor ebből adódóan a társadalmi mobilitás vizsgálata hagyományosan a foglalkozási mobilitásra vonatkozik, konkrétan: az apa foglalkozása és a gyerek foglalkozása közti azonosság (immobilitás) vagy különbség (mobilitás) mértékéről van szó.[1] Az ilyen kutatásokban erős a *normatív szemlélet*; a mobilitás magas foka „jó", a nagymértékű immobilitás „rossz". Tehát jobb az a társadalom, ahol a szülők társadalmi helyzete kevésbé határozza meg, hogy mi lesz a gyerekből; ezek a *nyitott* társadalmak. Mivel végső soron társadalmak minősítéséről van szó, a társadalmi mobilitás kutatásában kiemelt szerepet kap a nemzetközi összehasonlítás és az országok mobilitás mértéke szerinti rangsorba állítása.

A társadalmi mobilitási kutatások mind a mai napig leginkább *Erikson–Goldthorpe* (1992) művére hivatkoznak, amivel kapcsolatban legalább két szempontot kell kiemelnünk. *Egyrészt* osztálymobilitást vizsgálnak, az általuk kidolgozott – *Erikson–Goldthorpe–Portocarero,* (1979) nevük kezdőbetűi után elnevezett – EGP osztálykategóriák között. Szerintük és követőik szerint, az EGP séma kombinálja a marxi tulajdonalapú és a weberi piacalapú megközelítést; az osztálypozíciók leképezik mindazon javakat és forrásokat, amelyek képzettségből, jövedelemből, vagyonból vagy társadalmi tőkéből származnak. Ezért nem egyszerűen foglalkozási, hanem társadalmi mobilitásról beszélnek, illetve ez a szokásos válasz abban a vitában is, ahol más kutatók a társadalmi rétegződést többdimenziós módon, különféle tőkeformák szerint vizsgálják. *Másrészt* elemzésükben különválasztják az abszolút és a relatív mobilitást, az

[1] A mobilitáskutatások fogalmi alapjairól lásd *Sorokin* (1927), *Lipset–Zetterberg* (1970); Magyarország vonatkozásában *Andorka* (1982).

utóbbi esetében kiszűrik az osztályszerkezet változásának hatását, s az így adódó társadalmi fluiditást tekintik a társadalom nyitottságára vonatkozó tényleges mutatónak.

Mindemellett Erikson és Goldthorpe nemzetközi összehasonlító jellegű kutatása magyar adatokat is tartalmazott. A kutatás folytatásának tekinthető Breen (2004) tanulmánykötete, amelyben országtanulmányok sora szerepel; a szerzők azonos osztálysémát alkalmazva, azonos módszerrel vizsgálták a társadalmi fluiditást. Két frissebb nemzetközi összehasonlító kutatást lehet még említeni, mindkettő másodelemzés jellegű és a European Social Survey (ESS) 1–5. hullámainak (2002–2010) adatain készült (*Eurofound,* 2017, *Bukodi és szerzőtársai*, 2017). Az elemzések az EGP-séma elméleti és empirikus alapjain továbbfejlesztett European Socio-economic Classification (ESeC) kategorizálást használták (*Rose–Harrison,* 2007, 2010), és külön vizsgálták az abszolút és a relatív mobilitást (fluiditást).

Az országok rangsorolása a mobilitás mértéke és a nyitottság foka szerint – mint szó volt róla – tipikus megközelítés; *Blanden* (2013) ad erről kritikai áttekintést. A tanulmány foglalkozik a jövedelmi, iskolai és az osztálymobilitás alapján keletkező rangsorok készítésének módszertanával, az eredmények konzisztens vagy eltérő jellegével. A társadalmi osztályok közötti fluiditás alapján számított rangsorokban eltérés mutatkozik az Erikson–Goldthorpe- és a Breen-féle publikációkban is. Ez részben időbeli változás, mivel az *Erikson–Goldthorpe* (2013) az 1970-es évekre, *Breen* (2004) kötet tanulmányai pedig az 1970-es, 1980-es és 1990-es évekre vonatkoznak. Magyarország például „javított helyzetén” a társadalmi fluiditás időben növekedett (*Breen*, 2004, 3.3. és 3.5. ábra).

A European Foundation összehasonlító elemzése szerint Magyarországon a férfiak, illetve nők esetében a megfigyelt (abszolút) arányszámok kiemelkedő mértékű immobilitást mutatnak (*Eurofound*, 2017, 4–5. ábra). Ez összefügg azzal, hogy Magyarországon az apák és a gyerekek generációit összehasonlítva különösen csekély az osztályszerkezet változása, ami a strukturális mobilitás mozgatója lehetne (i. m. 3. és 6.a ábra). A relatív mobilitást vizsgálva, a tanulmány az országokat négy csoportba sorolja, miután a kérdezetteket három születési kohorszba rendezte: változatlan fluiditás, stabilizálódó fluiditás (van változás, de iránya nem egyértelmű), növekvő fluiditás és csökkenő fluiditás. Magyarország az első csoportba tartozik, a fluiditás nem csökkent és nem nőtt.

Ennél kedvezőtlenebb kép rajzolódik ki egy másik elemzésből (*Bukodi és szerzőtársai,* 2017). Az abszolút mobilitási rátákat tekintve férfiaknál a teljes mobilitás Magyarországon a legkisebbek között van (i. m. 38. o. 1. ábra); illetve az országot alacsony felfelé és magas lefelé mobilitás jellemzi (i. m. 39.

o. 2. ábra).[2] A relatív mobilitás esetében Magyarország a legutolsó helyen áll, és alacsony fluiditás jellemzi (i. m. 41. o. 4. és 44. o. 7. ábra). A két vizsgálat eredményei közötti különbségeknek többféle oka lehetséges. A European Foundation a fluiditás időbeli változását vizsgálta, a másik kutatás a fluiditás mértékét. Az első elemzésben az életkori szelekció 35–75 év, a másodikban 25–64 év. Mivel az apára vonatkozóan az European Social Survey nem alkalmaz ISCO-kódolást, lehettek eltérések az osztálybesorolás következtében is.

2. A tanulmány célja, kutatási problémák

Ez az elemzés az *iskolai mobilitás* szempontjából vizsgálja az országok nyitottsága közötti különbségeket – alapvetően leíró és feltáró jelleggel. Az iskola fontosságát a társadalmi mobilitás vizsgálatakor elsősorban *Blau–Duncan* (1967) státusmegszerzési modelljei alapozták meg. Ezekben a modellekben az iskola közvetítő szerepet játszott az apa és gyerek foglalkozása között, de az iskolai mobilitást a kezdetektől önállóan is vizsgáljak, amikor a szülő és gyerek iskolai végzettségét hasonlítják össze (például *Hauser–Featherman,* 1976). A nemzetközi összehasonlító kutatások itt is nagy hangsúlyt kapnak, fontos referencia *Shavit–Blossfeld* (1993) tanulmánykötete. Az iskolai esélyegyenlőtlenség, a származás hatása a továbbtanulás valószínűségére klasszikus szociológiai kutatási kérdés (például *Coleman,* 1966, *Boudon,* 1974, *Erikson–Jonsson,* 1996), e vizsgálatok esetében talán még erősebb a normatív minősítés az országok összehasonlításakor.[3] Módszertani szempontból itt is számítanak a strukturális változások, konkrétan az iskolai expanzió, a középiskola, illetve a felsőoktatás bővülése kihat az intergenerációs iskolai mobilitásra, a továbbtanulási valószínűségekre. Ennek kiszűrése itt is lényeges, amikor a magasabb végzettséghez vezető iskolai átmenetek származási meghatározottságát vizsgáljuk (*Mare,* 1981).

E tanulmány az iskolai mobilitást nemzetközi összehasonlításban vizsgálja, de ennek során kiemelten foglalkozik Magyarország helyével az országok rangsorában. Egy további kutatási kérdés, hogyan alakult a válság után az iskolai mobilitás, növekedett vagy csökkent a származás hatása az iskolai végzettségre – különös tekintettel Magyarországon.

---

[2] Ugyanez mondató el még Lengyelországról, Oroszországról, Észtországról és Lettországól is. Az ábra alapján a magyar adatok nincsenek nagyon távol a Csehországtól, Bulgáriától, Litvániától sem, amelyek a közepes szintű felfelé, illetve lefelé mobilitási csoportba tartoznak.

[3] Az országrangsorok gyakorlatára az iskolai mobilitási elemzéseknél még jobb példa a PISA-kutatások, amelyekben származásnak az iskolai teljesítményre gyakorolt hatását vizsgálják, s ennek erőssége minősíti az országokat, az oktatási rendszereket.

Frissebb kutatási példákat tekintve, *Blanden* (2013) említett tanulmányában a szülő és a gyerek által elvégzett iskolai osztályok korrelációján alapuló országrangsort idéz, ahol nemzetközi összehasonlításban ez az indikátor Magyarországon hosszabb időtávban is magas (*Blanden,* 2013, 4. ábra). Az European Social Survey 2010. évi adatain végzett másik elemzés szerint a szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció értéke általában magasabb a volt szocialista és a dél-európai országokban (0,5 felett), mint a kontinentális, észak-európai vagy angolszász országokban (0,5 alatt). A vizsgált húsz ország közül a legmagasabb értékek Bulgária, Magyarország és Lengyelország esetében adódtak (*Schneebaum és szerzőtársai,* 2014. 2. táblázat).

3. Adatok, módszertan

A tanulmányban a European Social Survey első hét hullámának adatai szerepelnek.[4] Az 1–4. hullám (2002, 2004, 2006, 2008) adatai a válság előtti, az 5–7. hullám (2010, 2012, 2014) adatai a válság utáni időszakban keletkeztek. Ezt egy *kétértékű változó* mutatja, amelynek értéke 1, ha a *válság utáni*, és 0, ha a *válság előtti* megfigyelésről van szó. A válsághatás vizsgálatának ez persze egy leegyszerűsített módja, hiszen a válság utáni felvételekben is szerepelnek olyan korú személyek, akik mobilitása valószínűleg a válság előtt zajlott. Pontos iskolatörténeti adatok hiányában a mobilitás időzítése nem határozható meg.

Az elemzés csak azt a 16 országot vizsgálja, amelyek mind a hét adatfelvételben szerepeltek. Ez ugyan csökkenti az országok számát, de ha a válság előtti és utáni időszakban nem ugyanazon országok jelennének meg, akkor ez az eredményeket befolyásoló heterogenitást vinne az adatokba. Annak érdekében, hogy az adatok lehetőség szerint befejezett iskolai mobilitást mutassanak, a 25 év felettiek szerepelnek az elemzésben, és 95 év a felső korhatár. A tanulmány közel 170 ezer esetet vizsgál.

Az iskolázottság mérése egy összevont *négykategóriás* változóval történik: alapfok (ISCED0–1), alsó középfok (ISCED2), felső középfok, érettségi (ISCED3–4), felsőfok (ISCED5–6). Ennek megfelelően az iskolai mobilitásra vonatkozó szülő–gyerek mobilitási tábla egy 4 × 4-es mátrix. A gyerek iskolázottságára vonatkozóan rendelkezésre áll egy jobb mérési szintű változó is, az

[4] Az úgynevezett ESS1-7e01 jelű adatbázisról van szó, publikálja az NSD (Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC). Olyan időben kumulált adatbázis, amelyhez már a 8. hullám adatait is hozzátették volna, még nem jelent meg.

elvégzett osztályok száma. Végül az iskolai mobilitási esélyek (valószínűségek) vizsgálata egy kétértékű változóval történik, amely azt mutatja, hogy a gyerek *szerzett-e diplomát*.

Az iskolai mobilitás vizsgálatakor problémát jelent a származás mérése, az apa és anya együttes figyelembevétele. Ellentétben az osztálymobilitás vizsgálatával, az iskolai mobilitás esetében a viszonyítás nem csak az apa pozíciója. Az anya végzettségét is figyelembe vevő szülői iskola vagy a *dominanciaelvet* alkalmazza, vagy a két szülő iskolai végzettségét *átlagolja*. Ez történt itt is, de a szülői iskolai végzettség mérése azon is múlik, milyen konkrét elemzési lépésről van.

A tanulmány *négyféle* módon közelíti és vizsgálja az iskolai mobilitást:

1. hagyományos táblaelemzéssel, amely során a szülői iskola mérése a dominanciaelven alapul, vagyis amennyiben az apa és az anya végzettsége nem ugyanabba a kategóriába tartozik, a szülői iskola a magasabb szülő végzettsége lesz;
2. a szülői és gyerek iskolai végzettsége közti *korrelációval* (ebben az esetben a szülői iskola az apa és az anya végzettsége alapján számított főkomponens,[5] a gyerek iskolai végzettsége az elvégzett osztályok száma);
3. annak vizsgálatával, hogy a jobb származás mekkora *képzettségi többletet* (több elvégzett iskolai osztályt) eredményez [itt a dominanciaelv érvényesül az alacsony végzettségű (általános iskola) és a magas végzettségű (diplomás) szülők összehasonlításakor];
4. a diploma megszerzésének valószínűségével: a szülői iskolai végzettség ismét az apa és az anya iskolájából számított főkomponens.

Mind a négy megközelítés foglalkozik az időbeli (válság előtti – utáni) különbséggel, és az eredmények országrangsorok formájában jelennek meg. Az első három indikátor esetében egyszerű leíró módszerekről van szó (százalékolás, átlagok), a negyedik elemzés módszere a logisztikus regresszió.

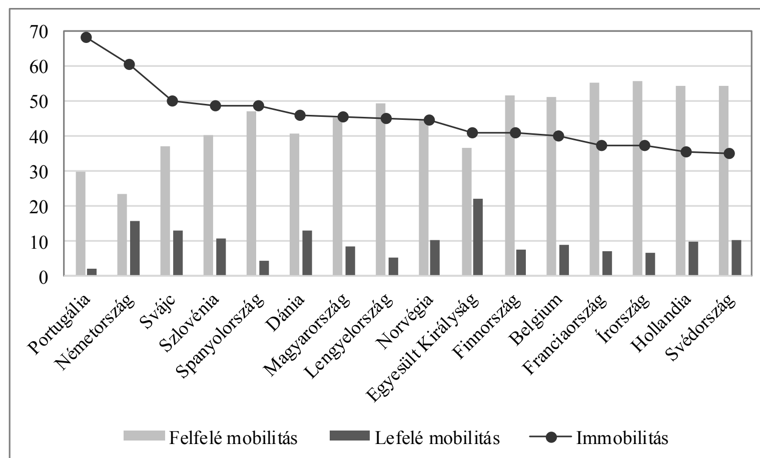
[5] Az apa és az anya végzettsége alapján egy főkomponens adódott, amelynek sajátértéke 1 feletti volt (1,682), és ez a főkomponens az apa és az anya iskolázottsága együttes szórásának 84 százalékát magyarázta.

4. Eredmények[6]

4.1. A mobilitás/immobilitás mértéke

Mint más mobilitási elemzések esetében, az iskolai mobilitás vizsgálatakor is az immobiltási és mobilitási ráták, a felfelé és lefelé mobilitás aránya jelentik a kiindulást. Az ESS adatain, az itt vizsgált 16 ország esetében, a kialakított 4 × 4-es mobilitási táblákban az immobilitás mértéke széles skálán, 35 százalék és 70 százalék között mozog. Alacsony a mobilitás Portugáliában, Németországban, a válság utáni adatok szerint Magyarországon is. E szerint az indikátor szerint Hollandia, Írország, a válság után Lengyelország esetében a legmagasabbak a mobilitási ráták. Az *1.* és *2. ábra* mutatja a válság előtti és utáni mobilitási rátákat, az országok az immobilitás mértéke szerint vannak sorba rendezve; az alacsony immobilitás a „jobb”, jellemzően a nagyobb nyitottság jele.

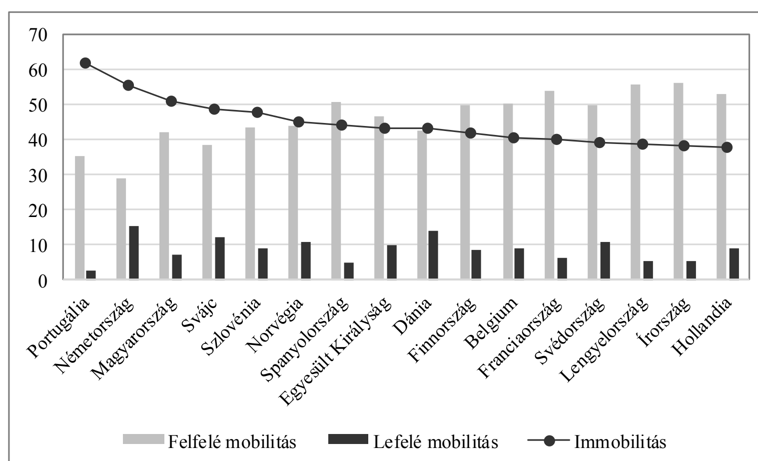
1. ábra. Az iskolai mobilitási mértéke a válság előtt, az immobilitás sorrendjében, 2002–2008 (százalék)

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

[6] Az empirikus elemzésben (számítások, ábrák) segítséget nyújtott *Kiss Gertrúd Dóra,* egyetemi hallgató, University of Warwick, Szociológia és Kvantitatív Módszertan.

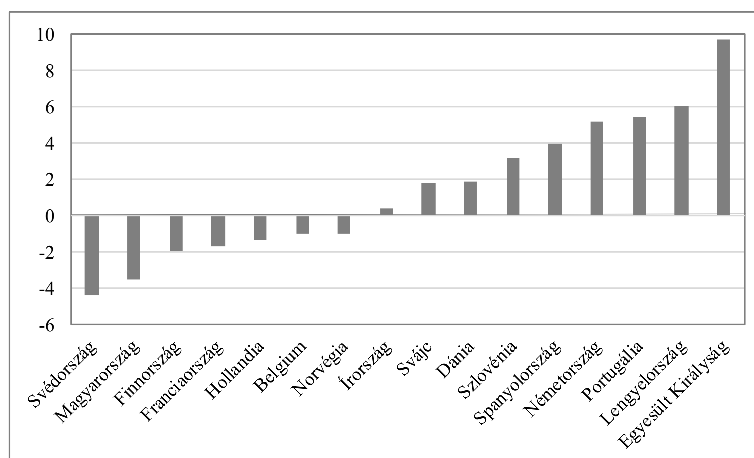
2. ábra. Az iskolai mobilitási mértéke a válság után, az immobilitás sorrendjében, 2010–2014 (százalék)

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

Az iskolai mobilitás esetében a lefelé mobilitás viszonylag ritka jelenség; kiugró érték mutatkozik az Egyesült Királyság, illetve a válság után Németország és Dánia esetében. A felfelé mobilitás jóval gyakoribb; ennek mértéke a válság után a vizsgált országok felében csökkent, másik felében növekedett – amint a *3. ábra* mutatja. Növekedés gyakorta pont azokban az országokban látszik, ahol „volt honnan" javulni (Egyesült Királyság, Lengyelország, Portugália, Németország). Második legnagyobb mértékben Magyarországon csökkent a felfelé mobilitás. Első helyen Svédország áll, de ott a felfelé mobilitás az egyik legmagasabb volt a válság előtt, és a válság után is minden második gyerek magasabb végzettségű a szüleinél. Az igazsághoz tartozik, hogy miközben a felfelé mobilitás aránya növekedett Németországban vagy Portugáliában, ennek mértéke valójában alacsonyabb ezekben az országokban, mint Magyarországon. Lengyelországban viszont a felfelé mobilitás mértéke is magas, és szintje is növekedett. Mindezen eredmények a megfigyelt (abszolút) mobilitási rátákra vonatkoznak, vagyis tartalmazzák a képzési struktúra, az oktatás bővülésének szerepét a mobilitásban.

3. ábra. A felfelé mobilitási ráta változása a 2002–2008 és a 2010–2014 időszakok között (százalék)

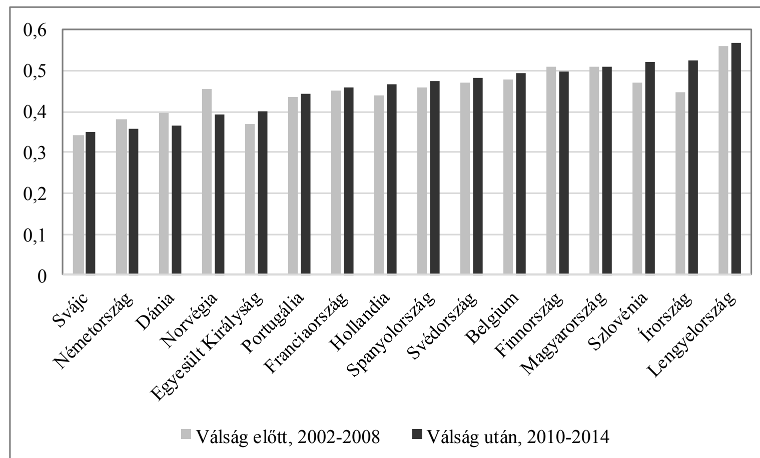
Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

4.2. A szülő és a gyerek iskolázottságának korrelációja

A származás és az elért iskolázottság közti kapcsolat egyszerű és gyakran használt mutatója a szülői iskola (itt az apa és anya iskolája alapján számított főkomponens) és a gyerek iskolája (itt az elvégzett osztályok száma) közti korreláció. Ennek erőssége az – ESS adatain – vizsgált 16 ország esetében szintén változó, a legalacsonyabb Svájc (0,37), a legmagasabb Lengyelország (0,54) esetében. Ez a korreláció Magyarországon is majdnem ilyen magas, (0,52).

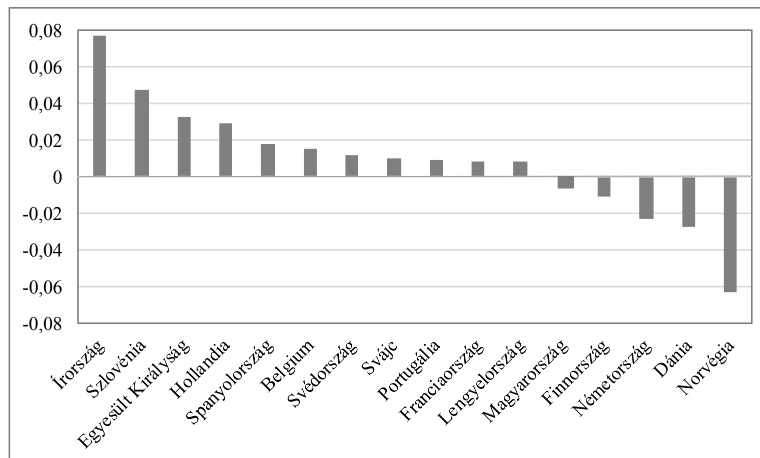
A *4. ábra* a válság előtti és utáni időszakban mutatja a 16 ország sorrendjét. A rangsor formálisan a válság utáni időre vonatkozik. A korreláció mértéke magas (0,5 felett), sorrendben: Lengyelországban, Írországban, Szlovéniában és Magyarországon. Alacsony (0,4 alatti) korrelációs értékek látszanak Norvégiában, Dániában, Németországban és Svájcban. Az *5. ábra* aszerint rendezi sorba az országokat, hogy mennyivel csökkent vagy növekedett a kapcsolat a származás és az iskolázottság között. Jelentősebb csökkenés látható Norvégia, Dánia, Németország esetében; miközben a kapcsolat erősödött Írország, Szlovénia, az Egyesült Királyság vagy Hollandia esetében. Magyarországon nem mutatkozik időbeli különbség; a szülői iskola és az elvégzett iskola kapcsolata változatlanul erős.

4. ábra. A szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció a válság előtt és után

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

5. ábra. A szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció változása időben

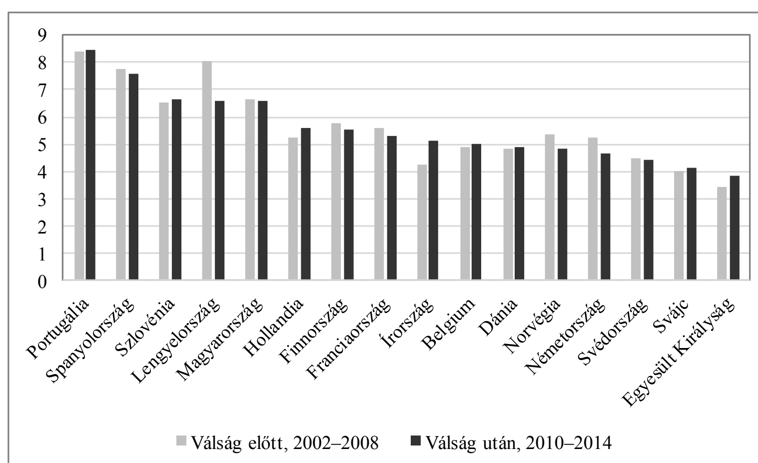

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

4.3. A magasabb szülői iskola és a képzettségi többlet

A képzettségi többlet mértéke a több elvégzett iskolai osztály számán alapul. A szülői iskola kategorizált méréséből (dominanciaelv) kiindulva, minden országban kiszámolható az alacsony (általános iskola, ISCED0–1) és a magas (diploma, ISCED5–6) végzettségű szülőhöz tartozó átlagos elvégzett osztályszám. Nem meglepő módon, ha a szülő iskolázottabb, a gyerek átlagosan elvégzett osztályainak száma magasabb. Kérdés, hogy a jobb származási pozícióhoz köthető képzettségi többlet mértéke mekkora a különböző országokban, illetve hogyan alakul ennek a többletnek a mértéke a válság előtt és után.

6. ábra. Az elvégzett osztályok számában – a magas és alacsony végzettségű szülők között – mért képzettségi többlet mértéke a válság előtt és után

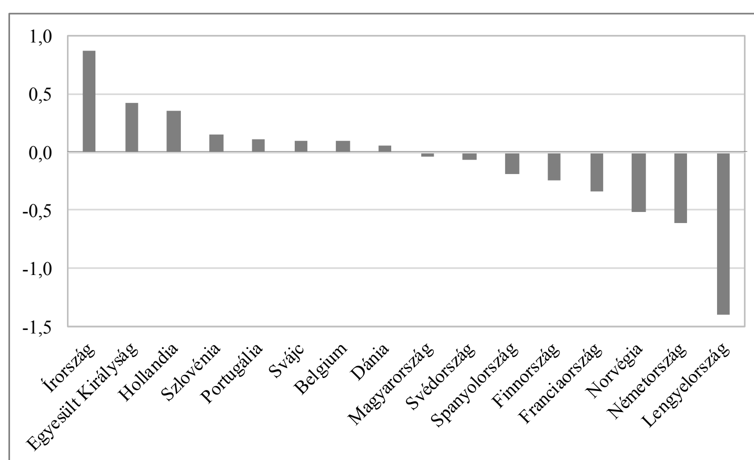

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

Az így számított képzettségi többlet maximuma 8-9 osztály, minimuma 3-4 osztály. Magasabb hozama van annak, ha a szülő diplomás a dél-európai és a volt szocialista országokban. Az Egyesült Királyságban, Svájcban vagy Svédországban viszont a gyerek kevesebb képzettségi előnyhöz jut, iskolázottabb szülő esetén. A *6. ábra* szerint kevés időbeli változás van mindebben a válság előtti és utáni időszakot összevetve, az országok sorrendje alig módosul (kivétel Lengyelország és Írország).

A *7. ábra* pontosabb képet ad a változásról, amelynek mértéke 1-1,5 osztály bármely irányba. Növekedés az angolszász országokban és Hollandiában mutatkozik, míg a kedvezőbb származás előnye leginkább Lengyelországban csökkent, illetve kisebb mértékben Németországban és Norvégiában.

7 ábra. Az elvégzett osztályok számában – a magas és alacsony végzettségű szülők között – mért képzettségi többletnek a válság előtti és utáni időszak közötti különbsége

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

4.4. A diplomaszerzés esélye

Az utolsó indikátor egy dichotóm mérés eredménye: van-e felsőfokú végzettsége a gyereknek. Az elemzés ennek megfelelően logisztikus regresszióval történik. A modell három magyarázó változót tartalmaz. A szülő iskolázottságára vonatkozó főkomponens mutatja a származás hatását a diplomaszerzés valószínűségére. A szokásos kétértékű változó az időre vonatkozóan azt jelzi, hogy a valószínűség növekedett vagy csökkent a válság után. A két változó interakciója pedig megmutatja, hogy a válság után a szülő végzettsége növelte vagy csökkentette annak az esélyét, hogy a gyerek diplomás legyen.

Ezt a modellt kétféle módon is érdemes vizsgálni. Az első esetben a teljes adatbázison történik a számítás, ahol a függő változóban minden diplomás értéke 1, a többieké 0. A második esetben viszont csak azokat az eseteket tartalmazza a modell, akik legalább érettségit szereztek, s közülük a diplomások

értéke 1, az érettségizett, de diplomát nem szerzőké 0, és kimaradnak a számításból azok, akik le sem érettségiztek; így ebben az esetben mintegy 100 ezer megfigyelésről van szó. Ez a második eljárás *Mare* (1981) javaslatát érvényesíti a feltételes valószínűségekre vonatkozóan az iskolai mobilitás vizsgálatakor, nevezetesen, hogy a felsőfokon való továbbtanulás esélyét, ennek meghatározottságát csak azoknál célszerű vizsgálni, akik erre formálisan jogosultak, vagyis érettségit szereztek. A második modellben így ki lehet szűrni egy strukturális összetevőt, a szülői háttér hatását arra vonatkozóan, hogy a gyerek eljut-e az érettségig. Vagyis, a kisebb minta tartalmaz egy szelekciós hatást, a származás szerepét egy szűkebb, „válogatott" körben mutatják az eredmények. Az *1. táblázat* összefoglalóan mutatja a becsléseket a 16 országra vonatkozóan.

A szülői iskola erős, szignifikáns hatást mutat, akár az A) akár a B) elemzésben, de a hatás nagysága kisebb az érettségizettek szűkebb körében, mivel ez a modell már kiszűri azt a származási hatást, azaz azt, hogy valaki eljut-e az érettségig. Az 1. modellekben csak a szülői iskola főhatása szerepel; ez csak kevéssel csökken a 2. modellekben, amikor belépnek az időbeli hatások is. A válság utáni időszakban a diplomaszerzés valószínűsége összességében növekedett, mindkét megközelítésben. Végül a származás szerepe általában erősödött a válság utáni időszakban (az interakciós hatás pozitív); vagyis a válság utáni adatfelvételekben jobban hat a szülő iskolázottsága arra, hogy szerzett-e a gyerek diplomát. Ez a hatás talán egy kissé egyértelműbb, amikor csak az érettségizettek csoportjáról van szó. A modell magyarázó ereje (R2) nagyobb a teljes minta esetében, mint amikor a szűkebb körről, az érettségizettekről van szó. Ez az összkép azonban elég változatos, amikor a modelleket a 16 ország esetében külön vizsgáljuk.

1. táblázat. A diplomaszerzés valószínűségének esélye

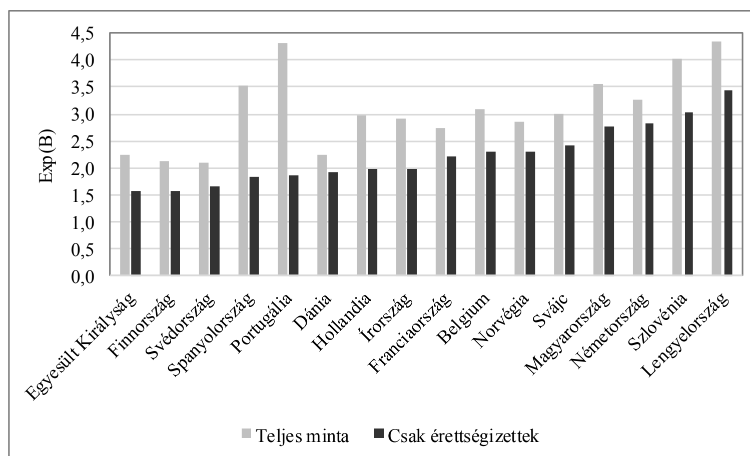
Magyarázó változók	*A)* Teljes minta esély: Exp(*B*)		*B)* Csak érettségizettek esély: Exp(*B*)	
	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell
Szülői iskola	2,433***	2,399***	1,663***	1,610***
Válság után = 1		1,222***		1,169***
Interakciós hatás		1,029*		1,070***
Konstans	0,385***	0,353***	0,677***	0,632***
Nagelkerke-féle R^2	0,198	0,200	0,074	0,077
N	166 144		108 860	

***$p < 0,001$; **$p < 0,01$; *$p < 0,05$.

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

A *8. ábra* a szülői iskola hatása szerint rendezi az országokat. A szülői hatás mértéke mindenütt csökken az érettségizettek esetében a teljes mintához képest; kiugró mértékben a két dél-európai országban: úgy tűnik, Spanyolországban és Portugáliában a származásnak különösen nagy a szerepe abban, hogy a gyerek leérettségizik vagy sem. A szűkebb, érettségizett alminta esetében a dél-európai országok Svédországgal, Finnországgal és az Egyesült Királysággal együtt a rangsor alsó harmadát alkotják. A szülői hatás erős Lengyelországban, Szlovéniában, Németországban és Magyarországon – ilyen sorrendben. A származás hatása a diplomaszerzésre minden ország esetében szignifikáns magyarázó változó.

8. ábra. A származás hatása a diplomaszerzés valószínűségére

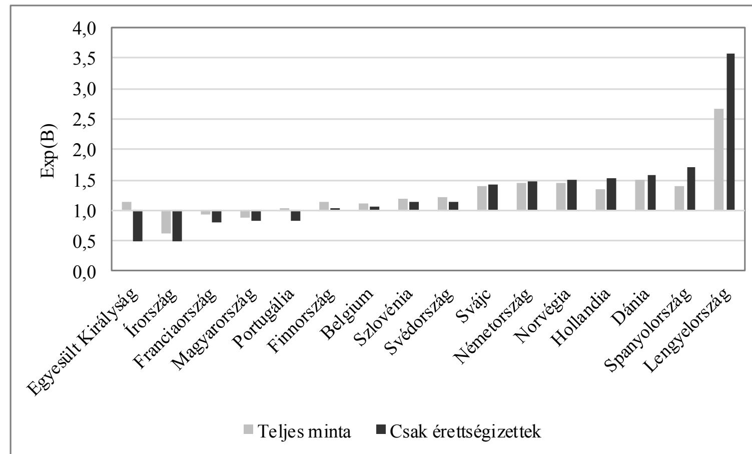
Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

A *9–10. ábrán* szereplő adatok az időbeli eltérésekről még több különbséget mutatnak. Némely ország esetében a diplomaszerzés valószínűsége nem is növekedett, hanem csökkent a válság után, illetve a származás hatása is eltérő módon változott a különböző országokban.[7] A *9. ábra* szerint a diplomások száma a válságot követőn szignifikánsan alacsonyabb az angolszász országokban, Franciaországban és Magyarországon; míg a vizsgált országok közel felében növekedett, kiemelkedő módon Lengyelországban, ahol az érettségizettek között is jelentősen magasabb a diplomát szerzők aránya. Nincs időbeli

[7] Az ábrázolt Exp(*B*) értékek esetében, ha ezek 1-nél nagyobbak, akkor a hatás pozitív (időbeli növekedés); ha ezek 0 és 1 közé esnek, akkor a hatás negatív (időbeli csökkenés).

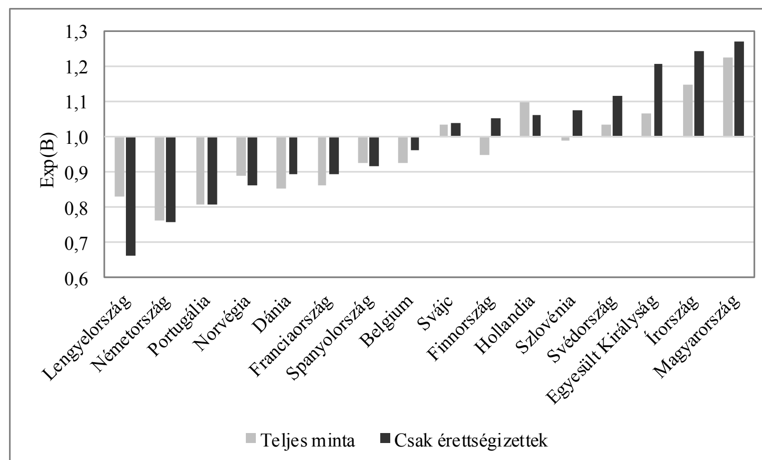
változás Portugália, Finnország, Belgium esetében, ahol a statisztikai becslések az ezekre az országokra vonatkozó modellben nem szignifikánsak.

9. ábra. A diplomaszerzésnek valószínűségének változása a válság után

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

10. ábra. A származás hatásának változása a diplomaszerzés valószínűségére a válság után

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

A szülő végzettségének hatása a válságot követően szignifikánsan csökkent a vizsgált országok mintegy harmadában (Lengyelország, Németország, Portugália, Norvégia, Dánia, Franciaország). Ez a hatás különösen erős Lengyelországban az érettségizettek körében, feltehetően összefüggésben azzal, hogy a diplomások számaránya is bővült.
Három országban növekedett a származás hatása a diplomássá válásra a két angolszász országban és leginkább Magyarországon. Ez ismét összefügghet azzal, hogy ezekben az országokban magának a diplomaszerzésnek az esélye is csökkent időben. A többi ország esetében a *10. ábrán* közölt becslések statisztikailag nem szignifikánsak, vagyis a származás hatása nem változott időben a válságot követően.

5. Összefoglalás

A tanulmány négy indikátor tükrében 16 európai uniós országban vizsgálta az iskolai mobilitást a European Social Survey hét hullámának adatai alapján. Elsősorban az országok közötti különbségek feltárása, bemutatása volt cél. Így kutatási kérdésként szerepelt az országok sorrendje, s Magyarország helye ebben a rangsorban. A másik kutatási kérdés arra vonatkozott, van-e különbség az iskolai mobilitás mértékében a válság előtt vagy a válság után. Volt-e növekedés vagy csökkenés a vizsgált mutatókban, volt-e változás az országok sorrendjében a két időszak között?

Az ilyen országrangsorok készítése tipikus eljárás, bár ezek minősítő jellege bizonyos mértékig túlzott lehet. Érdemes tisztában lenni azzal, hogy az eljárás révén mindenképpen kialakul egy sorrend, miközben adott esetben az egyik ország valójában csak kissé jobb a mögötte állónál. (Ahogy például a magasságuk szerint sorba állított emberek között is lehetnek csak centiméterben mért különbségek, vagy a győztes futó is csak másodpercekkel előzheti meg az utána célba érőt.) A publikációk a gyakorlatban nem részletezik a rangsorokban szereplő egyes országok közti különbségek erősségét, de itt az utolsó elemzésben használt logisztikus regressziós módszer révén jelezhető volt, ha a konkrét becslések nem voltak szignifikánsak. Továbbá azért is szerepel a tanulmányban négyféle elemzés, és keletkezik végül négyféle országrangsor, hogy ahol ezek egy irányba mutatnak, ott az eredmény valamivel megbízhatóbb – a pólusok közötti különbségeket tekintve mindenképpen.

Az egyik megállapítás, az országok rangsorára vonatkozóan az lehet, hogy nem feltétlen mutatkozik együttmozgás a „tipikusan összetartozó” országok – mint a skandináv, az angolszász vagy a dél-európai csoportok – esetében.

Ilyesmire mutatkozik példa a mobilitási ráták, a korrelációs együtthatók vizsgálatakor. A képzettségi többlet indikátora adta talán leginkább vissza az országcsoportok szerinti elrendeződést, illetve úgy tűnik, hogy a rangsorok végén a kép világosabb, mint az elején. Vonatkozik ez Magyarországra is, bár az iskolai mobilitás megfigyelt rátái nem olyan alacsonyak, mint a hivatkozott elemzésekben az osztálymobilitás rátái. De a szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció alapján Magyarországon alacsony a társadalom nyitottsága, illetve magasnak tekinthető a kedvezőbb szülői háttérhez kapcsolódó képzettségi többlet is. A származás szintén erősen hat a diplomaszerzés valószínűségére. Mindezek az eredmények eléggé valószínűnek tűnnek annak tükrében, hogy Magyarország a PISA-kutatások rangsorában is kedvezőtlen helyet foglal el, a családi háttér a középiskolai teljesítményekre is kiemelt módon hat.

Az elemzés alapján a válság hatása összességében nem túl erős. Ebben azonban szerepet játszik az is, hogy a kutatás a periódushatást az adatfelvétel és nem a tényleges mobilitás idejével méri. Emellett a hatást a tanulmány alulbecsli amiatt is, hogy csak 25 éven felülieket vizsgál. Náluk fiatalabbak esetében az iskolai mobilitás folyamata nagy valószínűséggel befejezetlen lenne, a magasabb végzettség megszerzése lehetne a válság következménye, de lehetne csak életkori hatás. Ezzel együtt az adatok mind a négy mutató esetében jeleznek különbséget a szerint, hogy a válság előtti vagy utáni adatfelvételre vonatkoznak. Magyarországon nincsen jelentős változás a szülő és a gyerek iskolázottsága közötti korreláció vagy a kedvezőbb szülői háttérhez kapcsolódó képzettségi többlet esetében, de az abszolút mobilitási rátákat tekintve csökkent a felfelé mobilitás mértéke, illetve a származás hatása éppen itt növekedett a legnagyobb mértékben, a válság előtti és utáni időszakot összevetve. Összességben az ESS 2002–2014 közötti adataira épülő intergenerációs iskolai mobilitás tanulmány megerősíti azokat a megállapításokat, hogy a magyar iskolarendszer szelektív, a származási hátrányokat nem csökkenti, s mindebben nincsen javulás, bizonyos mértékben inkább a helyzet rosszabbodásáról lehet beszélni.

IRODALOM

Andorka Rudolf (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat. Budapest.
Blanden, J. (2013): Cross-country rankings in intergenerational mobility: A comparison of approaches from economics and sociology. Journal of Economic Surveys, Vol. 27. No. 1. 38–73. o.
Blau, P. M.–Duncan, O. D. (1967): The American Occupational Structure. John Wiley and Sons, New York.
Boudon, R. (1974): Education, Opportunity and Social Inequality. Wiley, New York.
Breen, R. (szerk.) (2004): Social mobility in Europe. Oxford University Press, Oxford.
Bukodi, E.–Paskov,M.–Nolan, B. (2017): Intergenerational class mobility in Europe: A new account and an old story. INET Oxford Working Paper, Vol. 17. 4. https://www.inet.ox.ac.uk/files/Social_Mobility_Europe_final%20April%202017.pdf.
Coleman, J. S. (1966): Equality of Educational Opportunity. Interuniversity Consortium for Political and Social Research, Ann Arbor, MI.
Erikson, R.–Goldthorpe, J. (1992): The constant flux: A study of class mobility in industrial societies. Clarendon Press, Oxford.
Erikson, R.–Goldthorpe, J.–Portocarero, L.(1979): Intergenerational class mobility in three Western European societies. British Journal of Sociology, Vol. 30. No. 4. 415–441. o.
Erikson R.–Jonsson, J. O. (szerk.) (1996): Can Education Be Equalized? Westview, Boulder, CO.
Eurofound (2017): Social mobility in the EU. Publications Office of the European Union, Luxembourg, https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1664en.pdf.
Hauser, R. M.–Featherman, D. L. (1976): Equality of schooling: trends and prospects. Sociology of Education, Vol. 49. No. 2. 99–120.o.
Lipset, S. M.–Zetterbeg, H. L. (1970): A Theory of Social Mobility. Megjelent: Tumin, M. M. (szerk.): Readings on Social Stratification. Prentice-Hall, New Yersey.
Mare, R. D. (1981): Change and stability in educational stratification. American Sociological Review, Vol. 46. No. 1. 72–87. o.
Rose, D.–Harrison, E. (2007): The European socioeconomic classification: A new social class schema for comparative European research. European Societies, Vol. 9., No. 3., 459–490. o.
Rose, D.–Harrison, E. (szerk.) 2010: Social class in Europe: An introduction to the European socio-economic classification. Routledge, London.
Schneebaum, A.–Rumplmaier, B.–Altzinger, W. (2014): Intergenerational Educational Persistence in Europe. Vienna University of Economics and Business, Bécs, Department of Economics, Working Paper No.174.
Shavit, Y.–Blossfeld, H-P. (szerk.) 1993: Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries. Westview, Boulder, CO.
Sorokin, P. A. (1927): Social Mobility. The Free Press, New York.

Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások

Hárs Ágnes

Az elvándorlás ma Magyarországon tény, az aggasztó társadalmi problémák egyike, mértéke jelentős, bár nagysága bizonytalanul mérhető, erősödése 2010–2011 óta jól érzékelhető. Az évtized elején a szaporodó jelek alapján még kérdésként fogalmazódott meg a Társadalmi Riportban, hogy belesimul-e Magyarország a régiót jellemző elvándorlási trendekbe, az évtized közepére a válasz egyértelművé vált (*Hárs,* 2012, 2016). A jövőben várható folyamatokat csak találgatni lehet. A magyarországi vándorlás intenzitása sokáig elmaradt, szerkezete részben eltért a régió országainak többségétől, a hatása és a következményei bizonytalanok. Ez a fejezet arra keresi a választ, hogy hol a helye Magyarországnak a kelet-európai régió erősödő elvándorlási folyamatában, melyek az érzékelhető sajátosságok és a magyar munkapiacon várható hatások.

1. Az Európai Unió bővülése és a munkaerő szabad áramlása

A szaporodó gondok elfedik, hogy a munkaerő szabad áramlása az Európai Unió megalapításának egyik alapvető célja volt, támogatottsága ma is nagyfokú (*Eurobarometer,* 2017, *QA17,* 469. o.). Az egységes európai munkapiactól várt előnyök egyike abban a nyilvánvaló közgazdasági törvényszerűségben rejlik, hogy a migráns munkaerő mobilabb és alkalmazkodó képesebb a hazainál (*Borjas,* 2001, *Kahanec és szerzőtársai,* 2016, *Guzi és szerzőtársai,* 2018), ami a munkapiac rugalmasságát növeli. A mobilitás előnyében rejlő konszenzus mögött az a feltevés rejlett, hogy a munkaerő-felesleggel és -hiánnyal küzdő régiók között megvalósulhat a munkaerő hatékonyabb allokációja (*Zimmermann,* 2016).

2004-ben a várakozásokhoz képest hirtelen és gyors vándorlás indult el az új EU-országok többségéből a fejlettebbek felé.[1] A 2008-as válság újabb lökést adott a már elindult folyamatnak, és fokozatosan bővült az elérhető célországok köre. A klasszikus migrációs mikromodellek feltételezésének megfelelően a bérekben fennálló jelentős különbségek és jövővel kapcsolatos várakozások, valamint a nagyfokú hazai munkanélküliség ösztönzi az egyének elvándorlását (*Harris–Todero,* 1970), az Unión belül pedig a határok nem jelentettek többé korlátot. A jólléti rés (*gap*) is egyre erősebben jelent meg a magyarázatok között (*Skoglund,* 2017). *Blanchflower–Shadforth* (2009) az Egyesült Királyságba nagy tömegben érkező új EU-polgárok motivációit vizsgálva, azt találta, hogy a bérekhez hasonló vagy talán még fontosabb migrációt befolyásoló tényező az otthoni élettel és az ország helyzetével való elégedetlenség.

Az intenzív vándorlás hatását makroszinten érzékelni lehetett az Európai Unió fogadó (régi) és a kibocsátó (új) országainak munkapiacain is. A fogadó országokban a kezdeti félelmekkel szemben jobbára a kedvező gazdasági hatásokat igazolták modellszámítások (*Kahanec és szerzőtársai,* 2016). Ellentmondásosabbak az eredmények a kibocsátó országokban. Korai tanulmányok még rövid távon szerény bérnövekedést és csökkenő munkanélküliséget, hosszabb távon inkább semleges hatást valószínűsítettek (*Brücker és szerzőtársai,* 2009). Későbbi vizsgálatok már a fiatal és képzett munkaerő elvándorlásának aggasztó demográfiai következményeit, az otthon maradt népesség elöregedését és az ellátórendszerek finanszírozásának, bizonyos szakmákban várható szakemberhiánynak a problémáját is felvetették (*Kahanec,* 2013, *Zaiceva,* 2014).

A hatások ellentmondásosak: rövid távon hazai foglalkoztatási nehézségek mellett csökkenhet a munkanélküliség, és ezzel együtt magasra emelkedhet a külföldön dolgozók hazautalásainak a mértéke is, bár idővel a hazautalások csökkenhetnek. Hosszabb távon azonban inkább a munkaképes lakosság és a képzett fiatalok létszáma csökken, és munkaerőhiány alakul ki (*Hazans,* 2013, 2016, *Kaczmarczyk–Okolski,* 2008, *Kaczmarczyk és szerzőtársai*, 2016). Szimulációs modellszámítás alapján a kedvezőtlen hatások egyértelműnek bizonyulnak, a fiatal és képzett munkaerő jelentős elvándorlása tartós

[1] A bővülés 2004-ben nyolc országot (Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Észtország, Szlovénia) érintett, majd 2007-ben Románia és Bulgária is az Európai Unió tagja lett, a szabad munkavállalás azonban csak fokozatosan valósult meg az említett országokban. A továbbiakban EU–10 országokként az újonnan csatlakozott országokra és EU–15 országokként a fejlettebb régi EU-tagországokra hivatkozunk. Az utóbbiakhoz soroljuk az EU-n belüli mobilitást vizsgálva a hasonló helyzetű EGK-országokat (Svájcot és Norvégiát) is.

a gyengébb gazdaságú országokból, amelyek megerősödése eredményezhet javulást (*Fic és szerzőtársai,* 2016).

A továbbiakban a leíró statisztika egyszerű eszközeivel bemutatjuk az aktív korú magyar népesség elvándorlásának jellemzőit, összevetve a többi új EU-országgal, majd mikroadatokon elemezzük a magyarországi foglalkoztatottak elvándorlásának jellemzőit és hatásait a hazai munkapiacra, végül összegezzük, hogy a felvetett problémákra milyen lehetséges válaszok adhatók, milyen kilátások, alkalmazkodási lehetőségek körvonalazódhatnak.

2. Számok és arányok – kivándorló népesség európai összehasonlításban

2.1. Az adatok értelmezése, trendek, változások

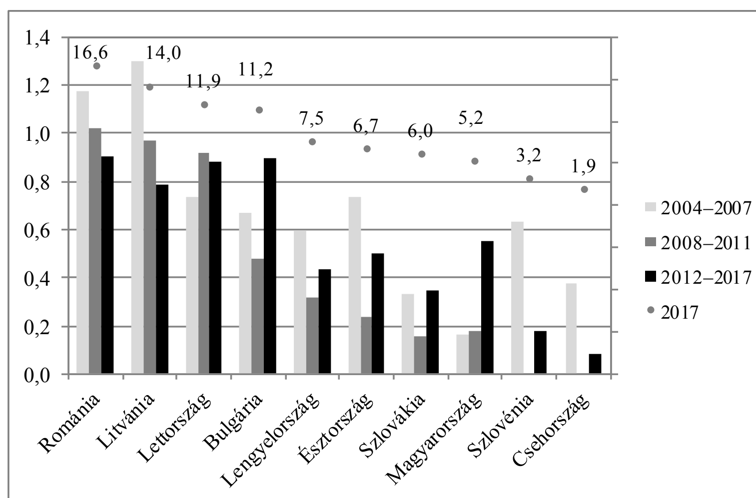
Az Európai Unió bővülése óta folyamatos az elvándorlás növekedése a 2004 óta csatlakozott új EU-országokból, intenzitását a gazdasági környezet, egyes országok gazdasági és munkapiaci változása befolyásolja. Az 1. ábra az új EU-országok aktív korú (20–64 éves) más uniós országban élő állampolgárainak az arányát, illetve ennek az éves átlagos változását mutatja időszakonként, az EU bővülésétől a válságig (2004–2007), a válság éveiben (2008–2011) és a válságot és a munkaerő szabad áramlását korlátozó átmeneti időszak után (2012–2017).

Az elvándorlást valamely EU–10 ország más EU-országban élő állampolgárainak a más országban élők és otthonmaradtak együttes számához viszonyított arányával mérjük. A minta mérete nem teszi lehetővé, hogy célországok szerint megbízhatóan mérni tudjuk az elvándorlást, az elemzés ezért az EU országaira összességében vonatozik (az EU-országokhoz számítjuk az EGT-célország Svájcot és Norvégiát is, így továbbiakban az EU–15+2 régiót tekintjük). Az adatok azon külföldön élő állampolgárok állományának a változását mutatják, akiket az adatok forrását jelentő EU LFS kérdezők elérnek, és számba vesznek. A vándorlás zöme az EU–15 +2 régió felé irányul. A sokaságnak nem részei azok, akik a fogadó országokban a statisztika elől rejtve maradnak, rövidebb ideig tartózkodnak, ingáznak, és szokásosan nem élnek egy másik országban.

Az elvándorlási arány az országok egy részében nagyon magas, 2017-ben eléri az aktív korúak 11–16 százalékát, ezek az *erős kivándorló országok* (Lettország, Litvánia, Románia és Bulgária), alacsonyabb, 5–8 százalék közötti az arány a *mérsékeltebb kivándorló országokban* (Lengyelország, Észtország, Szlovákia és Magyarország), az országok sorrendje stabilnak tűnik.[2]

[2] Szlovénia és Csehország mintázatát nem jellemzi növekvő elvándorlás. Magyarország helyzete a kezdeti időszakban Csehországéhoz hasonló volt, ezért összehasonlításképpen a változásokat mutatjuk, Szlovéniát a további vizsgálódásból kihagyjuk.

1. ábra. Aktív korú (20–64 éves) EU–10 polgárok EU-n belüli elvándorlási arányának az átlagos éves változása (százalékpont) időszakonként, valamint az elvándorlási arány (százalék) 2017–ben

Megjegyzés: bal oldali tengely: elvándorlási arány éves átlagos változása (százalékpont), az oszlopok feletti értékek 2017-ben az elvándorlási arányt (százalék) mutatják.
Forrás: *Eurostat European Union Labour Force Survey* (EU LFS) alapján saját számítás.

Magyarország megkésve, 2011 után „zárkózott fel" a mérsékeltebb kivándorló országokhoz, az elvándorlási aránya a többi új EU-országhoz képest máig viszonylag alacsony, de a folyamat intenzitását mutatja, hogy 2012–2017 között a négy ország közül az elvándorlás arányának az éves átlagos növekedése Magyarországon volt a legerőteljesebb, közel 0,6 százalékpont. (*1. ábra*) Ez egyezik a hétköznapi érzékeléssel, az elvándorlás mindinkább jelenlévő tapasztalatával. Az EU LFS adatok szerint 2012–2017 között évente átlagosan több mint 30 ezer fővel csökkent a hazai 20–64 éves aktív korú népesség, vagy másképpen fogalmazva öt év alatt több mint 170 ezer fővel nőtt az aktív korú külföldre költözöttek állománya.

2.2. Képzettség és életkor

A migránsok inkább fiatalok, képzettek, vállalkozók, akik sikeresebben képesek kihasználni a külföldre költözés lehetőségeit. Korábbi magyarországi kutatások is hasonló tapasztalatokról számolnak be (*Blaskó–Gödri,* 2014, *Blaskó és szerzőtársai,* 2014). Az elvándorlás szerkezetében az új EU-

országok között mégis jelentős eltéréseket láthatunk. Az elvándorlás jellemzőit és a magyar vándorlás sajátosságait iskolai végzettség és életkor szerint vizsgáljuk.[3]

A vándorlók nagyobb része középfokú végzettségű, hasonlóan az otthon maradt népességhez, az átlagos elvándorlási arányt is ez a csoport befolyásolja leginkább.[4] Az országok többségében azonban jelentős mértékű volt az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya, messze meghaladta az átlagos elvándorlásét. Az *erős kivándorló országokban* 2017-ben 20-25 százalék vagy még magasabb volt az iskolázatlanok elvándorlási aránya, de a *mérsékelt kivándorló országok* közül Észtországban, Lengyelországban, Szlovákiában is meghaladta a 15 százalékot. Az iskolázatlanok elvándorlása 2004 után szökött magasra, ami arra utal, hogy – az elméleti megfontolásokkal összhangban – az elvándorlásnak jelentős munkanélküliséget csökkentő hatása lehetett a hazai munkapiacon (vö. *Függelék F1. ábra*). A nagyon fiatalok elvándorlási aránya is jelentős volt a 2004-ben csatlakozott országok többségéből. A gyorsan növekvő arányt 2004 után, hasonlóan az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlásához, a nagyfokú otthoni munkanélküliség ösztönözte. Később a növekedés enyhült, de az erős kivándorló országokban 2017-ben is 10 százalék felett mozgott a 15–24 éves fiatalok elvándorlási aránya, a *mérsékelt kivándorló országokban* 5 százalék körül vagy az alatt. Az idősebbek (25–54 évesek) elvándorlási aránya az időszak végén, 2017-ben mindenütt meghaladta a fiatalokét, de a távolság a két csoport között az *erős kivándorló országokban* jóval kisebb, mint a többi országban (vö. *Függelék F2. ábra*).

Az EU bővülése kedvező gazdasági helyzetben, a fogadó országok nagy munkaerő-kereslete mellett ment végbe, és erőteljesen érintette a fiatal és képzetlen csoportokat, amelyekben a munkanélküliség különösen nagyfokú volt. *Kaczmarczyk* (2013) szerint történetileg példátlan mértékben vált lehetővé ebben az időszakban a gazdaságilag elmaradott területekről a felesleges munkaerő kiáramlása. A gyors elvándorlás legfontosabb hatása az otthoni nagyfokú munkanélküliség csökkenése, és így a kibocsátó országokban a piactisztulás lehetősége volt. (*Kaczmarczyk–Okolski,* 2008). A balti országok kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetében is rövid távon fontos biztonsági szelepként működött a különösen nagyarányú elvándorlás lehetősége (*Hazans,* 2013).

[3] A *Függelék F1. ábrája* iskolai végzettségek szerint, a *Függelék F2. ábrája* korcsoportok szerint országonként mutatja az elvándorlási arány éves átlagos változását időszakonként és az elvándorlási arányt 2017-ben, hasonlóan az *1. ábrához.*

[4] Az országokban az elvándorolt 20–64 éves népességnek 50 százalék körüli aránya, a hazai népességnek 60 százalék körüli aránya volt középfokú végzettségű 2017-ben.

Magyarországon – eltérően a régió többi országától – az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya szerény mértékű volt, 2004 után alacsonyabb szintű hazai munkanélküliség mellett nem indult elvándorlás az iskolázatlanok köréből, elvándorlásuk mértéke elmaradt még az akkor hasonló helyzetű Csehországétól is. A fiatalok között is alacsony maradt az elvándorlók aránya 2004 után. Ennek magyarázata lehet az akkor még viszonylag nagyvonalú ellátórendszer migrációt visszatartó hatása (vö. *Hárs,* 2016). 2011 után lassan emelkedik az alacsony iskolai végzettségűek elvándorlási aránya, de így is elmarad a más országokban kialakult arányoktól. A fiatalok elvándorlási arányának a növekedése a többi ország időközben mérséklődött elvándorlásához hasonló.

2.3. Agyelszívás

2004 után gyorsan megnőtt az új EU-országokból elvándorló felsőfokú végzettségűek aránya, a folyamat – bár lassuló mértékben – azóta is folyamatosan tart. 2017-ben az országok többségében az elvándorlási arány 5–10 százalék között volt (Litvániában, Romániában még magasabb, Csehországban szerényebb mértékű). A *mérsékelt kivándorló országok* közül Szlovákiából és Magyarországról, valamint Csehországból a teljes elvándorlási arányhoz képest volt viszonylag magas a diplomások elvándorlási aránya. Magyarország helyzete figyelemreméltó, az egyetlen ország, ahonnan a felsőfokú végzettségűek elvándorlásának az aránya bizonyult a legmagasabbnak, meghaladva az átlagos arányt és minden alacsonyabb iskolázottságú csoport elvándorlási arányát is. 2004–2007 között gyorsan, éves átlagban közel 1 százalékponttal emelkedett a diplomások elvándorlási aránya, majd mérséklődött, de a relatíve magas arány folyamatosan jellemző volt Magyarországon. 2012–2017 között, amikor az elvándorlás felgyorsult, a diplomások elvándorlása is növekedett, évente átlagosan 0,7 százalékponttal, ez az EU többi új országához képest is számottevő növekedés, az *erős kivándorló országok* közül Lettországban és Bulgáriában volt közel ekkora, és egyedül Romániában magasabb. Magyarországon a diplomások elvándorlásának más csoportokhoz viszonyított magas aránya és az átlagot meghaladó gyors növekedése a hétköznapi tapasztalatokkal megegyezik, a magyar kivándorlás komoly strukturális problémája a diplomások átlagot meghaladó ütemben növekvő elvándorlása. 2017-ben arányuk meghaladta a 8 százalékot, ami a mérsékelt kivándorló országok között magasnak számít, bár az erős kivándorló országokban ennél is jóval magasabb lehet az arány (lásd *Függelék F1. ábra).*

3. Növekvő elvándorlás – meddig és mennyi?

2010 után minden adatforrás szerint gyorsult az elvándorlás Magyarországról. 2012–2017 között a többi új EU-országhoz viszonyítva is gyorsan növekedett az aktív korú magyar népesség elvándorlásának az aránya. A külföldön élő 20–65 évesek állománya 2010–2017 között több mint 200 ezer fővel nőtt, 2013-ig gyorsuló, majd lassuló ütemben (lásd a *2.ábra a)* részét). A külföldön dolgozókat vizsgálva is hasonló képet látunk, 2010 után a legfontosabb célországokban – az Egyesült Királyságban, Ausztriában, Németországban – az egyes országok statisztikai adatai szerint – gyorsan nőtt az ott dolgozó magyarok száma, a három célországban a létszám hasonlóan alakult. Az Egyesült Királyságban 2013-ig gyorsuló, majd lassabb ütemben emelkedett a társadalombiztosítási (NINO) számot igénylők száma,[5] Németországban és Ausztriában 2011 májusától – amikortól ezen országok munkapiacai megnyíltak – hirtelen nőtt a magyaroknak adott munkavállalási engedélyek száma, 2012 után a növekedés üteme itt is lelassult.[6] A három országban 2010 óta munkát vállalók száma összesen mintegy 240 ezer fővel nőtt (lásd a *2.ábra b)* részét).[7]

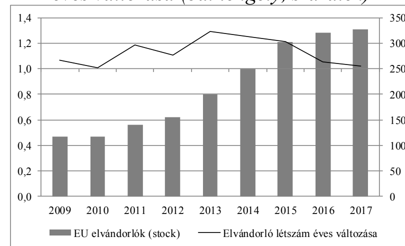
[5] Az Egyesült Királyságban bármilyen aktivitáshoz szükséges társadalombiztosítási (úgynevezett NINO) szám, ez tehát a munkavállalók számát szükségképpen meghaladó érték, továbbá jelentős a NINO-számot igénylők visszaáramlása is, *Blanchflower–Shadforth* (2009) és a magyarokra *Moreh* (2014) becslése 50–60 százalékos visszaáramlást – az ábra pedig a NINO-számok növekedésében 60 százalékos munkapiaci jelenlétet – feltételez.

[6] A hirtelen növekedés mögött az is rejlik valószínűleg, hogy a korábban már az országban dolgozók legalizálhatták helyzetüket.

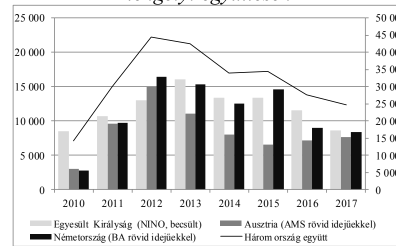
[7] A külföldön élők és a munkát vállalók száma eltérő adatforrásból származik, amelyek információi részben egymást kiegészítő, részben egymást átfedő csoportokra vonatkoznak, így nem meglepő, hogy a munkavállalók létszámnövekedése meghaladja a külföldön élő aktív korúakét, akik közül nem is mindenki dolgozik, míg a munkavállalók egy része nem jelenik meg a külföldön élők állományában (például a szezonális, rövidebb ideig dolgozók, az ingázó munkavállalók).

2. ábra. A külföldön élők, illetve dolgozók elvándorlásának a nagysága és változása

a) Az aktív korú (20-65) éves EU-n belüli elvándorlók létszáma (jobb tengely, ezer fő) és éves változása (bal tengely, százalék)

b) A munkavállalói létszám éves változása (fő) bal tengely: a fő célországokban, jobb tengely: együttesen

Forrás: *a) ábra* Eurostat EU LFS online adatokból saját számítás, *b) ábra* szezonális és normál kiadott munkavállalási engedélyek Németországban (BA-engedély) és Ausztriában (AMS-engedély), illetve az Egyesült Királyságban NINO számból becsülve.

A 2011 után tapasztalt hirtelen és gyors növekedés ütemének állandósulását nem vetíthetjük előre, de az elvándorlás tartós jelenlétét igen. Ezt mutatják a mérséklődő ütemben folyamatosan növekvő elvándorlást tükröző statisztikák.

4. Ki megy dolgozni, és merre indul?

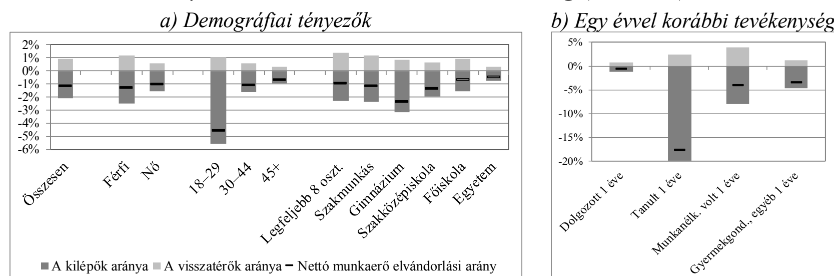
4.1. A foglalkoztatottak között a kivándorlók, a visszatérők és a nettó elvándorlók aránya

A rendelkezésre álló adatok korlátozzák a migráció vizsgálatát (*Willekens és szerzőtársai,* 2016). Az eddigiekben az egy adott időpontban vagy időszakban külföldön élők vagy dolgozók állományi adatait vizsgáltuk. Az áramlási adatok pontosabban írják le az elvándorlás folyamatát – a migráció ki- és visszalépések sorozatából áll, az elvándorlás nem szükségképpen végleges, s a visszatérés sem mindig állandó. *Hárs–Simon* (2017) áramlásokat vizsgált: a Magyarországon dolgozók külföldi munkahelyre vándorlását.[8] A külföldre vándorlás gyorsan növekvő (2011–2016 közötti) időszakában évente átlagosan a foglalkoztatottak 2 százaléka lépett ki a hazai munkahelyéről, hogy külföldön vállaljon munkát. Egy részük azonban később – tartósan vagy

[8] A használt adatforrás a KSH munkaerő-felmérése, a szerzők közülük azonosítják a külföldi telephelyen dolgozó sokaság korrigált mintáját, figyelembe véve a tükörstatisztikák alapján a külföldön munkát vállalók állományának a létszámát. A részleteket és a súlyozást lásd *Hárs–Simon* (2017) 95–96. o.

átmenetileg – visszatért a hazai munkapiacra, és a lépések meg is ismétlődhettek. A visszaáramlást figyelembe véve 2011–2016 között évente átlagosan a hazai foglalkoztatottak nettó 1 százaléka ment külföldre dolgozni. A dolgozó 30 év alatti fiatalok, a gimnáziumi végzettségűek, valamint akik egy évvel korábban még tanultak, különösen nagy arányban kezdtek külföldön dolgozni, esetükben a nettó elvándorlási arány is magas.[9] Nem kiugró viszont az alacsony iskolai végzettségűek kivándorlási aránya, és azoké sem, akik egy évvel korábban munkanélküliek voltak, és figyelemre méltó az is, hogy kevésbé vállalnak külföldön munkát tartósan, és közülük viszonylag sokan térnek haza (*3. ábra*).

3. ábra. A foglalkoztatottak éves átlagos kilépési, visszatérési és nettó munkaerő-elvándorlási aránya demográfiai és munkaerőpiaci tényezők szerint, 2011–2016 éves átlag (százalék)

Megjegyzés: Az arányokat a mobil és az otthon maradt sokasághoz viszonyítva számoltuk; negyedéves átlagos változásokból számított éves átlagos arányok. A számítás módjáról részletesebben lásd *Hárs–Simon* (2017) 96. o.
A mintából számított standard hibák alapján nem szignifikáns a főiskolai és egyetemi végzettségűek nettó munkaerő-elvándorlási aránya.
Forrás: *Hárs–Simon* (2017) 97. o. 2.3.2. ábra.

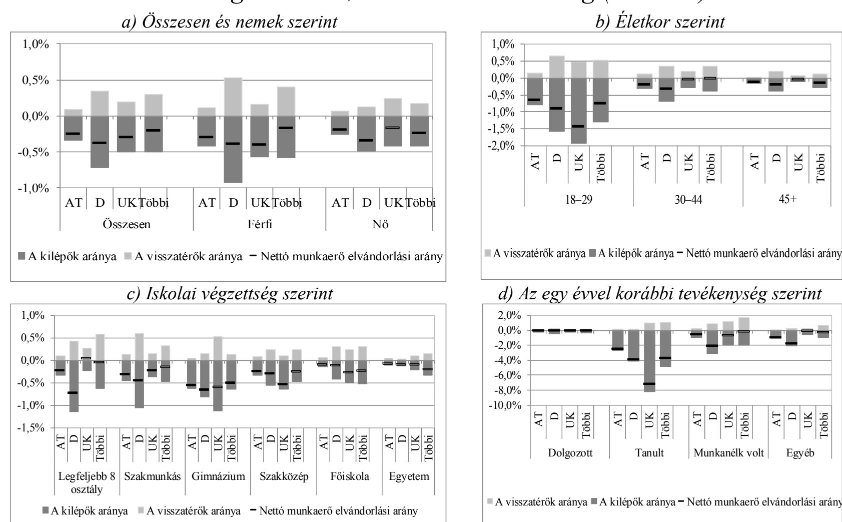
4.2. Különbségek a célországok között

Célországok szerint eltérő az elvándorló munkavállalók összetétele és az elvándorlás várható állandósága is. A *4. ábra Hárs–Simon* (2017) módszerét követve mutatja be az elvándorlás egyes célországok szerinti részarányait.[10]

[9] A minta alapján a dolgozó diplomások elvándorlásának az aránya összességében szerénynek tűnik. *Hárs–Simon* (2017) regressziós modellekkel az összetételhatásoktól független hatásokat is vizsgálta: ebben az esetben már a felsőfokú végzettségűek esetében bizonyult a legerősebbnek a külföldi munkába lépés marginális hatása, a gimnáziumi végzettségűeké viszont gyengébbnek.
[10] A számításokat a KSH munkaerő-felvételének *Hárs–Simon* (2017) által korrigált adatbázisán végeztük (lásd az előző lábjegyzetet).

A külföldi munkát vállaló férfiak közül azok, akik az Egyesült Királyságba – s különösen, akik Ausztriába – mentek dolgozni, kisebb arányban tértek vissza a hazai munkapiacra, akik viszont a többi országba – köztük Németországba – mentek, magas arányban tértek haza. A nők kisebb arányban tértek vissza minden célországból. A már dolgozni kezdett fiatalok különösen az Egyesült Királyságot választották, s legkevésbé Ausztriát, de az elvándorláshoz képest minden országból alacsony aranyban tértek vissza a fiatalok.

4. ábra. A foglalkoztatottak éves átlagos kilépési, visszatérési és nettó munkaerő-elvándorlás aránya demográfiai és munkaerőpiaci tényezők és célországok szerint, 2011–2016 éves átlag (százalék)

Rövidítések: AT – Ausztria, D – Németország; UK – Egyesült Királyságok; *Megjegyzés*: lásd az *3. táblázat* alatti megjegyzést. A mintából számított standard hibák alapján egyes arányok nem szignifikánsak. Az ábra *a)* részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a nők esetében; az ábra *b)* részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba és a többi országba a 30–44 évesek; a visszatérő és nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a 45 évnél idősebbek esetében; az ábra *c)* részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a gimnáziumi, a többi országba a legfeljebb 8 osztályt végzett, a szakmunkás-, a szakközépiskolai végzettségűek, minden célországba a főiskolai végzettségűek esetében; a visszatérők aránya: Ausztriába és többi országba a gimnáziumi; a visszatérő és nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba a legfeljebb 8 osztályt végzett, minden országba az. egyetemi végzettségűek esetében (Ausztriába kilépő arány esetében is); az ábra *d)* részében a nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba és a többi országba az egy évvel korábban munkanélküli és egyéb tevékenység esetében; a visszatérő arány: minden országba az egy évvel korábban még tanulók esetében, Ausztriába, Németországba az egy évvel korábban munkanélküliek és egyéb tevékenységek esetében; a visszatérő és nettó elvándorlási arány: az Egyesült Királyságba az egy évvel korábban munkanélküliek és egyéb tevékenységek esetében.
Forrás: a KSH munkaerő-felvételének tükörstatisztikákkal korrigált adatbázisán saját számítások

A legfeljebb 8 osztályt és szakmunkásképzőt végzettek elvándorlási és a visszatérési aránya is magasnak bizonyult Németország és az egyéb országok esetében. A gimnáziumi végzettségűek elvándorlási aránya az Egyesült Királyságba magas volt, akárcsak az onnan visszatérők aránya is. Ausztriába, Németországba és a többi országba a gimnáziumi végzettségűek elvándorlási aránya mérsékeltebb, de összességében a nettó elvándorlás minden irányban jelentős volt. A szakközépiskolai végzettségűek nagy arányban vándoroltak az Egyesült Királyságba, és csak kis hányaduk tért vissza, így összességében a migráció mérlege (a nettó elvándorlás) jelentősnek bizonyult; a többi országba nagyobb visszavándorlás mellett a nettó elvándorlás mérsékeltebb volt. A főiskolai végzettségűek elvándorlási aránya Ausztrián kívül minden országban hasonló képet mutatott, és jelentős volt a visszavándorlási arány is, az egyetemi végzettségűek elvándorlási aránya az Egyesült Királyságba volt jelentősebb, és még ennél is nagyobb arányúnak mutatkozott az egyéb országokba, de a további eredmények a mintanagyság miatt bizonytalanok.

Végül, akik egy évvel korábban még tanultak, majd dolgozni kezdtek különösen magas arányban vándoroltak el, különösen az Egyesült Királyságba, kevésbé Németországba és a többi országba, s még kevésbé Ausztriába, a nettó elvándorlás aránya, a kilépéshez hasonló eltéréssel, minden célország esetében magas volt.

Az egy évvel korábban munkanélküliek is minden célországba elindultak, Németországba volt a legmagasabb az elvándorlási arányuk, és a visszatérők arány viszonylag alacsony, összességében a nettó elvándorlás magas arányú volt. Az Egyesült Királyságba és a többi országba szerényebb arányban vándoroltak, és a visszatérők aránya ezekből az országokból jelentős, míg az Ausztriába indulók aránya alacsony, de aki elindul, inkább marad. Aki egy évvel korábban gyereket nevelt, mást gondozott, egyéb tevékenységet végzett, majd elhelyezkedett, kicsi de mérhető arányban Németországba, illetve Ausztriába indult, és közülük alacsony arányban tértek vissza. A többi csoporthoz képest értelemszerűen nagyon alacsonynak látszik az elvándorlók aránya a legnépesebb csoportban, azok között, akik egy évvel korábban is dolgoztak, s a célországok között nem látunk számottevő eltérést.

Összességében a foglalkoztatottak nettó elvándorlása valamivel magasabb volt Németországba, mint a többi célországba, de az eltérés a célországok között nem nagy, az elvándorlás jellege azonban igen. A kvalifikáltak, a fiatalok, az egy évvel korábban még tanulók számára legvonzóbb célország az Egyesült Királyság, ugyanakkor Németország az alacsonyabb iskolai végzettségűek, egy évvel korábban munkanélküliek és az idősebbek számára vonzóbb, a kilépő és visszavándorló arány is ebben az esetben magasabb. *Kaczmarczyk és szerzőtársai* (2010) a lengyel munkavállalók hasonló prefe-

renciáit írja le az Egyesült Királyság és Németország között, a célország kereslete és a munkát keresők preferenciái eshetnek egybe ezekben az országokban, az arány állandónak tűnik. Aki viszont a szomszédos Ausztriába ment dolgozni, kisebb arányban tért vissza a hazai munkapiacra, tartósan Ausztriában dolgozott, ingázóként vagy letelepedve.

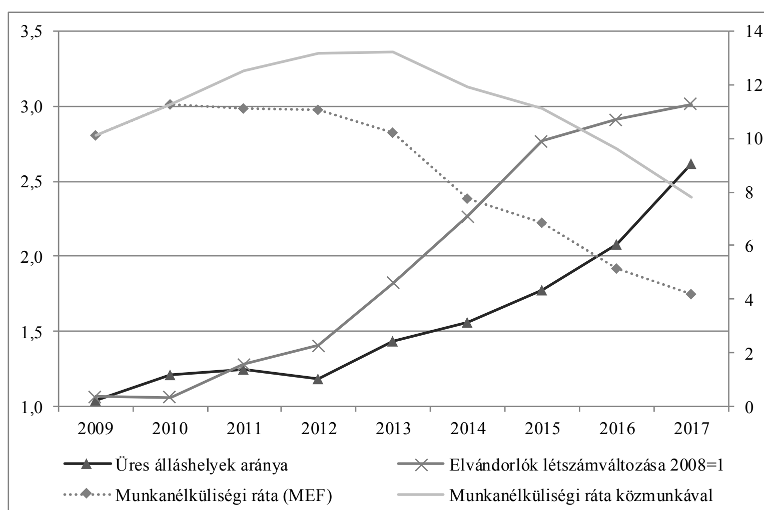
5. Hatások, következmények

5.1. Munkaerőhiány, munkanélküliség, munkapiaci alkalmazkodás

A 2004 utáni nagyarányú lengyel elvándorlást vizsgálva, *Kaczmarczyk–Okolski* (2008) arról számol be, hogy a munkanélküliség gyors csökkenése mellett alig néhány év alatt bizonyos ágazatokban (különösen az építőiparban és a feldolgozóiparban) már a növekedés korlátját jelentő munkaerőhiány alakult ki. Hasonló tapasztalatokat írtak le a nagyfokú elvándorlást követően a balti országokban is (*Hazans,* 2013). A munkaerőhiány 2012 óta Magyarországon is minden hiánymutató szerint erősödik (*Köllő és szerzőtársai,* 2017). A köztudatban nyilvánvalónak tűnik, hogy ha elvándorlás és hiány van, akkor az utóbbi az előbbi következménye. *Köllő–Fazekas* (2017) Közelkép fejezete sokoldalúan vizsgálja a magyarországi munkaerőhiány okait, ezek között fontos szereplő az elvándorlás, de korántsem az egyetlen, nem is a legerősebb, de a szokásos „bűnbakok" között szerepel (*Köllő,* 2017).

Az elméletnek megfelelően az új EU-országokban az elvándorlás hatására a nagyfokú munkanélküliség lecsökkent, és gyorsan lehetett észlelni a munkaerőhiány jeleit. A magyarországi folyamat valamelyest eltérő. A gyorsan növekvő elvándorlás és erősödő munkaerőhiány szinte érintetlenül hagyta a munkanélküliség alakulását, a tényleges munkanélküliség a támogatott foglakoztatást jelentő közmunkások létszámával együtt számolva tartósan viszonylag magas, a csökkenő piaci munkanélküliség mellett a közmunkások létszáma jelentős és állandó. Az elvándorlás hatása a hazai munkapiaci kiigazítás hiányában lényegében változatlan, és viszonylag nagyfokú munkanélküliség mellett, kedvezőtlen egyensúlyi helyzetben okoz zavart és jelentős munkaerőhiányt. Ezt mutatja az *5. ábra*. Hasonló jelenséget ír le *Köllő–Varga* (2017): a közmunkával torzult hazai munkapiacon a munkanélküliség és a munkaerőhiány is magas, a strukturális feszültségek, súrlódások a szakképzettség és a munkaerőpiaci alkalmazkodás azonosítható problémái mellett az elvándorlással járó piactisztulás elmaradásával is összekapcsolódnak.

5. ábra. A munkanélküliség, a munkaerőhiány és elvándorlás alakulása, 2008–2017

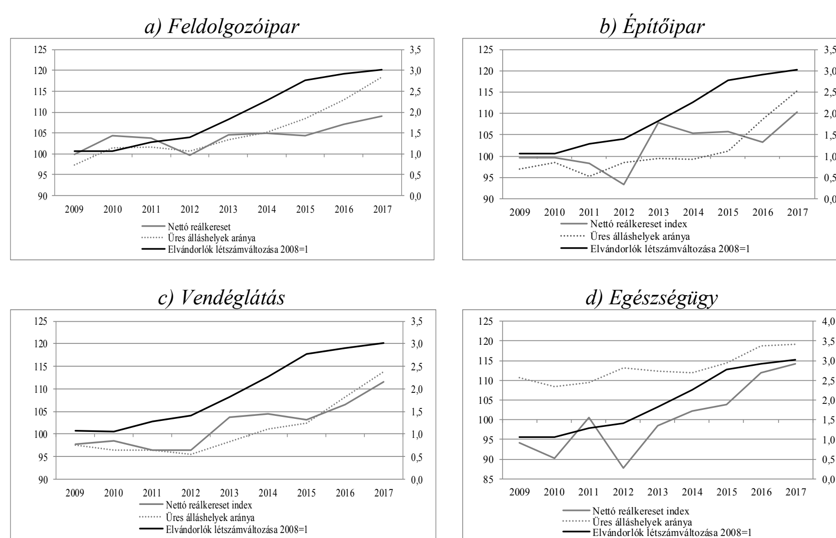

Megjegyzés: bal oldali tengely: üres álláshelyek aránya az összes munkahely arányában (százalék) és az elvándorlók létszámváltozása (2008 = 1), jobb oldali tengely: munkanélküliségi ráta (százalék).
Forrás: üres álláshelyek: KSH, munkanélküliség és közmunkás-állomány: MEF, az aktív korú elvándorló népesség létszáma: EU LFS.

5.2. Elvándorlás, munkaerőhiány, béralkalmazkodás

A *Hárs–Simon* (2017) tanulmány szerint a munkaerőhiányhoz hozzájárult, hogy az elvándorlás következtében 2011–2016 között évente átlagosan nettó 1 százalékkal csökkent a foglalkoztatotti létszám, az elvándorlás nettó aránya különösen a vendéglátóiparban, az építőiparban és a feldolgozóipari ágazatokban volt jelentős. Emellett az egészségügy különösen érintett ágazat, ahol az erőteljes elvándorlás mellett akut a munkaerőhiány (*Hárs–Simon,* 2016, *Varga,* 2016). A szakirodalom alapján azt várjuk, hogy az érintett ágazatokban, szakmákban a kialakult súlyos hiányt a hazai bérek növekedése követi és ellensúlyozza. A *6. ábra* néhány olyan ágazatban mutatja az elvándorlás, a munkaerőhiány, a hazai bérek alakulását, ahol az elvándorlás különösen erős.

6. ábra. A munkaerőhiány és a bérek alakulása a jelentős mértékű elvándorlással érintett ágazatokban, 2009–2017

Megjegyzés: bal oldali tengely: reálkereset-index, jobb oldali tengely üres álláshelyek aránya az összes munkahely arányában (százalék) és az elvándorlók létszámváltozása (2008 = 1). Az elvándorlás alakulását az egyes ágazatokra nem tudjuk megadni, az ábrákon a trendek jelzéséül a teljes elvándorlást látjuk, a hiány és a nettó reálkereset adatok ágazatspecifikusak.
Forrás: üres álláshelyek, nettó reálkeresetek: KSH; aktív korú elvándorló népesség létszáma: EU LFS

Nem tudjuk, hogy a hiány mekkora részét okozza az elvándorlás, de jelentős mértékű elvándorlás mellett az adott ágazatokban az elvándorlásra érzékeny béralkalmazkodást várunk. 2016-ban és 2017-ben jelentős mértékű kötelező minimálbér-emelés történt, hatása általános és az ábra mind a négy részén látható. Ezt megelőzően a feldolgozóiparban szerény mértékben és a hiánymutató gyors növekedésétől függetlenül lassan növekedett a nettó reálkereset, az építőiparban hullámzó reálkereset-alakulás kísérte a hiánymutató gyors növekedését, a vendéglátásban a sokáig stagnáló-csökkenő nettó reálkeresetek lassú és a hiánymutató alakulásától független növekedését látjuk, majd a hiányt követi az emelkedés. Az egészségügyben különösen tartós és nagyfokú munkaerőhiány mellett hosszan elmaradt a nettó reálkeresetek növekedése, a stagnálást és a tartós hiányt követően 2013-tól kezdődő bérrendezést követően emelkedtek a reálkeresetek. Az ábrák jól illusztrálják, hogy az elvándorlás alakulása és a hiányhelyzet erősödése a legakutabb esetekben sem

hat a bérek alkalmazkodására. Az időszak végén a kötelező minimálbéremelés hatására történt általános béremelések az elvándorlással összefüggő strukturális hiányhelyzeteket nemigen veszik figyelembe, ezért csak részleges, megkésett és bizonytalan válaszul szolgálhatnak. Tovább erősödik a hiány, szaporodnak a panaszok, és romlik a munkapiaci helyzet, miközben az elvándorlás folyamatosan szerepel a hiányt magyarázó okok között, csak lassan érzékelhető az ágazatokban a megkésett béremelés.

6. Lehetőségek, remények

Az elvándorlás Magyarországon növekvő és erősödő, a gazdaságot és a társadalmat is befolyásoló folyamat. A kedvezőtlen hatások mind nyilvánvalóbban érzékelhetők. A diplomások elvándorlásának az aránya a régió országaihoz képest is nagyfokú és állandó. Vélhetően az oktatási és a felsőoktatási rendszer „reformja” érezteti a hatását, nem várható, hogy a diplomások elvándorlásának az aránya csökkenjen. Megállítható, visszafordítható, ellensúlyozható-e ez a folyamat?

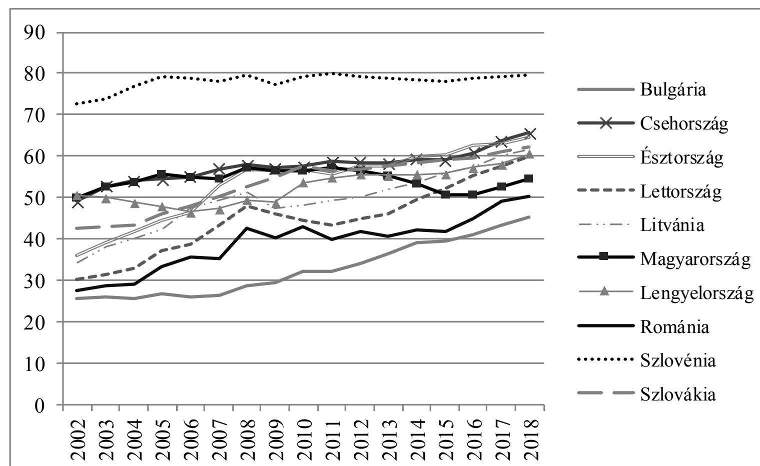
6.1. A migrációt ösztönző és motiváló gazdasági tényezők

2004 után az EU fejlett régióiban a nagy munkaerő-kereslet erőteljes elvándorlást indított az új EU-országokból, ahol a nagyfokú munkanélküliség gyors csökkenésével megjelent a munkaerőhiány, a két folyamat egybeesett és egymást erősítette, különösen az építőiparban és a szolgáltatásban. A 2008-as recesszió az új EU-országok többségét nagyon erősen érintette, magasra szökött a munkanélküliség, nőtt az elvándorlás, a munkaerőhiány lekerült a napirendről. 2012 után újabb fellendülés indult, hasonló és egymást erősítő túlfűtött folyamatok érezhetők. Az EU fejlett országaiban a munkaerő iránti kereslet szívó hatása következtében hasonló ágazatokban, foglalkozásokban erősödik a hiány a régi és az új EU-országokban. (*Batsaikhan és szerzőtársai,* 2018). A konjunktúrahullámok állandósága előre jelezhető, Magyarország a 2011 utáni újabb hullámban már fontos szereplő.

Az egyének elvándorlását ösztönző bérkülönbségek is jelentősek, a kínálat változatlan. Az uniós átlaghoz közeledő bérek még messze elmaradnak az EU–15 + 2 átlag kétharmadától. Magyarország helyzete különösen kedvezőtlen, a nominális jövedelmek relatív szintje lényegében nem változott, ez az országok összehasonlításában példátlan stagnálást jelent, az élenjáró legmagasabb relatív jövedelemszintű országok közül a legelmaradottabb relatív jövedelem színvonalú országok közé került Magyarország, alig haladja meg az EU–15 + 2 országok átlagának az 50 százalékos szintjét. 2011-től a stagná-

lást a relatív jövedelemszínt látványos lemaradása követte, s csak az utolsó években látszik szerény javulás (*7. ábra*)

7. ábra. Munkavállalók nominális jövedelme az EU–15 + 2 arányában, vásárlóerő-paritáson (EU–28 = 100 százalék)

Forrás: AMECO-adatbázis.

A hazai jövedelmek jelentős, tartós relatív elmaradása folyamatosan ösztönözheti a magyar elvándorlást, amit a relatív romlás vélhetően még tovább erősít. A kötelező minimálbér-emelés és összességében a nettó reálkeresetek gyors növekedése az időszak végén a relatív elmaradottság mértékén keveset változtatott. A gyors és tartós bérnövekedés fenntartása azonban a gazdasági növekedés hasonló mértékű növekedése nélkül bizonytalan, így az elvándorlást ösztönző és motiváló tényezők változatlanok.

6.2. A visszavándorlás lehetősége és realitása

Az elvándorlók egy része hazatér, majd ismét külföldre megy, a vándorlás folyamata nem egyirányú és nem állandó. A külföldi munkába lépők egy része is hazatér, de arányuk messze elmarad a kilépőkétől, és nem tudjuk, hogy milyen tartós a visszatérésük. A folyamat egészének a megfordítását a külföldön élők állományának a csökkentése jelentené, azaz, ha a hazaáramlás aránya meghaladja az elvándorlás arányát. Ellentmondásos eredmények születtek a korábbi jelentős elvándorlási hullámot követő visszavándorlás vizs-

gálatakor. A hazatérők között negatív szelekciót azonosítottak lengyel és balti kutatások is. Azt találták, hogy rövid távon a nagy munkanélküliséget csökkenti az elvándorlás, a kedvező hatások azonban visszaütnek, a hazatérők inkább a korábban munkanélküliek vagy marginális foglalkoztatottak voltak. Feszültséget okozott továbbá, hogy a hazatérők a külföldi tapasztalataik alapján magasabb béreket érvényesítettek, ez torzította a hazai bérszerkezetet, éppen a hazatérő alacsonyabb státusú foglalkoztatottak javára. A kezdeti elvándorlás cirkuláris jellegét pedig a válságot követően tartósabb elvándorlás váltotta fel (*Hazans,* 2013, *Kaczmarczyk,* 2013, *Zaiceva–Zimmermann,* 2016).

A hazai gazdaság gyenge vonzereje, valamint a fejlett EU-régió és az új EU-országok közötti változatlanul jelentős bérkülönbségek miatt a hazatelepítési programok nem igen sikeresek (*OECD,* 2013). Romániában állásbörzével kísérleteztek gyenge eredménnyel, a lengyel programok az előkészítés és a kedvező gazdasági környezet híján, valamint a hazatérők kedvezményezésének az elutasításán fennakadtak, és bizonytalan, hogy mennyire voltak hatékonyak az Észtországban indított hazatérést ösztönző programok, mekkora volt a holt teher, valóban a támogatás hatott-e a hazatérőkre (*Mereuta,* 2013, *Kaczmarczyk,* 2013, *Kaska,* 2013). Alacsony visszatérési hajlandóság mellett *Engbersen–Jansen* (2013) a diaszpórában élő közösségekkel kiépített innovatív kapcsolatépítést látja lehetségesnek. A legfontosabb kapcsolatot a hazautalások jelentik, amelyet gyakran az elvándorlás negatív makrogazdasági hatásait ellensúlyozó legjelentősebb eszköznek szokás tekinteni. A hazautalt jövedelmek hasznosulása azonban bizonytalan, és idővel a hazautalások csökkenhetnek is (*Hazans,* 2016). *Engbersen–Jansen* (2013) a balti országok esetében – belátva a hazatérési programok sikertelenségét – az elvándorlás kedvezőtlen gazdasági következményeinek a kompenzálására az elvándorlókkal, a diaszpórával erősített kapcsolatokat, az emberi tőke és a hazautalások célzott hasznosításának modernizációs programját, ezek erősítését és alaposabb kimunkálását javasolja.

A magyarországi elvándorlás tartósságát, a hazatérők szelektivitását még alig elemezték. Az orvosok elvándorlását vizsgálva a kutatások alacsony hazatérési hajlandóságot igazoltak (*Hárs–Simon,* 2016, *Varga,* 2016). *Hárs–Simon* (2017) eredményei közvetetten utalnak a visszatérő munkavállalók negatív szelekciójára. A migrációban jelentős tapasztalatot szerzett országok alapos vizsgálata után érdemes hazatérési programot indítani, ezek sikere, tényleges hatása bizonytalan, szükség lehet több más eszköz bevonására is.

6.3. A bevándorlás kényszer vagy lehetőség?

Megoldás lehet-e, ha a hiányzó elvándorlókat külföldiek pótolják? A migrációs irodalom *Ravenstein* (1885) munkájáig visszanyúló kézenfekvő feltevése, hogy az elvándorlók helyére bevándorlók érkeznek, és betöltik az előbbiek helyét. A helyettesítés azonban nem automatikus, az elvándorlás után egy átmeneti időszak következik, és a folyamat vissza is fordulhat, majd jöhet egy jelentősebb bevándorlás is, amikor egy ország vagy régió vonzereje a visszavándorláshoz és a bevándorlók vonzásához elég erős, ahogy a mediterrán régióban történt (*Peixoto és szerzőtársai, 2012*).

Hasonló változás az új EU-országok többségében még alig érzékelhető, pedig növekszik az elvándorlás és a munkaerőhiány is. A régió népességet megtartó és külföldieket vonzó képessége nem tűnik erősnek. Meglepően egybeesik az országok helyzete aszerint, hogy mennyire képesek a saját szakembereiket megtartani, illetve külföldieket vonzani, az az ország vonz sikerrel szakembert külföldről, amelyik a sajátját is képes megtartani, s aki a saját szakembereit sem tudja megtartani, nehezen vonz külföldieket. A Világgazdasági Fórum globális versenyképességi indexe (*World Economic Forum Global Competitiveness Index*) alapján a szakembereket megtartó és vonzó képesség szerint az európai országok sorrendjében mindkét mutató szerint az új EU-országok többsége a leggyengébbek között, a sor végén található. De nem minden ország helyzete ilyen kedvezőtlen, vannak reménykeltő kivételek, így Lengyelország, Észtország és Csehország is. Magyarország azonban a legutolsók egyike a rangsorban, és 2014 és 2017 között mindkét mutató romlott is (*Batsaikhan és szerzőtársai,* 2018, 64. o. 26. ábra).

A kedvezőtlen környezetben, rövid távon nehezen képzelhető el olyan sikeres bevándorlási politika, amely érzékelhető mértékben képes az elvándorlást ellensúlyozó és a hiányt csökkentő külföldi munkaerő vonzására Magyarországon. Az erősödő munkaerőhiány hatására a magyar kormányzat az adminisztratív kötöttségek leegyszerűsítésével kiadott rövid időre szóló munkavállalási engedéllyel ösztönözné 2017 óta az EU-n kívüli szomszédos országokból származó külföldiek foglalkoztatását, pontosan meghatározott hiányszakmákban. Az érzékelhető kereslet ellenére a kontrollált lehetőség szerény sikerrel járt, alig néhány ezer fővel növelte a külföldiek foglalkoztatását (*Putnoki,* 2017). Hosszabb távon azonban a körülmények valóban szükséges és elkerülhetetlen mértékű külföldi munkavállalást is kikényszeríthetnek, ahogy ez Lengyelország kedvezőbb gazdasági és rugalmasabb munkapiaci környezetében immár tapasztalható. A részletes összehasonlítástól itt eltekintve, természetesen a két országhatár hosszában és a történeti és politikai helyzet eltérésében meglévő különbségek is befolyásolják a magasra

szökő rövid munkavállalási idejű engedélyek iránti igények növekedését Lengyelországban, de – ezt a hatást kiszűrve – *Kaczmarczyk–Górny* (2017) a tényleges munkavállalást is magasra becsüli.

*

Magyarország a kétezres évek második évtizedére egyértelműen „kivándorló” országgá vált. Megkésve indult, de gyorsan növekvő és kiteljesedő a folyamat, az elvándorlást ösztönző és a motiváló tényezők tartósnak és erősnek tűnnek, az elvándorlás intenzitása várhatóan fennmarad. A migrációs hálók erősödnek, segítve és stabilizálva az elvándorlás terjedését. A folyamat gyorsulásának a megindulásával a migráció kultúrája gyorsan elterjedt (*Hárs,* 2016), bátorítva és állandósítva a gyorsan stabilizálódó elvándorlást, nincs ok feltételezni, hogy ez a folyamat megálljon. Kevés okot adhat az optimizmusra, hogy Magyarország – ahol a migráció későn indult – akár hasznosíthatja is az elvándorlást követően elkerülhetetlenül modernizálódó országok tapasztalatait.

IRODALOM

Batsaikhan, U.–Darvas Zsolt–Raposo, I. G. (2018): People on the move: migration and mobility in the European Union. Bruegel Blueprint Series, Vol. 27. http://bruegel.org/wp-content/uploads/2018/01/People_on_the_move_ONLINE.pdf.

Blanchflower, D. G.–Shadforth, C. (2009): Fear, unemployment and migration. The Economic Journal, Vol. 119. No. 535. F136–F182. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02224.x.

Blaskó Zsuzsa–Gödri Irén (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. Demográfia, 57. évf. 4. sz. 271–307. o. http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/2636/2488

Blaskó Zsuzsa–Ligeti Anna Sára–Sik Endre (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 351–372. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b337.pdf.

Borjas, G. J. (2001): Does Immigration Grease the Wheels of the Labor Market? Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 32. No. 1. 69–134. o.

Brücker, H. és szerzőtársai (2009): Labour mobility within the EU in the context of enlargement and the functioning of the transitional arrangements: final report. European Integration Consortium, IAB, CMR, fRDB, GEP, WIFO, wiiw. http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2509&langId=en.

Engbersen, G.–Jansen, J. (2013): Emigration from the Baltic States: Economic impact and policy implications . Megjelent: OECD (2013) 3–28. o.

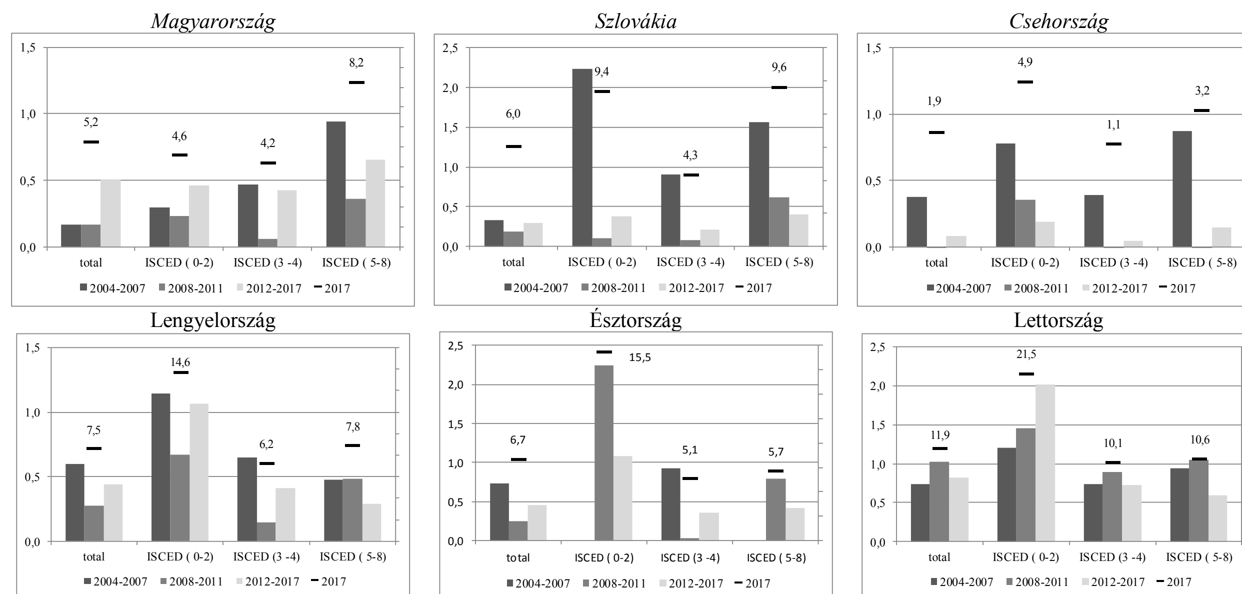
Eurobarometer (2017): Special Eurobarometer, 469. Report Integration of immigrants in the European Union. EC Directorate-General for Communication, http://www.europeanmigrationlaw.eu/documents/EuroBarometer-IntegrationOfMigrantsintheEU.pdf

Fazekas Károly–Köllő János (szerk.) (2017): Munkaerőpiaci tükör, 2016. MTA KRTK, Budapest, https://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2017/12/MunkaeropiaciTukor2016.pdf.
Fic, T.–Holland, D.– Paluchowski, P.– Pertes, J. (2016): The Redristributive Impact of Migration After the EU's EAstern Enlargement. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 35–58. o.
Guzi, M.–Kahanec, M.–Mýtna Kureková, L. (2018): How Immigration Grease Is Affected by Economic, Institutional, and Policy Contexts: Evidence from EU Labor Markets. Kyklos ,Vol. 71. No. 2. 213–243. o.
Harris, J.–Todero, M. (1970): Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. American Economic Review, Vol. 60. No. 1. 126–142. o.
Hárs Ágnes (2012): Munkapiaci válságok, változások, válaszok. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2012. Tárki, Budapest, 159–189. o.
Hárs Ágnes (2016): Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2016. Tárki, Budapest, 243–262. o.
Hárs Ágnes–Simon Dávid (2016): A magyarországi orvosok külföldi munkavállalását befolyásoló tényezők. Megjelent: Blaskó–Fazekas (szerk.) (2016) 96–103. o. http://econ.core.hu/file/download/mt_2015_hun/kozelkep_25.pdf.
Hárs Ágnes–Simon Dávid (2017): A külföldi munkavállalás és a munkaerőhiány. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 94–108. o. http://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2018/01/mt_2016_hun_23.pdf.
Hazans, M. (2013): Emigration from Latvia: Recent trends and economic impact. Megjelent: OECD (2013) 65–108. o.
Hazans, M. (2016): Migration experience of the Baltic countries in the context of economic crisis. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 297–344. o.
Kaczmarczyk, P. (2013): Matching the skills of return migrants to labour market needs in Poland. Megjelent: OECD (2013)111–126. o.
Kaczmarczyk, P.–Anacka, M.–Fihel, A. (2016): Migration as an Asset? Polish Returnees at the time of the Crisis. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 219–246. o.
Kaczmarczyk, P.–Górny, A. (2017): A temporary solution with structural consequences? Ukrainian workers on the Polish labor market. mBank – CASE Seminar Proceedings, No. 149. 31–49. o.
Kaczmarczyk P.–Mioduszewska, M.–Zylicz, A. (2009): Impact of the Post-Accession Migration on the Polish Labor Market. Megjelent: Kahanec M. –Zimmermann, K. (szerk.): EU Labor Markets After Post-Enlargement Migration. Springer, Bonn, 219–254. o.
Kaczmarczyk, P.–Okolski, M. (2008): Demographic and labour-market impacts of migration on Poland. Oxford Review of Economic Policy, Vol. 24. No. 3. 599–624. o.
Kahanec, M. (2013): Labor mobility in an enlarged European Union. Megjelent: Constant, A. F.–Zimmermann, K. F. (szerk.): International Handbook on the Economics of Migration Edward Elgar, Cheltenham, 137–153. o.
Kahanec, M.–Pytliková, M.–Zimmermann, K. F. (2016): The Free Movement of Workers in an Enlarged European Union: Institutional Underpinnings of Economic Adjustment. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 1–34. o.
Kahanec, M.–Zimmermann, K. F. (szerk.) (2016): Labor migration, EU enlargement, and the great recession. Springer, Berlin–Heidelberg.
Kaska, V. (2013): Emigration from Estonia: Recent trends and economic impact. Megjelent: OECD (2013) 29–44. o.
Köllő János (2017): A szerkesztő előszava. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 41–47. o. http://real.mtak.hu/73750/1/mt_2016_hun_kozelkep_eloszo.pdf.

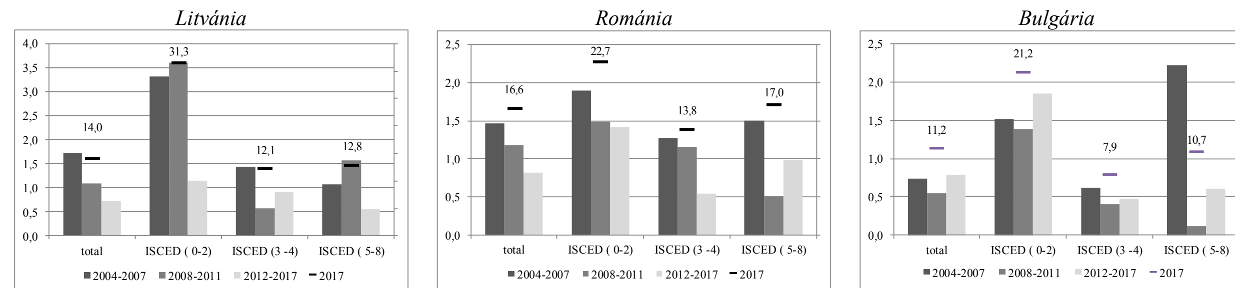
Köllő János–Nyírő Zsanna–Tóth István János (2017): Az alapvető hiányindikátorok alakulása. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 63–72. o. http://real.mtak.hu/71766/8/64_MT_MunkaeropiaciTukor2016.pdf.
Köllő János–Varga Júlia (2017): Hiány és munkanélküliség. Megjelent: Fazekas–Köllő (szerk.) (2017) 76–83. o. http://real.mtak.hu/71769/7/77_MT_MunkaeropiaciTukor2016.pdf.
Mereuta, C. (2013): Mobilising migrants skills and resources in Romania. Megjelent: OECD (2013) 127–141. o.
Moreh, C.(2014): A Decade of Membership: Hungarian Post-Accession Mobility to the United Kingdom. Central and Eastern European Migration Review, Vol. 3. No. 2. 79–104. o. http://www.ceemr.uw.edu.pl/sites/default/files/Moreh_A_Decade_of_Membership_Hungarian.pdf.
OECD (2013): Coping with Emigration in Baltic and East European Countries, OECD, Párizs, http://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/31166/Hazans_OECD_2013.pdf?sequence.
Peixoto, J.–Arango, J.–Bonifazi, C.–Finotelli, C.–Sabino, C.–Strozza, S.–Triandafyllidou, A. (2012): Immigrants, markets and policies in Southern Europe. The making of an immigration model? Megjelent: Okólski, M. (szerk.): European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications. Amsterdam University Press, Amszterdam, 107–148. o.
Putnoki Péter (2017): A külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának főbb sajátosságai, 2017. NGM Elemzési és Bérpolitikai Osztály, Budapest
Ravenstein, E. G. (1885): The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48. No. 2. 167–235. o.
Skoglund, E. (2017): The happiness gap between transition and non-transition countries. IZA World of Labor, No. 357.
Varga Júlia (2016): Az orvosmigráció ütemének változásai, 2003–2011. Megjelent: Blaskó–Fazekas (szerk.) (2016) 89–95. o. http://econ.core.hu/file/download/mt_2015_hun/kozelkep_24.pdf.
Willekens, F.–Massey, D.–Raymer, J.–Beauchemin, C. (2016): International migration under the microscope. Fragmented research and limited data must be addressed. Science, Vol. 352. No. 6288. 897–899. o.
Zaiceva, A. (2014): Post-enlargement emigration and new EU members' labor markets, IZA World of Labor, No. 40.
Zaiceva, A.–Zimmermann, K. F. (2016): Returning Home at Times of Trouble? Return Migration of EU Enlargement Migrants During the Crisis. Megjelent: Kahanec–Zimmermann (szerk.) (2016) 397–418. o.
Zimmerman, K. F. (2016): Refugee and Migrant Labor Market Integration: Europe in Need of a New Policy Agenda., Princeton University and UNU-MERIT Draft. EUI Conference on the Integration of Migrants and Refugees, szeptember 29–30.

FÜGGELÉK

F1. ábra. Aktív korú (20–64 éves) EU–10 polgárok EU-n belüli iskolai végzettség szerinti és országonkénti átlagos elvándorlási arányának átlagos éves változása időszakonként és az arány 2017 évben, iskolai végzettség szerint

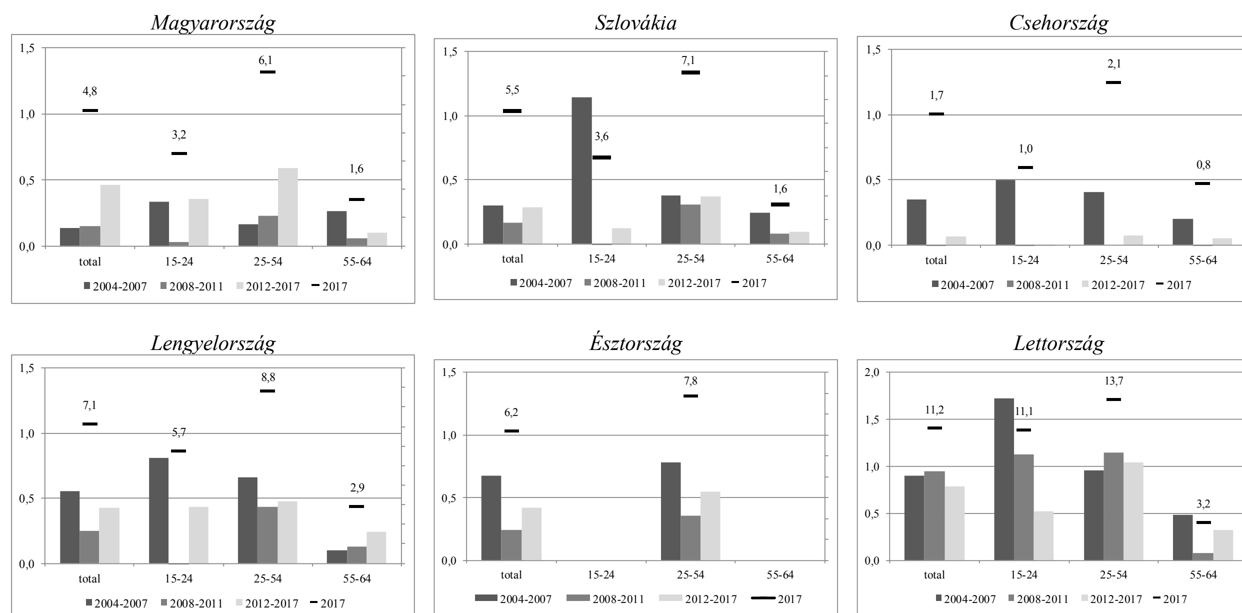

F1. ábra folytatása

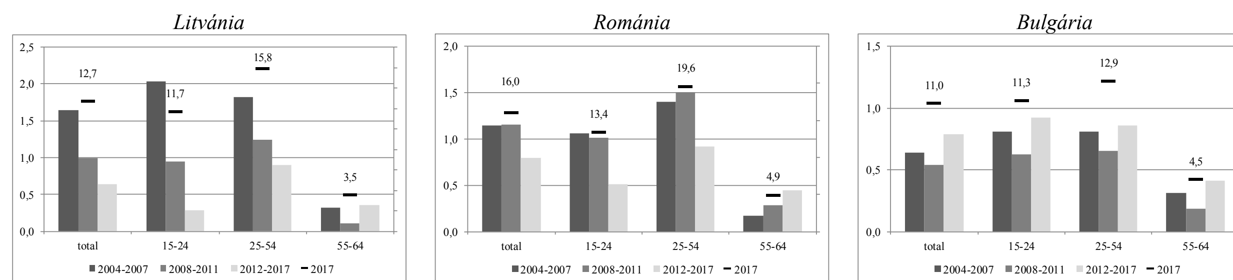

Megjegyzés: Megjegyzés: bal oldali tengely: elvándorlási arány éves átlagos változása (százalékpont), az oszlopok feletti értékek 2017-ben az elvándorlási arányt mutatják (százalék). Az elvándorlók arányát a mobil és az otthon maradt népességhez együttesen mért arányként definiáljuk. Az időszakok: az unió bővülésétől a válságig (2004–2007), a válság éveiben (2008–2011) és a válságot és a munkaerő szabad áramlását korlátozó átmeneti időszak után (2012–2017).
Forrás: *Eurostat European Union Labour Force Survey* (*EU LFS*) alapján saját számítás.

F2. ábra. 15–64 éves EU–10 polgárok EU-n belüli átlagos korcsoportok szerinti és országonkénti elvándorlási aránya időszakonként, valamint az arány 2017-ben

F2. ábra folytatása

Megjegyzés: lásd az *F1. táblázat* alatti megjegyzést.
Forrás: *Eurostat European Union Labour Force Survey* (*EU LFS*) alapján saját számítás.

A háztartásszerkezet és az iskolai végzettség összefüggései*

Harcsa István–Monostori Judit

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a magyar társadalomban lezajló strukturális folyamatok alapvetően átalakították az együttélési formákat is. A közvetlen hatások között kiemelhető a társadalom életkor szerinti átrendeződése: a gyermekek és fiatalok népességen belüli arányának utóbbi évtizedekbeli erőteljes csökkenése, az idősek arányának folyamatos növekedése. Mindezek következtében míg 1990-ben a háztartások 39 százalékában élt 19 év alatti gyermek, addig 2016-ban már csak 26 százalékában. Ezzel párhuzamosan növekedett az időskorúak alkotta háztartások aránya. Mivel az idősek döntő többsége egy- vagy kétszemélyes háztartásban él, növekvő jelenlétük ezeknek az együttélési formák nagyobb részarányát eredményezte: 1990-ben a háztartások 18, 2016-ban 24 százalékában egy vagy két idős ember élt. Ezen a triviális összefüggéseken túl az életkori átrendeződésnek másik következménye a három- vagy többgenerációs együttélési forma térvesztése. Ez a háztartástípus ugyanis jellegzetesen azokhoz az együttélési formákhoz kötődik, amelyben gyermekek is élnek, és a gyermekes háztartások arányának visszaesése maga után vonja a három- és többgenerációs háztartások arányának csökkenését is.

Az életkori átrendeződés mellett több más jelentős strukturális változás is lezajlott, ami hatott a magyar társadalom háztartásszerkezeti jellemzőire: ezek közül az egyik legfontosabb az iskolai végzettség szerinti struktúra megváltozása: 1990-ben a 15 éves és idősebb népesség 56 százaléka volt legfeljebb általános iskolai végzettségű, 2016-ban már csak 24 százalékuk. Ugyanezen időszak alatt az érettségizettek aránya 19-ről 32 százalékra, a felsőfokú diplomásoké 9-ről 22 százalékra növekedett (*1. táblázat*). Ennek alapvető jelentősége van, hiszen az eddigi kutatások szerint a különböző iskolai végzettségűek ter-

*A tanulmány szerzői köszönetet mondanak *Kovács Marcellnek* és *Vörös Csabánénak* a népszámlálási adatbázisokkal kapcsolatban nyújtott segítségükért.

mékenysége, az első önálló család alapításának időzítése és formái, a párkapcsolatok felbomlási kockázata, a várható élettartam nagyon jelentős különbségeket mutat a különböző társadalmi rétegekben/a különböző iskolai végzettségűek körében (lásd ezekről a kérdésekről Monostori és szerkesztőtársai, 2018). Ezek pedig nyilvánvalóan befolyásolják az együttélési formák alakulását is.

1. táblázat. A nem tanuló népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása, 1990–2016 (százalék)

	1990	2001	2011	2016
15+ népesség				
Általános iskola	55,8	42,9	28,5	23,5
Szakmunkásképző/szakiskola	15,9	20,1	23,5	22,7
Érettségi	18,9	24,9	29,7	31,8
Felsőfok	9,4	12,0	18,4	22,0
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
18–39 év közötti népesség[a]				
Általános iskola	29,9	23,6	15,9	13,9
Szakmunkásképző/szakiskola	32,4	33,3	26,1	20,5
Érettségi	26,9	30,3	35,1	38,2
Felsőfok	10,8	12,8	23,0	27,4
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

[a] Mivel a következőkben fiataloknak a 18–39 év közöttieket tekintjük, az iskolai végzettség szerinti átstrukturálódást erre a korosztályra is kiszámítottuk.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

Fontos kérdés, hogy a háztartásszerkezet szerinti struktúra változása mennyiben magyarázható ezekkel az átrétegződési folyamatokkal, és mennyiben alakultak át az együttélés mintázatai iskolai végzettség szerint. Nyilvánvaló például, hogy ha a magasabb termékenységgel jellemezhető általános iskolai végzettségűek csoportja szűkül, akkor visszaesik a gyermekes családok aránya, még akkor is, ha a különböző végzettségűek termékenysége időben nem változna. Másik oldalról viszont a diplomások arányának növekedése a rájuk jellemző demográfiai magatartás, értékek, beállítódások súlyát növeli meg a társadalomban. Az iskolai végzettség szerinti különbségek más szempontból is érdekesek, hiszen a különböző időszakokban az egyes végzettségek munkaerőpiaci értéke (elhelyezkedési, kereseti lehetőségek), a végzettséghez kötődő egyéb tőkék (például presztízs) változhatnak. Miközben az iskolai végzettség szerinti hierarchia továbbra is fontos szerepet tölt be, nyilvánvalóan kisebb a diploma relatív értéke egy olyan időszakban, amikor a társadalom közel negyede rendelkezik diplomával, mint amikor minden tizedik felnőtt diplomás. Ugyanakkor egy oktatási expanzió után az alacsony iskolai végzettség még inkább leértékelődhet.

Tanulmányunkban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az együttélési formák mennyire differenciáltak iskolai végzettség szerint. Milyen változások történtek a különböző iskolai végzettségűek háztartásszerkezetében? Közeledtek vagy távolodtak egymástól az életpálya egyes időszakaira jellemző együttélési formák a különböző végzettségűek között?

Tanulmányunkban az 1990-es, 2001-es, 2011-es cenzus, és a 2016-os mikrocenzus adatait használjuk fel. Mivel ezek nem panel-, hanem keresztmetszeti adatok, elemzésünk alapvetően nem életpályákat vizsgál, hanem különböző kohorszok együttélési formáit egy meghatározott életkori szakaszban. Az 1990 és 2011 közötti cenzusok esetében a teljes népességre kiterjedő adatállománnyal dolgoztunk, a 2016-os mikrocenzus esetében pedig a népesség 10 százalékát reprezentáló mintával.

Kutatásunkban az életpálya egyes fázisaiban vizsgáltuk meg az együttélési formák jellegzetességeit, illetve ennek összefüggéseit az iskolai végzettséggel. Az életpálya olyan szakaszait emeljük ki, amelyben az utóbbi évtizedekben a legjelentősebb változások zajlottak, és amelyekről feltételeztük, hogy iskolai végzettség szerint differenciált képet mutatnak. Az egyik ilyen a fiatal kor, a másik pedig a gyermekvállalás, a szülői státusban élés időszaka.

2. A fiatalok együttélési formái

A magyar társadalom háztartásszerkezet szerinti struktúrájának időbeli változása jelentős mértékben magyarázható a fiatalok együttélési mintáinak átalakulásával. A fiatal életszakasz bővelkedik az együttélési formák változásaiban, hiszen a fiatalok ekkor válnak le a szülői házról, alakítják ki első tartós párkapcsolatukat, szülnek gyermekeket. A párkapcsolatok törékenyebbé válása miatt ez az a periódus, amikor nagyobb arányban bomlanak fel a kapcsolatok, mint más életszakaszokban. Ennek következtében vannak, akik egyedülállóvá válnak, vannak, akik visszaköltöznek a szülői házba. Ha a párkapcsolat felbomlásában gyermekek is érintettek, akkor egyszülős, illetve mozaikcsaládok alakulnak ki, és vannak olyanok, akik vér szerinti gyermekükkel nem egy háztartásban folytatják az életüket.

2.1. Fiatalok a szülői házban

Az általunk fiatal korosztálynak tekintett 18–39 év közötti népességben az elmúlt évtizedek legfontosabb változása, hogy az érintett korosztályok egyre nagyobb hányada él a gyermekstátusban – azaz együtt élő partner és gyermek nélkül – a szülői házban (*2. táblázat*).

2. táblázat. A 18–39 év közötti népesség háztartásszerkezet szerinti megoszlása, 1990–2016 (százalék)

	18–39 év közötti teljes népesség				18–39 év közötti nem tanuló népesség			
	1990	2001	2011	2016	1990	2001	2011	2016
1.Egyszemélyes háztartásban él	6,2	5,9	9,3	8,6	6,0	5,6	9,5	8,7
2.Házastársával él	5,6	4,4	4,0	4,6	5,7	4,8	4,5	5,2
3.Élettársával él	1,2	3,8	5,7	8,1	1,2	4,0	6,3	8,9
4.Házastársával és gyermekével él	49,8	36,4	23,8	20,2	51,2	40,1	27,3	22,9
5.Élettársával és gyermekével él	2,6	5,9	9,7	10,5	2,6	6,5	11,1	11,9
6.Gyermekével él, egyszülősként	6,3	4,2	4,3	3,2	6,5	4,6	4,9	3,6
7.Szüleivel él partner és gyermek nélkül („gyermek státusban")	23,8	35,5	37,8	38,5	22,3	30,5	31,0	32,7
8.Egyéb státusban él	4,5	3,9	5,4	6,3	4,4	3,9	5,4	6,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

Az 1990 és 2016 közötti adatok azt mutatják, hogy a szülőkkel együtt élő fiatalok arányának növekedése az 1990-es években volt a legdinamikusabb, a 2000-es évektől a folyamat a férfiak körében megállt, a nőknél további enyhe emelkedést mutatott. 2011-ben és 2016-ban az érintett korosztályoknak közel 40 százaléka élt a szülői házban. A nem tanulók körében ez az arány mindkét évben 30 százalék körül mozgott, viszont a férfiaknál sokkal nagyobb a mutató értéke. 2016-ban a 18–39 év közötti nem tanuló férfiak 40, a nők 25 százaléka élt a szülői házban (*3. táblázat*).

3. táblázat. A szülői házban partner és gyermek nélkül élők aránya, 1990–2016 (18–39 éves nem tanuló népesség, százalék)*

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Nők					
1990	9,3	17,5	17,7	10,9	14,0
2001	15,4	20,8	26,5	19,6	21,4
2011	16,3	17,4	28,4	21,1	22,4
2016	20,3	21,4	30,8	21,1	24,8
Férfiak					
1990	33,3	33,0	30,0	14,4	30,6
2001	41,8	40,2	42,1	25,1	39,4
2011	42,1	38,2	46,2	26,5	39,4
2016	42,8	40,9	46,4	27,2	40,2

*A *2. táblázat* 7. kategóriája.

Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

Ez a jelenség alapvetően a fiatalok kései önállósodásával függ össze, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a szülői házban partner és gyermek nélkül élők egy része már korábban elköltözött a szülői házból, és már volt tartós, együttélésen alapuló párkapcsolata, esetleg gyermeke is született. A szülői házról való leválás ugyanis nem feltétlenül egyszeri aktus, és az elköltözés nem tekinthető véglegesnek. Más kutatások arra utalnak, hogy a „visszaköltözők" között többségben vannak az alacsonyabb státusúak és a férfiak.

A visszaköltözésben a párkapcsolati problémák mellett az anyagi nehézségek, a munkanélküliség játszanak fő szerepet (*Monostori–Murinkó,* 2018) Ezeket az megállapításokat igazolja az is, hogy 2016-ban a szülői házban gyermekstátusban élők 5 százalékának már volt vér szerinti gyermeke, ezen belül a legfeljebb 8 általánost végzettek 10, a szakmunkás végzettségűek 7 százalékának. Természetesen ez a csoport nem feltétlenül visszaköltöző, hiszen lehetnek közöttük olyanok, akik sohasem hagyták el a szülői házat, és a visszaköltözők között is lehetnek gyermektelenek. Mindenesetre azt állíthatjuk, hogy a gyermekstátusban élők arányának növekedése nem csak a fiatalok kései önállósodásával függ össze.

Részben az elmondottak magyarázhatják azt, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében is magas a szülői házban élők aránya (*3. táblázat*), annak ellenére, hogy ők sokkal hamarabb fejezik be a tanulmányaikat, mint a diplomások. A szülői házban élő nők arányát tekintve 1990 és 2016 között a legmagasabb értékeket az érettségizettek csoportjában láthatjuk. A férfiaknál ez csak a 2001–2016 közötti időszakra igaz, 1990-ben az érettségizettek magas aránya alig különbözött a náluk alacsonyabban kvalifikáltaktól (*3. táblázat*).

Az iskolai végzettség mellett fontos szerepe lehet a munkaerőpiaci részvételnek is, hiszen a munkaerőpiaci pozíció alapvetően befolyásolhatja, hogy a fiataloknak milyen lehetőségeik vannak az önállósodásra, illetve hogy milyen kényszerítő erők mozgatják a szülői házba való visszaköltözést. Ha a tanulókat, a dolgozókat és a nem dolgozó inaktívakat összevetjük, akkor azt látjuk, hogy a szülőkkel felnőtt gyermekként élők aránya 1990 óta éppen a tanulók körében növekedett legkevésbé. A dolgozók, de még inkább a nem dolgozó inaktívak körében sokkal erőteljesebb a növekedés. 1990-ben a 18–39 év közötti nem dolgozó fiatal nők 15 százaléka, 2016-ban már 38 százaléka élt a szüleivel, még gyermekstátusban. A férfiak mutatója ezen időszak alatt 50-ről 62 százalékra növekedett. (*4. táblázat*). Ráadásul a nem tanuló, nem dolgozó kategóriába tartozók aránya is növekedett: a férfiaknál az 1990-es 6 százalékról a 2016-os 12 százalékra, nőknél 11-ről 16 százalékra emelkedett az érték. Ezek alapján megállapítható, hogy 2016-ban a munkaerőpiacról való kiszakadás erősebb háttértényezője a fiatalok szülői házban élésének, mint 1990-ben.

4. táblázat. A szülői házban partner és gyermek nélkül élők aránya, nem és aktivitás szerint 1990, 2016, (18–39 év közötti népesség, százalék)

	1990	2016
Nők		
Tanul	72,3	79,4
Dolgozik	16,6	27,5
Nem tanul, nem dolgozik	15,2	37,5
Férfiak		
Tanul	78,5	82,8
Dolgozik	29,4	37,0
Nem tanul, nem dolgozik	49,3	61,5

Megjegyzés: Az anyasági ellátáson levők nem szerepelnek a táblázatban.
Forrás: 1990: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

2.2. Fiatalok önálló háztartásban

A szülői házból elköltöző fiatalok nagy része családban éli az életét, körükben kevésbé elterjedtek az egyszemélyes háztartások. 1990 és 2016 között az egyszemélyes háztartásban élők aránya 6 és 10 százalék között mozgott. Az iskolai hierarchián felfelé haladva egyre magasabb értékeket láthatunk. 2016-ban az általános iskolai végzettségűeknek mindössze 3, az érettségizetteknek 8, a diplomásoknak 15 százaléka élt egyszemélyes háztartásban (*5. táblázat*). 1990 és 2016 között az iskolai végzettség szerinti különbségek növekedtek.

5. táblázat. Egyszemélyes háztartásban élők aránya, iskolai végzettség szerint, 1990–2016 (18–39 év közötti népesség, százalék)*

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	5,9	4,9	6,0	9,8	6,0
2001	3,8	3,9	6,4	11,7	5,6
2011	5,0	7,1	9,2	15,9	9,5
2016	3,4	5,6	8,2	14,5	8,7

A *2. táblázat* 1. kategóriája.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

Jelentős változások történtek az egyedülállók összetételét illetően olyan ismérvek szerint, amelyek jól jelzik az egyszemélyes háztartás mögötti élethelyzetet. 1990-ben az egyedül élők közel harmadának, 2016-ban csupán 6 százalékának volt már gyermeke. 1990-ben minden negyedikük elvált volt, 2016-ban csak 5 százalékuk. Korábban köreikben nagyobb volt azoknak az aránya, akik dolgoztak, 2016-ra megnőtt a tanuló státusúak aránya. Utóbbiak döntő többsége valószínűleg szorosan kötődik a szülői házhoz, anyagilag tőlük függ.

A kései önállósodással, a tartós párkapcsolat kialakításának nehézségeivel és a partnerkapcsolatok törékenyebbé válásával függ össze, hogy 1990 és 2016 között visszaesett azoknak a fiataloknak az aránya, akik partnerükkel egy háztartásban élnek. 1990-ben a fiatalok 61 százaléka, 2016-ban csupán 49 százaléka élt partnerével egy háztartásban. A legjelentősebb visszaesés az érettségizettek körében volt megfigyelhető. Miközben a többi iskolai végzettség szerinti kategóriában 1990 és 2016 között körülbelül 10 százalékponttal csökkent az arányuk, addig az érettségizetteknél a visszaesés mértéke 16 százalékpontos volt (*6. táblázat*.)

6. táblázat. Partnerükkel egy háztartásban élők aránya, iskolai végzettség szerint, 1990–2016 (18–39 év közötti népesség, százalék)*

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Csak a partnerével vagy partnerével és gyermekeivel él együtt					
1990	61,6	58,9	60,1	65,8	60,8
2001	56,7	55,6	52,3	59,7	55,4
2011	50,2	51,8	44,2	53,2	49,2
2016	50,7	50,0	43,9	54,3	49,0
Csak a partnerével él együtt					
1990	6,0	6,4	7,6	9,5	6,9
2001	6,1	7,5	10,0	14,4	8,8
2011	6,0	8,6	11,1	15,9	10,7
2016	7,0	10,7	14,5	19,6	14,1

*A *2. táblázat* 2., 3., 4., 5. kategóriái.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

Ahogyan a *3. táblázatból* is láttuk, az érettségizettek élnek a legnagyobb arányban a szülői házban. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy az érettségi – az önálló családalapítás szempontjából – egyre inkább elértéktelenedik, elsősorban amiatt, hogy ez a végzettség többnyire csak gyenge munkaerőpiaci pozíciót nyújt. Ha megnézzük a KSH foglalkoztatottságra vonatkozó statisztikáit, akkor azt látjuk, hogy a gimnáziumi érettségivel rendelkezők foglalkoztatottsági mutatói mind a nők, mind pedig a férfiak esetében rendre elmaradnak például a szakmunkásokétól (*KSH,* 2018). Az e végzettséggel együtt járó anyagi-egzisztenciális hátrányok tehát – több tekintetben is – növekvő hátrányokat jelentenek az érintettek számára.

2011 és 2016 között a partnerkapcsolatban élők arányának folyamatos csökkenése megállni látszik. A diplomásoknál még egy kisebb emelkedést is megfigyelhetünk. A fenti folyamat kialakulásában feltételezhetően komoly szerepe volt a foglalkoztatottság bővülésének, valamint az ezzel párhuzamosan javuló

anyagi körülményeknek, az ebben az időszakban bevezetett új családtámogatási eszközöknek, ami növekvő esélyt adhatott a tartós párkapcsolat felvállalásához.

A különböző iskolai végzettségűek között a tekintetben is lényeges különbségek vannak, hogy a partnerükkel együtt élők körében mekkora arányt tesznek ki azok, akiknek a háztartásban nincsenek gyermekek. Minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál jellemzőbb, ez az együttélési forma. 2016-ban a partnerével együtt élők körében 29 százalékot tett ki azoknak az aránya, akik gyermek nélkül, csak a párjukkal éltek együtt. Az általános iskolai végzettségűeknek 14, a szakmunkásoknak 21, az érettségizetteknek 33, a diplomásoknak pedig 36 százaléka tartozott ebbe a kategóriába. 1990 és 2016 között nagyon megnövekedtek az iskolai végzettség szerinti különbségek, aminek az az oka, hogy az érettségizettek és a diplomások körében dinamikusan növekedett a gyermektelen párok aránya (*6. táblázat*).

A partnerükkel együtt élők különböző csoportjaiban 1990 és 2016 között folyamatosan nőtt a nem házasságban, hanem élettársi kapcsolatban élők aránya. 1990-ben a partnerkapcsolatban élő fiatalok 6, 2016-ban már 43 százaléka élettársi kapcsolatban élt. A növekedés rendkívül erőteljes volt minden iskolai végzettségi szinten, és 1990-től kezdve folyamatosan jellemző, hogy az iskolai hierarchia alján levők körében a legmagasabb az élettársi kapcsolatok aránya, és az iskolai hierarchián felfelé haladva csökken ez az arány: 2016-ban a partnerükkel együtt élő, legfeljebb általános iskolai végzettségűek 62 százaléka, a szakiskolai végzettségűek 48, az érettségizettek 43, a diplomásoknak 29 százaléka élt élettársi kapcsolatban.

Az együttélési formák alakulása szempontjából alapvető szerepe van annak, hogy hogyan alakul azoknak az aránya, akik szülő szerepben vannak, azaz akik már új családot alapítottak, és gyermekükkel/gyermekeikkel együtt élnek. Párhuzamosan azzal, hogy a fiatalok növekvő hányada él a szülői házban, egyre kisebb azoknak az aránya, akik partnerükkel és gyermekeikkel élnek együtt. 1990-ben a már nem tanuló nők 70, a férfiak 51 százaléka élt ilyen háztartásban, 2016-ban csupán 47 és 30 százalékuk. Ez az együttélési forma az érettségizettek és a diplomások körében esett vissza a legjelentősebb mértékben (*7. táblázat*).

Ez a trend arra enged következtetni, hogy a diplomások körében a karrierépítés fontossága/kényszere egyre inkább erősödik a gyermekvállalás rovására, az érettségizettek esetében pedig e folyamat inkább a státussal együtt járó munkapiaci körülmények romlásával hozható összefüggésbe. A jövőbeli születésszám alakulása szempontjából kulcsfontosságú kérdés, hogy a fiatal generációk körében a növekvő létszámú középrétegeket sikerül-e nagyobb mérvű

gyermekvállalásra ösztönözni, amire a nemzetközi tapasztalatok szerint is akkor van érdemi esély, ha ugrásszerű javulást lehet elérni a munka és a családi élet harmonikussá tételében.

*7. táblázat. Gyermekükkel együtt élők aránya**, *iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti nem tanuló népesség, százalék)*

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Nők					
1990	77,0	67,7	65,1	66,8	69,9
2001	71,4	65,0	54,5	53,2	61,0
2011	67,3	64,5	47,5	44,8	52,9
2016	64,0	58,8	41,7	42,2	47,3
Férfiak					
1990	46,1	51,4	50,8	60,6	50,8
2001	41,7	43,8	36,5	43,8	41,5
2011	37,5	38,8	26,7	35,0	34,0
2016	37,2	34,9	23,4	30,0	29,9

*A *2. táblázat* 4., 5., 6. kategóriái.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

A tartós párkapcsolatok és a gyermekvállalás iskolai végzettség szerinti differenciáltsága mellett a kapcsolatok felbomlásának kockázata is szoros összefüggést mutat az iskolai végzettséggel.

Az élettársi kapcsolatokról nem állnak rendelkezésre adminisztratív adatok, de azt tudjuk, hogy hosszú évek óta 60 százalék körül mozog azoknak a válásoknak az aránya, ahol kiskorú gyermekek is érintettek a kapcsolat felbomlásában (KSH, Demográfiai Évkönyvek). A hazai gyakorlat szerint az elvált szülők kiskorú gyermekeinek döntő többségét az anyáknál helyezik el. A gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya 1990 és 2016 között nem változott lényegesen. A 2000-es években enyhe növekedést figyelhettünk meg, de 2011 és 2016 között ismét csökkent azoknak a szülőknek az aránya, akik egyedül nevelik a gyermekeiket. Iskolai végzettség szerint azonban lényeges átrendeződések történtek. Miközben 1990-ben a különböző végzettségűek adatai nagyon közel álltak egymáshoz, 2016-ban az érettségivel nem rendelkezők csoportjában kétszerannyi az egyszülős, mint a diplomás anyák csoportjában, és az érettségizettek és a diplomások között is megnövekedett a különbség. Ennek alapvetően az az oka, hogy az a növekedés, ami a 2000-es években az érettségizettek és az érettségivel nem rendelkezők körében lezajlott, a diplomásokat nem jellemezte. 2001-ben és 2011-ben a diplomások körében az egyszülős anyák aránya 12-13 százalék volt, 2016-ra pedig 10 százalékra csökkent (*8. táblázat*).

8. táblázat. A gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya az összes anyán belül, iskolai végzettség szerint (18–39 év közötti nem tanuló népesség, százalék)*

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	15,9	13,1	15,2	15,9	15,1
2001	15,4	13,7	14,5	12,2	14,2
2011	20,8	19,4	18,0	13,2	17,7
2016	18,4	17,1	14,9	9,7	14,4

*A *2. táblázat* 6. kategóriája a 4., 5., 6. kategórián belül.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

3. Gyermekes háztartások

A rendszerváltás után folyamatosan csökkenő termékenységi mutatók nyilvánvaló következménye, hogy 1990 és 2016 között drasztikusan visszaesett a gyermeket nevelő háztartások aránya. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a megszületett gyermekek különböző módon oszlanak meg a különböző háztartástípusok szerint, két év azonos termékenységi mutatói mellett is lehet különböző a gyermekes háztartástípusok aránya, hiszen ez az utóbbi attól is függ, hogy mennyire stabilak a párkapcsolatok, hogy mennyire gyakori a felbomlott kapcsolatok utáni új család alapítása, milyen valószínűséggel jönnek létre a mozaikcsaládok, és hogyan alakul a gyermekszám ez utóbbi családokban. A trendek alapján azt látjuk, hogy a rendszerváltás után a 2011-es mérésig csökkent a kétgyermekes családmodell súlya, és növekedett azoknak a gyermekes háztartásoknak az aránya, ahol csak egy gyermek élt. Ezekkel párhuzamosan enyhe növekedést mutatott a három- vagy többgyermeket nevelő háztartások aránya is. 2011 és 2016 között ez a folyamat megtorpanni látszik, bár a demográfiai folyamatok ilyen rövid távon sohasem értelmezhetők egyértelműen. 2011 és 2016 között a két gyermeket nevelő háztartások aránya megemelkedett a gyermekes háztartások körében, és további enyhe növekedést mutatott a nagycsaládosok aránya is (*9. táblázat*).

A *9. táblázatból* látható, hogy az a születési többlet, amely a 2010-es években tapasztaltunk, megállította a kétgyermekes családmodell csökkenését. Viszont azt is látni kell, hogy a szülők iskolai végzettsége szerint ez nem minden csoportra érvényes. 1990 és 2011 között a kétgyermekes családmodell legerőteljesebben a szakiskolai végzettségűek és az érettségizettek körében esett vissza, ahol nagy dinamikával növekedett az egy gyermeket nevelők aránya, miközben az általános iskolai végzettségűek körében jelentősebben emelkedett a nagycsaládosok aránya. Az alapfokú végzettségűek csoportjában a három vagy több gyermeket nevelők aránya a rendszerváltás óta 16-ról 30 százalékra növekedett.

9. táblázat. Az egy gyermeket nevelők aránya a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint (háztartási szintű adat, százalék)

	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
Az egy gyermeket nevelők aránya					
1990	51,1	37,8	46,8	46,3	45,9
2001	48,0	44,1	50,5	46,9	47,6
2011	44,4	51,2	55,1	50,2	51,4
2016	42,0	51,5	54,9	47,1	50,2
A két gyermeket nevelők aránya					
1990	32,7	49,8	46,3	46,2	43,0
2001	29,1	41,4	40,9	43,0	39,3
2011	27,0	33,9	35,4	38,5	34,8
2016	28,2	32,8	34,5	40,1	35,3
A három vagy több gyermeket nevelők aránya					
1990	16,2	12,4	6,9	7,5	11,1
2001	22,9	14,5	8,6	10,0	13,1
2011	28,6	14,9	9,5	11,3	13,8
2016	29,8	15,7	10,6	12,8	14,4

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.

Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

A háztartásszerkezetet illetően mindig is előtérben álló kérdés volt a tradicionálisnak tekintett, multigenerációs háztartások részarányának az alakulása. Az elmúlt több mint negyedszázadra visszatekintve, nézőpont kérdése, hogy a megfigyelt trendet miként értékeljük. A három- vagy többgenerációs háztartások aránya a népesség egészében ugyanis 1990 óta csökkent, de a gyermekes háztartások körében nem voltak lényeges változások. A gyermekes háztartások egytizede olyan, ahol nagyszülő vagy nagyszülők is élnek a háztartásban. Egyértelmű tendencia csak a diplomás szülők háztartásaiban figyelhető meg, ahol enyhén, de folyamatosan csökkent a multigenerációs háztartások aránya. Más csoportokban a stagnálás és az enyhe változások időszaka váltakozott az elmúlt évtizedekben. (*10. táblázat*)

A hazai háztartásszerkezeti kutatások fehér foltjának számít a mozaikcsaládok vizsgálata. A jelenség fontossága mellett szól az a körülmény, hogy a gyermekeiket párkapcsolatban nevelő szülők nagyon különböző élethelyzetben vannak attól függően, ha kizárólag vér szerinti gyermekeiket nevelik, vagy a családjukban olyan gyermekek is élnek, akiknek csak az egyik szülő vér szerinti. Számos pszichológiai kutatás foglalkozik az intakt versus mozaikcsaládban felnövő gyermekek iskolai előmenetelének vizsgálatával, a mozaikcsalá-

dokban kialakuló szerepekkel, döntéshozatali mechanizmusokkal, a háztartáson kívül élő szülővel való kapcsolattartással. A szociológiai jellegű kutatások azonban nagyon ritkák (e kivételek közé tartozik: *Kovács–Vörös,* 2013).

10. táblázat. A három- vagy többgenerációs háztartások aránya a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint (háztartási szintű adat, százalék)

Év	Általános iskola	Szakiskola	Érettségi	Diploma	Összesen
1990	10,4	13,1	12,1	10,3	11,5
2001	13,1	15,0	12,3	8,5	12,4
2011	13,6	14,0	12,2	7,5	11,5
2016	11,7	11,9	10,2	5,7	9,2

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

Az 1990-es cenzus adataiból a mozaikcsaládok arányát nem lehet kiszámítani, de a 2001 és 2016 közötti adatok azt jelzik, hogy arányuk nem mutat egyértelműen növekvő trendet, aminek az az oka, hogy a felbomlott kapcsolatok utáni új partnerkapcsolat kialakítása az utóbbi évtizedekben nem mutatott emelkedést. 2011 és 2016 között a mozaikcsaládok arányában enyhe növekedést láthatunk, ami talán összefügghet az egyszülős családok arányának csökkenésével, noha keresztmetszeti adatok alapján nem lehet egyértelműen bizonyítani.

2016-ban a háztartások kétharmada intakt volt, 13 százalékot tett ki az mozaik és 23 százalékot az egyszülősök aránya (*11. táblázat*). Az iskolai végzettség szerinti különbségek rendkívül markánsak. Az általános iskolai végzettségű szülők körében csak minden második háztartás intakt, míg az érettségizetteknek közel kétharmada, a diplomásoknak pedig közel háromnegyede. A mozaikcsaládok aránya, nem mutat ekkora differenciáltságot, viszont az egyszülős családok aránya jelentős eltéréseket mutat a szülő iskolai végzettsége szerint. A diplomás szülők háztartásainak 16, az általános iskolai végzettségűekének 39 százalékában a szülő egyedül neveli gyermekeit.

11. táblázat. A háztartások típusai a gyermekes háztartások körében a szülők iskolai végzettsége szerint (háztartási szintű adat, százalék)

Háztartástípus	2001	2011	2016
Általános iskola			
Intakt	51,5	47,0	49,5
Mozaik	12,4	9,2	11,5
Egyszülős	36,1	43,8	39,0
Összesen	100,0	100,0	100,0
Szakiskola			
Intakt	72,4	63,5	60,1
Mozaik	12,5	10,6	14,4
Egyszülős	15,1	25,9	25,5
Összesen	100,0	100,0	100,0
Érettségi			
Intakt	70,1	66,5	64,9
Mozaik	10,4	8,6	12,6
Egyszülős	19,5	24,9	22,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
Diploma			
Intakt	75,1	75,2	73,0
Mozaik	10,2	6,6	11,4
Egyszülős	14,8	18,3	15,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
Összesen			
Intakt	68,3	65,7	64,8
Mozaik	11,3	8,6	12,5
Egyszülős	20,4	25,7	22,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: a táblázat adatai azokra a háztartásokra vonatkoznak, amelyek 24 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelnek. A szülők iskolai végzettségénél a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülő adatát vettük figyelembe. Intakt családoknak azokat tekintettük, ahol minden ott élő gyermek vér szerinti szülei a háztartásban élnek. Többcsaládos háztartások besorolása azon család alapján történt, amely az intakt, mozaik és egyszülős kategóriák közül az összeíráskor alacsonyabb sorszámúba tartozott. A népszámlálásokban és a mikrocenzusban közvetlenül nem kérdezik meg, hogy a háztartásban élő gyermekek a szülőknek vér szerinti gyermekei-e. Ugyanakkor adatokkal rendelkezünk minden személy vér szerinti gyermekének születési időpontjáról. Ugyanez az adat rendelkezésre áll a háztartásban élő gyermekekről is. A kettő összehasonlítása alapján állapítottuk meg, hogy a gyermek mindkettő, csak az egyik vagy egyik szülőnek sem a gyermeke. Az adatok pontatlansága miatt úgy véljük, hogy a mozaikcsaládok arányát felülbecsüljük.
Forrás: 1990, 2001, 2011: cenzus; 2016: mikrocenzus, a szerzők számítása.

A mozaikcsaládokban élő szülők nagyobb arányban élnek élettársi kapcsolatban, mint az intakt családok szülői. Az intakt családokban 19, a mozaikcsaládokban 46 százalékot tett ki a házasság nélküli együttélések aránya. Ez azt jelenti, hogy második/harmadik kapcsolatként a szülők jellemzőbben választják az élettársi kapcsolatot. A mozaikcsaládokban élő diplomások harmada, az

érettségizettek kevesebb mint fele, az általános iskolai végzettségűeknek viszont majdnem kétharmada nem él házasságban. 2016-ban a mozaikcsaládok 43 százalékában éltek közös gyermekek is, ami legkevésbé az érettségizettek, leginkább az általános iskolát végzettek körében volt jellemző.

4. Összegzés

Tanulmányunk a társadalmi tagozódás, ezen belül is az iskolai végzettség szerinti struktúra, valamint az együttélési formák változása közötti összefüggésre kívánta felhívni a figyelmet. A vizsgálat aktualitását adja, hogy a jelenlegi kormányzat társadalompolitikai programjának meghatározó eleme a termékenységi mutatók növelése, amelynek előfeltételeként a kormányzat számos oldalról próbálja támogatni a fiatalok családalapítási törekvéseit. Kutatásunk rávilágít arra, hogy az iskolai végzettség szerinti struktúra átalakulása (például a diplomások növekvő aránya), egyes végzettségek elértéktelenedése (például gimnáziumi érettségi) alapvetően ezen törekvések ellenében hatnak. Míg az előbbieknél a versengő értékek, a fogyasztói társadalom kiteljesedése, a munkaerőpiaci karrier fontossága, addig az utóbbiaknál a munkaerőpiaci nehézségek lehetnek gátjai a családalapításnak.

Elemzésünk rámutatott arra, hogy az 1990-es években drasztikusan megnövekedett azoknak az aránya, akik a szülői házban élnek, együttélő partner és gyermek nélkül. A 2000-es évekre kialakuló magas értékek a további időszakban is állandósultak. A növekedés minden iskolai végzettségi szinten hasonló dinamikával zajlott, és azoknak a körében, akik nem tanulnak, de nem is dolgoznak, még meredekebb volt. Ez arra utal, hogy a szülői házban élő fiatalok magas aránya csak részben függ össze azzal a ténnyel, hogy egyre többen és egyre hosszabb ideig tanulnak. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az anyagi nehézségek, a lakhatási problémák, a munkaerőpiaci integráció nehézségei játszhatnak szerepet abban, hogy felnőttként is a szülői házban élnek, önálló család nélkül. Körükben feltehetően nagyobb az aránya azoknak is, akik visszaköltöztek a szülői házba. Erre utal, hogy ebben a rétegben magasabb azoknak az aránya, akiknek már vannak gyermekeik, csak nem élnek velük együtt. Feltehetően ez lehet a magyarázata annak is, hogy miért a férfiakra jellemzőbb ez a státus.

A szülői háztól elköltöző fiatalok döntő többsége családban él. Az egyszemélyes háztartások aránya viszonylag alacsony, és időben nem mutat egyirányú trendet. Az egyszemélyes háztartások aránya sokkal magasabb a diplomások körében. Szintén a magasabb végzettségűekre jellemzőbb, hogy partnerükkel együtt élnek, de nincsenek gyermekek a háztartásban. Úgy tűnik, hogy az

önállósodás az alacsonyabb végzettségűek körében sokkal inkább összekötődik a gyermekvállalással, mint a magasan kvalifikáltaknál. A csökkenő termékenységi mutatók, a gyermektelenség terjedése, valamint a kapcsolatok törékenysége miatt visszaesett azoknak a fiataloknak az aránya, akik gyermekeikkel élnek egy háztartásban. A visszaesés az érettségizettek és a diplomások körében volt a legjellemzőbb. Különösen erősen csökken a mutató a férfiak körében. 2016-ban az érettségizett és diplomás férfiak körében feleannyi a gyermekével együtt élő, mint 1990-ben.

1990 és 2011 között a gyermekes családok körében csökkent a kétgyermekes családmodell súlya. 2011 és 2016 között viszont ez a folyamat megtorpanni látszik, hiszen ebben az időszakban a két, illetve három vagy több gyermeket nevelők aránya is növekedett. Ez utóbbi egyébként a korábbi trend folytatásaként értelmezhető, hiszen a kétgyermekesek aránya korábban úgy csökkent, hogy mind az egy, mind a három és több gyermekkel élőké növekedett, igaz, az előbbi sokkal nagyobb mértékben. 1990 és 2011 között az egygyermekes családok aránya legnagyobb mértékben az érettségizettek körében növekedett. Jóval mérsékeltebb volt a növekedés a szakiskolai végzettségűek és a diplomások körében, az általános iskolai végzettségűek körében pedig csökkenést láttunk. Ez utóbbinak az volt az oka, hogy a legkevésbé kvalifikáltak körében erőteljesen növekedett a nagycsaládosok aránya.

A multigenerációs családok aránya a népesség egészében csökken, de a gyermekes családok körében ez nem mutatható ki. Lényegesebb visszaesés csak a diplomás szülők háztartásaiban volt kimutatható.

2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartásoknak kevesebb mint kétharmada volt intakt, azaz olyan háztartás, ahol az összes gyermek ott élő szülője egyben vér szerinti szülője is. Az intakt háztartások arányának növekedését csak egy rövid időszakra (2001–2016 között) vonatkozóan tudtuk vizsgálni, de ez alapján az intakt háztartások arányának csökkenése látható.

A kapcsolatok felbomlása után a fiataloknak – elsősorban is férfiaknak – csak kisebb része lép be egy újabb családba. Ez az oka annak, hogy az egyszülős háztartások aránya nagyon magas, különösen az alacsony iskolai végzettségűek körében. Ez szintén befolyással van a termékenységi mutatók alakulására, hiszen az egyszülős háztartásokban mindig sokkal alacsonyabb a gyermekszám, mivel itt „megszakadnak a gyermekvállalási tervek”. Ha alacsonyak az újraházasodási mutatók, ha a fiatalok nem létesítenek újabb együttélésen alapuló kapcsolatot, akkor ez a jelenség is az alacsony termékenységi mutatók okozójává válik.

IRODALOM

KSH (2018): STADAT-adatbázis. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf045.html. Letöltés: 2018.07.21

Monostori Judit–Murinkó Lívia (2018): Család- és háztartásszerkezet. Megjelent: Monostori szerkesztőtársai (2018) 153–170. o

Monostori Judit–Őri Péter–Spéder Zsolt (szerk.) (2018): Demográfiai portré. KSH NKI, Budapest.

Kovács Marcell–Vörös Csabáné (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. Statisztikai Szemle, 91. évf. 12. sz. 1213–1227. o.

A szegénység dinamikája a válság időszakában Magyarországon

Branyiczki Réka–Gábos András

1. Bevezetés

A kilencvenes évek végének és a kétezres évek első felének stagnáló, enyhén javuló szegénységi trendjeit Magyarországon a nemzetközinél korábban meginduló gazdasági és pénzügyi válság, majd annak lecsengése alaposan felbolygatta. 2007 és 2012/2013 között növekedtek az egyenlőtlenségek, és ezzel párhuzamosan a jövedelmi szegénység[1] is (a Tárki adatai szerint 2007 és 2012 között 12,6 százalékól 17 százalékra, a KSH adatai szerint 2007 és 2013 között 12,3 százalékról 15 százalékra), de különösen erőteljesen növekedett a reáljövedelmek alakulásával szoros kapcsolatban álló súlyos anyagi depriváció[2] mértéke (Tárki: 2009 és 2012 között: 34 százalékról 37 százalékra; KSH: 2007 és 2013 között: 18 százalékról 28 százalékra). A válság lecsengésével azonban mindkét mérőszám esetében számottevő csökkenést figyelhetünk meg: a KSH adatai szerint előbbi 15 százalékról 13,4 százalékra, utóbbi pedig 28 százalékról 16 százalékra csökkent (*KSH,* 2017, *Szivós–Tóth,* 2012). Ugyancsak éreztették hatásukat az erőteljes társadalompolitikai beavatkozások, amelyek részben a politikai váltógazdálkodással, részben a válságkezeléssel függtek össze (*Gábos–Tóth,* 2017).

A Tárki Háztartás Monitor felvételéből származó – jellegéből fakadóan a beavatkozások közvetlen hatásainak elkülönítésére csak korlátozottan alkalmas – keresztmetszeti adok időbeli vizsgálata azt mutatta, hogy a gazdasági és

[1] A szegénységi küszöb: az adott évben a nemzeti ekvivalens nettó háztartásjövedelem mediánjának 60 százaléka alatt élők aránya a teljes népességben.

[2] Akkor tekintünk valakit súlyosan anyagilag depriváltnak, ha a következő kilenc tétel közül legalább négy esetében depriváltként azonosítható: A háztartás *1.* képtelen a nem várt kiadásokat fedezni; *2.* nem engedhet meg magának évi egy hét nyaralást az otthonán kívül; *3.* nem képes a különféle tartozások törlesztésére; *4.* nem engedhet meg magának minden másnap egy hús-, csirke- vagy halételt; *5.* nem képes az otthonát megfelelően fűteni. A háztartás anyagi okokból kénytelen lemondani *6.* a mosógépről, *7.* a színes televízióról, *8.* a telefonról, *9.* a személyes használatú autóról. Nem súlyosan, de anyagi deprivált valaki, ha ugyanezen kilenc tétel közül legalább három esetében fennáll a depriváltság.

pénzügyi válság időszakában (2009 és 2012 között) tovább erősödtek azok a – rendszerváltást követő időszak nagyobb részében is megfigyelt – tendenciák, amelyek a társadalom szegmentálódására, a szegénységben és kirekesztettségben élők társadalmi-demográfiai profiljának mind élesebbé válására, valamint a szegénység és társadalmi kirekesztettség generációk közötti újratermelődésének felerősödésére utalnak (*Gábos és szerzőtársai,* 2012). A 2012 és 2014 közötti időszakban a súlyos anyagi deprivációban élők arányának csökkenése mindenekelőtt a viszonylag alacsony szegénységi kockázatú csoportokat érintette (*Gábos és szerzőtársai,* 2015, 57. o.). Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a keresztmetszeti adatokon végzett elemzés megállapításait követéses vizsgálatok adatainak használatával ellenőrizzük.

Első lépésként azonban kihasználjuk a longitudinális elemzésnek azt az előnyét is, hogy az idődimenzió figyelembevétele más pontokon is kiegészítheti a keresztmetszeti adatok pillanatfelvételeit. A társadalompolitika számára is lényeges információ például, hogy az ideiglenesen vagy a tartósan szegények vannak-e többségben azok között, akiket egy adott évben szegénynek látunk? Mely társadalmi csoport tagjai lesznek nagyobb eséllyel be-, illetve kilépők? Az Eurostat adatai szerint Magyarországon a 2011-ben jövedelmi szegénységben élő 13,8 százaléknyi népesség 64 százaléka volt tartósan szegény.[3] Ez mindkét mutató esetében az EU-átlag körüli értéket jelent. Ugyancsak EU-átlag körüli volt a 2008 és 2012 közötti időszakban a szegénységből kilépők aránya, az előző évben szegények körülbelül 35 százaléka. Eközben a szegénységbe belépők aránya ebben az időszakban átlagosan 5,5 százalék körül, az EU-átlag alatt volt (*Vaalavuo,* 2015). Korábbi, 2006–2009-es adatok alapján az Európai Bizottság elemzése hazánkat egy olyan orszácsoportba sorolta, amelyet magas belépési és alacsony kilépési kockázat, illetve relatíve magas tartós szegénység jellemez (*EC,* 2013).

Elemzésünkhöz az Eurostat által koordinált jövedelem és életkörülmények vizsgálat (*European Union Statistics and Living Conditions, EU-SILC*) longitudinális adatbázisát használjuk. Az adatbázis és az általunk alkalmazott módszertan rövid leírását (2. fejezet) követően először a tartós szegénység és tartósan súlyos anyagi depriváció időbeli trendjeit mutatjuk be nemzetközi összehasonlításban (3. fejezet), majd a szegénységbe, illetve súlyos anyagi deprivációba 2009 és 2012 között be-, és a 2011 és 2014 között kilépőket vetjük össze fontosabb társadalmi-demográfiai jellemzők szerint (4. fejezet). Ezt követően többváltozós statisztikai módszerrel elemezzük e társadalmi-gazdasági jellemzők együttjárását a jövedelmi szegénységgel és a súlyos anyagi deprivációval (5. fejezet). A tanulmány összefoglalóval zárul (6. fejezet).

---

[3] Vagyis 2011-ben és a megelőző három évben legalább kettőben szegény volt.

2. Adatok és módszertan – EU-SILC longitudinális adatbázis leírása

Az EU-SILC longitudinális adatbázisát elemezzük. Bár az EU-SILC elsősorban nemzetközileg összehasonlítható keresztmetszeti adatokat szolgáltat, egy úgynevezett rotációs módszerrel négyéves paneladatokat is közzétesz. A módszer lényege, hogy a keresztmetszeti mintát négy, egyenként is reprezentatív almintára bontják, amelyből az elsőt nem követik, a másodikat kettő, a harmadikat három, a negyediket négy éven keresztül felkeresik. Így a keresztmetszetihez képest jóval kisebb minta alapján és legfeljebb négyéves időszakra, de képet kapunk az egyéni szintű időbeli változásokról. Az egyének követése azért fontos, hogy a szegénységnek és a társadalmi kirekesztődésnek ne csak az előfordulását, de a dinamikáját, tartósságát is vizsgálni tudjuk, például azt, hogy hogyan változik az egyén jövedelme, munkaerőpiaci helyzete az évek során, kit milyen hosszú ideig sújt a jövedelmi szegénység, az anyagi depriváció stb.

A panelmintát torzíthatja a minta kopása, vagyis az egyének kiesése a mintából évről évre. Ezt az EU-SILC esetében az Eurostat súlyozással korrigálja, de ennek ellenére jellemző, hogy a panelmintán számolt éves szegénységi mutatók alacsonyabbak, mint a teljes keresztmetszeti mintából nyert indikátorok. Úgy tűnik tehát, hogy a sérülékenyebbek nagyobb eséllyel kopnak ki a panelmintából (*Vaalavuo,* 2015).

A longitudinális EU-SILC adatbázisának egyik fő célja, hogy kiszámíthatók legyenek a szegénység és társadalmi kirekesztettség tartósságának mérőszámai. Tanulmányunkban a jövedelmi szegénység és a súlyos anyagi depriváció keresztmetszeti és longitudinális mutatóit használjuk. Utóbbiak közül a tartós szegénységi ráta azoknak az arányát mutatja a népességen belül, akik az adott évben és a megelőző háromból legalább két évben a relatív jövedelmi szegénységi küszöb szintje alatt éltek. Azonos módon számítjuk a tartós súlyos anyagi deprivációs rátát. Tehát, a tartós szegénység és anyagi depriváltság indikátora azt mutatja, hogy mekkora azoknak az aránya, akik nemcsak átmenetileg, de hosszabb időszakon keresztül szegények vagy anyagilag depriváltak. A különbség a két csoport – az átmenetileg és tartósan szegények – életkörülményei között jelentős lehet. A tartós szegénység negatív hatásai közt szerepel a rosszabb fizikai és mentális egészség, a gyengébb iskolai teljesítmény, az alacsonyabb jövőbeli jövedelmek stb. (például *Duncan–Brooks-Gunn,* 1997, *Vaalavuo,* 2015).

Elemzésünkhöz a 2013. évi és a 2015. évi EU-SILC longitudinális adatbázisokat vizsgáljuk, amelyeknek jövedelmi referenciaévei a 2009–2012 és a 2011–2014; az előbbi még a válság, az utóbbi már a kilábalás időszaka. Mind

a longitudinális, mind a keresztmetszeti mutatók esetében a négyéves panelmintából indulunk ki, amelyben azok szerepelnek, akik mind a négy egymást követő évben részt vettek a kutatásban. Eredményeinket minden esetben a referenciaévre közöljük: tehát például a 2013-ban felvett adatokat 2012-esként jelenítjük meg. A következő fejezetekben leíró statisztikákat mutatunk be, majd többváltozós elemzést végzünk.

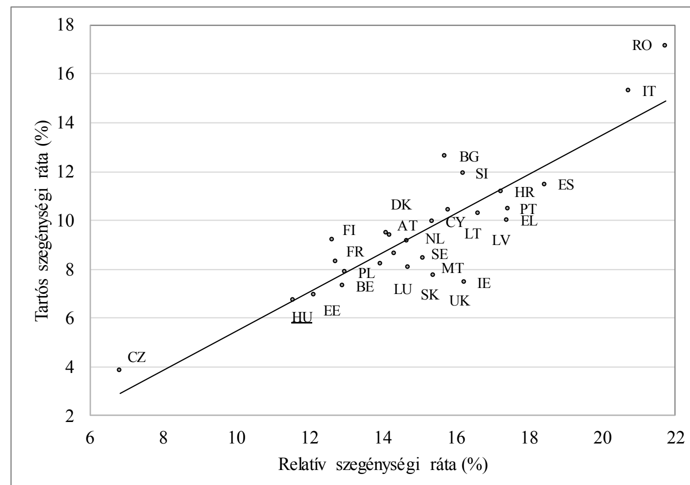
3. Tartós szegénység és tartós anyagi depriváció Magyarországon és az EU-ban

A keresztmetszeti, adott évre vonatkozó relatív jövedelmi szegénység és a megelőző négy évet leíró tartós szegénység között lineáris kapcsolat van (*Jenkins–Van Kerm,* 2012): azokban az EU-országokban, ahol adott évben alacsony/magas a szegénység, ott jellemzően a tartós szegénység is alacsony/magas. Nemzetközi összehasonlításban Magyarországon, ahogyan azt a bevezetésben láttuk, mindkét indikátor értéke alacsony: a szegénység 2012-ben 11,5 százalék, a tartós szegénység 2009–2012 között a népesség 6,7 százalékát sújtotta (*1. ábra*). Európában Csehországban a legkisebbek az értékek (körülbelül 7 és 4 százalék), Romániában pedig a legmagasabbak (körülbelül 22 és 17 százalék).

Szemléletes a *2. ábra*, amely azt mutatja, hogy a 2012-ben szegény népesség hány százaléka volt tartósan (vagyis a megelőző három évből legalább még kettőben) szegény. Hasonló keresztmetszeti adatok mögött gyökeresen eltérő dinamikát láthatunk. Így például, míg a szegénységi ráta 2012-ben Írországban és Bulgáriában is 16 százalék körül volt, addig közülük a tartósan szegények aránya az előbbiben 46 százalék, az utóbbiban 80 százalék volt.

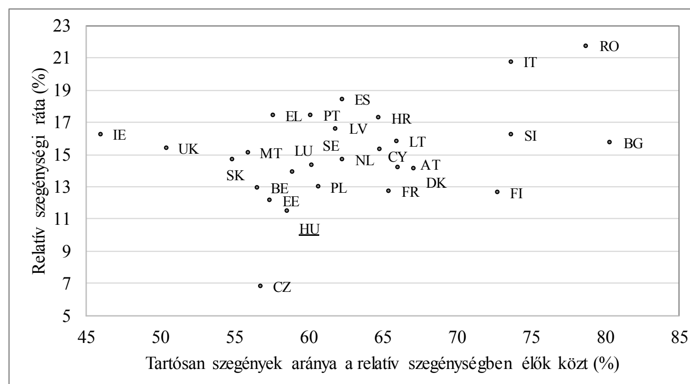
Figyelembe véve, hogy a két országban négy év alatt a személyek hasonló arányban (29 százalék és 28 százalék) kerültek legalább egyszer a szegénységi küszöb alá (lásd *3. ábra*), elmondhatjuk, hogy Írországban a szegénységbe csúszók jóval nagyobb eséllyel léptek ki onnan, míg Bulgáriában a döntő többség tartósan a szegénységi küszöb alatt élt. Szintén magas volt a fluktuáció az Egyesült Királyságban, ahol a népesség körülbelül harmada tapasztalta meg a szegénységet a négy év során, de 2012-ben tartósan szegénynek csak mindösszesze a népesség 8 százaléka minősült (*3. ábra*).

1. ábra. Relatív jövedelmi szegénységi ráta és tartós szegénységi ráta, 2012

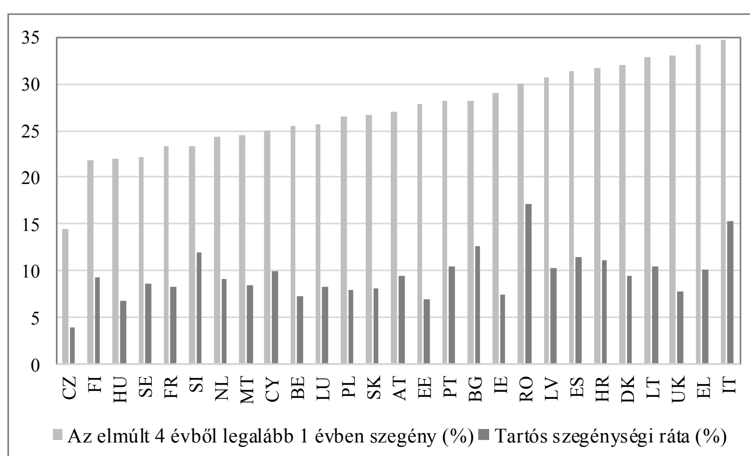
Országnevek rövidítései: AT – Ausztria, BE – Belgium, BG – Bulgária, CY – Ciprus, CZ – Csehország, DK – Dánia, EE – Észtország, EL – Görögország, ES – Spanyolország, FI – Finnország, FR – Franciaország, HR – Horvátország, HU – Magyarország, IE – Írország, IT – Olaszország, LV – Lettország, LT – Litvánia, LU – Luxemburg, MT – Málta, NL – Hollandia, PL – Lengyelország, PT – Portugália, RO – Románia, SI – Szlovénia, SK – Szlovákia, SE – Svédország, UK – Egyesült Királyság.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi longitudinális mintája alapján.

2. ábra. Relatív jövedelmi szegénységi ráta és köztük a tartósan szegények aránya, 2012

Megjegyzés: az országnevek rövidítéseit lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi longitudinális mintája alapján.

3. ábra. Tartós szegénységi ráta és az elmúlt négy évből legalább egyszer a szegénységi küszöb alatt élők aránya, 2012

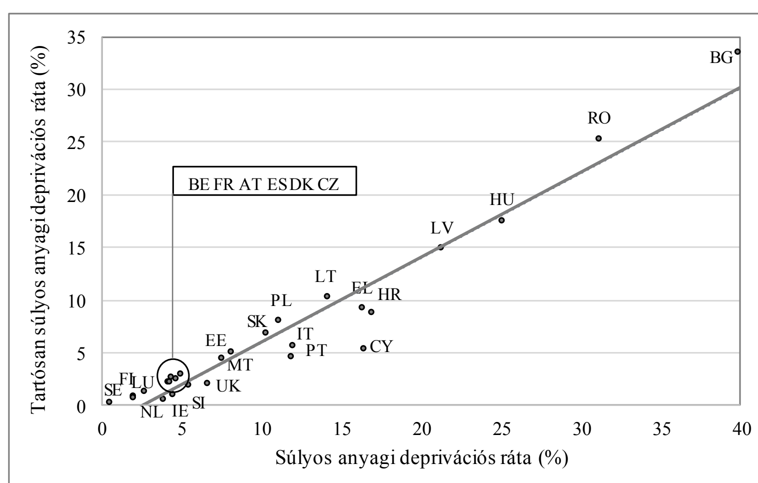
Megjegyzés: az országnevek rövidítéseit lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi longitudinális mintája alapján.

Magyarországon európai viszonylatban alacsony a jövedelmi szegénység: a 2009–2012 között legalább egyszer szegénységi küszöb alá kerülők aránya is csak a népesség kicsivel több, mint ötödét tette ki, amivel „dobogós" az ország, ez az érték csak Finnországban és Csehországban alacsonyabb. A tartósan szegények a 2012-ben szegények közel háromötödét (58 százalék) tették ki, ami szintén relatíve alacsony érték európai összevetésben.

Magyarország azonban markánsan eltérő képet mutat, ha a relatív és erőforrás-oldali szegénységi indikátor helyett az abszolút és nem monetáris, hanem fogyasztásorientált anyagi deprivációs rátát figyeljük meg (az anyagi deprivációról bővebben lásd *Gábos és szerzőtársai,* 2016). Az anyagi depriváció szorosabb összefüggésben áll az országok gazdasági teljesítményével és átlagos életszínvonalával, például az egy főre vetített GDP-vel, és ennek megfelelően a szórása is jóval nagyobb, mint a szegénységi rátáé. Svédországban 1 százalék alatti, Bulgáriában közel 40 százalék volt a súlyos anyagi deprivációs ráta 2012-ben (*4. ábra*). 2014-ben, tehát már a válság utáni évben, az intervallum szűkebb volt: a mutató értékei 2 százalék és 33 százalék között alakultak. Magyarországon kifejezetten magas a súlyos anyagi depriváció, 2012-ben 25%,

2014-ben 19 százalék volt,[4] így a relatív szegénységgel ellentétben anyagi depriváció tekintetében a sereghajtók között vagyunk.

4. ábra. Súlyos anyagi deprivációs ráta és a tartós súlyos anyagi deprivációs ráta, 2012

Megjegyzés: az országnevek rövidítéseit lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013.évi longitudinális mintája alapján.

A keresztmetszeti és a tartós jövedelemi szegénység mutatóihoz hasonlóan a 2012-es keresztmetszeti és a tartós (vagyis a megelőző három évből legalább még kettőben) súlyos anyagi depriváció között is lineáris a kapcsolat (*4. ábra*). Az európai országok többségében a népesség kevesebb mint tizede volt súlyosan anyagilag deprivált, és kevesebb mint 5 százaléka volt tartósan súlyosan deprivált. Négy országban kiugróan magasak az értékek: Bulgáriában, Romániában, Magyarországon és Lettországban 20 százalék fölötti a súlyos deprivációs, és 15 százalék feletti a tartós súlyos deprivációs ráta.

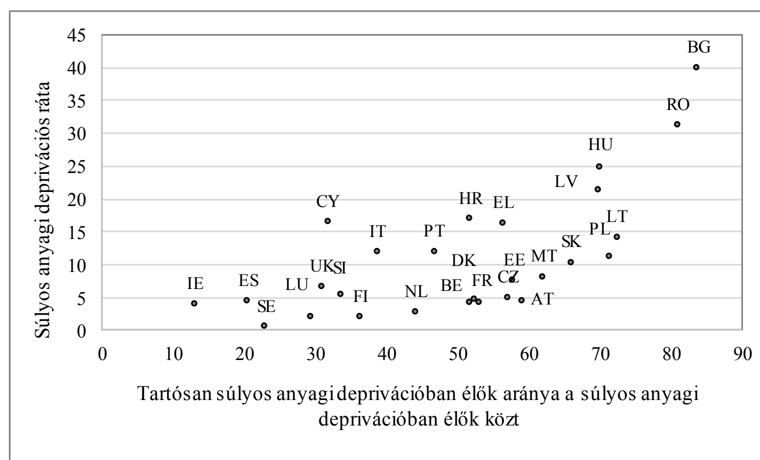
Az uniós tagállamokban 2012-ben a súlyos anyagi deprivációban élők 13–84 százaléka volt tartósan súlyosan anyagilag deprivált (*5. ábra*). Akárcsak a jövedelmi szegénység esetében, a minimum- és maximumértékek ismét Írországhoz és Bulgáriához tartoznak. Magyarországon a 2012-ben súlyos anyagi deprivációban élők 70 százaléka volt egyben tartósan deprivált is, a többség

[4] A Tárki Háztartás Monitor adatai szerint az anyagi depriváció még ennél is nagyobb lehetett Magyarországon ebben az időszakban: 2014-ben közel 29 százalék, 2015-ben 22 százalék.

tehát „állandó” tagja a csoportnak. Ezzel szemben a fluktuáció magas Ciprus esetében, ahol bár 15 százalék feletti a súlyos anyagi deprivációban élők aránya, mindössze harmaduk élt tartósan ebben a helyzetben, a többséget a négy év legalább felében nem sújtotta súlyos anyagi depriváció.

A súlyos és a tartósan súlyos anyagi deprivációt 2012 és 2014 között összevetve azt figyelhetjük meg, hogy 2014-ben – alacsonyabb keresztmetszeti depriváció mellett – a tartósan depriváltak aránya magasabb, mint két évvel korábban volt. Ebből arra következtetünk, hogy a válság idején többeket sújtott átmenetileg anyagi depriváció, később, a 2011–2014-es időszakban kisebb a depriváltak aránya, de ritkább az átjárás (kilépés) is, a döntő többség tartósan deprivált.

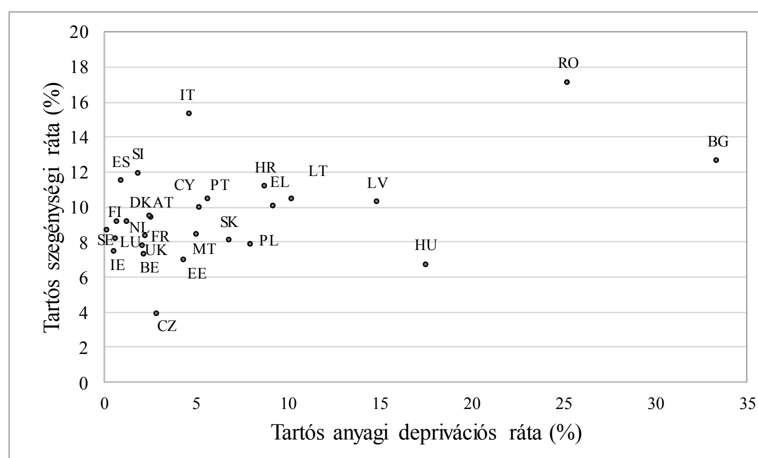
5. ábra. Súlyos anyagi deprivációs ráta és köztük a tartósan súlyos anyagi deprivációban élők aránya, 2012

Megjegyzés: az országnevek rövidítéseit lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi longitudinális mintája alapján.

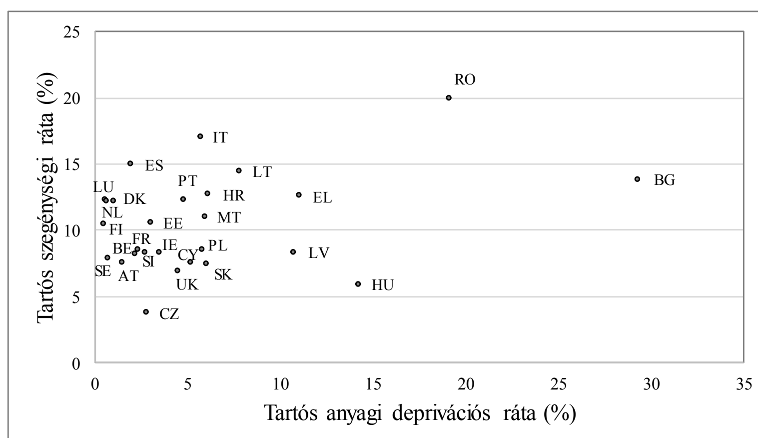
A továbbiakban megnézzük, hogy milyen változások történtek a tartós jövedelmi szegénység és a tartós súlyos anyagi depriváció tartósságának kapcsolatában 2012 és 2014 között. Ennek megfelelően, a *6.* és *7. ábra* a tartós szegénységi és a tartós anyagi deprivációs rátát mutatja 2012-ben és 2014-ben. A két ábrát összevetve azt látjuk, hogy az anyagi depriváció és annak szórása időben csökkent, az országok a vízszintes tengelyen balra csúsztak. Ezzel szemben a szegénységi ráta szórása nőtt: a jövedelmi szegénység több országban emelkedett, néhol csökkent.

6. ábra. Tartós súlyos anyagi depriváció és tartós szegénység, 2012 (százalék)

Megjegyzés: az országnevek rövidítéseit lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi longitudinális mintája alapján.

7. ábra. Tartós súlyos anyagi depriváció és tartós szegénység, 2014 (százalék)

Megjegyzés: az országnevek rövidítéseit lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2015. évi longitudinális mintája alapján.

Míg a válság széles rétegeket sújtott, addig 2014-re a kilábalással együtt a jövedelmi egyenlőtlenségek is növekedtek. Magyarországon javult a helyzet: 17,5 százalékról 14 százalékra csökkent a tartós anyagi depriváció, míg a tartós szegénységi ráta enyhén, 6,7 százalékról 6 százalékra esett vissza. Azt mondhatjuk tehát, hogy a jövedelemeloszlás alján az egyenlőtlenség érdemben nem változott, de az életszínvonal javult.

4. Szegénység, anyagi depriváció és válság – a be- és kilépők társadalmi jellemzők szerinti összetétele

Ebben a fejezetben arra a kérdésre keressük a választ, hogy a válság időszakában szegénnyé, anyagi depriválttá válók mennyiben hasonlítanak azokhoz, akik a válság lecsengésével kiléptek ezekből az állapotokból. Elemzésünkhöz, amelyet ezen a ponton Magyarországra szűkítünk, leválogattuk azokat a személyeket, akik 2009-ben nem voltak szegények, de 2012-ben már igen (belépők), valamint azokat, akik 2011-ben szegények voltak, de 2014-ben már nem (kilépők). Ezt követően megvizsgáltuk ennek a részmintának az összetételét iskolázottság, a lakóhely népsűrűsége és a háztartásban élő gyermekek száma szerint. Külön-külön vizsgáltuk a jövedelmi szegénység és a súlyos anyagi depriváció által érintettek körét.

4.1. A jövedelmi szegénység dinamikája Magyarországon

A 2009 és 2012 között jövedelmi szegénnyé válók és a 2011 és 2014 között kilépők aránya közel azonos. Társadalmi-demográfiai jellemzők (a személy iskolázottsága, munkaerő-piaci státusza, a személy háztartásának gyermekszáma és a háztartás lakóhelye 2012-ben) szerint vizsgálva a legfontosabb következtetés, hogy a válság időszakában (2009 és 2012 között) szegénnyé válók körében többen voltak az általában magasabb szegénységi kockázatú csoportba tartozók, mint a 2011 és 2014 között kilépők között.

Az EU-SILC longitudinális adatbázisa alapján 2009-ben a magyar népesség 12 százaléka, 2012-ben 13 százaléka élt az ekvivalens háztartásjövedelem mediánjának 60 százalékánál alacsonyabb jövedelemből. A népesség négyötöde egyik évben sem, 7 százaléka pedig mindkét évben szegény volt (*1. táblázat*). A szegénységbe be- és abból kilépők aránya a két év összevetésében közel azonos, 6, illetve 5 százalék volt.

1. táblázat. A jövedelmi szegénységben élők dinamikája a 2012. évi teljes népességben, 2009–2012 (fő, százalék)

	2012-ben nem szegény	2012-ben szegény	Összesen	
	százalék		*N*	százalék
2009-ben nem szegény	81	6	3882	88
2009-ben szegény	5	7	540	12
Összesen	87	13	4422	100

Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi longitudinális mintáin.

2011 és 2014 között a szegénység összességében 13 százalékról 12 százalékra csökkent (*2. táblázat*). A népesség helyzetének változása a két évben megfigyelt szegénységi helyzet szerint nagyon hasonló ahhoz, mint amit 2009 és 2012 között figyelhettünk meg: ebben a periódusban a népesség több mint négyötöde egyik időpontban sem volt szegény, 7 százaléka viszont mindkét időpontban az volt. A szegénységbe belépők aránya 5, az abból kilépőké pedig 7 százalék volt.

2. táblázat. A jövedelmi szegénységben élők dinamikája a 2014. évi teljes népességben, 2011–2014 (fő, illetve százalék)

		2014-ben nem szegény	2014-ben szegény	Összesen
2011-ben nem szegény	fő	2836	170	3006
	százalék	*82*	*5*	*87*
2011-ben szegény	fő	234	233	467
	százalék	*7*	*7*	*13*
Összesen	fő	3070	403	3473
	százalék	*88*	*12*	*100*

Forrás: saját számítások az EU-SILC 2015. évi longitudinális mintáin.

Visszautalunk arra a 3. fejezetben már tárgyalt jellemzőre, hogy a két (keresztmetszeti és longitudinális) adatbázison végzett becslés nem feltétlenül vezet azonos eredményre, illetve a periódus végpontjainak összevetéséből kimarad a köztes évek dinamikája.

A szegénnyé válók 46 százaléka volt a legfeljebb általános iskolát és 50 százaléka középiskolát végzett, és csupán 4 százalék volt köztük a diplomás (*3. táblázat*). Ezzel szemben, a kilépők egytizede felsőfokú végzettségű volt, és valamivel több, mint egyharmada a legalacsonyabb végzettségűek közül került ki.

Annak ellenére, hogy – az iskolázottsággal szemben – az egyének gazdasági aktivitási státusa nagyobb változásokat mutathat egy ilyen rövid időszakban is,

érdemes megvizsgálni a jövedelmi szegénységbe be-, és abból kilépők összetételét e jellemző szerint.[5] A jövedelmi szegénnyé válók kevesebb mint egyharmada volt foglalkoztatott, míg a kilépők körében arányuk elérte az 50 százalékot. Hasonlóképpen, a munkanélküliek tették ki a belépők ötödét, a kilépőknek azonban csak kevesebb mint egytizedét (8 százalék). A belépők fele, a kilépők kétötöde gazdaságilag inaktív volt.

A gyermektelenek lényegesen nagyobb arányban képviseltették magukat a ki- (56 százalék), mint a belépők (35 százalék) között, míg a két- és többgyermekeseknél ennek ellentétét figyelhetjük meg. Az egygyermekesek aránya közel ugyanakkora (16, illetve 18 százalék) volt a szegénnyé válók és a szegénységből kilépők körében.

3. táblázat. A jövedelmi szegénységbe 2009 és 2012 között be-, illetve 2011 és 2014 között kilépők összetétele iskolai végzettség szerint Magyarországon (százalék)

	Belépők (2009–2012)	Kilépők (2011–2014)
Iskolázottság		
Legfeljebb általános	45,7	36,5
Középfokú	50,4	53,3
Felsőfokú	4,0	10,2
Összesen	100,0	100,0
Munkaerőpiaci státus		
Foglalkoztatott	31,7	50,6
Munkanélküli	19,1	8,0
Inaktív	49,3	41,4
Összesen	100,0	100,0
Gyermekszám		
0	34,7	55,8
1	16,4	17,5
2	28,9	15,8
3+	16,6	10,9
Összesen	100,0	100,0
Lakóhely		
Sűrűn lakott	15,0	21,5
Közepesen sűrűn lakott	19,0	15,2
Ritkán lakott	66,0	63,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi és 2015. évi longitudinális mintáin.

[5] A KSH adatai szerint 2009 és 2012 között a foglalkoztatottsági ráta 48,8százalékról 50,1 százalékra, 2011 és 2014 között pedig 49,1 százalékról 54,1 százalékra nőtt. Ezzel párhuzamosan, a munkanélküliek aránya az első időszakban (2009–2012) 10 százalékról 11százalékra növekedett, a másodikban (2011–2014) pedig 11százalékról 7,7százalékra csökkent.

Végül a lakóhely népsűrűsége[6] szerint is megvizsgáltuk a be- és kilépők összetételét. A szegénységbe belépők kétharmada ritkán lakott, egyötöde pedig közepesen sűrűn lakott település lakója volt, míg a fővárosiak a jövedelmi szegénnyé válók 15 százalékát tették ki. A kilépők esetében a ritkán, illetve közepesen sűrűn lakott településeken élők aránya valamelyest csökkent, és ezzel együtt a fővárosiak aránya 22 százalékra nőtt.

4.2. Súlyos anyagi depriváció dinamikája Magyarországon

Magyarországon nemcsak a súlyos anyagi deprivációban élők aránya magasabb, mint a jövedelmi szegényeké, de a megfigyelt dinamika is erőteljesebb, nagyobb a ki- és a beáramlás mértéke az egyes kategóriák között. A jövedelmi szegénységhez hasonlóan a súlyos anyagi deprivációs helyzetbe belépők között is jellemzően nagyobb arányban vannak jelen az általában magasabb kockázatú csoportok tagjai, de a súlyos anyagi deprivációba be- és kilépők egyaránt jobb társadalmi hátterűek, mint a jövedelmi szegénység esetében.

A jövedelmi szegénységhez hasonlóan, megvizsgáltuk a súlyos anyagi depriváció magyarországi dinamikáját is a válság időszakában. 2009-ben magyar népesség 24 százaléka, 2012-ben pedig 29 százaléka élt súlyos anyagi deprivációban. A népesség kétharmada egyik évben sem volt deprivált, ezzel szemben közel egyötödük (18 százalék) mindkét évben deprivált volt (*4. táblázat*). A súlyos anyagi deprivációs helyzetbe belépők aránya (11 százalék) közel kétszerese volt a kilépőkének (6 százalék).

4. táblázat. A súlyos anyagi deprivációban élők dinamikája a 2012. évi teljes népességben, 2009–2012 (fő, illetve százalék)

		2012-ben nem deprivált	2012-ben deprivált	Összesen
2009-ben nem	fő	2 877	503	3 380
deprivált	*százalék*	*65*	*11*	*76*
2009-ben	fő	257	785	1 042
deprivált	*százalék*	*6*	*18*	*24*
Összesen	fő	3 134	1 288	4 422
	százalék	*71*	*29*	*100*

Forrás: saját számítások az EU-SILC 2015. évi longitudinális mintáin.

[6] Az EU-SILC esetében a népsűrűség használható változó a lakóhely jellemzésére, a hazai statisztikai gyakorlatban megszokott településtípus vagy településméret helyett. Magyarország esetében az itt alkalmazott hármas kategorizálás nagyjából a főváros („sűrűn lakott”), városok („közepesen sűrűn lakott”), községek, falvak („ritkán lakott”) felosztásnak feleltethető meg.

A súlyos anyagi deprivációban élők aránya 27 százalékról 20 százalékra csökkent 2011 és 2014 között. A 2009–2012 közötti időszakhoz hasonlóan a népesség mintegy kétharmada egyik évben sem volt deprivált. 14 százalék azok aránya, akik mindkét évben érintettek voltak. A belépők aránya 6 százalék, a kilépőké pedig kétszer ennyi, 13 százalék volt (*5. táblázat*).

5. táblázat. A súlyos anyagi deprivációban élők dinamikája a 2014. évi teljes népességben, 2011–2014 (fő, illetve százalék)

		2014-ben nem deprivált	2014-ben deprivált	Összesen
2011-ben nem	fő	2306	212	2518
deprivált	százalék	66	6	73
2011-ben	fő	457	498	955
deprivált	*százalék*	*13*	*14*	*27*
Összesen	fő	2763	710	3473
	százalék	*80*	*20*	*100*

Forrás: saját számítások az EU-SILC 2015. évi longitudinális mintáin.

A jövedelmi szegénységhez hasonlóan a súlyos anyagi deprivációs helyzetbe belépők között is jellemzően nagyobb arányban vannak jelen az általában magasabb kockázatú csoportok tagjai, mint a kilépők között, azonban néhány fontosabb eltérést is megfigyelhetünk (*6. táblázat*).

Összefüggésben azzal, hogy a súlyos anyagi deprivációban élők aránya magasabb a népességben, mint a jövedelmi szegényeké, valamint azzal, hogy a jövedelmi szegénységben és a súlyos anyagi deprivációban élőket részben átfedő, részben különböző csoportok alkotják, a magasabb szegénységi kockázatú csoportok aránya kisebb. Így például a legfeljebb általános iskolát végzettek a 2009 és 2012 között súlyos anyagi deprivációs helyzetbe kerültek egyharmadát, a kilépők pedig valamivel több, mint egynegyedét tették ki, miközben a jövedelmi szegénnyé válók esetében 46, illetve 37 százalék volt az arányuk. Hasonlóképpen, a falvakban élők a jövedelmi szegények esetében a be- és kilépők körülbelül kétharmadát, a súlyos anyagi deprivációs helyzetbe kerülők, illetve abból kilépők mintegy felét tették ki.

Hasonlóképpen megfigyelhetjük, hogy a súlyos anyagi deprivációba lépők majd onnan kilépők jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a relatív szegénységbe be- és kilépők. Az előbbi esetben az egyes kategóriák arányainak különbségei a be- és kilépők között általában kisebbek, mint a jövedelmi szegénység esetében megfigyeltek. Így például, míg a legalacsonyabban iskolázottak aránya a jövedelmi szegénységbe be- és kilépők között 9 százalékponttal csökkent, addig a súlyos anyagi depriváció esetében csak 6 százalékponttal.

Ugyanezek a különbségek a diplomások esetében 6, illetve 4 százalékpont voltak. Még szembetűnőbb a különbség a gazdasági aktivitás kategóriái és a gyermekszám szerint. Míg a jövedelmi szegénység esetében a foglalkoztatottak arányában közel 20 százalékpontos, a munkanélküliekében pedig több mint 10 százalékpontos a különbség a be- és kilépők között, addig a súlyos anyagi depriváció esetében ez az arány 4, illetve 5 százalék. A nem gyermekkel élők esetében arányában a jövedelmi szegénység esetében megfigyelt 21 százalékpont a súlyos anyagi depriváció vizsgálatakor az 1 százalékpontot sem éri el. Igaz ugyanakkor, hogy az egy- és három- vagy többgyermekesek körében a súlyos anyagi depriváció esetében jelentősebbek az eltérések.

6. táblázat. A súlyos anyagi deprivációba 2009 és 2012 között be-, illetve 2011 és 2014 között kilépők összetétele iskolai végzettség szerint, Magyarországon (százalék)

	Belépők (2009–2012)	Kilépők (2011–2014)
Iskolázottság		
Legfeljebb általános	33,8	27,5
Középfokú	55,9	58,6
Felsőfokú	10,3	14,0
Összesen	100,0	100,0
Munkaerőpiaci státus		
Foglalkoztatott	41,7	45,7
Munkanélküli	12,2	6,9
Inaktív	46,1	47,4
Összesen	100,0	100,0
Gyermekszám		
0	52,3	51,7
1	24,8	18,5
2	14,7	14,1
3+	8,1	15,8
Összesen	100,0	100,0
Lakóhely		
Sűrűn lakott	27,5	24,4
Közepesen sűrűn lakott	15,2	25,1
Ritkán lakott	57,3	50,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi és 2015. évi longitudinális mintáin.

Végül, szembeötlő, hogy a gyermekszám esetében nem érvényes az az állítás, hogy a belépők körében nagyobb az általában magasabb szegénységi kockázatú csoportok súlya, mint a kilépők között – ahogyan azt a jövedelmi szegénység esetében láttuk. Már említettük, hogy míg a jövedelmi szegénység esetében jelentős különbség volt a be- és a kilépők között a gyermeket nem nevelők

arányában, addig a súlyos anyagi depriváció esetében az eltérés már nem figyelhető meg. Sőt, ha a három- és többgyermekeseket vizsgáljuk, akkor látható, hogy a súlyos anyagi depriváció esetében arányuk a kilépők, nem pedig a belépők körében magasabb (16 százalék, a 8 százalékkal szemben).

5. Többváltozós elemzés

A szegénységbe és a súlyos anyagi deprivációba be- és kilépők leírása után a többváltozós elemzés célja, hogy megvizsgáljuk, milyen szerepe van a két időszakban az egyes jellemzőknek akkor, ha a hatásukat együttesen vizsgáljuk. A 2009–2012-es és a 2011–2014-es panelmintákon probit regressziókat becsültünk, ahol a függő változók – vagyis a súlyos anyagi depriváció, illetve a jövedelmi szegénység– dichotómok (0, ha a személy nem szegény/nem deprivált és 1, ha igen).

A független változók az eddig is vizsgált tényezők: iskolázottság, munkaerőpiaci státus, gyermekszám és a lakóhely népsűrűsége (a kategóriákat lásd a *3.* és *6. táblázatban*). Az eredményeket (átlagos marginális hatásokat közlünk) a *7. táblázat* foglalja össze.

A becsült együtthatók szignifikaciaszintje és értékei arra utalnak, hogy a súlyos anyagi deprivációban élők – a jövedelmi szegényekkel összevetve – egy nagyobb és heterogénebb csoport, főként a válság idején, amikor nem csak a jellemzően magas szegénységi kockázatú csoportok tagjai voltak érintettek. A második időszakra nőtt az anyagi deprivációban élők vizsgált jellemzők szerinti homogenitása. Ez erősíti a kiinduló hipotézisünket, amely szerint a válság enyhülésével elsődlegesen az általában magasabb státusú (vagy másként fogalmazva az alsóközép- és középosztályba tartozók), de a pénzügyi és gazdasági krízis során – a reáljövedelmek csökkenése és az eladósodottság miatt – nehéz körülmények közé kerülők helyzete javult.

A magas iskolai végzettség és a munka nyújtja a legerősebb védelmet a szegénység ellen mind a két időszakban, akár súlyos anyagi deprivációról, akár jövedelmi szegénységről van szó. A gyermekek számát tekintve jellemzően csak három vagy több gyermek esetén magasabb a szegénység és a depriváció kockázata. A lakóhely típusa számít, de az együtthatók értéke mindenhol alacsony. Az általános tendenciákon túl ismét kitűnik a két szegénységindikátor közötti különbség. Egyfelől a súlyos anyagi deprivációt leíró modellek együtthatói markánsabban térnek el egymástól a két időszakban, főként az iskolai végzettség „ért jóval többet” a kilábalás idején.

7. táblázat. A súlyos anyagi depriváció és a jövedelmi szegénység valószínűsége egyéni szinten, Magyarországon,[a] 2009–2012 és 2011–2014

	(1)	(2)	(3)	(4)
	súlyos anyagi depriváció		jövedelmi szegénység	
	2009–2012	2011–2014	2009–2012	2011–2014
Iskolai végzettség (referenciakategória: általános)				
Középfokú	–0,10***	–0,26***	–0,04***	–0,06***
	(0,02)	(0,03)	(0,01)	(0,01)
Felsőfokú	–0,16***	–0,31***	–0,07***	–0,08***
	(0,02)	(0,03)	(0,01)	(0,01)
Munkaerőpiaci státus (referenciakategória: foglalkoztatott)				
Munkanélküli	0,12***	0,12***	0,10***	0,10***
	(0,02)	(0,02)	(0,01)	(0,02)
Inaktív	–0,003	0,002	0,022***	0,007*
	(0,009)	(0,010)	(0,004)	(0,004)
Lakóhely típusa (referenciakategória: sűrűn lakott)				
Közepesen sűrűn lakott	0,04***	–0,02	0,03***	0,01***
	(0,02)	(0,01)	(0,01)	(0,00)
Ritkán lakott	0,03***	–0,04***	0,05***	0,03***
	(0,01)	(0,01)	(0,00)	(0,01)
Gyermekszám (referenciakategória: 0)				
1	–0,01	0,01	0,01*	0,00
	(0,01)	(0,01)	(0,01)	(0,01)
2	–0,01	0,01	0,03***	0,02*
	(0,01)	(0,02)	(0,01)	(0,01)
3+	0,10***	0,22***	0,14***	0,09***
	(0,03)	(0,04)	(0,02)	(0,02)
Életkor kontroll	igen	igen	igen	igen
Megfigyelések száma	15 039	12 102	15 039	12 102

[a] Panel probit regresszió, az együtthatók az átlagos marginális hatások becslése.
Megjegyzés: zárójelben a klaszterezett robusztus standard hiba értékei szerepelnek.
*** $p < 0{,}01$, ** $p < 0{,}05$, * $p < 0{,}1$.
Forrás: saját számítások az EU-SILC 2013. évi és 2015. évi longitudinális mintáin.

Egy középiskolát végzett a válságos években átlagosan közel 10 százalékkal kisebb eséllyel volt deprivált egy (a többi jellemző szerint azonos) általános iskolát végzetthez képest, a második időszakban a várható különbség 26 százalékra nőtt. A felsőfokú végzettség (az általánoshoz képest) átlagosan 16 százalékkal, illetve 31 százalékkal csökkentette a depriváció valószínűségét. Ugyancsak érdekesség, hogy – bár gyermekszám szerint továbbra is egyértelműen a leghátrányosabb helyzetű csoportnak számítanak – a három- és többgyermekesek szempontjából a változások ellentétes irányúak a két mutatónál: a második időszakra a súlyos anyagi depriváció esetében nőtt, a jövedelmi szegénység esetében azonban csökkent körükben az előfordulás valószínűsége.

6. Összegzés

Korábbi, keresztmetszeti adatokon végzett elemzések szerint 2009 és 2012 között, a gazdasági és pénzügyi válság időszakában erősödött a magyar társadalom szegmentálódása, a szegénységben és kirekesztettségben élők társadalmi-demográfiai profilja élesebbé vált. A 2012 és 2014 közötti időszakban a súlyos anyagi deprivációban élők arányának csökkenése mindenekelőtt a viszonylag alacsony szegénységi kockázatú csoportokat érintette. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a megelőző keresztmetszeti adatokon végzett elemzés megállapításait követéses vizsgálatok adatainak használatával ellenőrizzük.

Európai viszonylatban Magyarországon alacsony a keresztmetszeti és a tartós jövedelmi szegénység, viszont a súlyos anyagi deprivációs ráták – mind a keresztmetszeti, mind a tartós – kiugróan magasak. A 2012-ben súlyos anyagi deprivációban élők 70 százaléka volt egyben tartósan deprivált is, 2014-re az arány – a keresztmetszeti depriváció csökkenése mellett – 74 százalékra nőtt.

Magyarországon nemcsak a súlyos anyagi deprivációban élők aránya magasabb, mint a jövedelmi szegényeké, de a megfigyelt dinamika is erőteljesebb, nagyobb a ki- és a beáramlás mértéke az egyes kategóriákban. A jövedelmi szegénységhez hasonlóan, a súlyos anyagi deprivációs helyzetbe belépők között is jellemzően nagyobb arányban vannak jelen az általában magasabb kockázatú csoportok tagjai, de a súlyos anyagi deprivációba be- és kilépők egyaránt jobb társadalmi hátterűek és jobban is hasonlítanak egymáshoz, mint a jövedelmi szegénységbe be- és kilépők.

A többváltozós statisztikai elemzés eredményei igazolni látszanak azt a feltételezésünket, amely szerint a válság enyhülésével elsősorban az általában magasabb státusúak (másképpen az alsóközép- és középosztály) helyzete javult, akik a pénzügyi és gazdasági krízis során csak átmenetileg kerültek nehéz körülmények közé.

IRODALOM

Duncan, G. J.–Brooks-Gunn, J. (1997): Consequences of poverty. Russell Sage Foundation, New York.

EC (2013): Social Developments Employment in Europe 2012., European Commission, Brüsszel, http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=7315.

Gábos András–Szivós Péter–Tátrai Annamária (2012): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000–2012. Megjelent: Szivós–Tóth (szerk.) (2012) 37–60. o.

Gábos András–Szivós Péter–Tátrai Annamária. (2015): Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon. Megjelent: Szivós Péter–Tóth István György (szerk.): Jól nézünk ki (… ?!) Háztartások helyzete a válság után. Tárki Monitor Jelentések, 2014. Tárki, Budapest, 44–71. o. http://old.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf

Gábos András–Tátrai Annamária–B. Kiss Anna–Szivós Péter (2016): Anyagi depriváció Magyarországon, 2009–2015. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2016. Tárki, Budapest, 130–150. o. http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/07gabos.pdf.

Gábos András–Tóth István György (2017): Recession, Recovery, and Regime Change. Effects on Child Poverty. Megjelent: Cantillon, B.–Chzhen, Y.–Handa, S.–Nolan, B. (szerk.): Children of Austerity: Impact of the Great Recession on Child Poverty in Rich Countries. Oxford University Press. 118–145. o.

Jenkins, S. P.–Van Kerm, P. (2013): The relationship between EU indicators of persistent and current poverty. CASE Working Paper, No. 169. http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cp/CASEpaper169.pdf.

KSH (2017): Háztartások jövedelme és életszínvonala, 2016. KSH, Budapest, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv16.pdf.

Szivós Péter–Tóth István György (szerk.) (2012): Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Tárki Monitor Jelentések, 2012. Tárki, Budapest, http://mek.oszk.hu/13400/13451/13451.pdf.

Vaalavuo, M. (2015): Poverty dynamics in Europe. From what to why. Working Paper 03/2015. Publications Office of the European Union, Luxembourg, http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=113&langId=hu.

A magyarországi romák társadalmi integrációja a 2010-es években

Bernát Anikó

Magyarországon az utóbbi években a főbb gazdasági és társadalmi jelzőszámok alapján alapvetően kedvező környezet rajzolódik ki: tartósan alacsony a munkanélküliség és emelkedik a foglalkoztatottság szintje, növekvő GDP és közel két számjegyű ütemben emelkedő reáljövedelmek mellett az időszak jelentős részében nagyon alacsony vagy nulla volt az infláció (*Kopint–Tárki,* 2018). A szegénységben és kirekesztettségben élők aránya csökkent, és ennek az indikátornak mindhárom komponense (jövedelmi szegénységben, súlyos anyagi deprivációban és alacsony munkaintenzitású háztartásban élők aránya) is csökkenést mutat (*Bernát–Gábos, 2018*). De vajon a teljes társadalmat leíró indikátorok alapján előremutató folyamatok elérik-e a magyar társadalom hagyományosan egyik leghátrányosabb helyzetű csoportját, a romákat is?

A kelet-európai, ezen belül a magyarországi romák társadalmi hátrányainak leküzdése és integrációja immár évszázados kérdés, amely előre- és hátralépések sorozataként is értelmezhető (*Dupcsik,* 2009). Ennek a hullámvasútnak az utóbbi egy évtizedét vizsgálja a jelen tanulmány a *Bernát–Gábos* (2018) monitoringtanulmányra alapozva.[1] A felhasznált adatok gerincét a KSH azon adatfelvételei biztosítják, amelyek rendszeres európai kérdőíves kutatások, elsősorban a Háztartási költségvetési és életkörülmény adatfelvétel (HKÉF) és a Munkaerő-felvétel (MEF) magyar hullámaiként 2013–2014 óta nemzetiségi-

[1] Az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) Szociális Ügyekért és Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárságának megbízásából 2018 első felében készített „Társadalmi folyamatok Magyarországon – a Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia időszakának első felében, 2009–2017” című monitoringtanulmány eredményeinek értelmezésében szakértőként részt vett *Hárs Ágnes* (foglalkoztatás), *Molnár György* (foglalkoztatás, közmunka), *Horn Dániel* (oktatás) és *Vitray József* (egészségügy), munkájukat, észrevételeiket ezúton is nagyon köszönjük. A tanulmányban külön hivatkozással nem jelölt állítások ebből a tanulmányból és az ahhoz felhasznált KSH háztartási költségvetési és életkörülmények adatfelvételének (HKÉF) és Munkaerő-felvételének (MEF) adataiból származnak.

etnikai identitást is vizsgálnak.[2] Az európai nagy adatfelvételeket kiegészítő identitáskérdés lehetővé teszi, hogy a társadalmi felzárkózás magyar indikátorai nagymintás reprezentatív kutatások keretében összehasonlíthatók legyenek a romák és nem romák között a magyarországi romák helyzetét európai kontextusban is meg tudtuk vizsgálni néhány kérdés erejéig az EU Alapjogi Ügynökség (*European Union Agency for Fundamental Rights, FRA*) EU-MIDIS II. (*Second European Union minorities and discrimination survey*) című kutatásának adatai segítségével.

A tanulmány a romák integrációjának alakulását azon főbb társadalompolitikai célokat és területeket érintő indikátorai alapján mutatja be a 2010-es években, amelyeket az EU által kezdeményezett európai és a magyar romastratégiák[3] is kiemelnek. A Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia (a továbbiakban: Stratégia; *NTFS,* 2011, *MNTFS* II. 2014) a legfontosabb társadalompolitikai célokat hierarchiába rendezetten sorolja fel. Első prioritása a szegénységben és kirekesztettségben élők arányának csökkentése, különös tekintettel a roma népességre; ezt követi a szegénység, szociális kizáródás újratermelődésének megakadályozása, illetve a társadalmi-gazdasági javakhoz történő egyenlő esélyű hozzáférés javítása, a társadalmi összetartozás erősítése. E célok elérésének elmúlt évekbeli alakulását a rendelkezésünkre álló adatok alapján a szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben élők arányával, illetve a főbb foglalkoztatási és oktatási indikátorok segítségével mutatjuk be.

1. Szegénység, társadalmi kirekesztettség

2011-ben a Stratégia a szegénységben és társadalmi kirekesztettségben élők számának mintegy 450 ezer fővel és arányának 5 százalékponttal történő csökkentését tűzte ki célul 2008 és 2020 között. Ez azt jelenti, hogy a társadalom legrosszabb helyzetben lévő tagjainak száma egy évtized alatt 2,83 millióról 2,38 millió főre, 28 százalékról 23 százalékra csökkenhetne (*NTFS,* 2011, 61. o. és *MNTFS II.,* 2014, 72. o.). Ez a célkitűzés egyben az Európa 2020 stratégia szegénység és társadalmi kirekesztettség elleni küzdelméhez társított cél hazai

[2] A KSH adatfelvételeiben roma népességhez tartozónak azokat a válaszadókat tekintették, akik a nemzetiségi hovatartozásról szóló két kérdés valamelyikére azt a választ adták, hogy cigány (roma).

[3] A magyar stratégia a romákon túl általánosságban a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat célozza a Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia (MNTFS) keretében. Az első verzió 2011-ben készült (*NTFS,* 2011), a második, jelenleg érvényes verzió pedig 2014-ben (*MNTFS II.,* 2014).

vállalását is jelentette.[4] Az EU2020 stratégia szegénység és társadalmi kirekesztettség elleni küzdelmét három elemi indikátorral, illetve egy ez alapján összesített mérőszámmal mérik. Eszerint szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben él valaki, ha relatív jövedelmi szegény (tehát háztartásában az éves ekvivalens jövedelem alacsonyabb a szegénységi küszöbnél); vagy súlyos anyagi nélkülözésben él (azaz háztartása összesen kilenc elemi indikátor[5] alapján legalább négyféle anyagi természetű hiányossággal él); vagy alacsony munkaintenzitású háztartásban él (azaz a háztartás aktív korú tagjai együttes munkapotenciáljuk legfeljebb 20 százalékát tudták kihasználni az adatfelvételt megelőző egy év egészére vetítve).

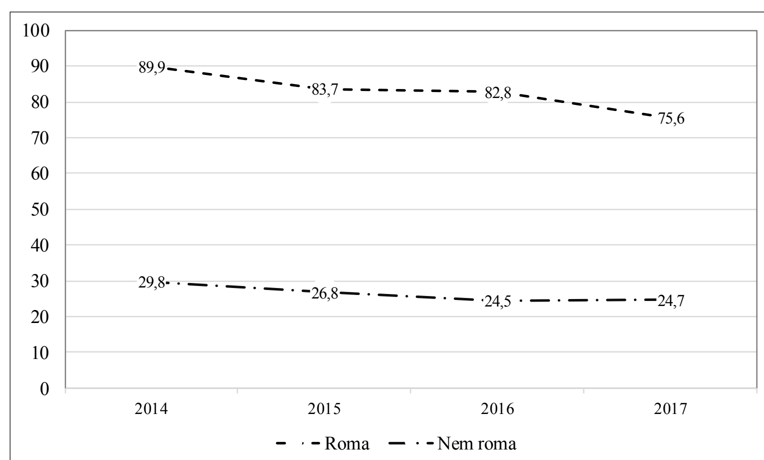
A fenti összetett indikátor alapján a teljes magyar népességen belül tízből hárman éltek szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben 2009-ben (29,6 százalék), ami a következő években eleinte emelkedett, a 2013-as csúcson már 34,8 százalék volt, majd folyamatosan csökkent, és 2017-ben 25,6 százalékon állt. A szegénység azonban háromszoros arányban érte el a romákat a nem romákhoz képest: a romák háromnegyedével (75,6 százalék) szemben a nem romák negyede (24,7 százalék) élt szegénységben vagy kirekesztettségben, ami mindkét csoportban – hasonló ütemű csökkenés után – 2014 óta 2017-ben a legalacsonyabb értéket jelenti (lásd az *1. ábrát* és később az *1. táblázatot*).

A romák magas aránya jelentős mértékben az egyes társadalmi jellemzőkből fakadó hátrányok összeadódására vezethető vissza. A szegénységnek ez a formája ugyanis leginkább az alacsony iskolázottságúakat, a fiatalokat (18 év alattiakat), a kistelepülések lakóit és a többgyermekes háztartásokban élőket érinti. Az életkor előrehaladtával alapvetően csökken a szegények aránya; ez az életkori összefüggés a gyermekszegénység magas arányából is adódik, amit a gyermeküket egyedül nevelők és a legalább három gyermekes háztartások kimagasló szegénységi rátája is jól mutat. Míg azonban az előbbiek esetében a szegényégben és társadalmi kirekesztettségben élők aránya a vizsgált időszakban végig 50 százalék feletti szinten volt, addig az utóbbiak körében – kisebb növekedést követően (2009: 47,4 százalék; 2013: 53,8 százalék) jelentős csökkenés figyelhető meg az időszak végére (2017: 36,1 százalék), ami a többgyermekes munkavállalók adókedvezményével függhet össze.

[4] Az Európa 2020 stratégiáról az okos, fenntartható és befogadó növekedésért lásd *EC* (2010), míg a kiemelt indikátorokról *EC* (2017).

[5] A kilenc vizsgált elemi deprivációs mutató a következő: hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralék; váratlan kiadások fedezetének hiánya; anyagi okból nincs telefonja; anyagi okból nincs színestévéje; anyagi okból nincs mosógépe; anyagi okból nincs személygépkocsija; évi egyhetes üdülés hiánya; kétnaponta húsétel (vagy azzal egyenértékű fehérje) fogyasztás hiánya; a lakás megfelelő fűtésének hiánya.

1. ábra. A szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben élők aránya a romák és nem romák között, 2014–2017 (százalék)

Forrás: NTFS Monitoring-adatbázis 2018, KSH HKÉF alapján.

Az iskolai végzettség – amely a társadalmi státus egyik legfontosabb összetevője – rendkívül erősen meghatározza a szegénységi kockázatot: a legfeljebb általános iskolai végzettségűek négytizede (41,0 százalék) élt szegénységben 2017-ben, közel négyszer annyian, mint a felsőfokú végzettségűek körében (12,0 százalék). A szegénység rurális jellege is tetten érhető ebben az adatsorban is: a települési hierarchiában lefele haladva egyre nő a szegénységben vagy kirekesztettségben élők aránya, még a 2013 óta bekövetkezett 8-10 százalékpontos csökkenés mellett is (*Bernát–Gábos,* 2018).

A szegénység vagy társadalmi kirekesztettség a társadalom minden jelentősebb csoportjában csökkent a vizsgált időszakban, a felsőfokú végzettségűek és az idős párok alkotta kétfős háztartások kivételével, de ezekben az estekben is lényegében inkább változatlanságról beszélhetünk az időszak első és utolsó éve között. A legnagyobb mértékben a két- és háromgyerekes háztartások, a Budapesten és a kisebb városokban, illetve a Közép-Magyarországon, Közép-Dunántúlon és az Észak-Alföldön élők, valamint a középfokú végzettségűek kockázata csökkent 2017-re 2013-hoz (a legmagasabb szegénységi rátájú évhez) képest (*Bernát–Gábos,* 2018).

A fenti kulcsindikátor, a szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben élők aránymutatójának három alkotóelemét, a jövedelmi szegénység, a súlyos anyagi depriváció és az alacsony munkaintenzitású háztartásokban élők arányát külön-külön is érdemes megvizsgálni.

A relatív jövedelmi szegénységben élők aránya[6] a KSH HKÉF adatai szerint 2009 és 2017 között 1 százalékponttal, 12,4 százalékról 13,4 százalékra nőtt, ami 8 százalékos növekményt (dinamikát) jelent (*1. táblázat*).

1. táblázat. A szegénység, társadalmi kirekesztettség és ennek komponensei a romák és a nem romák körében, 2009–2017 (százalék)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2014
A szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben élők aránya										
Ország összesen	29,6	29,9	31,5	33,5	34,8	31,8	28,2	26,3	25,6	0,80
Roma	..	..	..	..	..	89,9	83,7	82,8	75,6	0,84
Nem roma	..	..	..	..	..	29,8	26,8	24,5	24,7	0,83
A jövedelmi szegénység										
Ország összesen	12,4	12,3	14,1	14,3	15,0	15,0	14,9	14,5	13,4	0,89
Roma	..	..	..	..	..	67,9	63,1	54,7	48,4	0,71
Nem roma	..	..	..	..	..	13,1	13,7	13,2	12,8	0,98
A súlyos anyagi deprivációban élők aránya										
Ország összesen	20,3	21,6	23,4	26,3	27,8	24,0	19,4	16,2	14,5	0,60
Roma	..	..	..	..	..	78,1	67,8	63,9	55,5	0,71
Nem roma	..	..	..	..	..	22,1	18,1	14,7	13,8	0,62
Alacsony munkaintenzitású háztartásokban élők aránya										
Ország összesen (0–59 évesek)	11,3	11,9	12,8	13,5	13,6	12,8	9,4	7,9	6,3	0,49
Roma	..	..	..	..	..	45,3	26,7	35,9	25,2	0,56
Nem roma	..	..	..	..	..	8,4	6,6	5,2	4,5	0,54

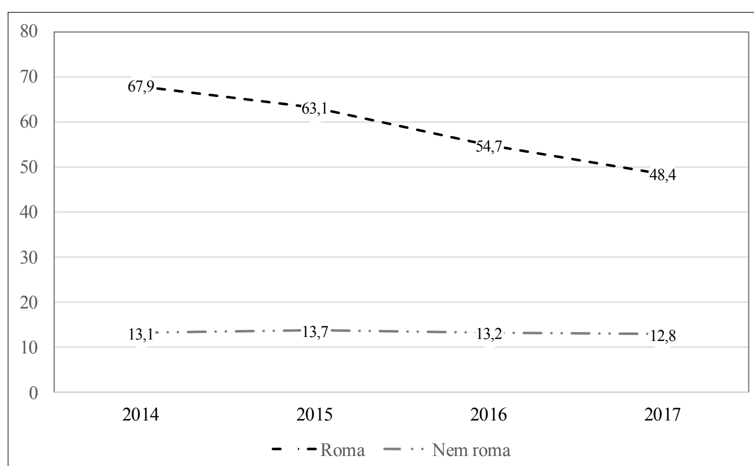
Forrás: NTFS Monitoring-adatbázis, 2018 és a KSH HKÉF alapján.

A vizsgált időszak közepén (2013–2015 között) azonban ennél magasabb, 15 százalék volt a relatív jövedelmi szegénységben élők aránya, ami két év alatt, 2015 és 2017 között 14,9 százalékról 1,5 százalékpontot csökkent. A szegénységi ráta magyarországi értéke 2017-ben is alatta maradt a teljes Európai Unióra (EU–28) számított 17,3 százalékos átlagának (*Eurostat,* 2018). Az etnikai

[6]Jövedelmi szegénységben élőnek nevezik a népesség azon tagját, aki a szegénységi küszöb alatt él. A szegénységi küszöböt standard módon az elkölthető (nettó), ekvivalens háztartásjövedelmek mediánjának 60 százalékában állapítják meg. Az úgynevezett ekvivalenciaskálák alkalmazása révén az ekvivalens háztartásjövedelem esetében figyelembe veszik a különböző életkorú háztartástagok eltérő fogyasztási szükségleteit, szemben az egy főre vetített háztartás jövedelem kategóriájával. A jelen indikátor esetében a módosított OECD-ekvivalenciaskálával számoltak. Ez a háztartásfőt 1-es, minden további felnőtt tagot 0,5-ös, a gyermekeket pedig 0,3-as súllyal vesz figyelembe.

háttér ebben a kérdésben is az egyik legerősebb hatású társadalmi-demográfiai tényező, négyszeres a különbség ugyanis roma és nem roma háztartásfőjű háztartások között a jövedelmi szegénység tekintetében: a roma háztartásfővel élők közel fele (48,4 százalék), míg a nem roma háztartásfők háztartásaiban élők nyolcada (12,8 százalék) él a jövedelmi szegénységi küszöb alatt. A romák esetében egy gyors ütemű, jelentős csökkenés figyelhető meg az elmúlt négy év alatt, hiszen 2014-ben még kétharmaduk élt jövedelmi szegénységben (67,9 százalék), ami lényegében 20 százalékpontot esett 2017-re (*2. ábra*). A jövedelmi szegénységet jelentősen befolyásoló társadalmi-demográfiai jellemzők az előző, társadalmi kirekesztettség indikátorhoz hasonlóan olyan dimenziókban a legélesebbek, amelyek a roma népességet is átlagon felüli mértékben érintik, azaz ebben az esetben is részben a társadalmi hátrányok összeadódása vezet a romák magas szegénységi rátájához.

2. ábra. A jövedelmi szegénység aránya a romák és nem romák között, 2014–2017 (százalék)

Forrás: NTFS Monitoring-adatbázis, 2018, KSH HKÉF alapján.

Az EU Alapjogi Ügynökségének *(European Union Agency for Fundamental Rights*, FRA) EU-MIDIS II. (*Second European Union minorities and discrimination survey*) kutatása szerint 2014-ben a magyarországi romák 75 százaléka élt jövedelmi szegénységben,[7] ami a vizsgált nyolc európai országban még így

[7] Az eltérés a HKÉF és az FRA EU-MIDIS II. kutatásának 2014. évre vonatkozó eredményei között részben mintavételi okokra vezethető vissza.

is a harmadik legalacsonyabb értéket mutatja (az 58 százalékos rátájú Csehország és a 70 százalékos Románia után), azaz a dél- és kelet-európai régióban összességében igen mély a romák jövedelmi szegénysége: Bulgária, Szlovákia, Görögország és Spanyolország roma lakosságának 86–98 százaléka él az adott ország szegénységi küszöbe alatti jövedelemből (*FRA,* 2016).

A jövedelmi-anyagi helyzet másik standard mérőszáma a súlyos anyagi deprivációban élők aránya, azok aránya, akiknek háztartása kilenc elemi indikátor közül (lásd *5. lábjegyzet*) legalább négy szerint depriváltnak minősül. 2009 és 2017 között először nőtt (2009 és 2013 között 20,3 százalékról 27,8 százalékra), majd 2016-ra 16,2 százalékra, 2017-re pedig 14,5 százalékra mérséklődött a súlyos anyagi deprivációban élők aránya (*1. táblázat*). Az Eurostat adatai szerint az Európai Unió tagországainak összehasonlításában 2013-ban Magyarországnál csak Bulgáriában és Romániában volt magasabb a súlyos anyagi deprivációban élők aránya, míg 2016-ban e két ország mellé csatlakozott még Görögország is, és őket követi Magyarország; az EU-átlag ebben az évben 8,1 százalék volt (*Eurostat,* 2018). A romák hátránya ebben a tekintetben annak ellenére is tetemes a nem romákhoz viszonyítva, hogy a teljes társadalmat elérő javuló tendencia a romákat is elérte, bár körükben a súlyos anyagi deprivációban élők arányának csökkenése valamivel kisebb ütemben zajlott le 2014 és 2017 között, mint a nem romák körében. A csökkenés mértéke azonban a romák esetében is jelentős, 78,1 százalékról 55,5 százalékra, azaz harmadával csökkent a depriváltak aránya a romák körében, míg a nem romák esetében 22,1 százalékról 13,8 százalékra, azaz lényegében 40 százalékkal alacsonyabb a súlyos anyagi deprivációban élők részesedése.

A szegénységben vagy társadalmi kirekesztésben élők arányához használt harmadik indikátor az alacsony munkaintenzitású háztartásban, azaz a munkaszegény háztartásokban élők aránya[8] lényegében megfeleződött az időszak alatt. 2009-ben a magyarországi 60 év alatti népesség 11,3 százaléka, 2017-ben pedig már csak 6,3 százaléka élt alacsony munkaintenzitású háztartásban. A csökkenés mértéke hasonló ütemű a romák körében is: 2014 és 2017 között 45 százalékról 25 százalékra, 20 százalékponttal, közel felére esett vissza körükben a munkaszegény háztartásokban élők aránya (*1. táblázat*). A javuló tendencia egyértelmű jele a foglalkoztatás bővülésének, ami pedig jelentős részben a közmunka kiterjesztésére vezethető vissza (lásd később). Az Eurostat adatai szerint az alacsony munkaintenzitású háztartásban élők aránya 2012-ben

[8] A munkaintenzitás mutatójának a kiszámítása során a háztartás összes munkaképes korú (18–59 éves) tagját figyelembe veszik, a 18–24 éves diákok kivételével. A mutató értéke 1, ha minden munkaképes korú tag egész évben teljes munkaidőben dolgozott, a mutató értéke pedig 0, ha senki sem dolgozott a referenciaév folyamán. Alacsony munkaintenzitású az a háztartás, ahol a mutató értéke legfeljebb 0,2, azaz 20 százalékos.

Magyarországon az EU-átlag (10,6 százalék) feletti volt (13,5 százalék), 2016-ban azonban már az EU-átlag (10,5 százalék) alatti a magyar érték (7,9 százalék) (Eurostat, 2018). AZ FRA EU MIDIS II. kutatása alapján a 60 év alatti romák 27 százaléka élt 2016-ban alacsony munkaintenzitású háztartásban (szemben a MEF 35,6 százalékos arányával, ami mögött ebben az esetben is módszertani okok állhatnak), ami Görögország után a második legalacsonyabb mutató, így a magyar romák helyzete jobbnak mondható a régió többi vizsgált országához (Szlovákia, Csehország, Románia, Bulgária, Spanyolország, Portugália) képest (*FRA,* 2016).

2. Foglalkoztatottság, munkanélküliség

2.1. Foglalkoztatottság

Az Európa 2020 Stratégia keretében Magyarország azt vállalta, hogy 2020-ra a 20–64 éves korosztály foglalkoztatási rátáját 75 százalékra növeli.[9] A foglalkoztatási ráta 2009 és 2017 között 13 százalékponttal, 54,9 százalékról 68,2 százalékra nőtt, ez éves átlagban 1,9 százalékpontos növekedést jelent. Fontos azonban megjegyezni, hogy a növekedés 2013-ig (jelentősen) ezen átlag alatti (*Bernát–Gábos,* 2018), azt követően pedig átlag feletti volt (2016 és 2017 közötti változás kivételével) Az átlag mögött azonban jelentős különbségek mutatkoznak etnikai hovatartozás, életkor és iskolai végzettség szerint (*F1. táblázat*).

A romák foglalkoztatottságának növekedése a leggyorsabb ütemű volt minden más társadalmi csoporttal összevetve: 2013-ban 26 százalékuk, 2017-ben már 45 százalékuk volt foglalkoztatott. Ennek a növekménynek egyik fontos forrása a közmunka, ez a romák 25 százalékos foglalkoztatásából 9 százalékpontot tett ki 2013-ban, míg négy évvel később 45 százalékból már 16 százalékpontot. A romák munkaerőpiaci megerősödése azonban nem feltétlenül jár arányosan jelentős jövedelememelkedéssel: a közmunkásbér 2013-ban csak 77 százaléka, 2017-ben pedig 64 százaléka volt a minimálbérnek (2018-ban 59 százalékra csökkent az arány). Összességében azonban csökken a távolság a foglalkoztatottság tekintetében romák (45,0 százalék) és nem romák (68,9 százalék) között: 2013-ban még 2,3-szeres volt a különbség, ami 2017-re lényegében 1,5-szeresre mérséklődött.

[9] Ez a mutató az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) definíciója szerint a foglalkoztatott 15–64 évesek száma az összes 15–64 évesek arányában (százalék). http://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/hun/euinfo /honap_temaja/foglalkoztatottsag.pdf.

A vizsgált társadalmi jellemzők közül az alacsonyan iskolázottak körében a legalacsonyabb a foglalkoztatási ráta, ami mögött még így is jelentős (11,6 százalékpontos) emelkedés áll 2013 és 2017 között (2013-ban: 26,9 százalék, 2017-ben 38,5 százalék). A foglalkoztatottság növekedése azonban általában minden iskolázottsági szinten megfigyelhető, de a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségűek foglalkoztatási rátája között még így is bő kétszeres a különbség 2017-ben (38,5 százalék és 84,3 százalék). A javulás elsősorban az alacsonyan iskolázottak esetében a közfoglalkoztatásból ered: míg 2010-ben a legfeljebb általános iskolát végzett foglalkoztatottak alig több, mint 8 százaléka volt közfoglalkoztatott, addig 2017-re ez az arány 20 százalékra növekedett.

A foglalkoztatási rátával összefüggő társadalmi-demográfiai tényezőket külön a romákra és a nem romákra vizsgálva – egyben újra visszaidézve a közmunka jelentőségét a romák foglalkoztatásban –, azt találjuk, hogy az életkornak és az iskolázottságnak kisebb, a lakóhely regionális elhelyezkedésének viszont nagyobb a hatása a romák körében, mint a nem romákéban. A legmagasabb és a legalacsonyabb foglalkoztatottsági rátájú életkori csoportok között a romák esetében másfélszeres, a nem romákéban két- és félszeres a különbség, míg az iskolázottság esetében a romák között 1,7-szeres, a nem romákéban pedig több mint kétszeres az eltérés a szélső értékek között. Kisebb mértékben, de ezzel ellentétes a különbségek mértéke megyék és régiók között a romák és a nem romák körében (*Bernát–Gábos,* 2018). Ennek megértéséhez azonban ismételten fontos figyelembe venni a vizsgált tényezők közötti nagyon erős összetételi hatást: a foglalkoztatási ráta etnikai hovatartozás szerinti különbségei nagymértékben visszavezethetők az iskolázottság és a lakóhely szerinti eltérésekre.

A romák foglalkoztatási rátáját dél- és kelet-európai összehasonlításban nézve Magyarország mutatója még az egyik legjobb az FRA EU MIDIS II. kutatása szerint. A foglalkoztatási ráta eltérő definíciója és a mintavételi különbségek miatt az FRA 2016-os kutatásában talált 36 százalékos foglalkoztatási ráta eltér ugyan a magyar MEF 44,5 százalékos értékétől, de még az alacsonyabb értékkel is a vizsgált dél- és kelet-európai országok között a második helyen áll (Görögország mögött) a magyar romák foglalkoztatási szintje (*FRA,* 2016).

2.2. Munkanélküliség, inaktivitás

A munkaerőpiaci folyamatok alakulásának másik fontos mutatója az állástalan, de munkát keresők aránya és változása. A munkanélküliek aránya[10] az aktív népességben (15–74 évesek) jelentősen, 11,2 százalékról 4,2 százalékra, azaz 7 százalékponttal csökkent 2010 és 2017 között. E téren is nagy különbségek mutatkoznak etnikum, életkor és iskolai végzettség szerint, de a javuló trend, azaz a csökkenés érintette a rosszabb helyzetű csoportokat is (*F2. táblázat*). A romák körében 39,5 százalékról a felére, 18,5 százalékra csökkent a munkanélküliek aránya, de még így is a romák esetében a legmagasabb a munkanélküliség a vizsgált társadalmi-demográfiai csoportok közül. A nem romák között 9,1 százalékról 3,8 százalékra esett a munkanélküliségi ráta, így a romák és nem romák közötti különbség nem csökkent, sőt kissé nőtt is: 2013-ban 4,3, míg 2017-ben már 4,9-szeres volt a különbség a két csoport között, miközben 2013–2017 között a romák munkanélkülisége összességében 21 százalékpontot (évente átlagosan 5,3 százalékpontot), a nem romáké összesen 5,3 százalékpontot (évi átlagban átlagosan 1,3 százalékpontot) csökkent.

A munkanélküliség változásának megértéséhez figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a korábbi munkanélküliek jelentős része a közmunkáslétszám nagymértékű növekedése hatására a foglalkoztatottak között jelenik meg. A munkanélküliség csökkenésében szerepet játszott, hogy a közfoglalkoztatottak száma 2010 és 2017 között 119 ezer fővel, 2013 és 2017 között 62 ezer fővel növekedett, amit a közfoglalkoztatottaknak a gazdaságilag aktív népességbeli arányában történt emelkedése kísér (2010-ben az aktívak 1,8 százaléka, 2017-ben pedig már 4,2 százaléka közfoglalkoztatott). A közfoglalkoztatottak 2010-ben a gazdaságilag aktívak 1,8 százalékát, 2013-ban 3,0 százalékát, 2017-ben pedig 4,2 százalékát tették ki.

A munkanélküliségi ráta alakulása romák és nem romák között az alacsony elemszám miatt csak korlátozottan vizsgálható, de óvatos értelmezés mellett felfedezhető az a foglalkoztatási rátára is jellemző trend, hogy az életkor differenciáló hatása gyengébb a romák, mint a nem romák körében. 2013-ban a különbség a roma és a nem roma munkanélküliségben a fiatal és a 25–54 évesek esetében jelentős mértékű és minden korcsoportban hasonló volt (26, illetve 29 százalékpont), ez csökkent 2017-re, különösen a fiataloknál (körükben a munkanélküliségi ráta eltérése 7,8 százalékpontra csökkent), miközben az idősebbeknél nagyobb marad az eltérés (15 százalékpont).

[10] ILO definíció szerint. http://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz21.html.

A legfeljebb 8 osztályt végzettek és az érettségivel nem rendelkező középfokú végzettségűeket tudjuk összehasonlítani az adatok alapján (a többi iskolázottsági kategóriában túl alacsony az elemszám az adatok összevetéséhez). A nem romák körében az alapfokú és az érettségi nélküli középfokú végzettségűek között kétszeres a munkanélküliségi ráta különbsége az időszak egészében, miközben a romák esetében a két csoport hasonlóan nagyon magas (40 százalék feletti) munkanélküliségi rátája figyelhető meg 2013-ban, ami fokozatosan csökken 2017-ig, nagyrészt a közmunka következtében. Különösen a középfokú végzettségű érettségivel nem rendelkezők körében esett a ráta (30 százalékpontot), míg a legfeljebb nyolc osztályt végzettek körében kisebb mértékű a csökkenést (20 százalékpontot), így 2017-re a nem romákéhoz hasonlóan az alapfokú végzettségűek munkanélkülisége is kétszerese lett a középfokú nem érettségizettekének (21,5 százalék és 11 százalék) (*F2. táblázat*).

A tartós munkanélküliségi ráta[11] is számottevően csökkent 2010 és 2017 között: 5,6 százalékról a harmadára, 1,7 százalékra esett (*F3. táblázat*), ami alapvetően az időszak második felében a közmunkában részt vevők létszámának gyors növekedésével hozható összefüggésbe. A csökkenés minden itt vizsgált társadalmi csoportot jelentősen érintett, legalább felére, de akár ötödére is csökkent a tartós munkanélküliek aránya. Más munkaerőpiaci és szegénységi indikátorokhoz hasonlóan itt is leginkább az etnikai hovatartozás határozza meg a tartós munkanélkülivé válás esélyét. Az eltérés több mint négyszeres, a romák 7,0 százalékával szemben a nem romák 1,6 százaléka volt tartósan munkanélküli 2017-ben, ugyanakkor a csökkenés üteme azonos 2013 és 2017 között a két csoportban. Iskolázottság szerint az általános iskolai végzettségűek tartós munkanélkülisége messze a legmagasabb, még a középfokú érettségi nélküliekhez képest is több mint kétszeres, a következő fokozat, azaz az érettségi nélküli középfokú végzettségűekhez képest több mint háromszoros, míg a diplomásokhoz képest több mint hétszeres, és ez az arány a teljes ráta csökkenése mellett is lényegében változatlan a vizsgált időszakban (*F3. táblázat).*

Az inaktivitási ráta a romák esetében kissé másfajta életkori mintázatot mutat, mint a nem romák esetében. Mindkét körben igaz, hogy a fiatalok (15–24 évesek) lényegében kétharmada számít inaktívnak, és a másik szélső korcsoport, az idősek (65–74 évesek) esetében is mindkét csoportban közel 100 százalékos arányokat találunk, de az aktív korúak körében a romák inaktivitási rátája magasabb (a 25–54 éves romák esetében 32,0 százalék, az 55–64 évesek körében 60,7 százalék szemben a nem romák 12,5 százalékos és 46,2 százalékos rátájával), ugyanakkor ezt a magasabb inaktivitási szintet egy csökkenő

---

[11] A tartós munkanélküliségi ráta az ILO definíciója alapján legalább 12 hónapja munkanélküliek száma a gazdaságilag aktív népesség számához viszonyítva a 15–74 éves korosztályon belül.

trend előzi meg, amely csökkenés üteme a romák esetében magasabb a nem romákhoz képest. Az iskolázottság alapján romák és nem romák körében egyaránt az alapfokú végzettségűek inaktivitási rátája a legmagasabb, és a középfokú végzettségűeken belül az érettségivel nem rendelkezők között kisebb arányban találunk inaktívakat, mint az érettségizettek között, de a különbség a romák körében kissé nagyobb e két iskolázottsági szint között, mint a nem romák esetében. A lakóhely alapján a romák körében nagyobb a távolság a fővárosiak és a vidéken élők inaktivitási rátája között (főváros: 33 százalék; vidék: 45–50 százalék), mint a nem romák között (főváros: 34 százalék; vidék: 38-39 százalék) (*F4. táblázat*).

3. Iskolázottság

A romák társadalmi integrációjának kulcskérdése az iskolai életút meghosszabbítása és az oktatás minőségének javítása. Megbízható és friss indikátorokkal az iskolai életút hosszáról, a korai lemorzsolódásról kaphatunk képet a Munkaerő-felmérés adatai alapján.

2. táblázat. Iskolázottsági indikátorok a teljes népességben, illetve a romák és nem romák körében, 2010–2017 (százalék)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
A legfeljebb alapfokú iskolai végzettségű népesség aránya								
Ország összesen	28,5	27,8	26,6	25,5	24,4	23,8	23,2	22,1
Roma	..	..	..	81,5	81,2	78,4	80,4	80,2
Nem roma	..	..	..	23,2	22,9	21,8	21,3	20,4
Alapfokú oktatásban részt vevő 15–24 évesek aránya								
Ország összesen	3,1	3,2	1,7	2,1	1,9	2,0	2,3	2,6
Roma	..	..	..	5,0	5,6	6,2	7,5	7,7
Nem roma	..	..	..	1,3	1,4	1,7	2,0	2,2
Középfokú oktatásban részt vevő 15–24 évesek aránya								
Ország összesen	43,7	44,2	44,2	41,9	40,8	40,6	40,7	40,7
Roma	..	..	..	34,0	37,2	29,4	28,4	24,2
Nem roma	..	..	..	42,7	43,0	41,2	41,5	41,6
Felsőfokú oktatásban részt vevő 15–24 évesek aránya								
Ország összesen	23,1	22,0	21,8	20,9	20,5	20,6	19,3	18,3
Roma	..	..	..	0,7	0,4	1,7	0,9	0,8
Nem roma	..	..	..	22,7	20,9	21,8	20,4	19,3
*Korai iskolaelhagyók aránya**								
Ország összesen	10,8	11,4	11,8	11,9	11,4	11,6	12,4	12,5
Roma	..	..	..	64,2	57,0	59,9	61,8	65,3
Nem roma	..	..	..	8,7	10,3	8,9	9,6	

2. táblázat folytatása

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
*NEET ráta a 15–24 évesek körében***								
Ország összesen	12,6	13,2	14,8	15,5	13,6	11,6	11,0	11,0
Roma	..	..	..	47,0	38,2	40,9	37,6	38,2
Nem roma	..	..	..	13,6	12,7	9,8	9,5	9,4

*Korai iskolaelhagyók: azoknak az alapfokú iskolai végzettségű 18–24 éveseknek az aránya az összes 18–24 évesen belül, akik az adatfelvételt megelőző négy hét folyamán semmiféle (sem iskolarendszerű, sem iskolarendszeren kívüli) oktatásban, képzésben nem vettek részt.

**NEET-ráta: azok aránya, akik sem oktatásban, sem munkában nem vettek részt (not in education, employment or training), azaz azoknak a 15–24 éves nem foglalkoztatottaknak (munkanélküli vagy inaktív) az arányát mutatja a 15–24 éves népességen belül, akik a kikérdezést megelőző négy hét folyamán semmiféle (sem iskolarendszerű, sem iskolarendszeren kívüli) oktatásban, képzésben nem vettek részt.

Megjegyzés: szürke tónussal az alacsony elemszámú cellák adatait jelöltük.

Forrás: NTFS Monitoring-adatbázis, 2018, a KSH MEF alapján.

Az elmúlt évtizedekhez hasonlóan továbbra is hatalmas a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya a romák körében, ami lényegében négyszerese a nem romák körében mért értéknek: tízből nyolc roma (80,2 százalék) nem szerzett magasabb végzettséget az általános iskola után, a nem romák körében ugyanez tízből két fő (20,4 százalék), azaz míg a romák körében az alacsonyan iskolázottak aránya lényegében változatlan, addig a nem romák között már érzékelhető mértékű (12 százalékos) a csökkenés 2013 és 2017 között (*2. táblázat*).

Középfokú oktatásban a 15–24 évesek a négytizede vesz részt. 2010 és 2017 között a középiskolások aránya 7 százalékot csökkent, 43,7 százalékról 40,7 százalékra. Igazán drámai, közel 3 százalékpontot, összességben pedig 30 százalékos csökkenést a középfokú oktatásban eleve kisebb arányban részesülő romák körében találunk 2013 és 2017 között, mivel 34,0 százalékról 24,2 százalékra, 10 százalékponttal csökkent négy év alatt a roma középiskolások aránya, miközben a nem romáké lényegében alig változott ez idő alatt (42,7 százalékról 41,6 százalékra csökkent). A romák iskolai hátrányának konzerválódására utal az is, hogy ugyanebben a korosztályban még az általános iskolában találjuk a romák 7,7 százalékát, szemben a nem romák 2,6 százalékával. A legnagyobb különbséget ugyanezen korcsoporton belül a felsőfokú tanulmányaikat végzők arányában találjuk, a nem romák 19,3 százalékával szemben a romáknak csupán 0,8 százaléka tanul a felsőoktatásban (*2. táblázat*).

Az iskolai lemorzsolódás egyik kulcsindikátora a korai iskolaelhagyók aránya,[12] ami a 2010-es 10,8 százalékról 2017-re fokozatosan 12,5 százalékra, azaz 15 százalékkal nőtt. Ez a trend feltehetően nem független az oktatási rendszert a vizsgált időszakban érintő változásoktól, különösen a tankötelezettségi kor 18-ról 16 évre való leszállításától, de a korai iskolaelhagyók aránya már ennek bevezetése előtt is emelkedő trendet mutatott. Az országos átlag folyamatos (kismértékű) növekedésével szemben a roma tanulók körében számottevő hullámzást látunk 2013 és 2017 között, de lényegében ugyanolyan óriási, hétszeres eséllyel morzsolódik le egy roma diák (65,3 százalék), mint egy nem roma (9,4 százalék) 2017-ben is, mint 2013-ban (64,2 százalék versus 8,7 százalék) (*2. táblázat*).

A korai iskolaelhagyás rövid távú következményeit összefoglaló úgynevezett NEET-ráta[13] 2010 és 2017 között kis mértékben, 12,6 százalékról 11,0 százalékra csökkent ugyan, de még így is a 15–24 évesek bő egytizedét felöleli ez a fajta inaktivitás. A roma fiatalok körében négyszerese (38,2 százalék) az iskolától és a munkaerőpiactól egyaránt távol maradók aránya a nem romákéhoz képest (9,4 százalék), és bár a csökkenés mindkét csoportot érintette, a nem romák körében valamivel markánsabb a csökkenés trendje, mint a roma fiatalok esetében (*2. táblázat*).

A NEET-ráta európai összehasonlításban, az EU Alapjogi Ügynökség (FRA) adatai szerint a magyar roma fiatalok 51 százalékát öleli fel, és ezzel még a cseh és a portugál roma fiatalokkal együtt a legjobb, azaz a legalacsonyabb értéket mutatja a kilenc vizsgált ország közül. A nemi különbségek azonban igen jelentősek: a fiatal magyar roma nők 63 százaléka, a férfiak 38 százaléka nem dolgozik vagy tanul 16 és 24 éves kora között (*FRA,* 2016).

4. Összefoglalás

A magyar gazdaság legfontosabb mutatói az elmúlt években alapvetően pozitív irányba mozdultak el, ami kedvező társadalmi folyamatokat indukált, így hozzájárult a foglalkoztatottság növekedéséhez, a jövedelmek emelkedéséhez és a szegénység csökkenéséhez. A tanulmány arra kereste a választ, hogy a

[12] A korai iskolaelhagyók azoknak az alapfokú iskolai végzettségű 18–24 éveseknek az aránya az összes 18–24 évesen belül, akik az adatfelvételt megelőző négy hét folyamán semmiféle (sem iskolarendszerű, sem iskolarendszeren kívüli) oktatásban, képzésben nem vettek részt.

[13] A NEET-ráta azok aránya, akik sem oktatásban, sem munkában nem vettek részt *(not in education, employment or training),* azaz azoknak a 15–24 éves nem foglalkoztatottaknak (munkanélküli vagy inaktív) az arányát mutatja a 15–24 éves népességen belül, akik a kérdezést megelőző négy hét folyamán semmiféle (sem iskolarendszerű, sem iskolarendszeren kívüli) oktatásban, képzésben nem vettek részt.

magyar lakosság hagyományosan leginkább sérülékeny pozícióban levő csoportja, a romák vajon mekkora mértékben részesedtek az életszínvonal javulásából.

Összességében azt találtuk, hogy a konjunktúra részben elérte a magyarországi romákat is. Bár elsősorban a foglalkoztatottság tekintetében javult a helyzetük, mindez a jövedelmeiket tekintve nem jelentett akkora javulást, hiszen foglalkoztatottságuk a munkaerőpiac alacsonyabb szegmensében, a közfoglalkoztatásban és a munkaerőpiac marginálisabb részein javult. Hozzá kell tenni továbbá, hogy európai összehasonlításban a magyar romák helyzete – minden hátrányuk és lemaradásuk ellenére – még az egyik legjobbnak mondható Dél- és Kelet-Európán belül. A romák helyzetének javulása mellett integrációjuk még nagyon sok tennivalót kíván. Különösképpen így van ez, ha az iskolázottsági mutatókat nézzük, amely továbbra is óriási szakadékot mutat a roma és nem roma fiatalok helyzete és így jövőbeli lehetőségeik között. Mindez arra utal, hogy a magyar iskolarendszer lényegesen többet tehetne azért, hogy a roma fiatalok később, magasabb és jobb minőségű képzettséggel, ezáltal jobb munkaerőpiaci és életesélyekkel kerüljenek ki a munkaerőpiacra. Utóbbi ugyanis alapfeltétele lenne egy hosszabb távon sikeres integrációs folyamatnak és sokgenerációs hátrányaik ledolgozásának.

IRODALOM

Bernát Anikó–Gábos András (2018): Társadalmi folyamatok Magyarországon. A Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia időszakának első felében, 2009–2017. Tátki, Budapest, kézirat.

Dupcsik Csaba (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008. Osiris, Budapest, https://www.researchgate.net/publication/311993121_A_magyarorszagi_ciganysag_tortenete_Tortenelem_a_ciganykutatasok_tukreben_1890-2008_Budapest_Osiris_2009.

EC (2017): Europe 2020 Targets. European Commission, http://ec.europa.eu/eurostat/documents/4411192/4411431/Europe_2020_Targets.pdf.

EUROSTAT (2018): People at risk of poverty or social exclusion. Eurostat Statistics Explained. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion

FRA (2016): Az Európai Unió második felmérése a kisebbségekről és a hátrányos megkülönböztetésről Romák – Válogatott eredmények. European Union Agency for Fundamental Rights, http://fra.europa.eu/en/publication/2016/eumidis-ii-roma-selected-findings. http://fra.europa.eu/en/publication/2016/eumidis-ii-roma-selected-findings.

Kopint–Tárki (2018): A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzetéről és kilátásairól 2018 nyarán. Konjunktúrajelentés, 2018/2. Kopint–Tárki, Budapest, http://www.kopint-tarki.hu/rendszeres-kiadvanyok/konjunkturajelentes.

MNTFS II. (2014): Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia II. Tartósan rászorulók – szegény családban élő gyermekek – romák (2011–2020). EMMI, Szociális és Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság, Budapest, http://romagov.kormany.hu/download/6/65/c0000/Magyar%20NTFS%20II%20_2%20mell%20_NTFS%20II%20.pdf
NTFS (2011): Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia. Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011–2020). KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság, Budapest, http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf

F1. táblázat. Foglalkoztatási ráta a 15–64 éves romák és nem romák körében egyes társadalmi csoportokon belül, 2013–2017 (százalék)

	Nem roma népesség					Roma népesség				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Ország összesen	*60,1*	*62,8*	*64,9*	*67,4*	*68,9*	*25,9*	*33,4*	*39,3*	*44,5*	*45,0*
Nem										
Férfi	65,2	68,6	71,1	73,7	75,9	33,4	42,2	48,8	53,0	54,6
Nő	55,2	57,1	58,9	61,1	62,1	17,9	25,1	29,7	36,6	35,9
Korcsoport										
15–24	20,3	22,3	25,9	28,2	29,0	13,2	19,2	21,6	26,3	29,1
25–54	78,3	81,1	81,8	83,3	84,5	33,0	43,1	49,1	53,6	55,3
55–64	39,7	42,2	45,8	50,1	52,0	18,6	13,8	26,4	37,7	31,4
Iskolai végzettség										
Legfeljebb alapfok (8 osztály)	27,8	31,0	33,9	36,1	38,4	21,3	27,2	34,3	40,2	39,8
Középfok érettségi nélkül	67,4	70,6	72,0	74,4	76,3	40,7	56,8	57,5	60,8	67,3
Középfok érettségivel	61,8	65,3	66,7	69,6	70,9	59,0	60,5	50,5	63,7	58,6
Felsőfok	79,6	80,8	82,1	84,4	84,3	76,1	100,0	78,1	74,7	66,2
Településtípus										
Budapest	66,2	68,0	69,5	72,9	74,1	46,3	40,9	51,9	61,8	65,9
Megyeszékhely, megyei jogú város	60,6	64,6	66,3	68,2	69,7	24,1	31,5	35,5	46,0	48,9
Többi város	60,1	62,5	64,5	66,8	67,7	23,8	30,5	37,7	39,8	46,7
Község	56,7	59,4	62,1	64,5	66,8	25,8	35,0	38,4	43,3	41,7

F1. táblázat folytatása

	Nem roma népesség					Roma népesség				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Régió										
Közép-Magyarország	63,9	66,7	67,9	71,1	72,2	32,7	38,0	50,5	56,4	54,1
Közép-Dunántúl	60,5	65,8	68,6	68,8	70,8	35,6	39,3	45,9	51,9	56,8
Nyugat-Dunántúl	61,4	64,7	68,2	69,4	71,3	32,3	59,2	38,3	44,2	51,6
Dél-Dunántúl	57,6	60,5	61,4	62,9	64,2	30,1	36,0	35,6	48,1	40,3
Észak-Magyarország	56,9	57,0	61,6	64,0	65,7	19,9	31,2	36,1	39,8	42,3
Észak-Alföld	56,6	59,7	60,0	63,2	65,4	23,8	28,5	38,1	39,6	41,2
Dél-Alföld	58,1	60,0	63,0	66,3	67,8	26,5	32,2	33,1	40,2	46,8

Megjegyzés: szürke tónussal az alacsony elemszámú cellák adatait jelöltük.
Forrás: MNTFS Monitoring-adatbázis, 2018. Az adatok közvetlen forrás a KSH MEF.

F2. táblázat. A munkanélküliségi ráta a 15–74 éves romák és nem romák körében és egyes társadalmi csoportokon belül, 2013–2017 (százalék)

	Nem roma népesség					Roma népesség				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Ország összesen	*9,1*	*6,7*	*6,2*	*4,7*	*3,8*	*39,5*	*30,2*	*28,2*	*20,3*	*18,5*
Nem										
Férfi	9,5	6,6	6,0	4,6	3,4	38,4	27,5	25,6	21,3	17,7
Nő	8,6	6,8	6,4	4,7	4,2	41,6	34,1	32,3	19,0	19,6
Korcsoport										
15–24	26,3	18,9	15,8	12,3	10,2	51,9	39,8	38,4	23,4	18,0
25–54	8,1	5,8	5,4	4,1	3,3	37,2	28,0	26,0	20,6	18,5
55–64	6,6	6,0	5,3	4,3	3,4	31,1	26,3	28,9	12,8	20,2
65–74	2,1	2,0	2,4	1,6	0,4		100,0	6,6	24,4	0,0
Iskolai végzettség										
Legfeljebb alapfok (8 osztály)	21,3	16,2	14,7	11,6	9,5	41,9	35,1	31,1	21,9	21,5
Középfok érettségi nélkül	10,5	7,4	7,0	5,3	4,0	41,7	20,9	21,2	18,0	11,0
Középfok érettségivel	8,4	6,0	5,5	4,1	3,4	11,5	13,9	24,4	8,7	8,7
Felsőfok	3,6	2,6	2,4	1,8	1,6	0,0	0,0	13,4	17,0	0,0
Településtípus										
Budapest	7,0	5,3	4,6	4,0	2,8	29,7	21,5	26,0	20,1	11,1
Megyeszékhely, megyei jogú v.	9,9	6,3	5,9	4,8	4,0	54,2	39,8	30,3	18,2	20,0
Többi város	9,1	7,2	6,6	4,7	4,0	40,5	36,7	31,3	23,2	16,7
Község	9,9	7,3	6,8	5,0	4,1	36,5	24,4	26,6	19,4	20,1

F2. táblázat folytatása

	Nem roma népesség					Roma népesség				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	201 7
Régió										
Közép-Magyarország	8,2	5,5	5,0	3,6	2,7	45,9	19,0	22,2	18,5	11,2
Közép-Dunántúl	9,0	5,1	4,0	2,8	2,1	36,1	26,2	22,4	13,9	9,8
Nyugat-Dunántúl	7,7	4,1	3,5	2,5	2,3	38,8	22,7	24,8	15,4	11,7
Dél-Dunántúl	7,3	5,7	6,8	5,2	5,2	37,8	27,6	39,7	24,1	31,2
Észak-Magyarország	10,9	8,2	7,4	5,3	4,9	41,9	32,8	24,9	20,3	17,4
Észak-Alföld	11,2	11,0	10,0	8,7	6,9	38,6	39,2	31,0	22,7	20,8
Dél-Alföld	10,1	7,7	7,3	5,3	3,9	26,1	16,9	36,7	21,9	18,3

Megjegyzés: szürke tónussal az alacsony elemszámú cellák adatait jelöltük.
Forrás: MNTFS Monitoring-adatbázis, 2018. Az adatok közvetlen forrás a KSH MEF.

F3. táblázat. Tartós munkanélküliségi ráta, inaktivitási ráta a 15–74 évesek körében és a romák és nem romák között, 2010–2017(százalék)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017/ 2013
Tartós munkanélküliségi ráta									
Ország összesen	5,6	5,4	5,1	5,1	3,8	3,2	2,4	1,7	0,33
Roma	..	..	..	24,4	16,3	12,3	7,9	7,0	0,29
Nem roma	..	..	..	4,9	3,8	2,9	2,3	1,6	0,33
Inaktivitási ráta									
Ország összesen	45,2	44,8	43,7	43,0	41,3	40,1	38,9	38,2	0,88
Roma	..	..	..	58,6	54,1	47,5	46,5	47,5	0,81
Nem roma	..	..	..	42,2	41,2	39,8	38,7	37,9	0,90

Forrás: MNTFS Monitoring-adatbázis, 2018, KSH MEF alapján.

F4. táblázat. Az inaktivitási ráta a 15–74 éves romák és nem romák körében és az egyes társadalmi csoportokon belül, 2013–2017 (százalék)

	Nem roma népesség					Roma népesség				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	201 7
Ország összesen	*42,2*	*41,2*	*39,8*	*38,7*	*37,9*	*58,6*	*54,1*	*47,5*	*46,5*	*47,5*
Nem										
férfi	35,5	34,4	32,6	31,3	30,2	47,5	43,7	37,0	35,2	36,6
nő	48,5	47,6	46,4	45,5	45,0	70,3	63,9	58,0	56,9	57,9
Korcsoport										
15–24	72,5	72,5	69,2	67,8	67,7	72,7	68,1	65,0	65,7	64,6
25–54	14,8	13,9	13,4	13,2	12,5	47,5	40,2	33,6	32,5	32,2
55–64	57,5	55,0	51,6	47,7	46,2	73,0	81,3	62,9	56,8	60,7
65–74	97,5	96,8	96,4	95,8	95,3	100,0	98,4	98,6	99,6	99,8
Iskolai végzettség										
Legfeljebb alapfok (8 osztály)	73,5	71,0	68,7	67,3	65,6	64,5	60,1	52,4	50,9	52,3
Középfok érettségi nélkül	30,6	30,9	31,1	31,4	31,1	31,8	29,0	28,7	27,8	26,0
Középfok érettségivel	39,2	38,0	37,2	35,8	35,4	35,9	31,3	35,8	30,7	36,5
Felsőfok	24,8	25,2	23,7	22,5	22,9	23,9	4,8	18,8	27,0	34,0
Településtípus										
Budapest	38,2	37,6	36,6	34,1	34,1	35,5	51,3	35,1	27,0	32,8
Megyeszékhely, megyei jogú város	43,3	41,8	40,4	40,3	39,3	50,1	51,9	52,5	49,3	50,6
Többi város	41,8	40,7	39,9	39,0	38,6	61,6	53,4	47,0	50,4	45,6
Község	44,1	43,3	41,0	39,8	38,5	60,5	55,4	49,4	47,8	49,3

F4. táblázat folytatása

	Nem roma népesség					Roma népesség				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	201 7
Régió										
Közép-Magyarország	39,0	38,4	37,6	35,8	35,6	40,4	55,7	38,9	33,8	42,1
Közép-Dunántúl	42,4	39,0	37,7	38,4	37,0	47,4	48,9	44,7	44,5	45,5
Nyugat-Dunántúl	41,8	41,2	38,5	38,3	36,6	49,9	34,0	51,0	52,3	49,8
Dél-Dunántúl	45,9	44,8	43,2	42,7	42,0	54,0	53,2	42,8	39,4	43,7
Észak-Magyarország	44,9	46,1	42,7	42,1	40,6	67,0	54,8	53,8	51,3	50,6
Észak-Alföld	43,7	40,6	41,1	39,2	38,5	61,8	54,2	46,2	50,5	49,8
Dél-Alföld	43,4	43,5	41,2	39,5	39,2	65,5	63,8	50,1	50,8	45,5

Megjegyzés: szürke tónussal az alacsony elemszámú cellák adatait jelöltük.
Forrás: MNTFS Monitoring-adatbázis, 2018. Az adatok közvetlen forrás a KSH MEF.

Nők és férfiak helyzete – nemzetközi összehasonlításban

Simonovits Bori–Szeitl Blanka

1. Bevezetés

A tanulmányunk célja annak áttekintése, hogy a legfrissebb adatok alapján hogyan alakult a nemek közötti munkamegosztás a társadalmi-gazdasági élet különböző területein. Elemzésünk középpontjában Magyarország áll, de Magyarország helyzetét az európai és nemzetközi adatok tükrében elemezzük. Munkánk során a Központi Statisztikai Hivatal (KSH), a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD), az Eurostat és a Nemi Egyenlőség Európai Intézete (*European Institute for Gender Equality, EIGE*) adataira, valamint a nemek közötti szakadékról szóló Global Gender Gap Riport című (*WEF,* 2017) és a 2015. évi Globális Médiafigyelő Projekt (*Global Media Monitoring Project, GMMP)* jelentésekre támaszkodunk. Írásunkban kétféle adatelemzést közlünk: egyrészt olyan adatokat mutatunk be, amelyek alapján Magyarország elhelyezhető a szűkebb és tágabb környezetében, másrészt olyanokat, amelyek segítségével vizsgálni tudjuk a munkaerőpiac, az oktatás, valamint a politikai és a kulturális élet területein zajló időbeli trendeket.

Annak elérésében, hogy a különböző társadalmi csoportok – és köztük a különböző társadalmi nemek – egyenlő eséllyel vehessenek részt az említett területeken, az állam kulcsszerepet tölt be: a nők foglalkoztatottságának szempontjából például a legfontosabb szociálpolitikai kérdés, hogy egy adott kormányzat milyen szolgáltatásokat nyújt a kisgyermekes családok számára, illetve milyen eszközökkel könnyíti meg a kisgyermekeket nevelő szülők visszatérését a munkaerőpiacra.

Magyarországot tekintve, a témánk szempontjából az elmúlt időszak legfontosabb munkaerő-piaci beavatkozásai a gyed extra és a diplomás gyed

2014-es bevezetése volt,[1] valamint a bölcsődei férőhelyekben az ezredforduló óta bekövetkezett fokozatos növekedés, mely intézkedésekben az EU által megfogalmazott „család és munka összehangolása” célkitűzések egyaránt megjelentek (*Darvas–Szikra,* 2017).

Magyarországon csaknem 15 éve hatályos a 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról (Ebktv), amely a társadalmi-gazdasági élet számos területén szabályozza a nemek közötti esélyegyenlőség kérdését. A foglalkoztatás területén belül ez azt jelenti, hogy nők és férfiak számára – sok egyéb védett tulajdonság mellett – egyenlő hozzáférést kell biztosítani a munkához való hozzájutásban, a munkára való felvételben, az alkalmazási feltételekben, a munkabér megállapításában és biztosításában, valamint az előmeneteli rendszerben. A diszkrimináció tilalma külön rögzíti az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elv törvényi normáját, amely a gyakorlatban azonban továbbra sem valósul meg (*Lovász–Cukrowska,* 2014).

Végül fontos megemlíteni a nőket célzó korai nyugdíjba vonulás lehetőségét, a „Nők 40”-et, amely jelentős hatással van az idősebb korosztályba tartozó nők aktivitási rátájára. Közgazdasági elemzések szerint a nyugdíjrendszer 2012-es bevezetése a korábbi bőkezű és rugalmas nyugdíjba vonulási szabályokat felcserélte egy rugalmatlan korhatárrendszerrel, amely ráadásul súlyosan diszkriminatív, ugyanis kizárólag nők vehetik igénybe a 40 év munkaviszony utáni nyugdíjba vonulás lehetőségét. (*Czeglédi és szerzőtársai,* 2016)

Tanulmányunk bevezető fejezetében áttekintettük azokat a legfontosabb szociálpolitikai intézkedéseket és jogi kereteket, amelyek hatással lehettek a nők munkaerőpiaci és tágabb értelemben vett társadalmi szerepvállalására. A következő fejezetekben a nők helyzetét vesszük górcső alá a gazdasági-társadalmi élet legfontosabb területein, végül röviden összefoglaljuk eredményeinket.

2. Munkaerőpiaci trendek és a nemek közötti kereseti rés

Elsőként a nemek eltérő munkaerőpiaci részvételét mutatjuk be a foglalkoztatottsági és a munkanélküliségi ráták alakulására, illetve a munkaerőpiaci szegregáció jelenségére összpontosítva. Előbb nemzetközi összehasonlításban mutatjuk be Magyarország helyzetét, majd a magyarországi trendeket tekintjük át.

---

[1] A gyed extrával lehetővé vált a gyed megtartása mellett akár heti 20 órát is meghaladó munkavállalás a gyerek 1 éves korának betöltése után, a diplomás gyed pedig a felsőfokú szakképzés nappali tagozatos oktatásban részt vevő hallgatók számára jelent munkaviszonyhoz hasonló jogviszonyt.

A Nemi Egyenlőség Európai Intézete (EIGE) adatain keresztül 2005 és 2015 között van lehetőségünk a nemzetközi trendek vizsgálatára (*1. táblázat*).

1. táblázat. A nők foglalkoztatottsága az EU országaiban, 2005–2015 (százalék)

Ország	2005	2010	2012	2015
Svédország	88,7	91,9	93,8	95,4
Dánia	88,5	88,5	88,3	87,2
Finnország	88,2	88,9	89,2	89,2
Észtország	87,2	87,3	87,7	88,6
Portugália	84,4	85,6	84,1	85,4
Litvánia	84,1	86,0	86,8	88,2
Lettország	83,6	86,9	86,9	87,8
Szlovénia	83,5	84,4	83,7	83,5
Egyesült Királyság	80,4	81,1	81,6	83,6
Csehország	79,6	78,9	79,9	81,8
Románia	79,3	78,8	78,5	77,5
Franciaország	79,1	81,1	81,4	82,3
Ciprus	78,5	85,2	83,4	84,7
Szlovákia	78,2	79,0	78,8	80,6
Bulgária	77,9	81,3	82,0	82,7
Európai Unió	77,5	78,1	78,7	79,8
Ausztria	77,0	80,3	80,9	81,4
Németország	75,6	79,0	80,2	81,9
Lengyelország	75,1	77,9	78,3	79,5
Hollandia	75,1	78,5	78,6	79,2
Írország	75,1	77,4	77,3	78,3
Magyarország	*74,8*	*75,8*	*76,9*	*79,6*
Horvátország	74,5	75,0	75,5	78,5
Belgium	72,3	75,7	75,4	77,5
Spanyolország	70,9	77,0	77,5	78,0
Luxemburg	70,2	74,8	77,7	81,3
Görögország	68,0	71,1	69,4	71,0
Olaszország	63,8	64,9	66,7	66,7
Málta	51,4	58,6	63,2	68,9

Megjegyzés: A táblázatban szereplő arányok tartalmazzák a részmunkaidőben történő foglalkoztatottságot is a teljes munkaidővel arányos (full-time-equivalent, FTE) számítással.
Forrás: Az Eurostat számítása az EIGE kérésére http://eige.europa.eu/gender-equality-index/2005/countries-comparison/work/1/table.

A nők foglalkoztatottsági rátája 2015-ben Svédországban (95,4 százalék), Finnországban (89,2 százalék), Észtországban (88,6 százalék) és Litvániában (88,2 százalék) volt a legmagasabb, a legalacsonyabb pedig Olaszországban (66,7 százalék) és Máltán (68,9 százalék). Magyarország ilyen szempontból a középmezőnynek számít (79,6 százalék). Az ezt megelőző 10 évben nagyjából mindegyik ország esetében nőtt (és átlagosan csak kis mértékben) a nők

foglalkoztatottsága. Kiemelhetjük ezek közül Svédországot, ahol az egyébként is magas 2005-ös kiinduló értékhez (88,7 százalék) képest további 7 százalékpontos növekedés történt, valamint Máltát, ahol 2005-ben drasztikusan alacsony (51,4 százalékos) volt a nők foglalkoztatottsága, amit 2015-re sikerült jelentősen növelni. Magyarország esetében nagyjából 5 százalékpontos javulás történt, ami az átlagos 1-2 százalékpontos növekedéshez képest jó eredménynek számít.

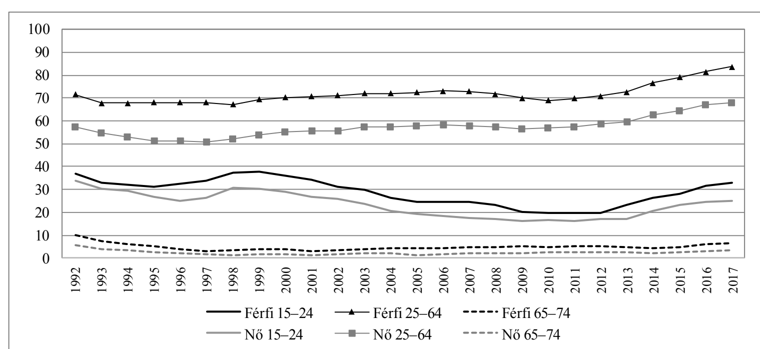
A teljes népesség foglalkoztatottsági rátája az EU–28-ban az EU munkaerő-felmérése (*EU Labour Force Survey, EU–LFS*) szerint 2016-ban 71,1 százalék volt, ami az eddigi legmagasabb értéket jelenti. A World Economic Forum 2016-os Global Gender Gap jelentése alapján a nők és férfiak foglalkoztatottságának különbsége a legtöbb ország esetében csak keveset csökkent, általában mindkét nem foglalkoztatottságának emelkedéséről beszélhetünk, így a különbségek valamelyest állandósultak. Görögországban és Cipruson viszont a férfiak foglalkoztatottsága is csökkent.

Magyarország 2004-ben újonnan csatlakozó EU-tagállamként készítette el az első nemzeti foglalkoztatási akciótervét a 2004–2006-os időszakra vonatkozóan, a Nemzeti lisszaboni akcióprogram keretében. Ezek a célkitűzések kifejezetten alacsonynak számítottak, hiszen alig néhány százalékpontos növekedést vállaltak. A 2006 júniusában hivatalba lépő kormány felülbírálta a korábbi célkitűzéseket, és csupán annyit vállalt, hogy ne csökkenjen a foglalkoztatottság és a gazdasági aktivitás, valamint kifejezetten a nőkre és az idősekre vonatkozóan jelölt ki nemzeti célt. A nemzeti célkitűzésben azt vállalta Magyarország, hogy 2008-ra 51,8, míg 2010-re 53,2 százalékra növekszik a 15–64 éves nők foglalkoztatási rátája a 2006-os 51,1 százalékoshoz képest (*Frey,* 2011).

A hazai foglalkoztatottsági ráta alakulását 1992 óta követhetjük a Központi Statisztikai Hivatal munkaerő-felmérésén keresztül, korcsoportonként és nemekre bontva (*1. ábra*). Ahogy a nemzetközi trendek esetében, itt is azt láthatjuk, hogy a nemi különbségek alig változnak.

Miközben az Európai Unióban nőtt az idősebb (45–64 éves) korosztály foglalkoztatottsági rátája, a fiatal nőké csökkent. Ez természetesen annak is betudható, hogy emelkedett a női részvétel a felsőoktatás nappali képzéseiben. Magyarországon 2015-ben közel 10 százalékkal volt alacsonyabb az 55 évnél idősebb nők foglalkoztatottsága az EU-átlaghoz viszonyítva.

1. ábra. Foglalkoztatási ráta Magyarországon korcsoportok szerint, nemenként, 1992–2017 (százalék)

Megjegyzés: Foglalkoztatott az, aki az adott héten legalább egyórányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, illetve rendelkezett olyan munkahellyel, ahonnan átmenetileg (betegség, szabadság stb. miatt) volt távol. Foglalkoztatási ráta: a foglalkoztatottaknak a megfelelő korcsoportba tartozó népességhez viszonyított aránya.
Forrás: KSH Munkaerő-felmérés, 1992–2017.

Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy az inaktivitás szintje magas Magyarországon a többi uniós országhoz képest, ami a nők hosszúra nyúló gyermekgondozási időszaka és a korkedvezményes nyugdíjba vonulás (Nők 40) diszkriminatív volta is magyaráz.

3. Nemek közötti kereseti rés

A nemek közti kereseti rés (*Gender Pay Gap, GPG)* azt mutatja meg, hogy a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők bruttó átlagkeresete hány százalékkal alacsonyabb, mint a férfiaké (*OH,* 2017). Ez globálisan 30 százalék körül mozog (*WEF,* 2016), az EU-átlag 16,7 százalék, Magyarországon 15,1 százalék (*OH,* 2017). Az OECD által számolt globális nemek közti kereseti rés 2017-ben 16 százalék volt. A Magyarországon mért kereseti rés legfőképpen a következő öt társadalmi jellemzővel magyarázható:

- női vezetők (és ezáltal magas bérszínvonalon élők) alacsony aránya; a nők a férfiakénál magasabb arányú fizetetlen munkavégzése (nők esetében heti 26 óra áll szemben a férfiak által végzett heti 9 óra „láthatatlan" munkával);
- karrierutak gyakoribb megszakítása (gyermekvállalás, idősebb családtagok gondozása) elsősorban a nőket érinti;
- oktatási és munkaerő-piaci szegregáció;

- fizetésmegállapodásban jelenlévő nemek közötti eltérések, melyet csak részben okoz a munkáltatók diszkriminációja, másik részben pedig az, hogy a női jelöltek kevesebbet kérnek az állásinterjúkon, és ritkábban kérnek fizetésemelést, mint férfi kollegáik.

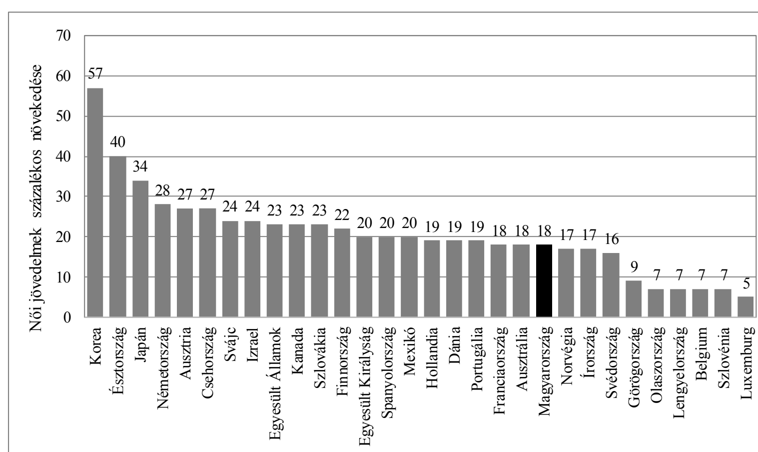
A Világgazdasági Fórumnak (WEF) a nemek közti kereseti résre vonatkozó 2016-os jelentésében Magyarország a béregyenlőséget (azonos munkáért azonos bért) tekintve 144 ország közül a 130. helyen állt. A jelentés szerint a nők jobb gazdasági helyzetét leginkább a kisgyermekek ellátási feladatainak nemek közti megosztása segítheti.

Egy másik európai uniós számítási és összehasonlítási módszer szerint – ez a bruttó óránkénti átlagkereseteket hasonlítja össze – Magyarország helyét az EU–28 országok között a középmezőnyben jelöli meg.

A PwC 2017-es „Women In Work Index" jelentése alapján Új-Zéland (6 százalék), Szlovénia (7 százalék) és Lengyelország (7 százalék) áll a legjobban a bérszakadék megszűntetésében, a legrosszabbul pedig Korea (36 százalék), Japán (26 százalék) és Németország (22 százalék). Az eddigi trend adatok elemzése alapján a jelentés azt prognosztizálja, hogy átlagosan 95 év múlva fog megszűnni a rés, de természetesen minden ország esetében változó ez az időtáv. Várhatóan 20 éven belül megszűnik a nemek közötti bérszakadék Lengyelországban, Luxemburgban, Belgiumban, Írországban és Görögországban, 50 éven belül többek között Csehországban, Ausztriában és Szlovákiában is. Az eddigi trendek alapján Magyarországon 2102 körül számíthatunk a kereseti rés megszűnésére (jóval később tehát, mint a többi visegrádi országban). Ennél később Dániában (2108), Mexikóban (2115), Koreában (2118), Spanyolországban (2230) és Németországban (2297) valósulhat meg a béregyenlőség (*PwC,* 2017). Természetesen a bérszakadék megszűntetésének legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja a bérszínvonal emelése. A PwC 2017-es becslése szerint ehhez átlagosan 23 százalékos bérnövekedésre lenne szükség (*2. ábra*).

A rés megszüntetéséhez szükséges bérnövekedés mértéke természetesen a kereseti rés nagyságával párhuzamosan nő, tehát azokban az országokban, ahol az átlagosnál nagyobb a nemek közötti bérkülönbség, ott a kiigazítás „költségesebb". A szükséges bérnövekedés függ továbbá szektorális különbségektől, illetve az országon belüli általános bérszínvonaltól is, ezért lehetséges az, hogy Korea számára 57 százalékos, Észtország számára pedig 40 százalékos bérnövekedést jelentene a kereseti rés megszüntetése, míg Szlovákia és Luxemburg esetében csupán rendre 5, illetve 7 százalékról van szó. Magyarország esetében 18 százalékos bérköltséggel kell számolni a 2015-ös adatok alapján.

2. ábra. A várható keresetnövekedés a nők körében a bérszakadék megszűntetésével az OECD-országokban, 2015 (százalék)

Megjegyzés: Az elemzésből kihagyták azokat az OECD-országokat, ahol adathiány miatt a teljes elemzés nem végezhető el.
Forrás: *PwC* (2018).

Magyarországon jelentős különbség mutatkozik a teljes és a részmunkaidőben dolgozók nemek közti kereseti különbségei között: 2016-ban a teljes munkaidőben dolgozóké 15,1 százalékos, a részmunkaidőben dolgozóké 10,8 százalékos volt (*Borbély,* 2018), bár valószínűleg ebben az esetben inkább a szektoriális különbségek a jelentősek, hiszen a részmunkaidős foglalkoztatottság nem minden szektorra jellemző. Ágazatok szerinti bontásban vizsgálva a helyzetet, 2016-ra az azt megelőző évekhez képest jelentősen nőtt a nők és a férfiak bére közötti különbség a nők rovására, legfőképpen a pénzügyi, biztosítási szektorban (23,9 százalékról 34,2 százalékra). Az építőiparban viszont csökkent a férfiak hátrányát jelző kereseti rés (–18,7 százalékról –11,5 százalékra) (*Borbély,* 2018).

Különböző életkori csoportokra bontva a legalacsonyabb nemek közötti bérszakadék a 25 évnél fiatalabbakat és a 25–34 éves korosztályt jellemzi. A legnagyobb bérszakadék pedig a 35–44 év közötti korosztályt, illetve a 65 év feletti korosztályt érinti. Időbeli trendek tekintetében inkább ingadozásról beszélhetünk, mint egyértelmű irányú tendenciákról. Az mindenesetre látszik, hogy a 2014-ben a legfiatalabb korosztály körében egy kiugróan magas értéket mérhettünk, azután pedig drasztikusan csökkent a kereseti rés, a 45–54 éves és az 55–64 évesek körében pedig folyamatosan csökkent. 2015 és 2016

között kezdett el felfele kúszni a fiatal korosztályokat jellemző bérszakadék. Tovább romlott a 35–44 évesek és a 65 év felettiek nők helyzete is (*2.táblázat*).

2. táblázat. A nők és férfiak közötti kiigazítatlan kereseti rés (GPG) Magyarországon, életkor szerint, 2007–2016 (százalék)

Korosztály	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
25 év alatt	0,1	0,5	–0,6	–1,1	4,1	4,5	2,8	8,2	3,3	3,7
25–34 év	11,2	10,2	8,9	8,1	8,9	12,6	9,6	10,2	9,1	10,5
35–44 év	22,4	24,3	23,0	22,9	23,2	25,0	21,3	19,9	19,2	19,7
45–54 év	17,9	19,5	20,4	21,4	21,4	23,6	23,8	17,6	16,2	15,8
55–64 év	18,0	18,0	17,5	19,7	18,4	17,8	19,1	11,0	9,4	7,7
65 év felett	12,3	20,6	20,5	19,9	21,0	20,6	21,4	18,8	19,2	22,3

Megjegyzés: A kiigazítatlanság azt jelenti, hogy a mutató kiszámításánál nem vesznek figyelembe olyan, a bérkülönbséget befolyásoló tényezőket, mint például a képzettség, a munkaerőpiaci tapasztalat, a munkaidő hossza, a munka jellege.
Forrás: KSH adatok alapján saját számítás.

2007 és 2016 között a köz- és a magántulajdonban lévő szervezetek dolgozóit jellemző kereseti rés tekintetében változatos kép rajzolódik ki. Míg 2008-ban nem találunk különbséget a két érték között, addig 2009-től 2013-ig szinte folyamatosan nőtt a két nem közötti bérkülönbség, jellemzően úgy, hogy a közszférában dolgozók körében mérhetünk egyre magasabb értéket. 2014-ben egy kifejezetten kiugró adatot találunk, de 2016-ra már megfordul a korábbi tendencia: a közszférát jellemző rés 11,8 százalékra esett vissza, miközben a versenyszféráé 15 százalékra nőtt (*3. táblázat*).

3. táblázat. Nők és férfiak között kiigazítatlan kereseti rés közszférában és versenyszférában, 2007–2016 (százalék)

Év	Közszféra	Versenyszféra
2007	15,9	17,1
2008	17,5	17,2
2009	17,9	15,8
2010	20,0	16,2
2011	20,5	15,3
2012	24,4	16,3
2013	22,4	15,0
2014	11,0	15,6
2015	13,5	13,4
2016	11,8	15,0

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás.

A nemek közti kereseti réshez hasonló mutató a nemek közötti nyugdíjrés (*Gender Gap In Pension GGP*). Ez a bérkülönbségeknél sokkal nagyobb mértékű, átlagosan 40 százalékos az EU–28 országok körében. A nyugdíjszakadék férfiak és nők között leginkább azért ilyen jelentős, mert a fizetések közötti különbségeket tovább duzzasztja a munkában eltöltött idő okozta differencia.

4. Oktatás, felsőoktatás

A munkaerőpiaci különbségek vizsgálatakor nélkülözhetetlen az oktatási és képzettségi lehetőségeket is górcső alá venni mindkét nem esetében. Már a korai iskolaelhagyók arányában is megmutatkozik a nők eltérő pozíciója. A korai iskolaelhagyók aránya azt mutatja, hogy a 18–24 éves korosztály mekkora hányada rendelkezik középfokú vagy annál alacsonyabb fokú végzettséggel, úgy, hogy a kérdezést megelőző négy hétben nem vett részt semmilyen képzésben. Az iskolát korán elhagyók európai uniós átlaga 10,7 százalék (*4. táblázat*).

A legkisebb az iskolaelhagyás mértéke Horvátországban (2,8 százalék), Litvániában (4,8 százalék), Lengyelországban (5,2 százalék) és Luxemburgban (5,5 százalék), míg Málta (19,6 százalék), Spanyolország (19 százalék) és Románia (18,5 százalék) esetében a legmagasabb. Szintén az európai uniós átlag alapján van különbség férfiak és nők között a korai iskolaelhagyók arányát tekintve: a férfiak körében ez az arány valamivel magasabb az átlagosnál, a nőknél pedig alacsonyabb, és ez a tendenciaszint minden vizsgált ország esetében megfigyelhető. Kivétel ez alól Csehország, Románia és Szlovákia, ahol nem tapasztalhatunk nemi szempontból különbséget. Az átlagosnál jóval nagyobb a különbség például Cipruson, Hollandiában és Portugáliában.

Fontos mutató továbbá a felsőfokú végzettséget szerzők nemek szerinti aránya is (*5. táblázat*). Az európai uniós átlaghoz hasonlóan Magyarországra is igaz az, hogy a nők körében magasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya: az európai uniós átlagban a teljes 30–34 éves népesség 39 százaléka, míg a férfiak 34 százaléka, a nők 44 százaléka rendelkezik diplomával. Magyarországon 33 százalék, a nők körében pedig majdnem 40 százalék a felsőfokú végzettségűek aránya. Ez a különbség a legtöbb ország esetében is hasonlóképpen alakul, de kivétel ez alól Németország és Luxemburg, ahol a nemek között szinte nem tapasztalható különbség.

4. táblázat. Korai iskolaelhagyók aránya nemenként, 2016 (százalék)

Ország	Összes	Férfi	Nő
Európai Unió	10,7	12,2	9,2
Ausztria	7,7	7,7	6,0
Belgium	8,8	10,2	7,4
Bulgária	13,8	13,7	13,9
Ciprus	7,7	11,4	4,3
Csehország	6,6	6,6	6,6
Dánia	7,2	8,5	5,9
Egyesült Királyság	11,2	12,8	9,5
Észtország	10,9	14,3	7,4
Finnország	7,9	9,0	6,9
Franciaország	8,8	10,1	7,5
Görögország	6,2	7,1	5,3
Hollandia	8,0	10,1	5,8
Horvátország	2,8	3,5	2,0
Írország	6,3	7,8	4,6
Lengyelország	5,2	6,4	3,9
Lettország	10,0	13,7	6,2
Litvánia	4,8	6,0	3,6
Luxemburg	5,5	6,8	4,2
Magyarország	*12,4*	*12,9*	*11,8*
Málta	19,6	23,1	15,8
Németország	10,2	10,9	9,4
Olaszország	13,8	16,1	11,3
Portugália	14,0	17,4	10,5
Románia	18,5	18,4	18,7
Spanyolország	19,0	22,7	15,1
Svédország	7,4	8,2	6,4
Szlovákia	7,4	7,6	7,2
Szlovénia	4,9	6,7	3,1

Megjegyzés: A korai iskolaelhagyók aránya azt mutatja, hogy a 18–24 éves korosztály mekkora hányada rendelkezik középfokú végzettséggel vagy annál alacsonyabbal (érettségi vagy szakma) úgy, hogy a kérdezést megelőző négy hétben nem vett részt semmilyen képzésben.

Forrás: Eurostat, EU Labour Force Survey adatok alapján saját számítás.

5. táblázat. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 30–34 évesek körében, nemenként, 2016 (százalék)

Ország	Összesen	Nő	Férfi
Európai Unió	39,1	43,9	34,4
Ausztria	40,1	42,0	38,3
Belgium	45,6	50,7	40,4
Bulgária	33,8	41,0	27,2
Ciprus	53,4	62,1	43,7
Csehország	32,8	38,7	27,2
Dánia	47,7	54,6	41,0
Egyesült Királyság	48,1	50,3	45,9
Észtország	45,4	52,4	38,8
Finnország	46,1	54,4	38,4
Franciaország	43,6	48,8	38,1
Görögország	43,7	48,8	36,2
Hollandia	45,7	49,7	41,7
Horvátország	29,5	36,7	22,4
Írország	53,9	58,5	46,6
Lengyelország	44,6	53,9	35,6
Lettország	42,8	56,1	30,1
Litvánia	58,7	68,8	48,1
Luxemburg	54,6	56,5	52,7
Magyarország	*33,0*	*39,6*	*26,4*
Málta	29,8	32,4	27,4
Németország	33,2	33,0	33,4
Olaszország	26,2	32,5	19,9
Portugália	34,6	41,6	27,3
Románia	25,6	27,4	23,9
Spanyolország	40,1	46,6	33,5
Svédország	51,0	59,2	43,4
Szlovákia	31,5	39,4	24,0
Szlovénia	44,2	55,3	33,6

Forrás: Eurostat, EU Labour Force Survey adatok alapján saját számítás.

Habár a nők körében magasabb a felsőfokon képzettek aránya, úgy tűnik, hogy diplomát szerezni a nőknek kevésbé éri meg, mint a férfiaknak. Az OECD-országok átlaga azt mutatja, hogy a nők csak a férfiak keresetnövekedésének kétharmadára számíthatnak abban az esetben, ha felsőfokú végzettséget szereznek. A különbség Magyarország esetében kiugróan magas (*6. táblázat*).

6. táblázat. Várható nettó keresetnövekedés felsőfokú végzettség esetén (a középfokúhoz viszonyítva) férfiak és nők esetében, 2013 (ezer dollár)

	Férfi	Nő
Chile	492 700	273 800
Egyesült Államok	468 200	272 700
Írország	405 100	297 900
Magyarország	*381 800*	*170 700*
Luxemburg	374 500	327 900
Lengyelország	367 600	230 100
Csehország	307 700	159 300
Franciaország	305 900	152 600
Izrael	295 400	171 500
Németország	284 000	137 300
Ausztria	269 100	126 500
Szlovénia	266 800	209 200
OECD-átlag	252 100	167 400
EU22-átlag	251 400	167 300
Portugália	241 600	211 800
Japán	239 900	28 200
Kanada	239 300	181 700
Törökország	232 100	191 300
Olaszország	200 400	108 000
Korea	219 900	202 300
Ausztrália1	196 000	151 300
Finnország	165 100	126 100
Új-Zéland	162 800	145 400
Norvégia	160 500	149 700
Szlovákia	160 000	64 200
Dánia	159 000	77 200
Spanyolország	152 600	195 300
Hollandia	146 300	137 700
Észtország	89 300	116 500

Forrás: OECD (2017) alapján saját szerkesztés.

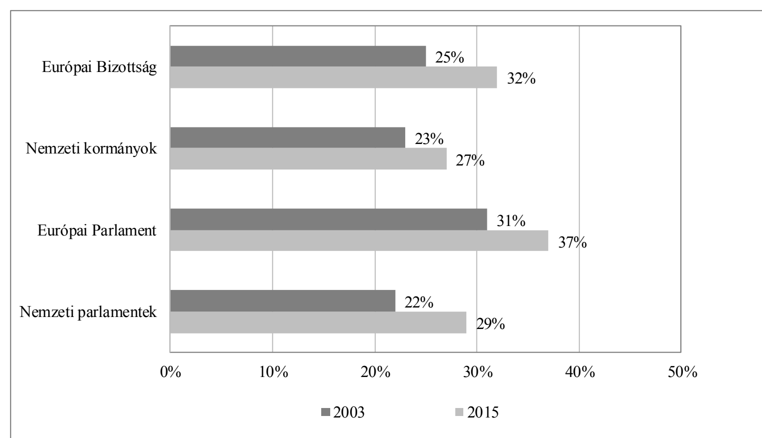
5. Politikai élet – a pozíciók egyenlőtlen birtoklása

A *WEF* (2017) Global Gender Gap című jelentés szerint Magyarország helyezése a politikai pozíciók nemek közötti egyenlő birtoklásának nemzetközi sorrendjében az elmúlt egy évtizedben jelentősen visszaesett: míg 2006-ban Magyarország a 82. helyen állt, addig 2017-re a 138. helyre csúszott vissza, a

világ 144 különböző fejlettségi fokán álló ország körében. Az összesített listán, mely négy területet foglal magában – gazdasági részvétel és kilátások, oktatási helyzet, egészségügy és politikai részvétel – Magyarország a 2006-os 55. helyről a 103. helyre csúszott vissza. (Hozzá kell tenni azonban, hogy 2006-ban összesen 114, míg 2017-ben 144 országot vizsgáltak.)

Az Nemi Egyenlőség Európai Intézete (EIGE) rendszeresen monitorozza az EU intézményeinek nemek szerinti összetételét. Bármelyik szintjét nézzük a döntéshozatalnak – Európai Bizottság, Európai Parlament, nemzeti parlamentek, nemzeti kormányok –, egyharmad körül találjuk a nők arányát. Összevetve azonban a döntéshozatal tagállami és európai uniós szintjét, valamivel kiegyenlítettebb a nők reprezentációja az európai uniós intézményekben (*3. ábra*).

3. ábra. A nők aránya a politikai döntéshozatalban, 2003-ban és 2015-ben (százalék)

Forrás: *EIGE* (2017) alapján saját szerkesztés.

Idősorosan elemezve az adatokat, mindegyik színtéren nőtt a nők reprezentációja, hozzá kell tenni azonban, hogy az összehasonlítás nem teljesen korrekt, mivel 2003-ban az Európai Unió 15 tagállamának adatait, addig 2015-ben 28 tagállam adatait összesítették.

A magyar kormányzati elit nemek szerinti megoszlását a rendszerváltás óta eltelt csaknem 30 éves időszakra tekintjük át *Ványi* (2013) és saját számításaink alapján. Összegezve a miniszterelnökök, miniszterek, politikai és közigazgatási államtitkárok számát, azt látjuk, hogy az 1990–2018 közötti

időszakban a teljes kormányzati elit nagyjából 10 százaléka volt nő. A legalacsonyabb arányt a Boross-kormány idején (1993–1994: a kormánytagok 6 százaléka volt nő), a legmagasabb arányt pedig a második Gyurcsány-kormány, illetve a jelenlegi negyedik Orbán-kormány idején találtunk (2006–2009 között és 2018-ban egyaránt a kormánytagok 14 százaléka volt nő). (*Forrás*: Wikipédia-oldalak.)

A legutóbbi három kormányzati ciklust elemezve, azt látjuk, hogy a második Orbán-kormány (2010–2014 között) 16 minisztere között egy nő volt, a harmadik Orbán-kormánynak (2014–2018 között) kizárólag férfi miniszterei voltak, míg a negyedik Orbán-kormányba (2018–) ismét bekerült egy női miniszter a 12 férfi miniszter mellé. Az államtitkárok között valamivel kiegyenlítettebb a helyzet: A második Orbán-kormányban 6, a harmadikban 9 és a jelenlegi, negyedik Orbán-kormányban 10 nő töltött be államtitkári pozíciót, ezzel (rendre) 10, 11 illetve 14 százalékra növelve a nők kormányon belüli reprezentativitását. (Forrás: Wikipédia-oldalak alapján saját számítás.)

Arról, hogy mit gondol minderről a közvélemény, különböző forrásokból vannak adataink. Egyrészt a Tárki 2010-es Omnibusz-felvétele rákérdezett a társadalmi élet különböző területein bevezetett kvótával való egyetértésre, [2] másrészt egy frissen publikált Nőügyek 2018 című kutatás zárótanulmányából (*Gregor–Kováts,* 2018). A női kvóta bevezetésével nagyjából minden második válaszadó (53 százaléka) értett egyet, és nem mutatkozott érdemi különbség a kérdés megítélésében nemek szerint: míg a nők: 56, addig a férfiak: 51 százaléka értett egyet a nők társadalmi részvételét segítő kvóta bevezetésével (Tárki 2010-es Omnibusz-felvétele alapján saját számítás). A 2017 decemberében egy ezerfős – a magyar társadalmat nem, korcsoport, lakóhely és iskolai végzettség szempontjából reprezentáló – mintán végzett kutatás legmeglepőbb tanulsága, hogy a spontán említett problémák mindösszesze 2 százaléka volt a nők társadalmi helyzetéhez kapcsolható, aminek legvalószínűbb oka, hogy a magyar nők életét megnehezítő problémák zöme a megélhetéssel, a munkahelyi problémákkal vagy a munkanélküliséggel függ össze. A nők életet érintő négy legkomolyabb problémacsoport (a kutatók által előre definiált problémák közül) a következők voltak: 1. egyedülálló szülőség, 2. tartósan beteg gyermek nevelése, 3. a gyermekneveléshez kapcsolódó anyagi kiadások, és a 4. a megoldásként hangoztatott részmunkaidő alacsony bérezése volt.

[2] „Ön egyetértene-e azzal, hogy a nők politikai, gazdasági és tudományos részvételét politikai eszközökkel segítsék elő (például kvótával, amely előírná milyen legyen a nemek közötti arány)?"

6. Kultúra és média – „Nők nézik, és férfiak csinálják”?

Végül a kultúra és a média világát tekintjük át, amely fontos tükre a társadalmi életnek, ugyanis hűen leképezi azokat a különbségeket, amelyeket az eddigiekben bemutatott területeken találtunk.

Közhelynek számít a filmiparra vonatkozó állítás, miszerint „a nők nézik, és a férfiak csinálják”. Az Európai Parlament 2018-as kutatása szerint 2010 és 2013 között bemutatott legnépszerűbb amerikai, francia, német és angol gyártású filmek szereplői között nagyjából egyharmad arányban (angol filmek: 38 százalék, német: 35 százalék, francia: 29 százalék, amerikai: 29 százalék) láthattunk női szereplőket, és a nők a férfi társaiknál sokkal gyakrabban bukkannak fel hiányos öltözetben vagy meztelenül (*McCracken és szerzőtársai,* 2018).

Az EU-ban dolgozó újságírói és kommunikációs végzettséggel rendelkezők 70 százaléka volt nő 2017-ben, azonban a médiában vezető pozícióban dolgozók csupán 30 százaléka. A hírműsorok riportereinek és bemondóinak 37 százaléka, a kommentátoroknak, illetve szakértőknek pedig csak 18 százaléka nő (*McCracken és szerzőtársai,* 2018).

A Global Media Monitoring Project legfrissebb (*GMMP,* 2015) jelentése alapján, mind az öt földrészen található, összesen 114 országra vonatkozóan részletes képet kapunk az újságokban, televíziós és rádiós hírműsorokban és a hírolvasók között szereplő női jelenlétről. A Magyarországot is tartalmazó jelentés szerint a magyar hírműsorok szereplőinek mindössze 21, riportereinek 41 százaléka volt nő 2015-ben. A televíziós műsorvezetők 36, míg a rádiós hírolvasók 45 százalék volt nő, ami európai viszonylatban nem rossz arány, bár Ausztriában és Észtországban kiegyenlítettebb a nemek közötti szereplési arány. A jelentés egyik fontos következtetése, hogy 2010 óta nem javult a nők reprezentációja a különböző médiafelületeken: az összes (televíziós rádiós és sajtó), hírekben szereplő személy egynegyede volt nő 2010-ben és 2015-ben is. Fontos adalék továbbá, hogy ez a nemek közötti rés a legnagyobb a politikával kapcsolatos hírek esetében (16 százalék), mely jelentős alulreprezentáltság jól tükrözi a nők általában alacsony részvételét a politikai életben.

A Nemi Egyenlőség Európai Intézetének (*EIGE*) 2017-es adataiból megtudhatjuk, hogy a nemzetközi filmiparban dolgozó nőknek mindössze 23 százaléka érzi úgy, hogy a férfiakéval azonos lehetőséget kap. A női interjúalanyok többsége leginkább a két nem közötti bér különbségre és a szexista munkakultúrára panaszkodott (*EIGE,* 2017)

Az Elle magazin Magyarországgal foglalkozó tematikus összeállításából megtudhatjuk, hogy bár növekvő számban dolgoznak nők a hazai színházi és

filmes világban (dramaturgként, gyártásvezetőként, producerként, operatőrként), a színházi és filmrendezők között csak elvétve találunk nőket, és akik nőként mégis bekerülnek a rendezői székbe, többnyire tévésorozatok, dokumentumfilmek vagy mikro- és kis költségvetésű filmek rendezői lesznek. Az Elle kutatása szerint a 346 bejegyzett magyar színházi rendező közül mindössze 6 női rendező dolgozik (*Elle,* 2018). A budapesti színházak közül öszszesen kettő társulatnak van női vezetője, igaz mindkét színház (Radnóti Színház és Vígszínház) a legtekintélyesebb fővárosi színházak között szerepel. A színházi és filmes világban dolgozó és az *Elle* (2018) által megkérdezett interjúalanyok szerint a színészet mellett egyedül a jelmeztervezés számít kifejezetten női szakmának (szemben a látványtervezéssel, amelyet férfidominancia jellemez).

7. Összegzés

Cikkünk központi témája a nők és férfiak részvételének vizsgálata a társadalmi-gazdasági élet különböző terepein. A nők munkaerőpiaci részvétele szempontjából releváns magyarországi szakpolitikai döntések áttekintése alapján elmondhatjuk, hogy az elmúlt 25 év legfontosabb változása a kisgyermekes szülők foglalkoztatottságának szempontjából, hogy míg a gyes mellett már 1990-ben is lehetett részmunkaidőben dolgozni, jelenleg mind a gyes, mind a gyed esetében a gyermek 6 hónapos kora után lehetővé vált a munkavállalás, és hogy az ellátásokat jelenleg mindkét szülő, illetve a gyes esetében a nagyszülő is igénybe veheti.

Az 2014/124/EU európai uniós ajánlás (*EB,* 2014) tanácsokkal látta el a tagállamok kormányait az egyenlő bérezés alapelvének jobb végrehajtása érdekében. A bérek átláthatóságának megvalósításáért az Országgyűlési Hivatal összefoglalója (*OH,* 2017) a közelmúltban azt javasolta, hogy:

- a legalább ötven főt foglalkoztató vállalkozások rendszeresen tájékoztassák a munkavállalókat és a szociális partnereket az átlagos javadalmazásról;
- a legalább 250 főt foglalkoztató vállalkozásoknál és szervezeteknél nemzeti szinten végezzenek bérauditot, ami kiterjed a foglalkoztatott nők és férfiak arányának és az alkalmazott munkakör-értékelési és -besorolási rendszernek az elemzésére, a díjazásra, és annak nemi alapú különbségeire vonatkozó információkra;
- a tagállamok évente biztosítsanak statisztikai adatokat a nők és férfiak közötti bérszakadékról gazdasági ágazat, életkor, munkaidő, tulajdonforma szerint.

Adatelemzésünk rámutatott, hogy annak ellenére, hogy Magyarországon csaknem 15 éve hatályos az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvény, jelentős nemi különbségek mutatkoznak a bérezésben. A felsőfokú végzettség megszerzésével a nők jövedelme kevesebb mint kétharmadával emelkedik meg a férfiakéhoz képest. Rámutattunk továbbá, hogy ettől függetlenül Magyarországon jelentősen magasabb a 30 éves korukig diplomát szerzettek aránya a nők körében, mint a férfiakéban. Bár a nők munkaerőpiaci foglalkoztatottsága más országokhoz viszonylva a középmezőnybe sorolható, a nemek közötti kereseti rés nagyon jelentős: Magyarország 144 ország közül a 130. helyen áll. Az eddigi trendek alapján pedig csupán 2102-ben számíthatunk arra, hogy teljesül az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elve.

IRODALOM

Borbély Szilvia (2018): Magyarország: a nők és férfiak bére közötti szakadék. Kézirat, https://berbarometer.hu/main/munkaber/a-nok-es-a-ferfiak-kozotti-berszakadek/GPG_2018_Borbely_Szilvia.pdf.

Czeglédi Tibor–Simonovits András–Szabó Endre–Tir Melinda (2016): Nyugdíjba vonulási szabályok Magyarországon – nyertesek és vesztesek Közgazdasági Szemle, 63. évf. 12. sz.1261–1288. o.

Darvas Ágnes–Szikra Dorottya, (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. Megjelent: Ferge Zsuzsa (szerk.): Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015). Osiris, Budapest.

EB (2014): A Bizottság ajánlása a férfiak és nők egyenlő díjazása elvének az átláthatóság révén történő megerősítéséről. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, március 7. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex%3A32014H0124.

EIGE (2017): A nemek közötti egyenlőség a politikai döntéshozatalban. A Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézete, http://eige.europa.eu/rdc/eige-publications/gender-equality-political-decision-making.

Elle (2018): Több nőt a film és színház világába! Elle Magyarország, 18. évf. 4. sz. 96–112. o.

Frey Mária (2011): Nők és férfiak a munkaerőpiacon, különös tekintettel a válságkezelés hatásaira. Megjelent: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2011. Tárki, Budapest.

GMMP (2015): Who makes the news? Global Media Monitoring Project, 2015. WACC, http://cdn.agilitycms.com/who-makes-the-news/Imported/reports_2015/global/gmmp_global_report_en.pdf

Gregor Anikó–Kováts Eszter (2018): Nőügyek 2018. Társadalmi Problémák és megoldási stratégiák. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest, http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf.

Lovász Anna–Cukrowska, E. (2014): Are children driving the gender wage gap? Comparative evidence from Poland and Hungary. MTA KRTK KTI, Budapest, BWP, 4. sz.

McCracken, K.–FitzSimons, A.–Priest, S.–Girstmair, S.–Murphy, B. (2018): Gender Equality in the Media Sector. Women's Rights & Gender Equality. Study for the FEMM Committee, Európai Parlament, Brüsszel,

http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/596839/IPOL_STU%282018%29596839_EN.pdf.
OECD (2017): Education at a Glance. OECD iLibrary, https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2017_eag-2017-en.
OH (2017): Nők a munkaerőpiacon. Infojegyzet, 10. sz. március 3. Országgyűlési Hivatal http://www.parlament.hu/documents/10181/1202209/Infojegyzet_2017_10_nok_a_munkaeropiacon.pdf/91c7128a-ad5e-45e4-b50a-59e7de659c3d.
PwC (2017): Women InWork Index. Closing the gender pay gap. PricewaterhouseCoopers, február, https://www.pwc.at/de/publikationen/verschiedenes/women-in-work2017.pdf.
PwC (2018): Women in Work Index, 2018. What's driving the gender pay gap and what gains can be made from closing it? PricewaterhouseCoopers, https://www.pwc.co.uk/services/economics-policy/insights/women-in-work-index.html
Térport (2006): Felülvizsgált Nemzeti Lisszaboni Akcióprogram a növekedésért és a foglalkoztatásért. http://www.terport.hu/teruletfejlesztes/orszagos-szint/fejlesztesi-dokumentumok/felulvizsgalt-nemzeti-lisszaboni-akcioprog.
Ványi Éva (2013): Amagyar kormányzati elit 1990 és 2010 között. A kormányzati karrierút vizsgálata. PhD-értekezés (BCE), Politikatudományi Intézet, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/721/1/Vanyi_Eva.pdf.
WEF (2016): Global Gender Gap Report. World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/GGGR16/WEF_Global_Gender_Gap_Report_2016.pdf.
WEF (2017): Global Gender Gap Report. World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf.

Felhasznált adatforrások

European Institute for Gender Equality: http://eurogender.eige.europa.eu.
The international network on leave policies and research. Annual reviews, http://www.leavenetwork.org/archive_2005_2009/annual_reviews/?S=kontrast%3Ftx_ttnews%5Btt_news%5D%3D2487.
2017 Career Tracking Survey of Doctorate Holders. Project Report. European Science Foundation (ESF) Career Tracking Project Team. http://www.esf.org/fileadmin/user_upload/esf/F-FINAL-Career_Tracking_Survey_2017__Project_Report.pdf.

Wikipédia-oldalak az Orbán-kormányok összetételéről:

https://hu.wikipedia.org/wiki/M%C3%A1sodik_Orb%C3%A1n-korm%C3%A1ny
https://hu.wikipedia.org/wiki/Harmadik_Orb%C3%A1n-korm%C3%A1ny
https://hu.wikipedia.org/wiki/Negyedik_Orb%C3%A1n-korm%C3%A1ny
https://hu.wikipedia.org/wiki/A_negyedik_Orb%C3%A1n-korm%C3%A1ny_%C3%A1llamtitk%C3%A1rainak_list%C3%A1ja

Fiatalok helyzete az EU-országokban a gazdasági válság idején és azt követően

Medgyesi Márton

1. Bevezetés

A fiatalokat az átlagosál nagyobb mértékben érintette a 2008–2009-es időszakban az Európai Unió gazdaságait sújtó recesszió, és ennek a korcsoportnak az azt követő gazdasági stagnálás hosszadalmas időszakában is nehézségekkel kellett szembenéznie (*Eurofound,* 2012, *O'Reilly, és szerzőtársai,* 2015). A gazdasági válság és az azt követő időszak munkaerőpiaci nehézségei súlyos következményekkel jártak a fiatal népesség számára. Nőtt a fiatalok körében a szegények aránya, és nőtt a fiatalabb és idősebb felnőttek közötti jövedelmi egyenlőtlenség. A gazdasági válságjelenségek ugyanakkor az évtized közepén már enyhültek, és az EU legtöbb tagországának gazdasága újra növekedésnek indult, a munkanélküliség pedig csökkenni kezdett. Ennek a fejezetnek a célja, hogy röviden bemutassa a fiatalok munkaerőpiaci és jövedelmi helyzetének alakulását az EU különböző országaiban a gazdasági válság óta eltelt időszakban.

A recessziónak a fiatalok munkaerőpiaci esélyeire és jövedelmi helyzetére gyakorolt hatása ugyanakkor nemcsak országok között mutatott eltéréseket, hanem társadalmi csoportok között is. A családi háttér meghatározza, hogy mennyire sebezhetők a fiatalok a gazdasági válság időszakában, valamint azt is, hogy hogyan tudnak megbirkózni a recesszió következményeivel. A családok anyagi, kulturális és kapcsolati tőke átadásával befolyásolják gyermekeik életesélyeit. A kevés erőforrást öröklő fiatalok nagyobb valószínűséggel lépnek be a munkaerőpiacra alacsony iskolai végzettséggel, alacsony szintű készségekkel, és nagyobb a valószínűsége, hogy a sikerhez szükséges információval és kapcsolatokkal sem rendelkeznek. Számukra a hosszú távú munkanélküliség fenyegetése részben az előző generációtól kapott örökség részét képezi. Emellett a család szerepet játszhat a válság káros következményeinek enyhítésében is, amikor anyagi és/vagy nem anyagi transzferek révén segítik a szülők a bajba jutott gyermekeket.

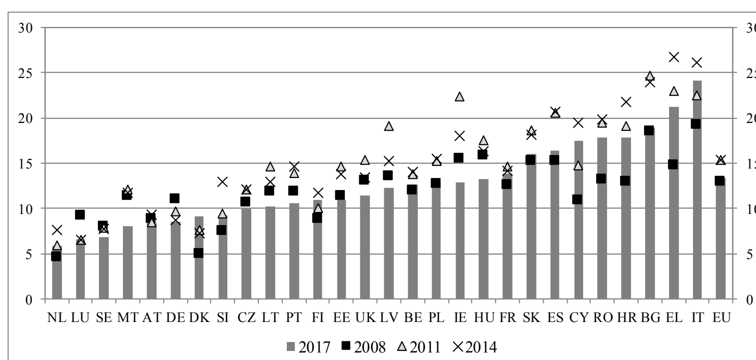
Mindezek miatt a fejezetben kitérünk a fiatalok körében a gazdasági válsággal való megbirkózás lehetőségeinek egyenlőtlenségeire is, bemutatva a szülői háttérnek az iskolázottságra és a munkaerőpiaci kimenetekre gyakorolt hatását. Esősorban a 15–24, illetve a 15–29 éves korosztályt vizsgáljuk. Ez a korcsoport magában foglalja az iskolai végzettség megszerzését és a munkaerőpiaci pályafutás kezdetét. Ugyanakkor bizonyos esetekben a korcsoport felső határát 34 éves korig kitoljuk, mivel a hosszabb iskolai pályafutás és a fiatalok munkaerőpiaci integrációjának nehézségei a harmincas éveik elején levők helyzetét is megnehezíti.

2. Fiatalok munkaerőpiaci helyzetének változása

2.1. NEET és munkanélküliség

A fiatalok munkaerőpiaci helyzetével kapcsolatos leggyakrabban használt mutatók egyike azok százalékos arányát mutatja meg, akik sem foglalkoztatásban, illetve sem oktatásban vagy képzésben nem vesznek részt (*Not in education and employment, NEET*). E mutató értéke a válság idején a legtöbb EU-tagállamban nőtt a 15 és 29 év közötti korosztályban (*1. ábra*). A legnagyobb mértékű növekedést 2008 és 2014 között Görögországban (15 százalékról 27 százalékra) és Cipruson (11 százalékról 20 százalékra) regisztrálták, de ezenkívül Spanyolország, Olaszország és a délkelet-európai uniós tagállamok (Bulgária, Románia, Horvátország) esetében is jelentősen nőtt a sem foglalkoztatásban, sem oktatásban részt nem vevők aránya. Csak néhány tagország volt – Luxemburg, Németország, Ausztria, Svédország és Málta –, ahol ez a mutató 2008 és 2014 között nem nőtt. Írországban vagy Lettországban a válság idején (2008 és 2011 között) tapasztalható növekedést a következő időszakban (2011 és 2014 között) már csökkenés követte. 2014 és 2017 között ugyanakkor szinte minden országban csökkent a sem foglalkoztatásban, sem képzésben részt nem vevő fiatalok aránya. Az utóbbi évek kedvező fejleményei ellenére azonban számos országban, így Olaszország, Görögország, Horvátország, Románia, Ciprus mellett Finnországban és Dániában is a gazdasági válság előtti értéknél magasabb szinten áll 2017-ben a sem foglalkoztatásban, sem oktatásban nem részt vevő fiatalok aránya.

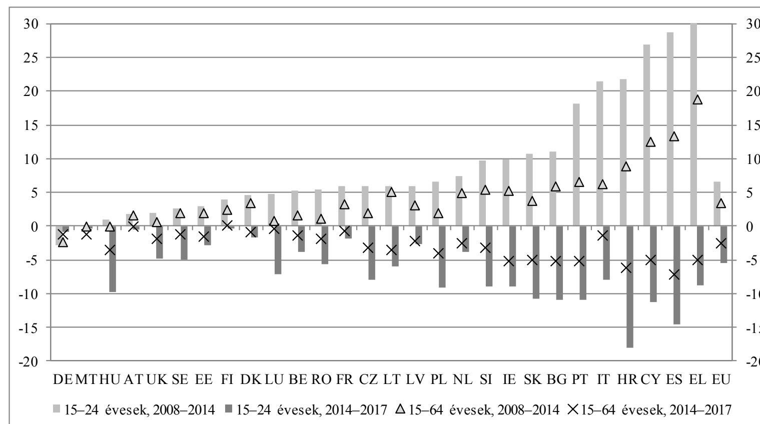
1. ábra. A nem foglalkoztatott és oktatásban, képzésben részt nem vevő fiatalok aránya (15–29 éves népesség, százalék)

Rövidítések: AT: Ausztria, BE: Belgium, BG: Bulgária, CY: Ciprus, CZ: Cseh Köztársaság, DE: Németország, DK: Dánia, EE: Észtország, EL: Görögország, ES: Spanyolország, FI: Finnország, FR: Franciaország, HR: Horvátország, HU: Magyarország, IE: Írország, IT: Olaszország, LT: Litvánia, LU: Luxemburg, LV: Lettország, MT: Málta, NL: Hollandia, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, SE: Svédország, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia.
Forrás: Eurostat-adatbázis, edat_lfse_20.

A társadalmi kirekesztés által különösen érintett fiatalok egyik csoportját a munkanélküliek jelentik. A gazdasági válság az EU-ban a fiatalok munkanélküliségének növekedését eredményezte. A 2008 és 2011 közötti időszakban leginkább azokban az országokban nőtt a fiatalkori munkanélküliség, amelyeket a legjobban sújtott a recesszió, mint például Görögország, Spanyolország, Lettország, Litvánia és Írország. Ezekben az országokban az összes aktív korú (15–64 évesek) körében a munkanélküliségi ráta 8–10 százalékponttal emelkedett, míg a 15–24 évesek körében ennél is nagyobb mértékben nőtt (15 ponttal Írországban és 23 ponttal Görögországban). A fiatalok munkanélküliségi rátájának növekedése emellett azokat az országokat is érintette, ahol összességében kisebb mértékű volt a munkanélküliség növekedése. A 2011 és 2014 közötti időszakban a munkanélküliségi ráta és a fiatalok munkanélkülisége tovább nőtt a dél-európai országokban. Ezzel szemben a balti államokban, Írországban, az Egyesült Királyságban és Magyarországon ebben az időszakban már visszaesett a munkanélküliség, és csökkent a fiatalok között is az állástalanok aránya. A 2008 és 2014 közötti időszakot összességében növekvő munkanélküliség jellemezte szinte minden EU-tagországban, és az is általánosan jellemző, hogy a fiatalok munkanélküliségi rátájának emelkedése az átlagosnál nagyobb mértékű volt (*2. ábra*).

2. ábra. A munkanélküliségi ráta változása 2008 és 2017 között (százalékpontos változás)

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: Eurostat-adatbázis, lfsa_urgaed tábla.

Az elmúlt néhány évben ezzel szemben a munkanélküliség ráták csökkenését látjuk az EU-tagországok nagy részében. A csökkenés Horvátországban és Spanyolországban volt a legnagyobb mértékű, tehát olyan országokban, amelyekben a megelőző időszakban nagymértékben nőtt a munkanélküliség. A fiatalok esetében jellemzően az átlagosnál nagyobb volt a munkanélküliségi ráta csökkenése ebben az időszakban, tehát megállapítható, nemcsak a gazdasági recesszió, hanem a fellendülés is nagyobb mértékben érintette ezt a korcsoportot.

Az *Eurofound* (2012) tanulmánya megállapítja, hogy a munkanélkülieken kívül vannak más csoportjai is a fiataloknak, akiket nagymértékben fenyeget a társadalmi kirekesztés. Ide tartoznak azok, akik egyéb kötelezettség (például gyermeknevelés) vagy munkaképtelenség miatt nem vesznek részt foglalkoztatásban vagy oktatásban, és azok a kiábrándult fiatalok is, akiknek foglalkoztatásban vagy oktatásban/képzésben való részvételét nem akadályozzák más kötelezettségek vagy a munkaképtelenség.

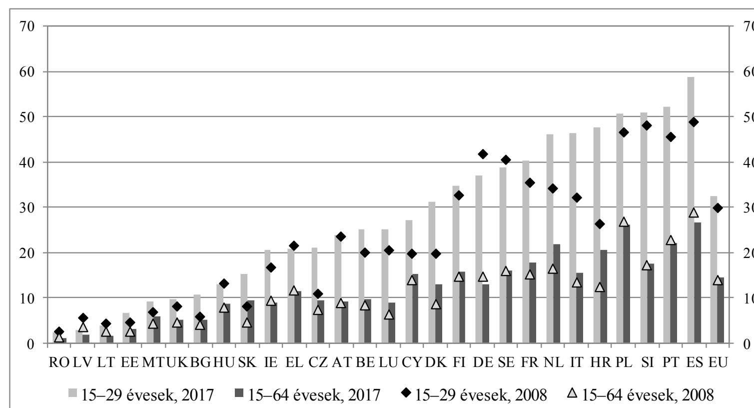
2.2. Munkaerőpiaci bizonytalanság és a fiatalok foglalkoztatása

A fiatal felnőttek munkaerőpiaci integrációjának problémáit nem csak az előző szakaszban tárgyalt indikátorokkal jellemezhetjük. A munkaerőpiacok ugyanis több-kevésbé szegmentáltak az európai országokban és számos országban az „atipikus" szerződésekkel (például határozott idejű szerződések, részmunkaidő) foglalkoztatott dolgozók a munkaerőpiac sérülékenyebb, kiszolgáltatottabb szegmensét jelentik. A határozott idejű munkaszerződés kevésbé biztonságos foglalkoztatást jelent, mivel gyakran kevésbé szigorú elbocsátási feltételekkel jár. Ezenkívül a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatott munkavállalók sokszor kevésbé férnek hozzá a képzéshez, a fizetett betegszabadsághoz, a munkanélküliségi- és nyugdíjbiztosításhoz, és ez a fajta foglalkoztatás sokszor alacsonyabb fizetést is jelent. A részmunkaidős munkavégzés is sokszor alacsonyabb óránkénti bérekkel, a szegényebb képzési és karrierlehetőségekkel, valamint hosszabb távon alacsonyabb nyugdíjjogosultságokkal is jár.

Amint a *3. ábrán* látható, a fiatal munkavállalók körében a korlátozott időtartamú szerződéssel foglalkoztatottak aránya az EU-országok többségében nőtt 2008 és 2017 között. A legfontosabb kivétel ez alól Németország és Svédország, ahol a foglalkoztatott fiatalok körében a határozott idejű szerződések aránya csökkent. Az is nyilvánvaló, hogy a határozott idejű munkavégzés gyakorisága nagyobb mértékben nőtt a fiatalok körében, mint az összes foglalkoztatott körében, ahol Hollandia és Horvátország kivételével csak kisebb mértékű változások figyelhetők meg az ilyen szerződések előfordulásában. A dél-európai országokban (Spanyolország, Olaszország), néhány kelet-európai országban (Horvátország, Cseh Köztársaság), valamint Hollandiában és Dániában különösen nagymértékű volt a határozott idejű foglalkoztatás növekedése a fiatalok körében.

A fenti adatok is illusztrálják, hogy a foglalkoztatott fiatalok közül is sokan a munkaerőpiac perifériáján vannak, alacsony foglalkoztatási biztonságot, viszonylag alacsony bért és kevés előmeneteli lehetőséget kínáló állásokban dolgoznak. A kérdés az, hogy ezekből az állásokból van-e továbblépés biztonságosabb, jobban fizetett foglalkoztatáshoz, vagy az ilyen munkahelyeken dolgozó fiatalok nagyobb valószínűséggel maradnak egész karrierjük során a munkaerőpiac perifériáján. Egyes kutatások (például *Chung és szerzőtársai,* 2012) szerint a stabil foglalkoztatásba való átment esélye alacsonynak és csökkenőnek bizonyult, így a recessziós évek tartós hátrányt jelentettek a munkaerőpiacra érkezők számára.

3. ábra. Határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak aránya, 2008, 2017 ((foglalkoztatottak százaléka)

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: Eurostat-adatbázis, lfsa_etpgar tábla.

2.3. A fiatalok munkanélküliségének hosszú távú következményei

Annak ellenére, hogy a meginduló fellendülés a legtöbb tagországban csökkentette a fiatalkori munkanélküliséget ez nem jelenti azt, hogy a probléma megoldódott. Egyrészt 2017-ben a fiatalkori munkanélküliségi ráta a legtöbb országban meghaladja a válság előtti szintet, másrészt kutatások szerint a fiatalok munkanélkülisége maradandó következményekkel járhat a munkaerőpiaci kilátásokra és az egyéni jólétre nézve. A szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a fiatalkori munkanélküliség tapasztalata növeli a későbbi munkanélkülivé válás valószínűségét, és csökkenti a jövőbeni kereseteket. Az irodalom a munkanélküliség maradandó hatásának több lehetséges okát is azonosítja. A munkanélküliséget megtapasztalók jövőbeli esélyeit rontja az elmaradt munkatapasztalat és az, hogy a munkanélküliségi időszakok alatt az emberi tőkéjük leértékelődhet, illetve az is, hogy a munkanélküliség időtartamát a potenciális munkaadók az alacsony produktivitás jeleként értelmezhetik (*Scarpetta és szerzőtársai,* 2010). Minél hosszabb ideig tart a munkanélküliség, annál nagyobb lehet az egyéni termelékenység csökkenése, és minél alacsonyabb a képzettség szintje, annál hosszabb távon lesz a munkanélküliségnek káros hatása.

Az empirikus elemzések is kimutatják, hogy a munkaerőpiaci karrier korai szakaszában a munkanélküliség tapasztalata káros hatással van a foglalkozta-

tásra (*Bell–Blanchflower,* 2011). Ezt a negatív hatást olyan különböző munkaerőpiacokkal és jóléti rendszerekkel jellemezhető országokban is megfigyelték, mint Németország, Svédország, Olaszország vagy az Egyesült Királyság. A szakirodalom azt is kimutatta, hogy a munkatapasztalat elvesztése jelentős hatással van a munkanélküliség után a fiatalok keresetére. A munkanélküliséghez kapcsolódó keresetcsökkenés nagysága országonként eltérő. Például a skandináv országokban végzett tanulmányok becslése szerint a munkanélküliség után 5-6 évvel Svédországban 17 százalékos (*Nordström Skans,* 2011) és Finnországban 25 százalékos (*Verho,* 2008) keresetcsökkenés volt megfigyelhető.

3. Fiatalok jövedelmi helyzetének változása

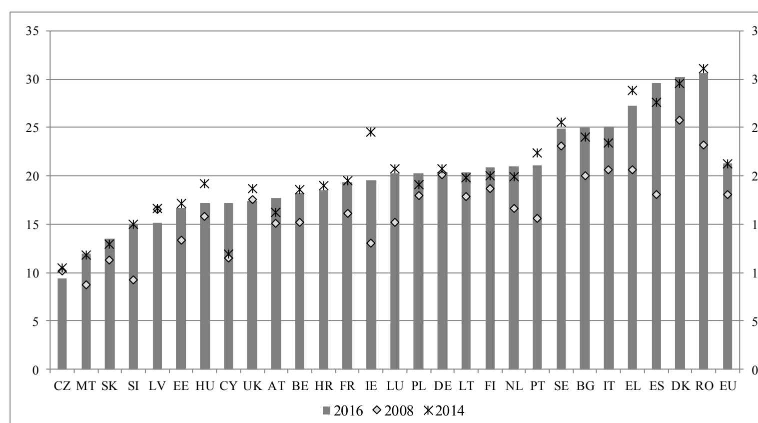
A következőkben a háztartások éves rendelkezésre álló jövedelme alapján vizsgáljuk a fiatalok jövedelmi helyzetét. A rendelkezésre álló jövedelembe a háztartás tagjainak munkajövedelme, önfoglalkoztatásból származó jövedelme, tőkejövedelmei (beleértve a vállalkozói jövedelmeket) és az állami újraelosztásból kapott jövedelmek (nyugdíjak, munkanélküliségi támogatások, családtámogatások, segélyek stb.) egyaránt beszámítanak, a közvetlen adók (jövedelemadók és társadalombiztosítási járulékok) pedig levonásra kerülnek. A háztartásokban élő személyek jövedelmi helyzetének jellemzésére az ekvivalens jövedelem fogalmát használjuk, a fogyasztási egységek számát az OECD-II-es ekvivalenciaskála segítségével számítva.

Az önálló háztartásban élő fiatalok jövedelmi helyzete természetesen függ iskolai végzettségüktől, munkaerőpiaci helyzetüktől (van-e munkahelyük, munkanélküliek vagy inaktívak) és a háztartásuk összetételétől (hány kereső és hány eltartott van a háztartásban). A szüleikkel egy háztartásban élő fiatalok jövedelmi helyzetét szüleik munkaerőpiaci helyzete és a szülői háztartás összetétele is befolyásolja. Jelen esetben a fiatalok jövedelmi helyzetét a jövedelmi szegénység szempontjából fogjuk elemezni, szegénynek tekintve azokat, akik az ekvivalens háztartási jövedelem mediánjának 60 százalékánál alacsonyabb jövedelemből élnek.

Ahogy a *4. ábra* adatai is mutatják, a 2008 és 2014 közötti időszakban a fiatalok romló munkaerőpiaci helyzete a szegénység növekvő kockázatában is megmutatkozott. A fiatalok jövedelmi szegénysége 2008 és 2014 között szinte valamennyi EU-tagállamban nőtt. A legjelentősebb növekedést Írországban mérték, ahol 13 százalékról 25 százalékra emelkedett a fiatalok körében a szegények aránya. Nem sokkal maradt el ettől a növekedési ütemtől Spanyolország, ahol 10 százalékponttal növekedett a szegények aránya, és Görögország, valamint Románia sem, ahol a nyolc százalékpontos növeke-

dést mértek. Portugáliában, Szlovéniában és Luxemburgban is tapasztalható a szegénység növekedése a 16–29 évesek körében, ezekben az országokban 5 százalékpont körüli volt a mutató emelkedése. Németországban, Cipruson, Csehországban és Lettországban az ifjúsági szegénységi ráta változatlan maradt ebben az időszakban voltak. Az EU-tagországok mintegy felére volt jellemző ebben az időszakban, hogy a fiatalok körében nagyobb mértékű volt a szegénységi ráta növekedése, mint a teljes aktív korú népességben. Ezzel szemben mindössze két ország volt (Németország és Ciprus), ahol a szegénységi ráta növekedése a fiatalok körében elmaradt az összes aktív korúak körében mért aránytól.

4. ábra. Jövedelmi szegénységi ráta a 16–29 éves korosztályban, 2008, 2014, 2016 (százalék)

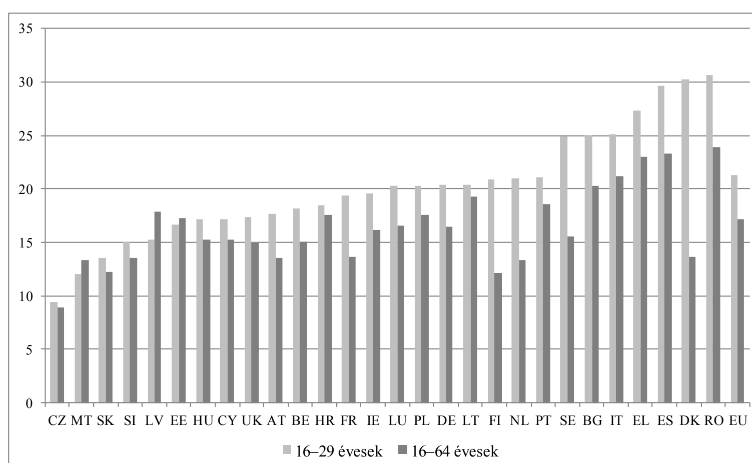

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt. Szegénységi küszöbnek az ekvivalens háztartási jövedelem mediánjának 60 százalékát tekintjük.
Forrás: Eurostat-adatbázis ilc_li02 tábla.

A 2014 óta eltelt években a szegénységi ráta növekedése a legtöbb országban megállt a fiatalok körében. Csak Cipruson (5 százalékpontos növekedés), illetve Spanyolországban (2 százalékpont) nőtt azóta számottevő mértékben a szegények aránya. Írországban ezzel szemben 5 százalékpontos csökkenést, míg Magyarországon 2 százalékpontos csökkenést regisztráltak. A többi ország esetében 2 százalékpontnál kisebb mértékű volt a szegénységi ráta változása. Mindezek ellenére a legtöbb EU-országban a fiatalok körében a szegénységi ráta meghaladja az összes aktív korúra jellemző értéket (*5. ábra*). A különbség jelentős azokban az országokban, ahol a válság sújtotta a

fiatalokat, mint Görögország, Spanyolország vagy Írország, de az északi országok esetében is magas, ahol a korai emancipációnak köszönhetően átlagon felüli a fiatalok szegénységi kockázata.

5. ábra. Jövedelmi szegénységi ráta különböző korcsoportokban, 2016 (százalék)

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt. Szegénységi küszöbnek az ekvivalens háztartási jövedelem mediánjának 60 százalékát tekintjük.
Forrás: Eurostat-adatbázis ilc_li02 tábla.

4. Szülői háttér és a fiatalok helyzete

A generációk közötti társadalmi mobilitás elemzése az egyén helyzete és a szüleik státusa közötti összefüggést vizsgálja. Ez a perspektíva azért fontos, mert a jövedelmek és más kimenetek (például egészség, elégedettség) egyenlőtlenségei könnyebben elfogadhatók, ha a társadalom mobil, ha bőséges lehetőséget kínál az alacsony státusúak számára, hogy társadalmi hátrányaikat leküzdjék, és előre lépjenek. A társadalmi mobilitást vizsgáló tanulmányok megállapítják, hogy a szülők és a gyermek jövedelmi helyzete pozitívan korrelál *(Becker–Tomes,* 1986, *Blanden,* 2013), és a szegénnyé válás valószínűsége magasabb az alacsonyabb társadalmi státusú családok gyermekeinek körében (*Whelan és szerzőtársai,* 2013).

Az alábbi fejezet röviden összefoglalja, hogy a szülői háttér hogyan hat a gazdasági válság idején a fiatalok munkaerőpiaci és jövedelmi helyzetére. Először a szülői háttérnek a fiatalok iskolázottságára való hatásáról ejtünk

szót, aztán pedig arról, hogy a szülői háttérben meglevő különbségek hogyan hatnak a munkaerőpiaci esélyekre. Ahogy azt a *Feigenbaum* (2016) hangsúlyozta, a gazdasági recesszió hatása a társadalmi mobilitásra pozitív és negatív is lehet. A gazdasági recesszió hozzájárulhat a mobilitás növekedéséhez, mivel a recesszió megzavarhatja a szülők társadalmi státuszát átörökítő mechanizmusokat. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a szegényebb családok kevésbé képesek megbirkózni a recesszióval, ezért gyermekeik, akik esetleg egyébként felkapaszkodtak volna a jövedelmi létrán, végül a recesszió miatt maradnak alacsony státuszúak.

4.1. Családi háttér és iskolázottság

Az iskolázottság a munkaerőpiaci sikeresség kulcsfontosságú meghatározója és a gazdasági válság hatása is erősebb volt alacsony iskolai végzettségű fiatalok esetében. A családi háttér különböző okok miatt hatással lehet a gyermekek iskolai eredményére. Az emberi tőke- elmélet szerint a családoknak a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos döntéseit az oktatás hasznaival és költségeivel kapcsolatos megfontolások irányítják (*Becker–Tomes,* 1986). Az alacsonyabb státusú családok esetében alacsonyabb lesz a gyermekek iskolázottsága, amennyiben alacsonyabb megtérülést tudnak elérni az iskolázásba való befektetésen, vagy ha az iskoláztatásnak számukra magasabb költségei vannak. Alacsonyabb megtérülés lehet például annak a következménye, ha a hátrányos helyzetű gyermekek alacsonyabb színvonalú oktatási intézményekbe járhatnak, vagy ha a családjaik társadalmi kapcsolatai kevésbé képesek segíteni őket a munkaerőpiacon (*Behrman–Knowles,* 1997). Az alacsony jövedelmű családok számára a jövedelmi korlát is megnehezítheti a gyermekek iskolai sikerességét, hiszen ezek a családok kevesebbet tudnak költeni az iskolai sikert befolyásoló eszközökre vagy különórákra.

Az oktatási mobilitással kapcsolatos összehasonlító kutatások azt vizsgálják, hogy mennyire erős az összefüggés szülők és gyermekeik iskolázottsági szintje között a különböző oktatási rendszerekkel és jóléti rendszerekkel jellemezhető országokban. Általában az EU-országokban végzett tanulmányok azt találják, hogy a mediterrán országokban és a kelet-európai országokban az oktatási mobilitás viszonylag alacsony, míg a skandináv országokban magas a mobilitás, a nyugat-európai országokat pedig a társadalmi mobilitás közepes szintje jellemzi (például *Hertz és szerzőtársai,* 2007, *Di Paolo és szerzőtársai,* 2013, *Schneebaum és szerzőtársai,* 2015). Ezt a mintát a közelmúltbeli adatok is megerősítik. *Grundiza–Lopez Vilaplana* (2013) az EU–SILC 2011 évi adatfelvétele alapján jelentős különbségeket talált a tagországok között. Bulgáriában, Szlovéniában és Horvátországban a szülők és

gyermekeik iskolázottsága közötti összefüggés erősségét mérő esélyhányados jóval magasabb volt az átlagosnál, azaz ezekben az országokban erősebb kapcsolat a szülők és a gyermekeik iskolázottsága között. Eközben Norvégiában, Észtországban, Dániában és Finnországban a mutató értéke az átlagosnál lényegesen alacsonyabbnak bizonyult.

4.2. Családi segítség és munkaerőpiac

A magas társadalmi státusú szülők nemcsak a gyermekek iskolázottságát képesek pozitívan befolyásolni, de a családi háttér meghatározza az iskolából való kilépés után a munkaerőpiaci esélyeket is. A szülők anyagi támogatása vagy a szülői házba való visszaköltözés lehetővé teszi a fiatal felnőttek számára, hogy hosszabb ideig keressenek munkát, ami javíthatja a keresési eredményeket (Jacob, 2008). A családok abban is nyújthatnak anyagi támogatást, hogy a fiatalok vállalkozói tevékenységet kezdjenek munkanélküliség esetén. A családok segíthetnek a fiatal munkaerőpiacon nehéz helyzetben lévő felnőtteknek információval és kapcsolatokkal is (lásd például *Montgomery,* 1991, *Bartus,* 2001). A szülői háttér közvetett hatásai között pedig megemlíthetjük olyan készségeknek, attitűdöknek a továbbörökítését, amelyek befolyásolják a munkaerőpiaci esélyeket (*Bowles–Gintis,* 2002).

A szülői háttérnek a munkaerőpiaci sikerességre gyakorolt hatásával kapcsolatban számos új eredmény született a *Strategic Transitions of Youth Labour* (*STYLE*) EU FP7-es projekt keretében. *Berloffa és szerzőtársai* (2015) például azt találta, hogy legalább az egyik szülő stabil foglalkoztatottsága növeli annak valószínűségét, hogy az iskolából kikerülő fiatalok hamarabb találnak stabil munkát, és csökkenti a tartósan munkanélkülivé vagy inaktívvá válás valószínűségét. A szerzők úgy találták, hogy akik válság idején (2008–2011) léptek a munkaerőpiacra, általában nagyobb nehézségekkel találkoztak a munkaerőpiacra való átmenetben, de a foglalkoztatott szülők gyermekei nagyobb védelmet élveztek a belépési nehézségekkel szemben. *Filandri és szerzőtársai* (2017) azt vizsgálták, hogy a családi háttér hogyan hat a tanulmányok befejezése után öt évvel a munkaerőpiaci sikerességre. Az EU–SILC 2011 évi adatai alapján azt találták, hogy a magasabb képzettségű szülők gyermekei azonos iskolai végzettség mellett is nagyobb eséllyel voltak sikeresek a munkaerőpiacon, és kisebb eséllyel váltak munkanélkülivé öt évvel az iskolai befejezése után.

4.3. Családi háttér és fiatalkori szegénység

Az iskoláztatáshoz vagy a munkaerőpiaci érvényesüléshez adott segítség mellett a családok közvetlenül is nyújthatnak a felnőtt gyermekeknek anyagi vagy természetbeni támogatást, például a szülői házba való költözés lehetőségének biztosításával (*Swartz és szerzőtársai,* 2011). A szüleik otthonában élő fiatal felnőttek aránya nagyon különbözik az EU-országokban. A szülőkkel lakó 25–34 évesek aránya például jóval magasabb a dél-európai, közép-európai és délkelet-európai országokban, mint a nyugat- vagy észak-európai országokban. Az előbbi országcsoportokban a szülői otthonban élő fiatal felnőttek aránya 37 százalék (Ciprus, Csehországban) és 56 százalék (Szlovákia) között mozog, míg Belgiumban és Németországban 14–17 százalék megfelelő arány. Az EU–SILC adatai szerint a szüleikkel lakó fiatalok aránya a 18–24 éves és 25–34 éves korcsoportban 6, illetve 13 országban nőtt 2006 és 2010 között. A legnagyobb mértékű növekedést a 18–24 évesek körében Magyarországon mérték (7 százalékpont) 2008 és 2010 között, a válság éveiben (lásd Függelék F1.ábra). Az idősebb korosztályban, Szlovákiában és Magyarországon történt a legnagyobb mértékű növekedés (8 százalékpont), de Portugáliában is 6 százalékponttal nőtt a szülőkkel lakók aránya.

Mazzotta–Parisi (2018) a szülői házból való elköltözés és a szülői házba való visszatérés valószínűségét elemzi az EU–SILC longitudinális adatai alapján. A válság előtti és a válság utáni éveket összehasonlítva, a szülőktől való elköltözés valószínűségében egyedül a nyugat-európai országok esetében találnak változást, ahol a vizsgált időszakban csökkent a szülői házból való elköltözés esélye. Ezekben az országokban továbbra is jellemzően korábban hagyják el a fiatalok a szülői házat, mint a dél-európai vagy kelet-európai országokban, de a recesszió okozta bizonytalan gazdasági helyzetben jellemző volt a szülőktől való elköltözés későbbre halasztása. A szerzőpáros is megállapítja, hogy a szülői házba visszatérő fiatalok aránya a kelet-európai országok kivételével minden országcsoportban emelkedett.

A szakirodalom szerint anyagilag a fiatal felnőttek számára kedvező lehet a szülői házban maradni (megtakarítás a bérleti díjon, közüzemi számlákon stb.), és a szülőkkel lakás megvédheti a fiatal felnőtteket az elszegényedéstől (*Aassve és szerzőtársai,* 2012, *Gáti és szerzőtársai,* 2012). Az együttlakás mellett a szülők anyagi transzferekkel is segíthetnek a fiatalok munkanélküliségének következményeinek mérséklésében. A családon belüli pénzügyi transzferek előfordulását ugyanakkor nagymértékben meghatározza a szülők jövedelmi és vagyoni helyzete. A magas jövedelmű családok gyermekei szükség esetén sokkal nagyobb valószínűséggel kapnak anyagi segítséget. *Papuchon* (2014) megállapítja, hogy míg a fiatal felnőttek körében nőtt a

szüleikkel együtt lakók aránya a válság idején, a szülők által gyermekeinek nyújtott pénzügyi segítség előfordulása nem emelkedett. Ennek egyik lehetséges oka éppen az erős kapcsolat a transzferek és a szülői jövedelem között: a munkanélkülivé váló fiatal felnőttek szülei gyakran nem képesek pénzügyi támogatást nyújtani gyermeküknek.

5. Következtetések

Ebben a fejezetben a fiatalok munkaerőpiaci és jövedelmi helyzetének alakulását mutattuk be a gazdasági válság kezdete óta eltelt időszakban. A fiatalok munkanélküliségi rátája általában az átlagosnál magasabb. Egyrészt a vállalatok gyakran törekszenek arra, hogy tapasztalt munkavállalókat vegyenek fel, és inkább azokkal kezdik az elbocsátásokat, akik kevesebb időt töltöttek a cégnél. Másrészt a fiatal felnőttek munkaerő-kínálata is hajlamos hozzájárulni a magasabb munkanélküliségi rátákhoz: a fiatalok jellemzően gyakrabban váltanak munkahelyet, mert keresik azt a munkát, amely leginkább megfelel preferenciáiknak és készségeinek.

A gazdasági válság súlyosbította ezt a különbséget, mert a fiatalok munkanélküliségi rátája nagyobb mértékben nőtt, mint a teljes munkanélküliségi ráta, és emellett növekedett azok aránya is, akik sem oktatásban, sem foglalkoztatásban nem vesznek részt. A fiatalok munkanélküliségi rátájának növekedése 2008 és 2014 között részben azokban az országokban volt a legjelentősebb, amelyeket a gazdasági válság legnagyobb mértékben sújtott. A 2014-et követő években az EU-tagországok többségében ugyanakkor csökkent a fiatalkori munkanélküliség, mégpedig a teljes munkanélküliség ráta csökkenésénél nagyobb mértékben. A munkaerőpiaci helyzettel párhuzamosan változott a fiatalok jövedelmi helyzete is: 2008 és 2014 között növekedett a fiatalok körében a szegénységi ráta, a 2014 óta eltelt években viszont megállt a szegénységi ráta növekedése a legtöbb országban. Annak ellenére, hogy a kedvező konjunktúra a fiatalok helyzetét is javította, a szakirodalom kiemeli, hogy a fiatalkori munkanélkülivé válás hosszabb távon is negatív hatást gyakorol a fiatalok későbbi munkaerőpiaci esélyeire, illetve a felnőtté válás folyamatának különböző elemeire (például szülőktől való elköltözés).

A szakirodalom azt is megállapítja, hogy a gazdasági válság következményei súlyosabbak voltak az alacsonyabb státusú családokból származó fiatalok körében. A családi háttér hatással volt a munkaerőpiaci sikerességet nagymértékben meghatározó iskolázottságra, de emellett közvetlen is befolyásolta a fiatalok munkaerőpiaci sikerességét a válság éveiben. A jómódú családok gyermekei nemcsak kisebb eséllyel váltak munkanélkülivé, de családjaik segítségére is jobban számíthattak amennyiben ez bekövetkezett.

IRODALOM

Aassve, A.–Davia, M.–Iacovou, M.–Mazzucco, S. (2007): Does leaving home make you poor? Evidence from 13 European countries. European Journal of Population, Vol. 23. No. 3–4. 315–338. o.

Bartus Tamás (2001): Social capital and earnings inequalities. The role of informal job search in Hungary. PhD-disszertáció, University of Groningen.

Becker, G.–Tomes, N. (1986): Human capital and the rise and fall of families. Journal of Labor Economics, Vol. 4. No. 3. 1–47. o.

Behrman, J. R.–Knowles, J. C. (1997): How strongly is child schooling associatedwith household income? Working Paper, 1997/22. Penn Institute for Economic Research.

Bell, D. N. F.–Blanchflower, D. G. (2011): Young people and the great recession. Oxford Review of Economic Policy, Vol. 27. No. 2. 241–267. o.

Berloffa, G.–Filandri, M.–Matteazzi, E.–Nazio, T.–Negri, N.–O'Reilly, J.– Villa, P.–Zuccott, C. (2015): Work-poor and work-rich families: Influence on youth labour market outcomes. STYLE Working Papers, STYLE WP8.1 CROME, University of Brighton, Brighton. https://www.style-research.eu/wordpress/wp-content/uploads/ftp/STYLE-Working-Paper-WP8_1.pdf.

Blanden, J. (2013): Cross-country rankings in intergenerational mobility? A comparison of approaches from economics and sociology. Journal of Economic Surveys, Vol. 27. No. 1. 38–73. o.

Bowles, S.–Gintis, H. (2002): The inheritance of inequality. Journal of Economic Perspectives, Vo. 16. No. 3. 3–30. o.

Chung, H.–Bekker, S.–Houwing, H. (2012): Young people and the post-recession labour market in the context of Europe 2020. Transfer,Vol. 18. No. 3. 301–317. o.

Di Paolo, A.–Raymond, J. L.–Calero, J. (2013): A new proposal to gauge intergenerational mobility: Educational mobility in Europe as a case study. Social Indicators Research, 114. 947–962. o.

Eurofound (2012): Young people not in employment, education or training. Characteristics, costs and policy responses in Europe. Eurofound, Dublin.

Feigenbaum, J. J. (2016): Intergenerational mobility during the great depression. Kézirat.

Filandri, M.–Nazio, T.–O'Reilly, J. (2018): Youth transitions and job quality: How long should they wait and what difference does the family make? Megjelent: O'Reilly, J.–Leschke, J.–Ortlieb, R.–Seeleib-Kaiser, M.–Villa, P. (szerk.): Youth Labor in Transition. Oxford University Press New York, megjelenés alatt.

Gáti, A.–Medgyesi, M.–Özdemir, E.–Ward, T. (2012) Young people in the crisis. Research Note, 5/2012, European Commission, Social Situation Observatory.

Grundiza, S.–Lopez Vilaplana, C. (2013): Intergenerational transmission of disadvantage statistics. Eurostat, Statistics in Focus, 27/2013.

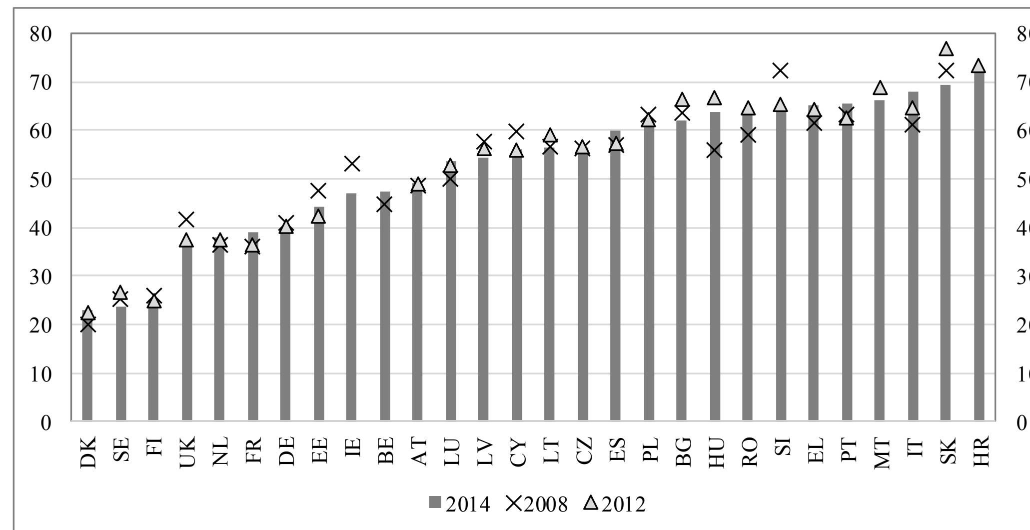
Hertz, T.–Jayasundera, T.–Piraino, P.–Selcuk, S.–Smith, N.–Verashchagina, A. (2007): The inheritance of educational inequality: International comparisons and fifty-year trends. The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy, Vol. 7. No. 2. 1–48. o.

Jacob, M. (2008): Unemployment benefits and parental resources: What . No. 2. 147–163. o.

Mazzotta, F.–Parisi, L. (2018): Stuck in the parental nest? The effect of the economic crisis on young Europeans' living arrangements. Megjelent: O'Reilly, J. Leschke, J. Ortlieb, R. Seeleib-Kaiser, M. –Villa, P. (szerk.): Youth Labor in Transition. Oxford University Press, New York, megjelenés alatt

Montgomery, J. D. (1991): Social networks and labor-market outcomes: Toward an economic analysis. The American Economic Review, Vol. 81. No. 5. 1408–1418. o.
Nordström Skans, O. (2011): Scarring effects of the first labor market experience. IZA Discussion Paper, No. 5565. http://ftp.iza.org/dp5565.pdf.
O'Reilly, J.–Eichhorst, W.–Gábos, A.–Hadjivassiliou, K.–Lain, D.–Leschke, J. és mások (2015): Five characteristics of youth unemployment in Europe: Flexibility, education, migration, family legacies, and EU policy. SAGE Open, 2015, 1–19. o.
Papuchon, A. (2014): Les transferts familiaux vers les jeunes adultes en temps de crise: le charme discret de l'injustice distributive. Revue française des affaires sociales, Vol. 1. No. 1–2. 120–143. o.
Scarpetta, S.–Sonnet, A.–Manfredi, T. (2010): Rising youth unemployment during the crisis: How to prevent negative long-term consequences on a generation? OECD Social, Employment and Migration Working Papers, 106. OECD Publishing.
Schneebaum, A.–Rumplmaier, B.–Altzinger, W. (2015): Gender in intergenerational educational persistence across time and place. Empirica, 42. 413–445. o.
Swartz, T. T.–Kim, M.–Uno, M.–Mortimer, J.–O'Brien, K. B. (2011): Safety nets and scaffolds: Parental support in the transition to adulthood. Journal of Marriage and Family, Vol. 73. No. 2. 414–429. o.
Verho, J. (2008): Scars of recession. The long-term costs of the finnish economic crisis, IFAU–Institute for labour market policy evaluation. Working Paper, No. 2008:9.
Whelan, C. T.–Nolan, B.–Maître, B. (2013): Analysing intergenerational influences on income poverty and economic vulnerability with EU-SILC. European Societies, Vol. 15. No. 1. 82–105. o.

F1. ábra. Szüleikkel egy háztartásban élő 18–24 évesek aránya, 2008, 2012, 2014 (százalék)

Megjegyzés: rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítás, EU–SILC.

Mi lett velük?
Egy kiterjesztett esettanulmány tanulságai a középvállalati réteg sorsának alakulásáról 2000–2016 között*

Palócz Éva–Vakhal Péter

1. Bevezetés – vállalati méretszerkezet és gazdasági fejlettség

A nemzetközi szakirodalomban az utóbbi időben egyre inkább teret nyer az az állítás, hogy a vállalati szektor méretszerkezete és a gazdaság fejlettsége között pozitív összefüggés áll fenn: a gazdagabb (magasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező) országokban az átlagos vállalatméret tendenciaszerűen nagyobb, mint a szegényebb országokban. Legutóbb Marcus Poschke tanulmánya 47 fejlett és fejlődő országra kiterjedő vizsgálatában jutott erre az eredményre (*Poschke,* 2014). A szerző gondolatmenete *Lucas* (1978) nagyhatású munkájából indul ki, amely szerint a vállalat mérete a menedzseri képességek különbözőségével magyarázható: a tehetségesebb menedzserek jobban meg tudnak birkózni a nagyobb vállalati méret következtében előálló vállalati komplexitással, ezért az általuk vezetett vállalat mérete növekszik, a munkaerő és a tőke odaáramlik, míg a kevésbé tehetségesek vállalatai zsugorodnak.

Ezt a gondolatot kiegészítve, Poschke érvelése azon a megfontoláson alapul, hogy a modern termelési eljárások és technológiai újítások, amelyek növelik a vállalati termelékenységet, a globális világban *elvileg* minden ország minden vállalkozójának a rendelkezésére állnak. Hozzá kell tenni: ez csak termelési *eljárásokra* vonatkozik, és azok közül is csak azokra, amelyek valóban elérhetők, és nem képezik egy adott cég levédett szabadalmát vagy vállalati titkát. A technológia komplexitás bonyolultságával (gondoljunk csak a digitális technológiák, az internetalapú kommunikáció, illetve a robotizáció alkalmazására) azonban nem minden vállalkozó képes megbirkózni, mert a megfelelő *tudás* hiányzik hozzá. Az alkalmazkodás fő tényezőjeként Poschke a vállalkozói technológiák készségalapú változását (*Skilled-biased Change in*

* A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósult meg. A projekt azonosítószáma: K125125.

Entrepreneurial Technologies, SCET) jelöli meg, amely a vállalati méret növekedésének a záloga.

Ez az alkalmazkodási képesség pedig azzal jár, hogy a munkaerő – közte azok is, akik a korábban egyéni vállalkozók voltak – a komplex technológiákat alkalmazni tudó, termelékenyebb és magasabb béreket fizetni képes cégekhez vándorol, amelynek következtében nemcsak a gazdaságok átlagos termelékenysége, hanem az átlagos vállalati méret is emelkedik. *Poschke* (2014) a vállalati méret és a gazdasági fejlettség viszonylag szoros kapcsolatát nemcsak a vizsgált 47 ország keresztmetszeti adatai, hanem az Egyesült Államok idősoros adatai alapján is megállapította. 1979 és 2007 között az 50–100 és 100–250 fő közötti amerikai vállalatok tudták leginkább növelni a részarányukat a foglalkoztatásban, miközben az 5–50 fő közöttiek aránya stagnált, az 5 fő alattiaké pedig csökkent.

Korábban is számos cikkben jelent meg ez a gondolat (lásd például *Acs és szerzőtársai,* 1996). Ugyanakkor más szerzők (például *Kumar–Rajan,* 1999) azt állapították meg, hogy az átlagos vállalati méret és a gazdaság fejlettsége között nem mutatható ki értelmezhető összefüggés. Az idézett szerzők szerint a *jogrendszer* hatékonysága a döntő, és ahol ez megvan, ott több a nagyvállalat, de ettől eltekintve az összefüggés nem nyilvánvaló (i. m. 2. o.).

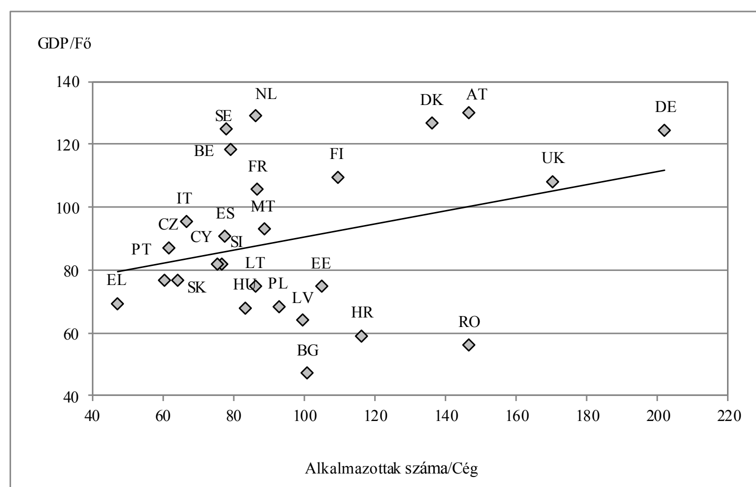
Ez az eredmény természetesen nem mond ellent az előző állításnak, hiszen a gazdagabb országokban általában hatékonyabb a jogrend (hiszen jórészt éppen ezért gazdagok, eltekintve pár olajban vagy más természeti erőforrásban gazdag országtól). Emellett az eltérő eredmények oka jórészt az eltérő minta lehet. Egymáshoz nagyjából hasonló fejlettségi szinten álló országok között (ilyenek például az Európai Unió tagállamai) ugyanis ez a kapcsolat nagyon gyenge, mivel a vállalati méreteloszlást erősebben befolyásolják egyéb tényezők, mint például a kulturális-társadalmi hagyományok. Társadalmi hagyományokkal szokták például magyarázni a dél-európai országok alacsony átlagos vállalati méretét, mivel itt a családi kötelékek tradicionálisan erősek, aminek következtében magas a jórészt családi mikro- és kisvállalkozások aránya.

Mindenesetre az országok közötti vállalati méretnagyság különbözőségét lehet az eltérő jogi, szabályozási és kulturális környezettel magyarázni, az egy gazdaságon belüli vállalati mozgásokat azonban feltehetően inkább a *Poschke* (2014) által megállapított menedzseri képességek indokolhatják.

Az Eurostat vállalkozások szerkezeti statisztikái (*Structural Business Statistics, SBS*) alapján végzett saját számításaink szerint az Európai Unió országaiban a foglalkoztatottak számával mért átlagos vállalati méret és a fejlettség közötti összefüggés láthatóan fennáll, de meglehetősen gyenge (R^2 mindössze 0,0937). Mint az *1. ábra* mutatja, a magasabb egy főre jutó GDP-vel

rendelkező országokban jellemzően nagyobb az egy vállalatra jutó foglalkoztatottak átlagos száma, a szórás – az egyes országok átlagtól való eltérése – azonban viszonylag nagy. Hollandia az egyik kirívó példa, amely az egyik legmagasabb fejlettségű EU-ország, miközben az egy cégre jutó alkalmazottak száma nagyjából azonos Magyarországgal vagy Litvániával.

1. ábra: Az egy vállalatra jutó alkalmazottak átlagos száma és a vásárlóerő-paritáson mért fejlettség (GDP/fő) az EU-országokban, 2015 (EU28 = 100)

y = 0,2098*x* + 69,479; R^2 = 0,0937

Rövidítések: BE: Belgium, BG: Bulgária, CZ: Csehország, DK: Dánia, DE: Németország, EE: Észtország, EL: Görögország, ES: Spanyolország, FR: Franciaország, HR: Horvátország, IT: Olaszország, CY: Ciprus, LV: Észtország, LT: Litvánia, HU: Magyarország, MT: Málta, NL: Hollandia, AT: Ausztria, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia, FI: Finnország, SE: Svédország, UK: Egyesült Király.

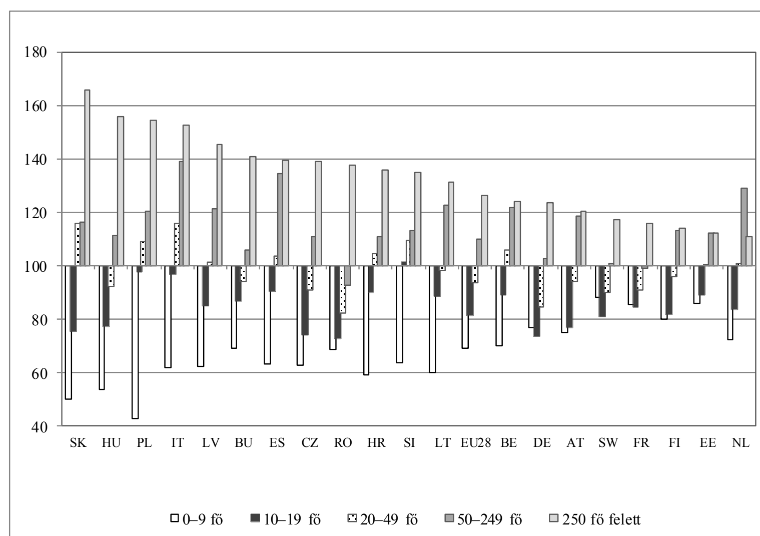
Megjegyzés: Írországot és Luxemburgot – extrém adatai miatt – kihagytuk az ábrából

Forrás: Eurostat SBS.

Az átlagos vállalati méret és a GDP/Fő között meglévő, de gyenge kapcsolat arra mutat rá, hogy ezt az összefüggést óvatosan kell kezelni. Tendenciaszerűen igaz lehet, de törvényszerűnek nem mondható. Az intézményi háttér, a munkaerő- és termékpiacok szabályozása, az adózási szabályok és a pénzpiacok fejlettsége lényeges eltérésekhez vezethet az átlagos vállalati méretben, még azonos termelési technológia jelenléte mellett is (*Bartelsman és szerzőtársai,* 2005).

Mindazonáltal, a nagyobb cégek magasabb szintű termelékenységét az SBS-adatok is egyértelműen bizonyítják. A *2. ábra* az egyes vállalati méretcsoportoknak a nemzetgazdasági átlagos termelékenységtől való eltérését mutatja az EU-országokban. Mint látható, a nagyobb cégek munkatermelékenysége egyértelműen magasabb (egy alkalmazottra jutó hozzáadott értékben mérve), még a legfejlettebb országokban is.

2. ábra. Az egyes vállalati méretcsoportok termelékenysége az EU28-ban, 2015 (nemzeti átlag = 100)

A rövidítéseket, a megjegyzést és a forrást lásd az *1. ábra* alatt.

A *2. ábrán* az országok a 250 fő feletti vállalatok termelékenységének a nemzeti átlagtól való eltérése alapján vannak sorba rendezve. Az ábrán az is látható, hogy a termelékenységi különbség az egyes vállalati méretek között a kelet-közép-európai országokban a legnagyobb, ami minden bizonnyal a külföldi nagyvállalatok jelenlétével magyarázható (*Palócz,* 2016). Míg Szlovákiában és Magyarországon az 1–9 fő közötti mikrovállalatok átlagos termelékenysége az amúgy is viszonylag alacsony nemzeti átlagnak körülbelül mindössze a felét teszi ki, addig a jóval nagyobb átlagos termelékenységű Finnországban és Ausztriában a 80, Svédországban pedig a 90 százalékát. Itt is külön figyelmet érdemel Hollandia, ahol – mint az *1. ábrán* láttuk – az átlagos vállalati méretnagyság jóval elmarad a fejlettségi szintjétől, azonban a

holland középvállalatok (teljesen atipikus módon) kimagasló, a nagyvállalatoknál is nagyobb termelékenységet mutatnak fel.

Az alacsonyabb fejlettségű EU-országok (köztük Magyarország) alacsony relatív termelékenysége tehát jórészt két okkal is magyarázható. Egyrészt a mikro- és kisvállalatok termelékenységének az amúgyis viszonylag alacsony nemzetgazdasági átlagtól való számottevő elmaradásával, másrészt ennek az alacsony termelékenységű vállalatcsoportnak a foglalkoztatásban betöltött magas részarányával, azaz az alacsony átlagos vállalatmérettel, amit az *1. ábra* mutatott.

Ebből az következik, hogy a magyar gazdaság termelékenységének a javítása két – egymást nem kizáró, sőt egymással összefüggő – úton lehetséges: egyrészt a kisvállalatok termelékenységének a növelésével, másrészt a termelékenyebb közép- és nagyvállalatok részarányának az emelkedésével. A kis- és középvállalatok termelékenységének a javításáról gyakran – sőt lényegében folyamatosan – szól a gazdaságpolitika (más kérdés, hogy történik-e valami ennek érdekében), a második, a vállalatméret növelésének támogatása, a középvállalatok vagy a nagyobb kisvállalatok feljebb lépése a vállalati-méret-eloszlásban azonban ez idáig nem kapott figyelmet. Igaz, legutóbb Nagy Márton, az MNB alelnöke fogalmazott meg hasonló gondolatot, amikor a mérethatékonyság fontosságát és annak szükségességét hangsúlyozta, hogy a kis- és középvállalatok körében több legyen a nagyobb vállalkozás.[1]

2. A tanulmány célja és módszere

Tanulmányunk a fenti gondolati körbe illeszkedik, elsősorban a vállalati méret növelésének a kérdését vizsgálja, de annak csak egy szeletére helyezi a hangsúlyt. Azt elemzi, hogy milyen mozgások történtek a 2000-ben működő magyarországi, magyar magántulajdonú, 50–249 főt foglalkoztató közepes vállalatok csoportjában 2000–2016 között (2016 a legutolsó év, amelyre a NAV anonimizált vállalatimérleg-kimutatások és vállalatieredmény-kimutatások adatbázisa rendelkezésre áll). Mekkora részük tudott növekedni és esetleg nagyvállalattá válni; mekkora stagnált vagy éppenséggel szűkült, illetve szűnt meg; és a különböző kategóriákba tartozó cégek mögött milyen vállalati pénzügyi mutatók állnak?

Ez tehát egy speciális idősoros és nem keresztmetszeti vállalati elemzés. Megtehettük volna, hogy minden évben megvizsgáljuk, mekkora a közép- és nagyvállalatok részesedése a magyar gazdaságban, és ezeknek milyenek a

[1]https://www.portfolio.hu/gazdasag/nagy-marton-nagyon-magas-a-mikrocegek-aranya-magyarorszagon.287226.html

termelési, foglalkoztatási és pénzügyi mutatóik. Mi azonban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen konkrét vállalati dinamikák áll a vállalati méreteloszlás alakulása mögött.

Ez a tanulmány ezért egy kiterjesztett adatelemzési esettanulmánynak tekinthető, amely csupán egy szegmensben, az elmúlt 16 év távlatában vizsgálja egy konkrét középvállalati kör történetét, már amennyire az a pénzügyi mutatókból kiolvasható.

Az induló év (2000) kiválasztása csak részben önkényes. Nagyjából a múlt évized elejére tehető ugyanis az az időpont, amikorra a magyar vállalati szektor rendszerváltás utáni viharos átalakulása, a privatizáció, a tömeges vállalati csődök és átalakítások lezajlottak. Ezt az évet tehát már egy stabilizálódott vállalati szektor időpontjának tekintettük. Emellett az is volt a cél, hogy viszonylag hosszabb időszakot fogjunk át, és 16 év már ilyennek tekinthető.

A középvállalati szektor mint vizsgálandó csoport kiválasztása sem indok nélküli. Górcső alá vehettük volna a teljes kis- és középvállalati szektort, és mintegy 300 ezer vállalat körében elemezzük a növekedés–stagnálás–visszafejlődés–megszűnés eseteit 2000 óta. Ez a nagyszámú vállalati kör azonban az elemzést nagyon nehézkessé tette volna, különös tekintettel arra, hogy arra törekedtünk, hogy amennyire lehetséges, minél alaposabban, a kisebb vállalati csoportok történeteire lebontva vizsgáljuk az elmúlt 16 év vállalati eseményeit. Jórészt ezért esett a választás a középvállalati szegmens elemzésére. Emellett a döntés mögött az a megfontolás is állt, hogy a középvállalati kör különösen gyenge a magyar gazdaságban. Míg az Eurostat adatai szerint Magyarországon 2016-ban 4300 közepes méretű vállalat működött (ez tartalmazza a külföldi tulajdonúakat is), addig a magyar gazdasághoz hasonló méretű Csehországban 6600, Ausztriában pedig 5200. A középvállalatok stabilizálódása és nagyvállalattá növekedése tehát a magyar gazdaság növekedésének, valamint a globális termelékenység emelkedésének az alapvető záloga. Amennyiben ugyanis a középvállalatok súlya a gazdaságban növekedni tudna, az – a *2. ábra* termelékenységi különbségeinek az adatait figyelembe véve – automatikusan emelné a gazdaság átlagos termelékenységét.

Az pedig, hogy kizárólag a belföldi tulajdonú cégeket vizsgáltuk, azzal magyarázható, hogy a hazai középvállalati szektor szerves fejlődésének a lehetőségét kívántuk elemezi. A külföldi tulajdonú vállalatok magyarországi letelepedése és bővítése (vagy esetleg ellenkezőleg: kivonulása) egy másik történet: ezek a döntések nem az itteni leányvállalatok teljesítményétől függnek, hanem az anyavállalat globális üzleti felfogásának a részéi.

A vállalati mozgásoknak a NAV anonimizált vállalati adatbázisa alapján történő vizsgálata nyilvánvalóan korlátokat hordoz magában. A vállalatok azonosítása ugyanis a NAV (korábban: APEH) sorszáma alapján történik.

Egy vállalat akkor tekinthető megszűntnek, ha egy adott évben már nem nyújtott be az adott sorszám alatt eredménykimutatást. Ez azonban nemcsak teljes megszűnés, felszámolás esetén történhet meg, hanem vállalati összeolvadás, felvásárlás következtében is, ha ez új sorszám igénylésével jár együtt, és ez is okozhatja azt, hogy a cég eltűnjön az elemzés „radarjából".

Mivel viszonylag szűk vállalati körről van szó (a vizsgált kör alig haladja meg a háromezret), lehetőség volt ezeknek az eseteknek az elkülönítésére. Külön kezeltük azokat a cégeket, amelyek „erejük teljében", kifejezetten jó pénzügyi mutatók mellett tűntek el az adatbázisból, tehát feltehetően fennmaradtak valamilyen formában, más sorszám alatt, és külön azokat, amelyek lassú vergődés, folyamatosan csökkenő létszám és növekvő vállalati veszteség után „múltak ki". Ilyen esetekben sem zárható ki, hogy a céget mesterségesen leépítették, és a tevékenység egy másik cég keretein belül folytatódik (akár egy cégcsoport tagjaként), ennek azonban meg kellene jelennie a másik cég forgalmában, többletteljesítményében. Ha ez egy kisvállalat, akkor az nem jelenik meg a vizsgált adatbázisunkban. Akárhogyan is történik az átalakulás, az adott cég, ahelyett, hogy növekedne, zsugorodik vagy megszűnik, ami megítélésünk szerint semmiképpen sem szolgálja a vállalati erőforrások szükséges koncentrációját, a középvállalati réteg erősödését és a vállalati méret növekedését, ami a piaci erő növekedését és a komplex technológiák használatából eredő előnyök kihasználását szolgálná.

3. A helyzet 2000-ben

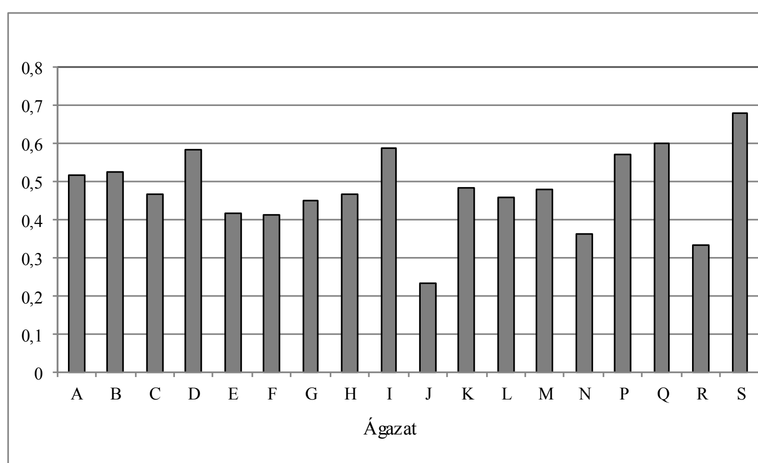
2000-ben az APEH adatbázisa szerint körülbelül 3350 közepes méretű, azaz 50–249 főt foglalkoztató belföldi magántulajdonú vállalat működött Magyarországon. Ezen belül a legnagyobb populációt a feldolgozóipari cégek (C ágazat) tették ki (40 százalék), de jelentős számban képviseltették magukat a kereskedelmi (G ágazat, 15 százalék), és az agrár-ipari (A ágazat, 14 százalék) tevékenységet mint főtevékenységet folytató vállalatok.

Ebből a 3350 középméretű cégből körülbelül 1500 – a vizsgált vállalati populáció 45 százaléka – élte túl az elmúlt 16 évet, 1800 cég pedig eltűnt az adatbázisból. Az utóbbiak közül 90 cég 2015-ben még adott be éves mérlegkimutatást, és köztük vannak olyanok, amelyek 2015-ben még viszonylag jó állapotban voltak, nyereséget vagy csak kismértékű veszteséget mutattak ki, és néhány tíz alkalmazottal is rendelkeztek. Lehetséges tehát, hogy esetükben csak a mérleg beadása maradt el 2016-ban (bár a mérlegbeadás hiánya önmagában is figyelemre méltó), vagy valamilyen formában újjáalakultak, új NAV-sorszám alatt. A 90 cég nagyobbik része azonban már 2015 előtt is

több éven keresztül veszteséges volt, és létszáma is erősen zsugorodott, ezért feltehető, hogy 2016-ban valóban beszüntette a tevékenységét.

A vállalatok eltűnése 2000–2016 között majdnem egyenletes volt: 2000–2005 között a vizsgált cégek közül 740 cég, 2005–2010 között 640 cég, 2010–2015 között pedig 420 cég tűnt el. Ez – ha a cégmegszűnéseket az éppen aktuálisan létező cégek számának az arányában vizsgáljuk – azt jelenti, hogy majdnem minden évben a vizsgált cégek 4 százaléka szűnt meg. Ezen belül a múlt évtized második felében néhány évben ez az arány valamivel magasabb, az elmúlt 2-3 évben árnyalatnyival alacsonyabb volt.

3. ábra. A 2000-ben létezett, belföldi tulajdonú középvállalatok túlélési rátája 2016-ban, ágazatonként

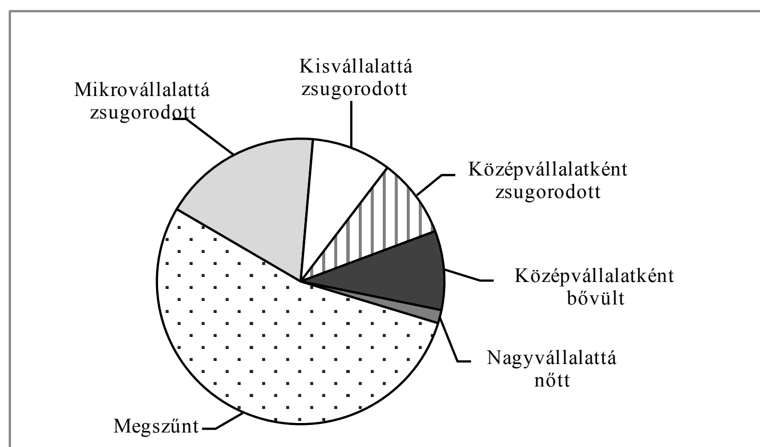
Rövidítések: A: Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat, B: Bányászat, kőfejtés, C: Feldolgozóipar, D : Villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légkondicionálás, E: Vízellátás; szennyvíz gyűjtése, kezelése, hulladékgazdálkodás, szennyeződésmentesítés, F: Építőipar, G: Kereskedelem, gépjárműjavítás, H: Szállítás, raktározás, I: Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás, J: Információ, kommunikáció, K: Pénzügyi, biztosítási tevékenység, L: Ingatlanügyletek, M: Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység, N: Adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység, O: Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás, P: Oktatás, Q: Humán-egészségügyi, szociális ellátás, R: Művészet, szórakoztatás, szabadidő, B21, S: Egyéb szolgáltatás.
Forrás: APEH/NAV anonimizált vállalatsoros adatbázisa.

A megszűnési ráta közel állandósága arra utal, hogy azok a cégek, amelyek már legalább 10 évet éltek (illetve többük ennél sokkal többet, mivel nem 2000-ben alapított, hanem 2000-ben már létező cégekről van szó), nem sokkal több eséllyel élték túl a következő éveket.

A túlélési arány ágazatonként változó, de egyetlen ágazatban sem haladja meg a 70 százalékot. Legalacsonyabb a túlélési arány az infokommunikációs ágazatban, bár ennek az ágazatnak az aránya 2000-ben a teljes induló vállalati populáción belül rendkívül alacsony volt, és ennek az ágazatnak kellett a legnagyobb mértékben megújulni az elmúlt másfél évtized alatt. A két legmagasabb részarányt képviselő ágazatban – a feldolgozóiparban és a kereskedelemben – működő cégek 45 százaléka maradt fent az elmúlt 16 évben.

Mi történt a *túlélőkkel*, milyen pályát futottak be a 2000-ben már létező és 16 éven keresztül fennmaradni tudó középméretű hazai tulajdonú magánvállalatok? Sikerült-e feljebb lépniük, fejlődniük, netán nagyvállalattá válniuk? A magántulajdonú középvállalatok 2000 és 2016 közötti státusváltását a *4. ábra* foglalja össze.

4. ábra. A 2000-ben létező magántulajdonú középvállalatok státusa 2016-ra

Forrás: NAV-adatbázis.

Nos, a kép meglehetősen lehangoló. Az 1500 túlélő cégből mindössze 50-nek sikerült 250 fő feletti *nagyvállalattá* nőnie (egyeseknek akár ezer fő feletti létszámmal). Ennek az 50 cégnek az átlagos létszáma a 16 év alatt 128 főről 526 főre emelkedett, átlagos jegyzett tőkéje pedig 287 millió forintról 429 millióra nőtt. Az átlagos saját tőke még erőteljesebben nőtt: 660 millió forintról 3,8 milliárdra, ami a nyereség visszaforgatásának biztos jele. A nagyvállalattá váló cégek a vizsgált időszak túlnyomó részében nyereségesek voltak.

E vállalatok fontos közös vonása, hogy az export átlagos részaránya a teljes értékesítésen belül 2000–2016 között 12 százalékról 20 százalékra emelkedett. Néhány cég ugyan egyáltalán nem exportál, elsősorban a szolgáltató tevékenységet folytatók, nagyobb részük azonban igen, sőt növekvő arányban. A gyors növekedésű, nagyvállalattá vált feldolgozó ipari cégek azonban – egy sütőipari cég kivételével – mind exportorientáltak, és körükben az export részaránya a vizsgált időszakban jelentősen emelkedett.

Az elmúlt öt évben ebben a vállalati csoportban mind az egy főre jutó átlagos bérköltség, mind az egy főre jutó hozzáadott érték 10-15 százalékkal haladta meg a vizsgált vállalati mintánk átlagát.

Az is közös jellemzőjük ezeknek a vállalatoknak, hogy az elmúlt 16 év egy bizonyos időszakában valamennyien vettek igénybe hosszú lejáratú hitelt. Ez az időszak általában egybeesik a gyors növekedés időszakával. A hitelfelvétel feltehetően olyan fejlesztést szolgált, amely a cég létszámának a bővítésével is járt együtt.

Az 50 cég közül 2000–2016 között öt került részleges külföldi tulajdonba, 6,7 és 90 százalék közötti külföldi tulajdoni hányaddal. A külföldi tulajdonba kerülés azonban általában nem járt olyan döntő változással az érintett cégek életében, ami a többi, gyors növekedésű, belföldi tulajdonban maradó cég pályafutásától lényegesen eltérő pályára állította volna a céget.

Ágazati jellegzetesség a gyors növekedésű és nagyvállalattá váló középvállalatok között nem igazán figyelhető meg, lényegében a gazdaság minden ágazata képviselve van, bár kétségtelen, hogy a kereskedelmi és szolgáltatócégeknek a gazdaság átlagánál nagyobb a súlya közöttük. A robusztus növekedésűek vállalatok között azonban vannak ipari termelőcégek is: élelmiszeripari, fémfeldolgozó, gépipari vállalatok.

Az előbbi, a nagyvállalattá nőttek csoportjánál lényegesen többen tartoznak abba a körbe, amelyek nem tudtak ugyan nagyvállalattá válni, azonban képesek voltak bennmaradni a középvállalati körben. Ebbe a csoportba az 1500 túlélő közül körülbelül 600 cég tartozik. Ez igen heterogén csoport. Aggregált átlagos létszámuk ugyan nagyjából változatlan maradt (105 fő), az átlag mögött azonban jelentős eltérések húzódnak meg.

A 600 cég felének csökkent a létszáma, ezen belül körülbelül 30 olyan cég található, amelynek a létszáma több mint 100 fővel esett vissza 2000–2016 között, azaz jobbára 200 fő feletti vagy a körüli létszámról 100 körüli vagy az alatti létszámra zsugorodtak eben az időszakban. Az ágazati eloszlás e téren sem mutat semmilyen jellegzetességet, lényegében minden ágazatban majdnem azonos arányban megtalálhatók a kismértékben zsugorodó cégek. A teljes vállalati populációban betöltött részarányukhoz képest egyedül a mező-

gazdasági cégek aránya viszonylag magas a zsugorodó, de még a középvállalati körben bennmaradók között is (13 százalék).

Az 1990-es években részvénytárssasággá alakuló mezőgazdasági szövetkezetek jelentős részének a létszáma és az árbevétele ugyanis folyamatosan zsugorodott az vizsgált időszakban.

A középvállalati körben maradók másik felének – több mint 300 cégnek – a létszáma kisebb vagy nagyobb mértékben növekedni tudott 2000–2016 között.

A vizsgált, 2000-ben és 2016-ban egyaránt létező középvállalatok harmadik csoportjába az 50 fő alatti kisvállalattá zsugorodókat soroltuk. Ez a csoport a legnagyobb: az 1500 vállalatból 900 tartozik ebbe a kategóriába. Ezek egyharmada, 320 cég 10 fő alatti mikrovállalattá vált, közülük is 170 cég már nulla vagy egy főt jelentett be 2016-ban, azaz ténylegesen nem működött. Holott ezek egyharmada 2000-ben még 100 fő feletti vállalat volt. Legnagyobb arányban a kereskedelmi középvállalatok zsugorodtak 10 fő alá, főként a 2000–2005 közötti időszakban. A kereskedelem átalakulása ugyanis nem zajlott le 2000-ig, a belföldi tulajdonú kereskedelmi láncok térvesztése tovább folytatódott. Hasonlóképpen, jelentős ebben a mikrovállalattá zsugorodó csoportban a szállítás-fuvarozás ágazatba tartozó cégek aránya.

4. Néhány ágazat sorsa

Próbaként kiválasztottunk néhány ágazatot a vállalatok pályájának részletesebb vizsgálata érdekében.

Az egyik a fémfeldolgozás (TEÁOR 28), amelyben a magyar vállalatoknak közismerten komoly hagyományai vannak. Ebben az iparágban 2000-ben 200 magántulajdonú középvállalat működött. Közülük 94 cég 2016-ig megszűnt, 50 cég már a 2000-es évek első felében, 30 cég 2005–2010 között, 16 pedig 2010–2015 között. A megszűnt cégek többsége a megszűnés előtt több évig is tartósan veszteséges volt, tehát feltehető, hogy ténylegesen bezárt. Pedig közülük több tucat nagyon alacsony (3 vagy 4 számjegyű) NAV sorszámmal rendelkezett, ami arra utal, hogy régi alapítású, a rendszerváltás után belföldi tulajdonosok által privatizált cégről van szó.

A régi cégek nagyobbik része már a 2000-es évek első felében beszüntette a tevékenységét, de vannak közöttük olyanok is (bár kis számban), amelyek egészen az elmúlt évekig tudták tartani magukat, és csak az elmúlt években szűntek meg.

A túlélő fémfeldolgozó cégek közül 30-nak nőtt a létszáma, 70-nek pedig csökkent. Pontosításként meg kell jegyezni, hogy – piaci információkból – tudható, hogy néhány fémfeldolgozó vállalat cégcsoportba szerveződött, ezért

esetükben nem zárható ki, hogy a cégcsoporton belül létszám- és tevékenység átstrukturálás történt.

A növekvő létszámú fémfeldolgozó cégek között vannak sikertörténetek is. Noha nagyvállalattá válnia a 2000-ben létező fémfeldolgozó középvállalatok egyikének sem sikerült, 10 cég több mint 50 fővel bővítette a létszámát, és néhány megközelítette a 250 fős határt. Ezek a cégek – 1 kivétellel – termelésük legalább 30 százalékát exportálják. A hitelfelvétel nem volt döntő tényező a vállalatok sikerében.

A másik kiválasztott ágazat a kiskereskedelem (TEÁOR 47). 2000-ben az ágazatban 516 belföldi magántulajdonú középvállalat működött, közülük 2016-ra már csak 213 létezett. A túlélési arány tehát ebben az ágazatban valamivel alacsonyabb, mint a gazdaság egészében. Ugyanakkor a szórás is jóval nagyobb: nemcsak a megszűnt vállalatok száma magas, hanem a túlélők gazdasági teljesítménye is rendkívül erősen különbözik. A többségében a privatizáció révén létrejövő magántulajdonba került és még létező kereskedelmi középvállalatok nagyobbik része inkább vegetál (körülbelül 50 cég), miközben vannak sikertörténetek is. Ebben az ágazatban néhány vállalatnak sikerült nagyvállalattá válnia, akár ezer fő feletti létszámmal.

5. Néhány következtetés

A vállalati átalakulások, cégek születése és megszűnése a piaci verseny természetes tartozéka. A régi cégek eltűnésének és helyettük újak alakulásának a mértéke azonban a vállalati méret növekedésével párhuzamosan általában csökken. Azaz a mikrovállalatok, különösen a startupok átlagos élete jellemzően rövid, és hasonló mondható el a kisvállalatokról is. A középvállalati réteg azonban egy megállapodott gazdaságban általában meglehetősen stabil, itt sokkal kisebb mozgások tapasztalhatók, mint a kisebb vállalatok esetében. Kiterjesztett esettanulmányunk, amely a 2000-ben létező hazai magántulajdonú középvállalatok sorsát követte az elmúlt 16 évben, azt bizonyította azonban, hogy Magyarországon ebben a vállalati szegmensben óriási volt a lemorzsolódás, és a túlélő cégek nagyobbik része is inkább vegetál.

A vizsgált 3350 cégből 1800 megszűnt 2016-ra, sőt többségük már az előző évtizedben. A maradék 1500 vállalatból 900 zsugorodott, mintegy 600 kisvállalattá, több mint 300 pedig mikrovállalattá ment össze. Utóbbiak közül is 170 cég már nulla vagy egy fővel működik.

A 3350 vállalatból mindössze 600 cég maradt középvállalat, közülük is csak a felének sikerült növelnie a létszámát, a másik fele zsugorodott. Marad tehát 300 növekedni képes, bár nagyvállalattá válni nem tudó, középvállalat.

Az induló középvállalati populációból pedig mindössze 50-nek sikerült nagyvállalattá válnia. Ezekhez hozzávéve a középvállalati körben maradó, de bővülő 300 céget, összesen 350 olyan középvállalatot kapunk, amelyek számottevően tudtak növekedni az elmúlt nagyjából másfél évtizedben.

Összességében tehát a 2000. évi középvállalati populáció alig több mint 10 százaléka tudott bővülni, és akár nagyvállalattá válni (feljebb lépni) az elmúlt 16 évben, 90 százalék pedig kisebb vagy nagyobb mértékben zsugorodott vagy eltűnt. Mivel a hazai magántulajdonú középvállalati réteg az elmúlt 16 évben nagyjából állandó létszámú volt, 3200–3400 között mozgott, a megszűntek helyére nyilván újak léptek, akár azáltal, hogy kisvállalat középvállalattá vált, akár úgy, hogy nagyvállalat középvállalattá csúszott le. Ez azonban még nem elégséges ennek a vállalati rétegnek a bővüléséhez, legfeljebb csak a fennmaradásához, és nem elégséges a belföldi gazdasági hajtóerők által táplált gazdasági növekedéshez és a globális nemzetgazdasági szintű termelékenység javításához.

Feltételezhetnénk, hogy 2000 induló évnek túl korai, mert mégsem zárult még le a rendszerváltás utáni vállalati átalakulások időszaka, és ezért jobb eredményeket hozott volna, ha egy későbbi évet választottunk volna induló évként. Ennek azonban ellentmond az, hogy a cégek több mint 10 százaléka éppenséggel 2010–2016 között szűnt meg, vagy indult jelentős zsugorodásnak, miután a 2000–2010-es időszakot túlélte. Mint láttuk, a vállalatok megszűnése szinte folyamatos volt. Nincs okunk feltételezni tehát, hogy a később belépő középvállalatok sikeresebb pályát futottak volna be. Ráadásul, a megszűntek vagy zsugorodók között egyaránt vannak a rendszerváltás előtt már létező és belföldi magántulajdonosnak privatizált vállalatok, valamint az 1990-es évek folyamán új kezdeményezésként alapított vállalatok. Ez a vállalat sorszámából állapítható meg: az idős cégek ugyanis alacsonyabb sorszámmal rendelkeznek.

A NAV anonimizált vállalatimérleg-adatbázisának pénzügyi adatai természetesen nem alkalmasak a konkrét vállalati történetek okainak a megállapítására. Nem tudhatjuk, hogy a 2000-ben ugyanabban az ágazatban és pontosan ugyanakkora létszámmal működő cégek miért futottak be teljességgel eltérő pályát a következő 16 évben. Milyen okok állnak a mögött, hogy néhányuk számottevően növekedett, mások pedig zsugorodtak vagy megszűntek. Gazdaságpolitikai okokkal nehezen lenne magyarázható a különbség, hiszen valamennyi cég nagyjából ugyanabban a gazdaságpolitikai közegben működött.

Egyszerű lenne azt mondani, hogy ez a piacgazdaság természetesen velejárója: egyes cégek növekednek, mások meg összehúzódnak vagy megszűnnek. Esettanulmányunkban azonban túlságosan sok a zsugorodó, és túl kevés a

prosperáló középvállalat. A jelenlegi súlyos munkaerőhiány közepette talán felgyorsul a munkaerő átáramlása a nagyobb méretű, fejlettebb technológiát alkalmazó és magasabb béreket fizetni képes cégekhez, ami növelheti az átlagos vállalati méretnagyságot és a nemzetgazdasági szintű termelékenységet. Ehhez azonban elegendő olyan nagyobb vállalatnak kell lennie, amely képes felszívni ezt a munkaerőt.

IRODALOM

Acs, Z.–Morck, R.–Yeung, B. (1996): Productivity Growth and Firm Size Distribution. https://www.ualberta.ca/business/-/media/682c0a4c9e294632ab1c9c7aee73e829.ashx.

Bartelsman, E.–Scarpetta, S.–Schivardi, F. (2005): Comparative analysis of firm demographics and survival: evidence from micro-level sources in OECD countries. Industrial and Corporate Change, Vol. 14. No. 3. 365–391. o.https://doi.org/10.1093/icc/dth057.

Kumar, K. B.–Rajan, R.G.–Zingales, L. (1999): What determines firm size. NBER Working Papers, No. 7208. http://www.nber.org/papers/w7208.

Lucas, R. E. (1978): On the Size Distribution of Business Firms, The Bell Journal of Economics, Vol. 9. No. 2. 508–523. o. https://www.jstor.org/stable/3003596?seq=1#page_scan_tab_contents

Palócz Éva (2016): A magyar közép- és nagyvállatok nyomában. Megjelent: Morcsányi Géza–Tóth István György (szerk.): A magyar polgár. Magvető–Tárki, Budapest, 129–135. o. http://mek.oszk.hu/15300/15365/15365.pdf.

Poschke, M. (2014): The Firm Size Distribution across Countries and Skill-Biased Change in Entrepreneurial Technology. IZA Discussion Paper, No. 7991. https://econpapers.repec.org/paper/izaizadps/dp7991.htm

Fél pohár víz – avagy hogyan értelmezhető a magyar versenyképesség az objektív és szubjektív mutatók szerint?*

Vakhal Péter–Palócz Éva

1. Bevezetés

Az elmúlt néhány évben egyre intenzívebbé vált a vita Magyarország versenyképességéről, illetve a létező mérési módszerek megfelelőségéről. A vita középpontjában a Világgazdasági Fórum (*World Economic Forum, WEF*) globális versenyképességi indexe áll, mivel a legtöbb kutató és politikus szerte a világban ezt a mutatót tekinti mérvadónak. Ennek ellenére, hevességét tekintve, a hazai sajtóban kibontakozott vita a WEF indexét illetően meglehetősen atipikusnak mondható a világ többi országában zajló, sokkal inkább szakmai jellegű diskurzusokhoz képest.

A WEF versenyképességi indexek azért képezhetik vita tárgyát, mert a mutatók 70 százaléka egy kérdőíves vállalatvezetői felmérésből származik, tehát szubjektívnek nevezhető mutató, és csupán 30 százaléka úgynevezett objektív adat, amelynek forrása a hivatalos statisztika. A kérdőíves felmérés egy reprezentatív vállalati körben, véletlenszerű mintavétellel kiválasztott vállalatvezetői minta véleményét méri fel a gazdaság és a gazdasági feltételek különböző területeire vonatkozóan.

A WEF-indexek körüli viták jellemzően akkor kapnak erőre, amikor Magyarország hátrébb csúszik a versenyképességi rangsorban – ez az elmúlt tíz évben ötször fordult elő. Tavalyelőtt minden idők legrosszabb eredményét hozta a versenyképességi felmérés, akkor Magyarország a világ 69. helyén állt. Összehasonlítva ezt az eddigi legjobb, 47. helyezéssel (2007-ben), a visszaesés valóban látványos. Ilyenkor kerül elő az az érvelés, hogy a szubjektív, kérdőíves forrásra (is) támaszkodó indexek nem megfelelően mérik az ország versenyképességét, mivel a vállalatvezetők nem tudnak megalapozott

* A tanulmány az MTA–BGE Makrogazdasági fenntarthatósági kutatócsoport mint munkahely keretében, az MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodájának támogatásával készült. Vakhal Péter a kutatócsoport tagja (e-mail: vakhal.peter@uni-bge.hu)

választ adni az ország versenyképességét vizsgáló kérdésekre és *„vélhetően túlértékelik a közelmúlt változásait és saját tapasztalataikat”* (*Baksay és szerzőtársai,* 2017).

Ennek megfelelően a 2016-ban életre hívott Nemzeti Versenyképességi Tanács is inkább a Világbank *Doing Business* kiadványára építette munkatervét és javaslatait. [1] Időközben a Magyar Nemzeti Bank (MNB) is megjelentette saját Versenyképességi jelentését, amelyben olyan mutatókon keresztül mutatta be a hazai versenyképesség jelenlegi állapotát, amelyek szinte kizárólag hivatalos statisztikai forrásból származnak (*MNB*, 2017).

Kétségtelen, hogy a versenyképesség az egyik legnehezebben megfogható közgazdasági fogalom, megítélése pedig korántsem egyértelmű. Pedig a modern intézményi közgazdaságtan főáramlatának egyik központi kérdése, hogy a gazdaságpolitika milyen intézkedéseket tehet a versenyképesség javítása érdekében. Mindennek elengedhetetlen alapfeltétele, hogy az érintettek valós, széles körű és nem utolsósorban független forrásból tájékozódjanak az ország versenyképességének állapotáról. Ugyanakkor, kiegyensúlyozott képet alkotni a versenyképességről kizárólag az elérhető statisztikai adatok alapján, lehetetlen vállalkozásnak tűnik. Számos kulcsfontosságú szempontra ugyanis nincs objektív mérőszám, ezért a WEF ezeket kérdőívek segítségével, „szubjektív” mutatókkal igyekszik pótolni.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy milyen viszonyban vannak egymással a szubjektív és az objektív mutatók a WEF indexében, nemcsak Magyarországon, hanem a másik három visegrádi országban (V3) országban: Csehországban, Szlovákiában és Lengyelországban, valamint (mintegy kontrollmintaként) Ausztriában és Romániában. Milyen különbségeket lehet megállapítani a kétféle mutató között az egyes országokban, van-e valamilyen szisztematikus, ha tetszik, országspecifikus eltérés a kétféle mutató egymáshoz viszonyított alakulása között? Bemutatjuk az objektív és a szubjektív mutatók közötti különbség időbeli alakulását is az elmúlt tíz évben.

2. Hogyan értelmezzük a versenyképességet objektív mutatókkal?

Hagyományosan a versenyképesség fogalma az árakon, illetve a béreken keresztül közelíthető meg. A leggyakrabban alkalmazott versenyképességi mutató a termékegységre jutó bérköltség (*Unit Labour Cost, ULC*), amely az egy outputra jutó bérköltség, de kifejezhető az egy munkaórára jutó átlagos

[1] Érdekesség, hogy maga a Világbank nem tekinti versenyképességi jelentésnek a *Doing Business* kiadványát, mivel abból számos olyan kulcsfontosságú tényező hiányzik, amelyek hatással vannak a versenyképességre (*World Bank,* 2017, 15. o.)

bér és az egy munkaórára jutó kibocsátás hányadosaként is. Ez utóbbi a munkatermelékenységet is mutatja egyben. Az ULC értelmezésben tehát az ország versenyképességét a munkaerő termelékenységén keresztül mérjük, ezáltal javulást elérni változatlan bérek mellett a relatív (versenytárshoz viszonyított) termelékenység javulásával, változatlan termelékenység mellett a relatív bérarányok javulásával lehet elérni.

Egy másik régóta létező versenyképességi mutató a reálárfolyam (*Real-Exchange Rate, RER*), amely két versenytárs ország hazai árszínvonalának összehasonlítására szolgál. Megmutatja, hogy a valutakonverzió után egy ország átlagos árszínvonala mennyivel magasabb vagy éppen alacsonyabb a másik országénál. A RER használata a nominális árfolyam helyett gyakran célravezetőbb, mivel így kiszűrhető az országok közötti árszínvonalbeli eltérés. Az eltérő valuták miatt a monetáris politikának lehetősége van az árfolyam gyengítésével átmenetileg versenyképességi előnyre szert tennie, mivel változatlan árszínvonal esetén az importőr ország szempontjából a megvásárolt termékek relatíve olcsóbbak, míg az exportőr ország számára átváltás után a valutájában mért bevétel nagyobb lesz.

Bár egyre ritkábban alkalmazzák, de a fentieken kívül klasszikus versenyképességi mutatónak számít még a feltárult komparatív előnyök (*Revealed Comparative Advantage, RCA*) mutató, amely egy termékközpontú megközelítésben értékeli egy ország versenyképességét. Az RCA bevezetése a közgazdasági szakirodalomba Balassa Béla nevéhez fűződik (*Balassa,* 1965). Az elmélet szerint egy országnak komparatív előnye van egy termékkategóriában, amennyiben a világátlaghoz képest többet exportál belőle (mivel a nagyobb exporthányad már a versenyképesség egy megnyilvánulása, innen ered a feltárult komparatív előny kifejezés is).

Mindhárom mutatóban közös, hogy a versenyképességet nem annak feltételezett ok-okozati összefüggéseiből vezetik le, vagyis önmagában a mutató értékének ismerete nem nyújthat teljes magyarázatot annak viselkedésére. A fent említett klasszikus versenyképességi mutatók változását a gazdaságpolitikai döntéshozók tehát nem tekinthetik a versenyképesség javítását szolgáló kizárólagos eszközöknek, mivel ezek az indexek csupán *indikatív* jellegűek. Már csak azért is veszélyes egy-egy mutató kiragadása, mivel az abban bekövetkezett változásokat a legtöbb esetben nem tudjuk megmagyarázni, azaz az ország versenyképességének alakulását nem tudjuk teljes egészében megérteni csupán ezen indikátorokon keresztül. Olyan komplex rendszerre van szükség, amely a versenyképességre ható tényezők többségét képes egy keretrendszerben megragadni, ehhez azonban a versenyképesség újradefiniálása szükséges.

3. A versenyképesség átfogóbb definíciói és a Világgazdasági Fórum globális versenyképességi indexe

A Világgazdasági Fórum erre tett kísérletet közel 30 évvel ezelőtt. A svájci székhelyű kutatóintézet úgy definiálja a nemzeti versenyképességet, mint „a hosszú távú növekedésre ható tényezők összessége" (*WEF,* 2017, 1. o.), ezzel pedig egy tömör, de rendkívül komplex definíciót ad. Felhasználva a WEF értelmezését, majd kiegészítve azt más szakirodalmakkal *Chikán–Czakó* (2009) az alábbi, tágabb keretrendszerbe helyezte el a versenyképességet:

„Egy nemzetgazdaság versenyképessége abban áll, hogy úgy tud létrehozni, felhasználni, illetve a globális verseny keretei között értékesíteni termékeket és szolgáltatásokat, hogy ennek során állampolgárainak jóléte és saját termelési tényezőinek hozadéka fenntartható módon növekszik", hozzátéve, hogy ennek „feltétele, hogy a kormányzat kedvező kereteket és ösztönzést nyújtson az erőforrások mind hatékonyabb felhasználásához és megújításához. Ezek a keretek és ösztönzés mintegy hidat épít a makro- és mikroszféra, valamint a szűkebben vett gazdaságpolitikai és a társadalompolitikai területek között." (*Chikán–Czakó,* 2009, 77–78. o.)

A WEF-index kevert módszertana, az objektív adatok és a szubjektív vélemények együttes alkalmazása éppen ezt a hidat teremti meg a makro- és a mikroszféra versenyképességi megközelítése között. Míg a makroszintű versenyképesség romlása jellemzően már csak azokból, a hosszú távú növekedést gátló tünetegyüttesekből látszik, amelyek mintegy utólag regisztrálják a problémákat, addig a versenyképesség javítása elsősorban előretekintő, preventív és innovatív jellegű intézkedéseken keresztül lehetséges, amihez elengedhetetlen a vállalatvezetők magatartását és döntéseit befolyásoló tényezők ismerete.

A WEF minden évben felméri a világ 140 országát száznál is több mutatón keresztül, amelyeket egyetlen indexbe sűrítve, megalkotja a versenyképességi pontszámot és rangsort. Az index piramisszerűen épül fel, alapját az intézményi háttér képezi, erre épül a többi versenyképességi pillér (*1. ábra*).

Az *1. ábrán* szereplő 12 versenyképességi pillér egyben hierarchikus sorrendet is tükröz; a rendszert úgy alkották meg, hogy figyelembe vették a gazdaság és társadalom komplexitását, és a különböző tényezők interdependenciáit.

1. ábra. A Világgazdasági Fórum Globális versenyképességi indexének szerkezete

Forrás: WEF, Kopint–Tárki.

Egyik pillérben sem lehet úgy tartós javulást elérni, ha egy alacsonyabban elhelyezkedő pillérben jelentős versenyképességi hátránya van egy országnak. Kicsit gyakorlatiasabban: egy ország nem képes tartósan versenyképességi előnyre szert tenni például innovációs-technológiai kapacitás terén (a hierarchia legfelsőbb rétege), ha eközben infrastrukturálisan (a hierarchia második legfontosabb pillére) jelentősen elmarad a versenytársaitól. Valamennyi pillér tartalmaz objektív és a felmérés által nyert szubjektív elemeket, bár ezek aránya az egyes pillérekben nem azonos.

Ahogy az *1. ábrán* is látható, a WEF versenyképességi keretrendszerének alapját az ország *intézményi hátterének* minősége jelenti. Ez az intézményi háttér pillére azt a környezetet értékeli, amelyben a vállalkozások működnek, és az alábbi almutatókból tevődik össze:

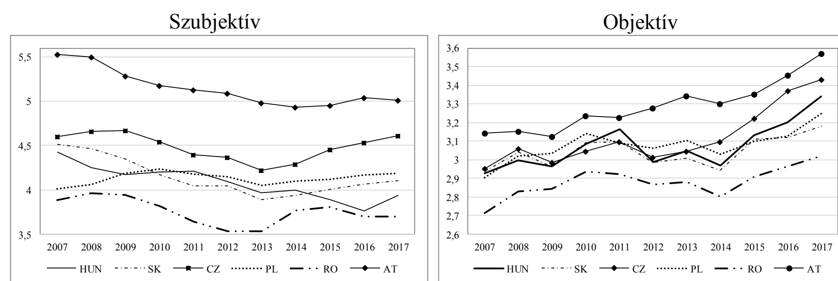
- tulajdonjogok védelme
- szellemi tulajdonjogok védelme
- közpénzek kezelése
- politikusokba vetett bizalom
- bírói függetlenség
- korrupció
- közkiadások „pazarlása”
- bürokrácia
- kormányzati döntések átláthatósága
- terrorizmus üzleti költségei
- bűnözés és erőszak üzleti költsége
- szervezett bűnözés
- rendőrség megbízhatósága
- állalatok etikus működése
- auditálási és számviteli szabályok
- vállalatvezetés hatékonysága
- kisebbségi tulajdonosok védelme
- befektetők védelme

A fenti lista olyan elemekből áll, amelyek közvetlenül nem számszerűsíthetők, nem mérhetők, a versenyképesség szempontjából mégis a legfontosabb mutatóknak számítanak, mivel segítségükkel a korábban említett klasszikus mutatókban bekövetkezett változások egy jó része megmagyarázható. A WEF által alkalmazott kérdőíves felmérések éppen a fenti kérdésekhez nyújtanak „minőségi" adalékokat.

4. Mit mutatnak a szubjektív versenyképességi mutatók régiónkban?

A következőkben megvizsgáljuk, hogy miként alakultak Magyarországon és a környező országokban (szűken vett versenytársainknál) a szubjektív (*soft*) és objektív (*hard*) mutatók és ezek egymáshoz viszonyított rátája az elmúlt évtizedben.

2. ábra. Az objektív (hard) és a szubjektív (soft) átlagpontszámok alakulása a vizsgált hat országban, 2007–2018

Rövidítések: AT: Ausztria, CK: Csehország, HUN: Magyarország, PL: Lengyelország, RO: Románia, SK: Szlovákia.
Forrás: WEF, Kopint–Tárki.

Mint a *2. ábra* két része mutatja, a vizsgált hat országban a szubjektív és az objektív mutatók az elmúlt évtizedben ellentétes irányban változtak. 2009-ben egy kisebb, majd 2014–2015-ben egy valamivel nagyobb visszaeséstől eltekintve, az objektív mutatók valamennyi vizsgált országban javultak, 2015 óta pedig egyértelműen felfelé ívelő objektív mutatókat láthatunk. Az objektív adatok átlaga 2018-ben a vizsgált országokban 0,2–0,5 ponttal magasabbak voltak, mint 2008-ban.

Ezzel szemben, a szubjektív mutatók inkább romló tendenciát mutatnak, és változásuk a vizsgált országokban korántsem egységes. Csupán Lengyelország zárta az elmúlt 10 évet az induló évnél magasabb szubjektív pontszámmal (0,17 ponttal), Csehország pontszáma – némi visszaesés után –

szinten maradt, a többi négy ország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország és Románia szubjektív mutatói 2018-ban rendre alacsonyabbak voltak, mint 2008-ban.

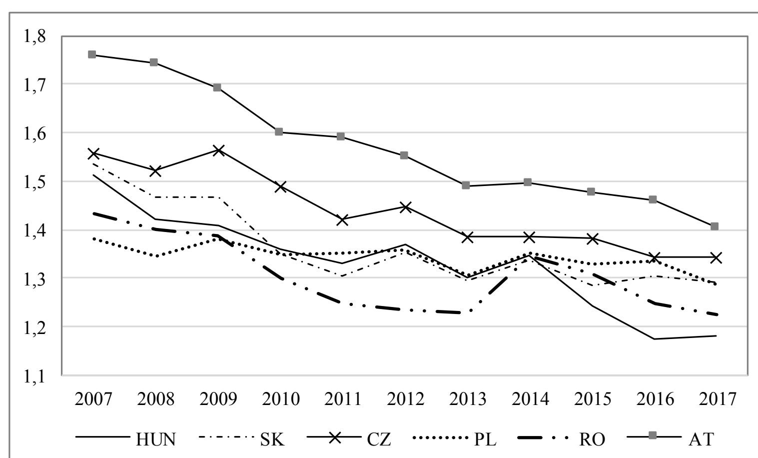
A szubjektív mutatók alakulása jól tükrözi a világgazdasági válság idején bekövetkezett bizalomvesztést a rendszer elemeiben, majd a bizalom lassú visszanyerését 2014 után. Némiképp meglepő módon a legnagyobb visszaesés a szubjektív mutatókban Ausztriában volt, bár a szint még így is jóval feljebb van, mint a visegrádi országokban és Romániában. Az osztrák versenyképesség szubjektív mutatói fél ponttal csökkentek (5,5-ről 5,0-ra) 2008 és 2018 között. Magyarországon (0,48 pont) és Szlovákiában (0,4 pont) volt a csökkenés a szubjektív mutatókban az elmúlt 10 év során.

A szubjektív mutatók mélypontját az országok többségében a 2013–2014-es időszak jelentette, azóta némi javulás tapasztalható. Magyarország ez alól kivétel, nálunk a szubjektív mutatók átlaga még egészen 2017-ig esett, lényegében ez okozta azt a drámai romlást, amelyről a bevezetőben szóltunk (69. helyezés).

Már a *2. ábra* két részének összehasonlításából kitűnik, amit a *3. ábra* egyértelműbben tükröz. A *3. ábra* alapján az alábbiak állapíthatók meg. A szubjektív pontszámok átlagai minden vizsgált országban (köztük Magyarországon is) magasabbak, mint az objektív mutatók pontszámai. Ennek felmérés módszertani okai is lehetnek: a kérdőívben a válaszadóknak egy 1–7-es skálán kell az adott tényezőt értékelni, s feltehetően – hacsak nem különösen elégedetlenek egy bizonyos kérdéssel kapcsolatban – jellemzően nem adnak nagyon alacsony (1–2-es) pontszámot. Ezzel szemben az objektív mutatók valamilyen mértékegységben annak megadva (kilométer, fő, darab stb.) Az is lehet oka a szubjektív mutatók magasabb pontszámainak, hogy a vállalkozások alkalmazkodnak az adott körülményekhez. Megtalálják azokat az utakat, megoldásokat, amelyeken keresztül viszonylag kedvezőtlenebb körülmények között is lehet folytatni az üzletmenetet, ráadásul, ha a külső környezet kedvezően alakul, akkor akár változatlan belső objektív mutatók mellett is javulhat a vállalatok szubjektív megítélése.

Minél fejlettebb egy ország, annál magasabb a *soft/hard* mutató értéke. Azaz a magasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok vállalatvezetői az amúgyis jobb objektív mutatók által indokoltnál is jóval elégedettebbek a gazdasági körülményekkel. Figyelemre méltó, hogy 2008-ban a *soft/hard* mutató pontosan leképezte a vizsgált országok fejlettségi rangsorát (ha a fejlettségi különbség mértékét nem is).

3. ábra. A szubjektív és objektív mutatók arányának alakulása

Rövidítések: AT: Ausztria, CK: Csehország, HUN: Magyarország, PL: Lengyelország, RO: Románia, SK: Szlovákia.
Forrás: WEF, Kopint–Tárki.

A relatív (az objektív mutatókhoz képest mért) elégedettségi rangsorban messze Ausztria állt az élen (1,75-szörös mutatóval), amelyet Csehország, Szlovákia és Magyarország követett, s ez abban az évben megfelelt a fejlettségi rangsornak. Egyedül a lista végén volt eltérés, mivel a *soft/hard* mutató Romániában magasabb volt 2008-ban, mint Lengyelországban.

A *soft/hard* mutató értéke 2008–2018 között valamennyi vizsgált országban romlott, amint az már a 2. ábrán látható ellentétes irányú változásokból is kitűnt. 2008 óta rendre szűkül a rés a kétféle mutató között. Míg a mutató értéke 2008-ban 1,4–1,7-szeres volt, addig 2018-ban már mindössze 1,2–1,4-szeres. Azaz csökkent a szubjektív megítélés „előnye” az objektív mutatókkal szemben. Ez feltehetően részben a válságot követő kiigazító intézkedések eredménye, amelyek nem tettek szert különösen nagy népszerűségre még akkor sem, ha az ország gazdasági egyensúlyát jelentősen javították.

Ugyanakkor a *3. ábra* azt is tükrözi, hogy a vizsgált országok közül 2018-ban Magyarországon volt a legkisebb a szubjektív mutatók előnye az objektív adatokkal szemben. Azaz a magyar vállalatvezetők relatív optimizmusa a legkisebb a régióban. A skála másik végén Ausztria áll, ahol az egyébként is lényegesen jobb objektív helyzetet a vállalatvezetők még kedvezőbbnek ítélték meg. Hasonló a helyzet Csehországban, ahol az objektív versenyképességi adatok majdnem elérik Ausztria szintjét, és a szubjektív mutatók

előnye, azaz a cseh vállalkozók relatív elégedettsége is megközelíti az osztrákét. A *soft/hard* mutató változását az induló szint százalékában kifejezve: a magyar mutató értéke több mint 22 százalékkal, az osztrák 20 százalékkal, a cseh, a román és a szlovák körülbelül 15 százalékkal, a lengyel pedig mindössze 7 százalékkal volt alacsonyabb 2018-ban, mint 2008-ban.

5. A szubjektív mutatók romlásának részletei, pillérenként

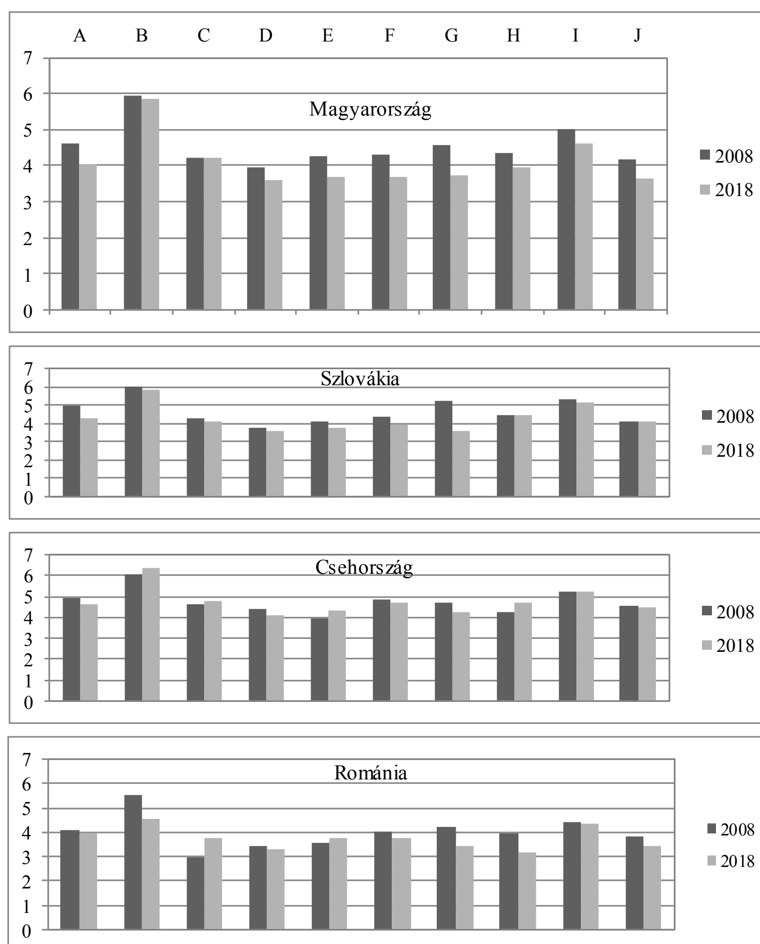
A fent leírt jelenség magyarázatához közelebb kerülünk, ha a szubjektív mutatók értékét az *1. ábrán* ábrázolt pillérenként vizsgáljuk meg az egyes országokban 2008-ban és 2018-ban (*4. ábra*). Az ábra arról tanúskodik, hogy a vállalatvezetők véleményének a romlása nemcsak az összesített mutatókban, hanem az egyes pillérek túlnyomó részében is megállapítható. Magyarországon, Szlovákiában és Ausztriában minden egyes pillér kérdéseivel kapcsolatban a válaszadók rosszabb véleményt fogalmaztak meg, mint 2008-ban. Romániában csak egy pillér megítélése javult, igaz, ez igen fontos pillér, az intézményi háttér.

Csehországban – miközben az összesített szubjektív mutató szintén romlott – négy pillérben javult, hatban pedig romlott a vállaltvezetők véleménye, Lengyelországban pedig – ahol a vizsgált országok közül egyedüliként az összesített szubjektív mutató is javult – két pillér kivételével elégedettebbek voltak a válaszadók 2018-ban, mint 2008-ban.

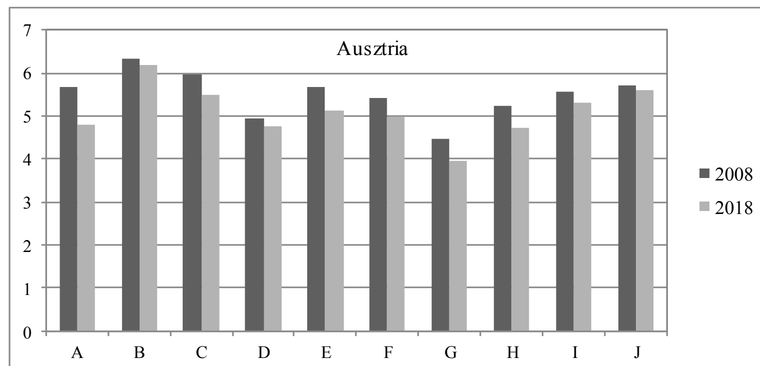
Mint a *4. ábra* mutatja, az egyes pillérek szubjektív indexeiben a vizsgált országok között sok hasonlóság is van – a leginkább romló pillérek terén –, ugyanakkor a romlás mértéke eltérő.

Ami az árupiaci pillért illeti, nem Magyarországon, hanem Ausztriában a legnagyobb a romlás a vállalatvezetői véleményekben. Nyugati szomszédunk esetében az árupiaci mutatókban történt visszaesés – paradox módon – nagy részben éppen az új EU-tagállamok miatt következett be. 2004 után jelentős kereskedelem-átterelődés ment végbe Ausztriából a kelet-európai tagállamok felé, ami nagymértékű működőtőke-kivonással járt együtt, emelte a munkanélküliséget, és lassította a gazdasági növekedést (*Holzner,* 2018). Ezek fényében nem meglepő, hogy az osztrák vállalkozások egyre negatívabban ítélik meg az olyan versenyképességi komponenseket, amelyek a nemzetközi versennyel kapcsolatosak. Az exportpiaci kiesés egyre inkább a belföldi piac felé terelte a vállalkozásokat, így felértékelődött az olyan árupiaccal kapcsolatos tényezők szerepe, mint az versenyjogi szabályozások vagy éppen a fogyasztóvédelem, és nagyobb figyelem irányult ezek hiányosságaira.

4. ábra. A 10 pillér szubjektív elemeinek pontszáma a vizsgált országokban, 2008, 2018

4. ábra folytatása

Jelmagyarázat: Árupiac: A, Egészségügy és alapoktatás: B; Infrastruktúra: C; Innováció: D, Intézményi háttér: E, Felsőoktatás és szakképzés: F, Munkaerő: G, Pénzpiac: H, Technológiai hatékonyság: I, Üzleti komplexitás: J.
Forrás: WEF, Kopint–Tárki.

Magyarországon leginkább a *munkaerőpiaci soft* mutatók romlottak az elmúlt egy évtizedben (4,6 pontról 4,1 pontra), ami főleg a szakképzett munkaerő hiányából fakad, továbbá abból, hogy a bérek változása a vállalatok véleménye szerint nincs összhangban a termelékenység változásával. Romlott továbbá a bérmegállapodások, valamint a szakszervezetekkel való együttműködések hatékonysága. Mindez annak ellenére rontotta Magyarország munkaerőpiaci szubjektív versenyképességét, hogy időközben a vállalkozások szempontjából javult a foglalkoztatást ösztönző adók rendszere, igaz, ennek pontszáma is csupán 3,6, ami még így is elég rossz.

A termelékenység fenntartható bővülését a térségben nem csupán a munkaerő-kínálat elégtelensége, hanem minősége is akadályozza. A felmérés szerint különösen igaz ez Magyarország esetében, ahol a megkérdezett vállalatok szerint alacsony a kínálat kutatókból és mérnökökből (3,6 pont). Kicsivel rosszabb a helyzet Szlovákiában (3,5 pont), de jobb Romániában és Csehországban (3,8 pont), és kifejezetten jó Lengyelországban (4,2 pont) és Ausztriában (4,5 pont). Ez hosszú távon a munkatermelékenység bővülésének lassulásához vezethet, így makroszinten csak az ár- és bérszínvonal jelenti a versenyképesség javításának fő csatornáját.

A *közép- és felsőoktatással* kapcsolatos pillérben a szubjektív mutatók értéke Magyarországon 4,2 pontról 3,7 pontra csökkent, ami szoros összefüggésben van a munkaerőpiaci pillér negatív megítélésével. Leginkább „az internet elérés az iskolákban” mutató romlott (5 pontról 3,6 pontra), ami a

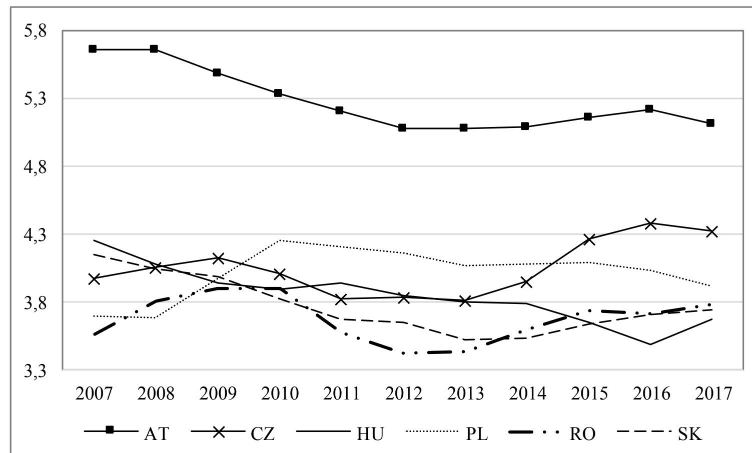
közoktatásban és felsőoktatásban tapasztalható súlyos technológiai hiányosságok közelítő indikátora, és egyben utal a magyar diákok infokommunikációs tudásának elégtelenségére. Ezzel párhuzamosan romlott a természettudományos oktatás minőségének, valamint az egész oktatási rendszernek a megítélése, ami összhangban van a kétévente készülő, az OECD-tagállamokat felmérő úgynevezett PISA-felméréssel is. Az igen kedvezőtlen szubjektív megítélést tovább rontja az oktatási pillérben a *hard* statisztikai adatokban bekövetkezett változás is, mivel számottevően csökkent az általános iskolába, valamint felsőoktatási intézménybe járók aránya is (51 százalék).

A versenyképesség szempontjából legkedvezőtlenebb folyamat az *intézményi háttér* szubjektív megítélésének folyamatos gyengülése. A gazdaságpolitika által biztosított üzleti környezet a vállalatok számára exogén tényezőnek tekinthető, közép- és hosszú távú stratégiájukat, különösen árazási és beruházási terveiket úgy alakítják, hogy az adott intézményi háttér mellett el tudják érni hosszú távú profitmaximalizálási céljaikat. Ezen kívül ez a pillér az összes többi versenyképességi tényezőre is jelentős hatással van. Fontos megjegyeznünk, hogy az intézményi háttér pillérének 18 almutatójából 17 a kérdőíves felmérésből származó szubjektív jellegű mutató, vagyis ez a tényező elsősorban a vállalatok vélemények kivetítése a versenyképességi rendszerben.

Az üzleti környezet az egész kelet-közép-európai térség egyik leggyengébb pontja, az arányok azonban eltérők. A vizsgált országok közül Magyarországon a leggyengébb az intézményi háttér minősítése, jó egy tized ponttal Szlovákia mögött (*5. ábra*). Lengyelország és Csehország mutatója határozottan jobb, de még ezek az országok is elmaradnak az osztrák adattól. Mindez annak ellenére van így, hogy az elmúlt időszakban nyugati szomszédunk intézményi hátterének megítélése majdnem annyit romlott (5,6 pontról 5,1), mint a magyar. Az intézményi környezet hazai megítélése mindegy 0,58 ponttal esett vissza az elmúlt tíz év során, és jelenleg 3,66 ponton áll. Ennél a szlovák adat (3,73) valamennyivel jobb, itt csak 0,4 pont volt a visszaesés.

Az intézményi háttér adatait kibontva megállapítható az a szerkezeti hasonlóság a térség országai között, amely elsősorban a kormányzattal való erőteljes elégedetlenségben nyilvánul meg, és olykor a világ legrosszabb versenyképességi pontszámát eredményezi. A felmérés szerint a kelet-európai országokban a vállalkozások szinte egyáltalán nem bíznak a politikusokban és a közszférában. Ausztriában a közbizalom jóval magasabb szintű, bár a politikusok iránti bizalmi mutatók itt is alacsonyak.

5. ábra. Az intézményi háttér szubjektív mutatójának változása a visegrádi (V4) országokban, valamint Ausztriában és Romániában

Rövidítések: AT: Ausztria, CK: Csehország, HUN: Magyarország, PL: Lengyelország, RO: Románia, SK: Szlovákia.
Forrás: WEF, Kopint–Tárki.

A térségi vállalatok politikához való kifejezetten negatív hozzáállása szinte egyáltalán nem jellemző a világ más régióiban. Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy egy, a visegrádi országok átlagánál jóval versenyképesebb országban ne lennének kormányzati visszaélések, kontraszelekció vagy éppen korrupció, ezért a politikusokkal, politikával szembeni teljes bizalmatlanság jellemzően legalább annyira történelmi örökség és helyi magatartás Kelet-Európában, mint gazdasági fundamentumokkal megalapozott jelenség.

E rossz intézményi háttérnek a fentieken túl számos más vetülete van a térségben. A legrosszabb alindex ebben a pillérben a korrupcióval azonosítható kormányzati kontraszelekció mértéke. A magyar 1,9-es pontszám a világon az egyik legrosszabb érték. Ennél a szlovák 1,94-es, valamint a román 2,4-es, a cseh 2,6-es és a lengyel 2,8-as pontszám csak árnyalatnyit jobb, de még az osztrák 3,8-as érték sem nevezhető kiemelkedőnek. Ez az alacsony pontszám azt jelenti, hogy a vállalatok úgy látják, hogy az állami megrendelések során a versenypiac jelentősen torzított. Ennek igen kedvezőtlen hatása, hogy az állam és a piac összefonódásakor a piaci szerkezet egyes ágazatokban teljesen felborul (jellemzően az infrastrukturális beruházásokhoz tartozó építőiparban), sőt a kapcsolódó ágazatokban és piacokban is tetten érhető a

korrupció hatása. Ez a jelenség is nehezen mérhető objektív módszerekkel, ám vannak ígéretes próbálkozások (*Tóth–Hajdu,* 2017).

Szintén rendkívül kedvezőtlen a költségvetési politika megítélése. A vállalati véleményekből az rajzolódik ki, hogy a kormányzat pazarló újraelosztást végez. Az adó-, valamint a bürokratikus terhek magasak, a kormányzati döntéshozatal pedig nem átlátható. A fentiek arra engednek következtetni, hogy a vállalatok úgy látják, hogy a közpénzek az újraelosztás során jelentős hatékonyságvesztésen mennek keresztül. A közpénzek elköltésének negatív kritikája vélhetően a korábban tárgyalt korrupciós percepcióból is táplálkozik; bár vannak olyan beruházások, amelyek költségvetési feladatokként valósulnak meg, azonban nem tiszta piaci körülmények között, és a torz versenyben az árazás is felfelé torzított.

6. Néhány következtetés

Magyarország versenyképességi indexe a WEF adatai szerint jelentősen romlott 2008–2017 között, amit 2018-ban csak kismértékben sikerült korrigálni. A magyar pontszámok csökkenése elsősorban a kérdőíves felmérésen alapuló vállalatvezetői vélemények romlásának tudható be. Ez azonban korántsem egyedülálló jelenség. Mind a másik három V4 országban, mind Romániában és Ausztriában hasonló folyamat figyelhető meg (Lengyelország kivételével), a romlás mértéke azonban különböző.

A vállalatvezetők a gazdasági környezetet Magyarországon ítélik meg a legnegatívabban a vizsgált országok közül, különösen, ami az objektív mutatókkal való összevetést illeti. Legrosszabbak a szubjektív mutatók a munkaerőpiacra és az oktatásra; valamint az intézményi háttérre vonatkozó vállalatvezetői percepciók terén.

A vállalati vélemények szerint a relatíve olcsó munkaerőre épülő versenyképességi előny, a jelenlegi termelékenységi szinteken megrekedt munkaerő, valamint az ezek miatt csak nehezen megújulni képes magyar tulajdonú versenyszektor jelenti a magyar versenyképesség legnagyobb problémáját. Eszerint az oktatásban olyan strukturális reformokra van szükség, amelyek hosszú távon emelik a munkaerő termelékenységét. Ez a képzési kínálat piaci igényekhez való igazítását, valamint a képzési minőség javítását jelenti az oktatásban. Az infrastrukturális fejlesztéseknél a versenypiac elveinek és a környezetvédelmi és társadalmi nézőpontoknak a figyelembevételét várnák el a vállalatvezetők, ami széles körű társadalmi egyeztetést és együttműködést kíván meg.

Mindezt tovább súlyosbítja az ország intézményi hátterének az a rossz vállalati megítélése, amely egyértelműen negatív irányba torzítja az üzleti

stratégiákat. Az intézményi háttér javítása hatékony intézkedéscsomagokkal rövid távon is megoldható lenne, ami csökkentené a bizonytalanságot és a bizalmatlanságot, és ami a vállalati tervezés időhorizontját évekkel kitolhatná. Az állam által előidézett piaci tökéletlenségek kijavítása piaci alapú szolgáltatások nyújtását tenné lehetővé azokban az ágazatokban, amelyekben most a vállalati vélemények szerint jelentős a beruházások hatékonyságvesztése a gazdaságpolitika által okozott piactorzítás miatt.

A gazdasági növekedést meghatározó módon befolyásolja a gazdálkodás intézményi környezetének minősége, amelynek fontos eleme a vállalkozóknak a gazdaság intézményrendszerébe vetett bizalma, a gazdasági környezetről, a gazdaságpolitika kiszámíthatóságáról és átláthatóságáról, korrektségéről alkotott megítélése. A társadalmi tőke és a bizalom magas szintjének hiánya legalább olyan mértékben akadályozza a gazdaság fejlődését, mint a fizikai tőke szűkössége. A szubjektív elemek, a vállalatvezetők percepciói az intézményrendszer működéséről döntő módon befolyásolják a hazai vállalkozók beruházási döntéseit. Ezért a vállalkozók „szubjektív" véleményét korántsem szabad lebecsülni, mivel alapjában véve az ő percepciójuktól függ a magyar gazdaság jövőbeli versenyképessége.

IRODALOM

Baksay Gergely–Palotai Dániel–Szalai Ákos (2017): Ezer sebből vérzik a nagy versenyképességi rangsor. Portfolio.hu, 2017. március 31. https://www.portfolio.hu/gazdasag/ezer-sebbol-verzik-a-nagy-versenykepessegi-rangsor.246192.html

Balassa Béla (1965): Trade Liberalisation and "Revealed" Comparative Advantage. The Manchester School, Vol, 33. No. 2. 99–123. o. https://onlinelibrary.wiley.com/toc/14679957/33/2.

Chikán Attila–Czakó Erzsébet (szerk.) (2009): Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Holzner, M. (szerk.) (2018): Austria's Economic Competitiveness in a Neighbourhood Context. WIIW, Bécs, https://wiiw.ac.at/austria-s-economic-competitiveness-in-a-neighbourhood-context-pj-141.html.

MNB (2017): Versenyképességi jelentés. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, https://www.mnb.hu/letoltes/versenyke-pesse-gi-jelente-s-hun-digita-lis.pdf.

Palócz Éva, Vakhal, Péter (2017): Tükröm-tükröm – NE mondd meg nékem. Portfólió, 2017.április 20. https://www.portfolio.hu/gazdasag/tukrom-tukrom-ne-mondd-meg-nekem.248005.html

Park, Jinwoo, Jung, Misook (2009): A Note on Determination of Sample Size for a Likert Scale. Communications of the Korean Statistical Society, 16. évfolyam, 4. szám, 669-673.

Tóth István János–Hajdu Miklós (2017): Intensity of Competition, Corruption Risks and Price Distortion in the Hungarian Public Procurement – 2009–2016. Working Paper Series,

CRCB-WP/2017, 2. Corruption Research Center Budapest, Budapest, http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2017/12/eu_hpp_2016_report_170616_.pdf.
WEF (2017): The Global Competitiveness Report 2017–2018. World Economic Forum Genf. http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf
World Bank (2017): Doing Business 2017. World Bank, Washington DC. http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf.

Családi vállalkozások Magyarországon

Wieszt Attila–Drótos György

1. Bevezetés

A családi vállalkozási forma sok szempontból hasonló szerepet játszik a magyar gazdaság működésében, mint a világ bármely más országában. A gazdasági szervezetek többsége családi vállalkozás. Súlyuk nyomán jelentős a GDP-hez való hozzájárulásuk, valamint a foglalkoztatásban betöltött szerepük. Óriási változatosságot mutatnak: a néhány alkalmazottal működő kisvállalkozásoktól a több ezer fős, nemzetközi jelenlétű nagyvállalatig sokféle típus megtalálható. Magyarországon azonban e forma jelentősége és jellegzetességei eltérnek a korábbi évtizedekben gazdagon feltárt és feltérképezett nyugat-európai és észak-amerikai családi vállalkozások jellemzőitől.

Egyrészt, az egymás iránti tisztelet és elfogadás családi cégeken belül jellemző normáinak terjedése elősegítheti a hazánkban oly fájóan erős társadalmi szintű bizalomhiány csökkenését. Másrészt, a családi vállalkozások nemzetgazdasági fontossága Magyarországon egyre erősödik. A rendszerváltás óta felnövekedett erős családi közép- és nagyvállalatok fejlesztéseire ugyanis egyre inkább úgy tekintenek, mint amelyek a gazdasági növekedés harmadik nagy forrását biztosíthatják – a részben európai uniós forrásokra támaszkodó állami beruházások és a multinacionális nagyvállalatok beruházásai mellett. Bár a magyar családivállalkozás-kutatás gazdag történettel és fontos eredményekkel rendelkezik (például *Kuczi,* 1997, *Málovics–Vajda,* 2012, *Kása és szerzőtársai,* 2017). Növekvő gazdasági, gazdaságpolitikai jelentőségük ellenére mégis keveset tudunk erről a területről. A 2017 szeptemberétől 2018 februárjáig tartó kutatásunkkal éppen ezt a hiányt szerettük volna mérsékelni. Kérdőíves felmérést végeztünk a teljes családi vállalkozási népesség körében, amellyel nemcsak általános statisztikai jellemzőiket, belső megoszlásaikat, de bizonyos lényeges belső működési mechanizmusaikat is fel kívántuk tárni, hogy egységes, átfogó képet kapjunk a magyar családi vállalkozásokról.

2. A kutatás bemutatása[1]

A kutatás két problémából indult ki: egyrészt, a már említett családi vállalkozási népességre jellemző részleges adat- és ismerethiányból. Másrészt, mivel az utóbbi évtizedben a nemzetközi szakirodalomban egyre erőteljesebbé vált e népesség belső heterogenitásának a hangsúlyozása (*Sharma–Nordqvist,* 2007), ezért nem azt néztük, hogy miért különböznek a családi vállalkozások a nem családiaktól, hanem azt, hogy miben különböznek a családiak egymástól: milyen belső csoportokra bomlik népességük, és ezek a csoportok milyen eltérő jellemzőkkel bírnak. Ennek megfelelően a kutatási kérdésünk így szólt: mi a magyar családi vállalkozások demográfiája, hogyan írható le népességük összetételüket, megoszlásukat és belső folyamataikat illetően.

1. táblázat. A kutatás során alkalmazott kérdőívek összetétele

Kérdőív	Elemszám	Téma
1. kérdőív	1415	Szűrőkérdések (önpercepció, domináns családi kontroll léte) Családi hatás (utódlási intenciók, cég életkora, bevont generációk száma, bevont családtagok száma, vezetőség létszáma, családtagok száma a vezetőségben, családi ügyvezető, felügyelőbizottság léte, családi vállalkozási történet) Gazdálkodási teljesítmény (az árbevétel változása, a piaci pozíció változása, a profitabilitás változása)
2. kérdőív	250	Társas-érzelmi vagyon (REI-skála) Utódlás (korábbi utódlások léte, tervezett utódlási kimenetek és ezek időkerete, utódlási tervezés, utód léte és személyes jellemzői, utód és család/szervezet kapcsolata, jelenlegi vezető váltáskori tervei, posztutódlás értékelése, posztutódlás és szervezeti változások) Családi vállalkozási rendszer irányítása (irányítási rendszer alapfunkcióit betöltő testületek működése és a működés körülményei, családi tanács működése, családi alkotmány) Professzionalizálódás (a vezetőség által tárgyalt témák és tárgyalási gyakoriságuk) Innováció (innovációs aktivitás formái) Tulajdonszerkezet (tulajdonosok rokonsági kapcsolata és tulajdonrész nagysága, nem családtag tulajdonosok) Családtag alkalmazottak (alkalmazottként bevont családtagok rokonsági kapcsolatai)

Két kérdőívet alkalmaztunk (*1. táblázat*). Felmérésünk természeténél fogva feltáró jellegű volt, kutatásunkban és kérdőíveinkben széles körben elfogadott

[1] A kutatásról a Budapesti Corvinus Egyetem Családi Vállalatok Központjának honlapján (www.cfb.uni-corvinus.hu) részletes leírás található.

és jól kipróbált elméleti modelleket alkalmaztunk (*Stanley és szerzőtársai,* 2017, *Hauck és szerzőtársai,* 2016, *Decker és szerzőtársai,* 2017, *Gersick–Feliu,* 2014, *Dekker és szerzőtársai,* 2015).[2]

3. Családi vállalkozások felülnézetből – családi hatás és gazdálkodási kimenet kapcsolata

3.1. Családi vállalkozási definíció

Az első kérdőívünkben a családi tulajdonból és vállalkozáson belüli jelenlétből fakadó *„családi hatást"* több változó szerint mértük, amelyek közül néhány (így a vállalkozás működtetésébe bevont generációk és családtagok száma, valamint a családon belüli utódlási szándék) egyben azt a célt is szolgálta, hogy a különböző (szigorúbb és megengedőbb) családi vállalkozási definícióknak megfelelően besoroljuk a vizsgált szervezeteket. A családi vállalkozási adatbázisba való bekerülés feltételeként a családi kontroll meglétéhez legalább 50 százalékos családi tulajdoni hányadot rendeltünk, ami bár fontos általános küszöbérték, de ezek mellett további, egyre szigorúbb és egymást kiegészítő feltételt is megfogalmazhatunk a vizsgált cégek családi jellegének pontos meghatározásához. Az első ilyen kiegészítő feltétel az volt, hogy legalább két családtag dolgozzon a cégben. Ennek tovább szigorított változata, hogy legalább két generáció legyen bevonva a cég működtetésébe. Végül az utolsó ilyen kiegészítő feltétel az elméleti definícióban szereplő hosszú távú családi tulajdonlási szándékra vonatkozott: kritériumként határoztuk meg, hogy családon belüli utódlásban gondolkozzanak.

A kérdőívekből származó adatok szerint (*2. táblázat*) annak ellenére, hogy az adatbázisunkba felvett cégek nagy része (98 százaléka) családi vállalkozásnak tekinti magát, sokuk esetében nem teljesül, hogy legalább két generáció legyen bevonva a cég működtetésébe, és a családon belüli utódlási szándék jelenléte, azaz jó részük nem a szigorú definíciónk szerinti családi vállalkozás.

[2] A kutatásban olyan cégeket kerestünk meg, amelyek 2016-os éves árbevétele 80 millió és 150 milliárd forint között mozgott, kiszűrve közülük a pénzügyi szolgáltatással foglalkozókat és az egyéni vállalkozókat. Olyan, a családi részvétel összetevőin alapuló *(components of involvement)* definíciót alkalmaztunk, amely egyrészt a szakirodalomban már elterjedt (a múlt évtized közepén dolgozták ki – *Chrisman és szerzőtársai,* 2005, *Sharma,* 2006). Másrészt többszintű, így több, részben megengedőbb, részben szigorúbb feltétellel is dolgozik. A családi cégeket tartalmazó végső adatbázisunkba a megengedőbb feltételekkel kerültek be a cégek, de a szigorúbb feltételek teljesülését is vizsgáltuk. Az első kérdőív adatbázisa 1415 elemű lett, ebből vettünk a második kérdőív felvételéhez 250 darabos almintát.

2. táblázat. Definíciós szinteknek megfelelő családi vállalkozási arányok a teljes mintában (százalék)

	1.	1.+2.	1.+2.+3.	1.+2.+2.2.	1.+2.+2.2.+3.
	kritérium				
Teljes minta	92,2	72,6	47,0	51,4	36,9
Kisvállalatok	92,7	72,8	47,0	51,0	36,7
Középvállalatok	94,5	74,3	48,6	53,2	36,7
Nagyvállalatok	100,0	86,7	60,0	66,7	53,3

Definíciós kritériumok:
1. Tulajdoni feltétel (nagyobb, mint 50 százalékos tulajdonrész).
2. Legalább két családtag dolgozik alkalmazottként.
2.2. Legalább két generáció vonódik be a cég működésébe.
3. A családon belüli utódlás „inkább valószínű” vagy „nagyon valószínű”.

Érdemes azt is megfigyelni, hogy a tulajdonviszonyokon túli további feltételek bevezetésével a kis és közepes méretű cégek aránya hasonló mértékben és egymáshoz közeli értékekre csökken. Ugyanakkor a nagyvállalatok aránya valamennyi definíciós szint esetén magasabb – szűk többségük (53 százalékuk) a legszigorúbb – feltételeket is teljesíti. Tehát a nagy családi vállalkozások jobban illeszkednek a tradicionális, sztereotipikus családi vállalkozási képhez. Az is látszik, hogy a közepes cégek a definíciós feltételek teljesítése szempontjából a kis- és nagyvállalatok között helyezkednek el: átmeneti jellegzetességet mutatnak a kis méretű és a nagy cégek között, de közelebb helyezkednek el a kisvállalatokhoz.

Ezek az eredmények semmiképpen sem azt jelentik, hogy a cégek jó része ne családi vállalkozás lenne – sokkal inkább ismételten kiemelik a definíciós problémát és a népesség heterogenitását. A definíciós probléma ráadásul nem hazai sajátosság: az általunk alkalmazott definíció teljes mértékben megfelel a nemzetközi – nyugvó pontra még mindig nem jutott – megközelítésnek.

3.2. Leíró statisztika

A *3. táblázat* bemutatja a mintánk alapstatisztikai adatait. Létszám alapján tekintve, a magyar családi cégek általunk elemzett csoportjának körülbelül 91 százaléka kisvállalkozás, kicsit kevesebb, mint 8 százaléka középvállalkozás, és 1 százaléka nagyvállalat. Elfogadva a kiinduló mintavételi adatbázis magyar vállalkozási népességre vonatkozó reprezentativitását, a mintánk alapján a vállalkozások 83 százaléka családi cég (az általunk alkalmazott, alapvetően tulajdonviszonyokra vonatkozó szűrőfeltétel alapján). Méretkategóriánként bontva a családi vállalkozások aránya egyre csökkenő: kisvállalkozások között 86 százalék, középvállalkozások között 69 százalék, a nagyvállalatoknál 64 százalék.

3. táblázat. A családi hatás legfontosabb leíró statisztikái az 1. kérdőívből

	Átlag	Standard hiba	Minimum	Q1	Medián	Q3	Maximum
Tulajdoni arány	88,1	26,5	0	100	100	100	100
Alapítás éve	1993	7,8	1900	1991	1994	1997	2016
Alkalmazottként bevont családtagok aránya	2,6	1,6	0	2	2	3	20
Alkalmazottként vagy a cég működésének felügyeletébe bevont generációk száma	1,7	0,6	0	1	2	2	5
Vezetőség létszáma	2,3	1,3	1	2	2	3	25
Családtagok száma a vezetőségben	2,1	1,0	0	1	2	3	15
Családi ügyvezető esetén az ügyvezető az alapítóhoz képest hányadik generációhoz tartozik	1,2	0,4	0	1	1	1	4

A kapott eredményeket vélhetően torzítja néhány tényező. Ezek közé tartozik, hogy a véletlen mintavételbe beválogatott cégek egy része nem volt elérhető, bizonyos cégek megszakították az interjút anélkül, hogy elárulták volna, hogy családi vagy nem családi cégek, továbbá a családi cégek meghallva a felmérés célját, készségesebben álltak rendelkezésre, mint a nem családiak. Összességében a maximális óvatosság alapján azt gondoljuk, hogy a fenti arányok kissé felülbecsülhetik a családi vállalkozások tényleges arányát az általunk vizsgált népességben.

A cégek többségében két generáció dolgozik együtt, az átlagosan családtagi alkalmazotti létszám értéke 2,6. Ennél kevesebb, körülbelül két fő vesz részt a vállalkozás vezetésében is. Az alkalmazott családtagok száma legalacsonyabb a kisvállalatoknál, legmagasabb a középvállalatoknál, a nagyvállalatoknál ismét elkezd csökkenni – bár az értéke még mindig magasabb, mint a kis cégeknél. A vezetőség létszáma és az oda bevont családtagok száma ugyanezt a dinamikát követi: a kisvállalatoknál egy alacsonyabb értékről indul, a középvállalkozásoknál tetőzik értéke, majd elkezd csökkenni a nagyvállalatoknál. Érdekes, hogy a vezetőségbe bevont családtagok aránya ugyanakkor folyamatosan emelkedik: így annak ellenére, hogy nagyvállalkozásoknál mind a vezetőség létszáma, mind a bevont családtagok száma kisebb, mint a középvállalkozásoknál, a vezetőség létszáma nagyobb mértékben csökken, és így összességében a vezetőségbe bevont családtagi arány magasabb lesz. Fontos látni azt is, hogy többségük családon belüli utódlásban gondolkozik: 63 százalék szerint ez a kimenet „valószínű” vagy „nagyon valószínű”. A vállalkozások túlnyomó része 100 százalékban a család tulajdonában áll.

3.3. Csoportok a családi vállalkozási népességen belül

A családi vállalkozási szakirodalom egyik központi problémája a különböző csatornákon keresztül érvényesülő családi hatás mint bemeneti változó (lásd *1. táblázat*), valamint a gazdálkodási teljesítmény közötti kapcsolat feltérképezése. A függő és a független változók közötti kapcsolatot ordinális logisztikus regressziós, valamint csoportképző (klaszterelemzés és látens profilelemzés) számítások alapján vizsgáltuk.

A regressziós elemzésnél csak néhány kapcsolatot találtunk szignifikánsnak. Elsőként egy intuitív eredményt: a cég életkora gyenge pozitív hatással van a piaci pozíciójára és a profitabilitására. Másodsorban, ha a családi utódlási szándékok erősek voltak (de csak ebben az esetben), akkor az pozitív hatással van a profitabilitásra. Mindkét kimutatott hatás összhangban van a családi vállalkozási elmélettel. Végül azt találtuk, hogy még egy további személy bevonása a vezetőségbe – *ceteris paribus* – lerontja a vállalkozási árbevételt, de ha ez a személy családtag, akkor az árbevétel-növekedéssel jár – e két hatás egyenlege kis mértékben pozitív, azaz egy családtag bevonása felülírja a negatív hatást. Ez a matematikai-statisztikai eredmény semmiképpen nem azt jelenti a gyakorlatban, hogy bármennyi családtagot bevonhatunk, és ez a művelet végig pozitív hatással lesz az árbevételre. Sokkal inkább reflektál a magyar helyzetre, ahol a családi vállalkozások többségében az alapító-vezető (10 százalék körül), vagy az alapító-vezető és annak házastársa (49 százalék) a tulajdonosok és a fő fenntartók: esetükben a további családtagok bevonása generál növekedést a vállalkozásban. Mivel a minta jó részét kisvállalkozások adják, ezért ez a kapcsolat elsősorban őket jellemzi.

Ami a csoportképző elemzéseket illeti, azt találtuk, hogy a klaszterelemzés négy jellegzetes csoportra bontotta szét a mintát: a nagyvállalatok egy hatékonyan működő, de kis elemszámú csoportjára, kevésbé hatékonyan működő „nagyobb" kisvállalkozásokra, „közepes" kisvállalkozásokra, és a mikrovállalkozási határon (10 fő) működő kisvállalkozási csoportra. Ez utóbbi létszáma volt a legnagyobb, több mint az előző három együttvéve. A nem az eredeti, hanem csak a folytonos független változói körrel folytatott klaszterelemzés és látens profilelemzés nem teljesen ugyanezt, de belső struktúrájában nagyon hasonló felosztást eredményezett.

Ezeket az eredményeket összetéve a regressziós számításokkal, valamint a minta alkalmazotti létszám alapján előállított belső csoportjainak leíró statisztikai adataival, egyértelmű kép rajzolódik ki a családi befolyás és a vállalkozások működésének kapcsolatáról.

Egyrészt, ami a családi kisvállalkozásokat illeti: ahogy a mikrovállalkozások kisvállalattá válnak, egyre több családtagot alkalmaznak, és a vezetésbe

bevont családtagok aránya is folyamatosan nő. A regresszióanalízis (amely túlnyomó többségben, 91 százalékban, kisvállalati adatokkal dolgozott) kimutatta, hogy ez utóbbi folyamat milyen jótékony hatással van a cégek éves árbevételére. A valóságban ez azt a folyamatot jelezheti, amelynek során az alapító által vezetett vállalkozás növekedése megmutatkozik az egyre több és több családtag bevonásában is.

Másrészt, ezek az eredmények a magyar gazdaság évtizedes problémáját tükrözik vissza: a középvállalati réteg hiányát a vállalati népességből. Hiszen annak ellenére, hogy statisztikai kategóriák alapján a minta 7,7 százaléka középvállalkozás, ezen közepes cégek legnagyobb része családi befolyás szempontjából úgy viselkedik, mintha kisvállalkozás lenne. Több családtagot sikerül bevonniuk, mint a kisebb cégeknek, ugyanakkor a vezetésben kevésbé képesek csökkenteni a családtagok arányát, vagy más szavakkal fogalmazva: a családi nagyvállalatoknál kevésbé képesek külsős, nem családtag, professzionális menedzserek bevonására.

Harmadrészt, a nagy családi vállalkozások kis létszámú csoportja az átlagosnál magasabb gazdálkodási teljesítményt mutat úgy, hogy az alkalmazottként bevont családtagok száma náluk a legnagyobb, és a vezetésbe bevont családtagok aránya náluk veszi fel a legkisebb értéket. A klasztercsoportba való kerülést nem feltétlenül a méret determinálja: nem minden, a létszáma alapján nagyvállalatnak számító cég tartozik ide és mutatja a családi hatás ezen mintázatait.

3.4. Családi vállalkozói előtörténet

A tradicionális piacgazdaságokban a cég életkora egyszerre szolgál a cég fejlődésének közelítő (*proxy*) változójaként és a céges életciklus változásainak megragadására, valamint a család hosszú távú tulajdonosi és dinasztikus szándékainak kimutatására (*Stanley és szerzőtársai,* 2017). Magyarországon a történelmi körülmények következtében a cégek életkora kevésbé hordoz magában ennyire sűrű és értékes információkat: a családi vállalkozások túlnyomó része az 1989–1990-es politikai és gazdasági változások után jött létre.

Ugyanakkor egy régóta élő és általánosítható összefüggés szerint egyrészt, az 1947 és 1990 közötti történelmi törés ellenére a gazdag és fejlett vállalkozói hagyományok bizonyos mértékig túlélték ezt az időszakot, és átöröklődtek a magyar családokban. Másrészt, az 1968-as gazdasági reformok nyomán megerősödő kisvállalkozói aktivitás szintén alapot adhatott az 1990 utáni vállalkozó tevékenység kibontakozásához. Ez a fajta érvelés logikusnak tűnik: ha a családban él egy narratíva a korábbi vállalkozói magatartásról, akkor a későbbi

generációk tagjai vélhetően nyitottak lesznek arra, hogy elfogadják ezt az örökséget. Ezek a családok feltételezhetően olyan gazdálkodási kultúrát ápolnak, amely a hosszú távú gondolkodáson, a kitartáson, a takarékos menedzsmenten és egy meghatározott réspiac keresésén alapul – ezek mind a családi vállalkozások tradicionális jellemzői. Kutatásunkkal ezt a feltételezett hatást is fel szerettük volna tárni: a kérdőívben rákérdeztünk az esetleges vállalkozói aktivitásra a közvetlen családi felmenők között, és az aktivitás konkrét történelmi időszakára (*4. táblázat*).

4. táblázat. Családi vállalkozási történet jelenlétének megoszlása, (százalék)

Cégméret	1947 előtt	1947–1990 között	1990 után	Nincs ilyen történet	Összesen
Kis	3,4	7,9	7,9	80,8	100
Közepes	2,8	13,8	10,1	73,4	100
Nagy	13,3	6,7	6,7	73,3	100
Összesen	3,5	8,3	8,1	80,2	100

Érdekes módon empirikusan nincs bizonyíték a fenti, általános hiedelem alátámasztására. A megkérdezettek 20 százaléka rendelkezik hasonló vállalkozói előtörténettel (ha csak az 1990 előtti időszakot tekintjük, akkor ez az arány csupán 11,79 százalék). Közülük a kis- és a közepes cégek előtörténete elsősorban az 1947–1990-es időszakból, másodsorban az 1990 utáni időszakból származik. Nagy cégek esetén is az előtörténet zöme az 1947 előtti időszakhoz köthető – ez utóbbi eredmény nem szignifikáns az alacsony elemszám miatt.

Mindezen túl a regressziós számítások – mind a teljes mintára, mind csak azokra a cégekre, amelyek rendelkeznek ilyen előtörténettel – azt mutatják, hogy az előtörténet nem jár együtt magasabb gazdálkodási teljesítménnyel, kivéve, ha létezik 1990 utáni időszakhoz kapcsolódó családi vállalkozói történet, akkor ez pozitív hatással van a cég jelenlegi piaci pozíciójára és a profitabilitására.

4. Családi vállalkozások alulnézetből – a család és a belső gazdálkodási folyamatok kapcsolata

A második kérdőív[3] lekérdezése során gyűjtött adatok gazdag információtartalmából jelen fejezet keretei között csak néhány kulcseredmény kiemelésére van lehetőség.

[3] Ebbe a 250 fős almintába csak kis- és középvállalkozások kerültek.

4.1. Utódlás

Az utódlás problémája a családi vállalkozási elmélet és gyakorlat egyik központi témája: a nem családi cégekkel szemben a tulajdonlást és a cég ellenőrzését az a családi szándék hatja át, hogy hosszú távon, generációkon átívelő módon szeretnének birtokban maradni. A téma jelentőségét jelzi, hogy a szakirodalom egy hangsúlyos véleménye szerint (*Chua és szerzőtársai,* 1999) az utódlási folyamat az igazi vízválasztó a családi és nem családi cégek között. Ez a probléma Magyarországon még összetettebben jelentkezik: nem elég, hogy minden családi cégnek szembe kell néznie az utódlás kihívásával, de a történelmi okok nyomán a rendszerváltás utáni évtizedben alapított vállalkozások közel hasonló időben és tömegesen értek el ehhez a ponthoz a 2010-es évekre.

5. táblázat. Az utódlási kimenetek gyakorisága

Válaszlehetőség	Gyakoriság (százalék)
Az ügyvezető családtagnak adja át mind az ügyvezetést, mind a tulajdont.	71,2
Az ügyvezető családtagnak adja át az ügyvezetést, de a céget részben vagy teljesen családon kívülinek értékesíti.	5,2
Az ügyvezető nem családtagnak adja át az ügyvezetést, de a tulajdont családtagoknak adja tovább.	2,6
Az ügyvezető mind az ügyvezetést, mind a tulajdont nem családtagnak adja tovább.	11,1
Az ügyvezető végelszámolással lezárja a vállalkozást.	9,8

Interjúkérdés: „Most kérem, hogy gondoljon a jelenlegi helyzetre! Ha a jelenlegi ügyvezető visszavonul, nyugdíjba megy, hogyan képzelik el az utódlást?"

Az utódlás kimeneteit tekintve (*5. táblázat*), a családi vállalkozások többsége a tradicionális utat választja: mind a tulajdont, mind a vezetést a családban tartják, csak nagyon kis részük tervezi kevert stratégia alkalmazását. A középvállalatok inkább választják a tradicionális utat szemben a kisvállalkozásokkal. A vagyon és vezetés családban tartásakor a részleges vagy teljes vagyonátadást a vezetés átadásához kötik. Azt találtuk, hogy az úgynevezett társas-emocionális vagyon értéke, amely a családi tulajdonlásból fakadó, vállalkozás iránti érzelmi elkötelezettségére vonatkozik[4], a tradicionális utat választók között

[4] A társas-emocionális vagyont a REI-skálával *(REI = R*enewal of family bonds to the firm through dynastic succession, *E*motional attachment of family members, *I*dentification of family members with the firm*)* mértük, amely a „korábbi" FIBER-skála (*Debicki és szerzőtársai,* 2016, *Berrone és szerzőtársai,* 2012) pontosított, ennek nyomán rövidített változata (*Hauck és szerzőtársai,* 2016).

magasabb, mint azon családoknál, akik akár a tulajdont, akár a vállalatvezetést, akár mindkettőt külső, nem családtag személynek adnák tovább.

Az utódlás időbeli folyamatát – a szakirodalmat követve – egymást követő szakaszokra osztottuk fel (előkészítés, utód kiválasztása, feltárás és végrehajtás, tulajdonos-vezető visszavonulása, utódlás utáni szakasz – *Decker és szerzőtársai,* 2017), és megnéztük, hogy mi jellemzi az egyes fázisokat. Ezek közül a legfontosabbakat kiemelve az alábbiakra jutottunk

Az utódlási folyamat lehetséges veszélyeit nézve egyrészt elmondható, hogy a legfontosabb nehézséget a vállalkozás vezetésének és tulajdonlásának érzelmi elengedése jelenti a jelenlegi vezető részéről. Ezt jelölték meg a válaszadók mint legfontosabb kihívást, amikor az utódlási folyamattal kapcsolatos nehézségeket kellett pontozniuk – függetlenül attól, hogy egyébként éppen melyik utódlási fázisban helyezkednek el.

Másrészt, az látható, hogy a társas-emocionális vagyon az utódlás utáni fázisban lévő cégek esetében kisebb volt, mint az előkészítő fázisban lévők cégek esetében. Bár a családi érzelmi hozzáállás nem folyamatosan csökken: a kezdeti értékhez képest a társas-emocionális vagyon értéke megugrik azoknál a családoknál, amelyek éppen kiválasztották az utódot. Ez a növekedés nem a társas-emocionális vagyon érzelmi komponenséből, hanem a család céggel való identifikációjából és az ekkor megerősödő hosszú távú, generációkon átívelő, dinasztikus aspirációjából ered. Csak ezután kezd el folyamatosan csökkenni ennek a vagyonnak az értéke – érdekes módon az utódlási folyamatot már lezárt cégek esetében a vagyon értéke kisebb volt, mint a folyamat legelején tartó cégek esetében. A társas-emocionális vagyon érzelmi komponense folyamatosan csökkenő értékeket mutatott, ahogy az utódlásban egyre előrehaladottabb cégek válaszait értékeltük – ez megint csak az érzelmi elengedés kihívására hívja fel a figyelmet.

Harmadrészt, fontos további feladatot jelent, hogy a cégek megfelelő szerepet találjanak a visszavonuló vezető számára. A szakirodalom és az empirikus eredmények alapján elmondható: a korábbi vezetőben felhalmozott rejtett tudás és kapcsolati tőke birtokában a cég és a család nem engedheti meg magának, hogy a korábbi vezető semmilyen szerepet ne játsszon az átadás után a cég életében. Ugyanakkor nagyon fontos, hogy a formális váltás után ne vegyen részt az operatív vezetésben, mert az új vezető mellett hatalmi és vezetési vákuum keletkezne, destabilizálná az új vezető elfogadottságát a szervezetben, és mindezzel elhúzná az utódlás lezárását. Azonban az adatok alapján az utódlási fázisokon keresztül folyamatosan emelkedik azon vezetők aránya, akik úgy tervezik, visszavonulásuk után is részt vesznek mind az operatív, mind a stratégiai munkában. Ez lehetséges veszélyforrást jelent a cégek számára.

Az utódlási folyamat pozitívumaira tekintve egyrészt elmondható, hogy az utódlás utáni szakaszban lévő cégek túlnyomó része sikeresként értékeli az utódlást. Másrészt úgy tűnik, hogy a második szakaszban, az utódról való döntés meghozatala után a magyar családi vállalkozások megújulnak. A társas-emocionális vagyon ebben a fázisban veszi fel a legmagasabb értéket, továbbá a kérdőívünkben szintén vizsgált termék- és szolgáltatásinnováció mértéke és részaránya is nagyobb ebben a fázisban, mint többiben.

Az utódlásra a beérkezett válaszok alapján a cégek többségében négy-hat éven belül vagy hét év elteltével kerül sor. Ugyanakkor ez volt az a kérdés (Pontosan milyen utódlási kimenetet terveznek?), amelyre nagy arányban (46 százalék) nem válaszoltak. Mivel a válaszelkerülők csak ennél a kérdésnél tartózkodtak, megnéztük, hogy ez a csoport milyen válaszokat adott más utódlási kérdésekre. A cégvezető átlagéletkorát (58 év) tekintve ők pontosan az első, előkészítő korú (54 év), és a második, az utód kiválasztásának szakaszában lévő cégek ügyvezetői (61 év) között helyezkednek el. A cégvezető utódlás utáni szerepét illetően, illetve az utódlási folyamat lehetséges kihívásainak pontozásában majdnem teljesen azonos a válaszuk az első szakaszban lévőkkel. Ugyanakkor közel felük számolt be kiválasztott utódról, ami viszont a második szakaszba sorolná őket, ha lenne egyértelmű utódlási kimenet, amely felé a családi vállalkozási rendszerük haladna.

Ezeket az információkat is összesítve, a magyar családi cégek jó része az utódlási döntés előtt áll, de nem tudja, hogy mi legyen a választott kimenet és ki legyen az utód – ezeket a döntéseket pedig vélhetően leginkább az elengedés érzelmi nehézsége terheli meg.

4.2. A családi vállalkozási rendszer irányítása

A 2. kérdőívben a családi vállalkozási rendszer irányításával kapcsolatban az irányítási rendszer által betöltendő alapvető funkciók (a vezetés, a kontroll, a tulajdonlás, valamint a család és vállalkozás közötti kapcsolat rendezése és fenntartása) teljesülésének formáira és körülményeire kérdeztünk rá (*Gnan és szerzőtársai,* 2015). Az adatok alapján a magyar családi vállalkozások irányításának professzionalizálódásában kettősség bontakozik ki.

Egyrészt, azt találtuk, hogy a vezetőség által tárgyalt témák (*Dekker és szerzőtársai,* 2015) a vállalkozások professzionalizálódását tükrözik vissza: a leggyakoribbnak a pénzügyi tervezés, a készpénzforgalom tervezése és a minőségügyi menedzsment bizonyult. Ugyanakkor a szintén a professzionalizálódás egyik alapvető dimenziójának tekintett személyi ügyek más témákkal összehasonlítva kevésbé gyakran kerülnek terítékre a vezetőségi üléseken.

Másrészt, azt láttuk, hogy a családi vállalkozási rendszer irányításában kulcsszerepet betöltő családi tanácsok (olyan, a családtagok által alkotott munkacsoportok, amelyek feladata a cég és a család kapcsolatának kialakítása és fenntartása) összemosódhatnak a szervezet formális irányítási testületeivel, és egyaránt döntéseket hoznak operatív céges ügyekben, stratégiai vagy tulajdonosi kérdésekben. Igaz, ez a látszólag a professzionalizálódás ellenében ható jelenség elsősorban az első generációs cégekre jellemző – ez az összekapcsolódás ezen a fejlődési fokon természetes és hatékony döntési forma. A mintánkban szereplő többgenerációs cégeknél az első generációsokhoz képest az otthon tartott testületi ülések gyakorisága lecsökkent, és a különböző testületek jobban elkülönülnek egymástól.

Harmadrészt, a vállalkozás és az egész családi vállalkozási rendszer hatékony működésének alapját a család vállalkozással kapcsolatos támogató hozzáállása adja, amelynek formáló és közvetítő fóruma a már említett családi tanács. A tanács két fő funkciót tölt be: ezek a család és a vállalkozás folyamatos összekapcsolása, illetve a cégben való hosszú távú családi kontroll megtervezése és biztosítása (ezeket írott és íratlan szabályok, esetenként a családi alkotmány szabályozza). A válaszok alapján a magyar családi vállalkozások családi tanácsai az előbbi, jelenbeli feladatuk ellátásában aktívak, ugyanakkor a második, hosszú távra szóló funkciójukat jelenleg nem képesek betölteni.

4.3. Átlag alatti, és átlag feletti gazdálkodási teljesítményű családi vállalkozások

Ha összehasonlítjuk az átlag alatti és az átlag feletti gazdálkodási teljesítményű családi vállalkozásokat, a feltáruló különbségek kivétel nélkül megegyeznek a nemzetközi családi vállalkozási szakirodalomban megjelenő, a kutatási eredmények alapján megfogalmazott gyakorlati javaslatokkal.

Az átlag feletti gazdálkodási teljesítményű családi vállalkozások esetében a családok érzelmileg többre értékelik a vállalkozási tulajdonukat az átlag alattiaknál. A magasabb társas-emocionális vagyonérték annak köszönhető, hogy e családok érzelmi kötődése a cégükhöz magasabb (a céggel való identifikációs, illetve a dinasztikus aspirációs komponensek esetében nincs eltérés).

Az átlag feletti gazdálkodási teljesítményű családi vállalkozások nagyobb valószínűséggel rendelkeznek utódlási tervvel. Náluk a jelenlegi tulajdonos-vezetők többsége azt tervezi, hogy a vezetői posztból való visszavonulása után továbbra is a cégnél dolgozik, de az átlag alatti gazdálkodási teljesítményű csoporthoz képest kisebb arányuk szeretne bekapcsolódni mind az operatív, mind a stratégiai döntéshozatalba – ez arra utalhat, hogy inkább képesek a vezetés

és a vállalkozás érzelmi elengedésére. Az utódlási folyamat kihívásainak rangsorolása alapján inkább hajlamosak arra, hogy vezető szerepet töltsenek be a folyamatban, mintsem, hogy passzív módon csak sodródjanak vele.

Az átlag feletti gazdálkodási teljesítményű családi vállalkozásoknál a családi vállalkozási rendszer határai rugalmasabbak: a vállalkozás működésébe bevont családtagok átlagos száma magasabb, és a vezetésbe be nem vont családtagok (feltételezhetően külső szakértők) aránya is magasabb. A családi tanács munkája jobban elkülönül az operatív vezetőségi döntéshozataltól és a stratégiai döntéshozataltól. A családi tanácsokban gyakoribb a családtagok oktatása és informálása üzleti ügyekben, illetve a család és a vállalkozás kapcsolata egészében véve is szabályozottabb. Az innovációs tevékenységüket illetően kicsit magasabb arányban jelezték új termék és szolgáltatás kifejlesztését, mint az átlag alatti gazdálkodási teljesítményű családi vállalkozások.

5. Összegzés

Kutatásunk és a magyarországi helyzet bemutatását a fontosabb eredmények kiemelésével zárjuk.

A családi vállalkozások adják a gazdálkodó szervezetek többségét. Az általunk vizsgált népességben arányuk az adatok alapján 83,3 százalék (de ez több okból is felülbecslésnek gondoljuk). A vállalati méretkategóriákat tekintve arányuk folyamatosan csökken a kisvállalkozásoktól a nagyok felé haladva.

Magyarországon a családi vállalkozások gazdaságpolitikai jelentőségét nemcsak önmagában a számosságuk adja, hanem jövőbeli szerepük: a gazdaság gerinceként a gazdasági növekedés egyik belső forrását adhatják. Képesek mikrovállalkozásból erős kisvállalkozássá fejlődni – ehhez a kulcs az, ha az alapító és házastársa/élettársa képesek a következő generációból egyre több családtagot bevonni az operatív munkába. Ez mind családi, mind gazdálkodási oldalról a legkedvezőbb kimenet. Kevésbé képesek a következő fejlődési ugrásra: a vezetőségbe a családtagok helyére/mellé külső szakértelmet bevonni. Ez különösen a kisvállalkozásból középvállalkozásba történő fejlődésnél lenne fontos.

Az átlagosnál jobb gazdálkodási teljesítmény összefügg a nyíltabb családi és vállalkozási rendszerhatárokkal:

- ez a csoport sikeresebben von be családtagokat és külső szakértőket;
- utódlásnál könnyebben engedik el érzelmileg a céget, és ebből fakadóan aktívan állnak az utódláshoz;
- valamint pontosabban szabályozzák a család és a vállalkozás közti együttműködést és szétválasztást.

A hazai családi vállalkozások jövőbeli fejlődésére árnyékot vet, hogy a családi vállalkozási rendszerükben jelenleg még sem formálisan, sem informálisan nem tölti be semmilyen mechanizmus a cég feletti családi kontroll hosszú távú tervezésének funkcióját.

IRODALOM

Berrone, P.–Cruz, C.–Gómez-Mejía, L. R. (2012). Socioemotional wealth in family firms theoretical dimensions, assessment approaches, and agenda for future research. Family Business Review, Vol. 25. No. 3. 258–279. o.

Carlock, R. S.–Ward, J. L. (2001). Strategic planning for the family business. Parallel planning to unify the family and the business. Palgrave MacMillan, Basingstoke.

Chua, J. H.–Chrisman, J. J.–Sharma, P. (1999): Defining the family business by behavior. Entrepreneurship Theory and Practice, Vol. 23 No. 4.19–39. o.

Chrisman, J. J.–Chua, J. H.–Sharma, P. (2005): Trends and Directions in the Development of a Strategic Management Theory of the Family Firm. Entrepreneurship Theory and Practice, Vol. 29. No. 5. 555–576. o.

Debicki, B. J.–Kellermanns, F. W.–Chrisman, J. J.–Pearson, A. W,–B. A. (2016). Development of a socioemotional wealth importance (SEWi) scale for family firm research, Journal of Family Business Strategy, Vol. 7. No. 1. 47–57. o.

Decker, C.–Heinrichs, K.–Jaskiewicz, P.–Rau, S. B. (2017): What do we know about succession in family businesses? Megjelent Kellermanns, F. W.–Hoy, F. (szerk.): The Routledge Companion to Family Business. Routledge, New York–London.

Dekker, J.–Lybaert, N.–Steijvers, T.– Depaire, B. (2015): The Effect of Family Business Professionalization as a Multidimensional Construct on Firm Performance. Journal of Small Business Management, Vol. 53. No. 2. 516–538. o.

Gersick, K. E.–Feliu, N. (2014): Governing the family enterprise: practices, performance and research. Megjelent Melin, L.–Nordqvist, M.–Sharma, P. (szerk.): The Sage Handbook of Family Business. Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Gnan, L.–Montemerlo, D.–Huse, M. (2015): Governance systems in family SMEs: the substitution effects between Family Councils and corporate governance mechanisms, Journal of Small Business Management, Vol. 53. No. 2. 355–381. o.

Hauck, J.–Suess-Reyes, J.–Beck, S.–Prügl, R.–Frank, H. (2016). Measuring socioemotional wealth in family-owned and –managed firms. A validation and short form of the FIBER Scale. Journal of Family Business Strategy, Vol. 7. No. 3.133–148. o.

Kása Richárd–Radácsi László–Csákné Filep Judit (2017): Családi vállalkozások Magyarországon. BGE Budapest Lab Working Paper Series, BGE Budapest Lab, Budapest.

Kuczi Tibor (1997): A vállalkozás családi erőforrásai – családi vállalkozások. Megjelent: Laczkó Zsuzsa (szerk.) Családi vállalkozások Magyarországon.SEED Alapítvány, Budapest.17–51 o.

Málovics Éva–Vajda Beáta (2012): A családi vállalkozások főbb problémái. Megjelent: Bajmócy Zoltán–Lengyel Imre–Málovics György (szerk.): Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság. JATEPress, Szeged, 378–393. o.

Sharma, P. (2006): An overview of the field of family business studies. Current status and directions for future research. Megjelent: Smyrnios, K. Poutziouris, P.–Klein, S. (szerk.): Handbook of research on family business Edward Elgar, Cheltenham, UK–Northampton, MA. 25–55. o.
Sharma, P.–Nordqvist, M. (2007): A typology for capturing the heterogeneity of family firms, Academy of Management Proceedings, No. 1. 1–6. o.
Stanley, L.–Kellermanns, F. W.–Zellweger, T. (2017): Latent profile analysis: Understanding family firm profiles. Family Business Review, Vol. 30. No. 1. 84–102. o.

Földhasználat és földtulajdon-szerkezet

Kovách Imre

1. Elöljáróban

A földtulajdon a magyar gazdaság tekintélyes vagyoni tétele. A leggazdagabbak listáján nincs olyan, aki kizárólag földtulajdonának az értéke miatt került volna a vagyoni rangsor elejére, de a földbirtok fontos eleme néhány esetben a listavezetők vagyonának. A 2016-ben eladott 130 000 hektár szántóföld átlagára 1,302 millió forint volt hektáronként (*KSH*, 2017), ami 1,48 millióra nőtt 2017-re (*Köpöncei*, 2018). 2016-ban 4 670 267 hektár volt a használt mezőgazdasági terület nagysága, és ezen belül 3 830 386 hektár volt a szántóterület, amelynek a 2017-es átlagárakon számolt értéke 56 669 milliárd forint. A föld értékét tovább növeli az Európai Unió területalapú támogatása, amelynek összege 2017-ben 158,9 milliárd forint volt. A mezőgazdaságra jutó összes támogatás pedig 547,9 milliárd forint, amelynek ugyan nem teljes összege kapcsolódott a föld használatához, hiszen az állattartás támogatása is beleértendő, de ez az összeg akkor is érzékelteti azt, hogy a földtulajdon nem csupán a forgalmi érték miatt lehet jelentős vagyoni tétel. A termőföld értékének a gazdasági (és egyben társadalmi) jelentőségét növeli, hogy a 2089 község többségében a föld a legjelentősebb, esetenként egyetlen, gazdasági erőforrás.

A föld tulajdonjogának és használatának szerkezete, valamint a tulajdon- és a használati jog jelentős mértékben különbözött az agrártörténet minden korszakában, és ez így van jelenleg is. A használt mező- és erdőgazdasági területek 42 százalékát bérlet formájában művelték 2016-ban. A szántóterületeknél a bérelt földek aránya ennél magasabb: 55 százalék (*KSH,* 2017). A gazdaságok 42 százaléka használ bérelt földet, ami a 100 hektár fölötti gazdaságok negyedénél és még inkább az 500 hektárnál nagyobb gazdaságokban az összes művelt terület felét, háromnegyedét is jelentheti (*Csurgó és szerzőtársai,* 2016). A szántóföldek ára valamivel több mint két és félszeresére, a bérletek ára kétszeresére nőtt 2008 és 2016 között. A statisztikák a mezőgazdasági területekre vonatkozó adatokat a ténylegesen használt földek, tehát egy gazdaságra kivetítve a saját tulajdonban levő és a használt bérelt területek

együttes adatai szerint adják meg. A részletes földstatisztikák a földhasználat-szerkezet – és nem a földtulajdon-megoszlás – sajátosságainak a megismeréséhez nyújtanak támpontot, éppen ezért ez a tanulmány is a magyarországi földhasználat szerkezetét mutatja be. Az agrártermelés egy kevéssé hangsúlyozott meghatározója a mezőgazdasági és a termelésbe vont területek nagyarányú csökkenése. A termőterület mintegy nyolcvan év alatt 1,328 millió hektárral, a mezőgazdasági terület 2,219 millió hektárral csökkent (*1. táblázat*). Az 1990 utáni időszakban zajlott le a termőterület-csökkenés kétharmada, a mezőgazdasági terület csökkenésének fele. 2017-ben néhány ezer hektárral nőtt a mezőgazdasági terület, de ez sem változtatott számottevően a csökkenés tendenciáján. Az urbanizációs folyamatok, az autópálya- és útépítések, a földtulajdonviszonyok rendezetlensége és a földelhagyások, a természetvédelmi területek kiterjedésének egyharmados növekedése 1990 után mind hozzájárultak a termőföld és a művelés alá vont területek csökkenéséhez. A mezőgazdasági terület vesztesége csak 1990 után 50-60 mezőváros összes földjének a területével ér fel.

1. táblázat. A mezőgazdasági és a termőterület változása 1935 és 2017 között (ezer hektár)

Év	Művelés alól kivett terület	Mezőgazdasági terület	Termőterület
1935	601,7	7571,6	8698,1
1945	649,7	7498,3	8642,6
1950	728,2	7375,5	8570,8
1970	925,1	6875,1	8378,1
1980	1003,8	6473,0	8299,8
1990	1587,5	6473,0	8235,0
2000	1587,5	5853,9	7715,5
2009	1528,2	5783,3	7775,2
2017	1932,0	5352,3	7370,6

Forrás: *Verőné* (2010) és *KSH* (2018).

2. A földhasználat koncentrációja

A földhasználat szerkezete lényegében az EU-csatlakozás időszakára már az erős koncentráció jegyeit mutatta. A KSH 2007-ben végrehajtott gazdaságszerkezeti összeírása szerint az ötven hektárnál nagyobb gazdaságok használták a termőföld 80 százalékát (*KSH,* 2014).

2. táblázat. A használt mezőgazdasági terület nagysága gazdálkodási formánként (hektár)

Mezőgazdasági terület nagysága hektár	Gazdasági szervezetek			Egyéni gazdaságok			*Összesen*		
	2010	2013	2016	2010	2013	2016	2010	2013	2016
1 hektárnál kisebb	90	82	131	84 292	67 299	47 578	*84 386*	*67 379*	*47 709*
1–1,9	304	302	513	53 094	47 321	44 362	*53 399*	*47 623*	*44 874*
2–2,9	448	498	728	51 297	47 020	44 581	*51 745*	*47 518*	*45 309*
3–3,9	559	515	828	47 311	44 128	42 863	*47 871*	*44 642*	*43 691*
4–4,9	691	684	995	42 331	41 016	42 480	*43 021*	*41 700*	*43 475*
5–9,9	3 958	4 278	5 430	179 887	174 793	187 940	*183 845*	*179 071*	*193 370*
10–19,9	10 040	10 296	11 401	258 789	270 203	267 662	*268 829*	*280 499*	*279 063*
20–49,9	31 347	32 320	32 914	441 484	456 901	467 310	*472 830*	*489 220*	*500 224*
50–99,9	50 798	52 437	58 642	394 831	405 847	454 929	*445 629*	*458 283*	*513 571*
100–199,9	107 243	110 000	117 451	411 927	420 556	485 239	*519 170*	*530 556*	*602 690*
200–299,9	115 684	115 402	128 099	291 655	324 905	361 693	*407 338*	*440 307*	*489 793*
300–499,9	180 091	180 892	202 586	111 814	125 491	205 671	*291 904*	*306 383*	*408 257*
500–999,9	400 170	410 020	474 788	43 179	37 781	67 401	*443 349*	*447 801*	*542 188*
1000–2499,9	761 351	738 200	632 328	6 645	4 356	4 641	*767 996*	*742 556*	*636 969*
2500-nél nagyobb	528 775	465 750	279 083	–	–	–	*528 775*	*465 750*	*279 083*
Összesen	*2 191 548*	*2 121 676*	*1 945 917*	*2 418 537*	*2 467 616*	*2 724 350*	*4 610 085*	*4 589 292*	*4 670 267*

Forrás: KSH (2016).

A koncentráció jeleként nőtt a gazdasági szervezetek száma, és az ezredfordulótól az egyéni gazdaságokban is számottevően növekedett a nagyobb gazdaságok földhasználata. 2007-re az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok művelésében volt az egyéni használatú földek fele. A legnagyobb földterületek már a 21. század első évtizedében is a gazdasági szervezetek használatában voltak. Az egyéni gazdaságok száma gyors ütemben csökkent. Az 1992-ben 1 395 800 egyéni gazdaságot tartottak számon, 2000-re már csak 958 500, 2013-ra 446 000 maradt (*KSH,* 2014). 2010-ban 13 830 gazdaság, az összes termelő egység alig több, mint két és fél százaléka használta a mezőgazdasági terület háromnegyedét. 1752 gazdaság művelte a föld 44 százalékát, 2 032 474 hektárt (*KSH,* 2012).

Alapvető tendenciákat tekintve, 2010-et követően sem változott a földhasználat koncentrációjának a mértéke, bár kisebb csökkenés tapasztalható (*2.* és *3. táblázat*).

3. táblázat. A mezőgazdasági területet használó gazdaságok száma nagyságkategóriák szerint, gazdálkodási formánként

Mezőgazdasági terület nagysága hektár	Gazdasági szervezetek			Egyéni gazdaságok		
	2010	2013	2016	2010	2013	2016
1 hektár alatt	204	200	288	370 032	299 790	209 712
1–1,9	219	216	365	39 363	34 552	32 753
2–2,9	188	212	305	21 762	19 697	18 938
3–3,9	168	153	241	14 092	12 997	12 716
4–4,9	158	156	225	9 683	9 335	9 685
5–9,9	561	602	753	25 972	24 953	26 807
10–19,9	704	721	798	18 727	19 435	19 264
20–49,9	964	998	1022	14 420	14 847	15 188
50–99,9	702	725	807	5 700	5 864	6 470
100–199,9	745	763	818	3 002	3 050	3584
200–299,9	468	463	516	1 180	1 297	1 464
300–499,9	471	467	518	307	348	560
500–999,9	562	574	659	69	63	111
1000–2499,9	489	477	467	5	3	4
2500-nál nagyobb	129	112	61	–	–	–
Összesen	*6732*	*6839*	*7843*	*524 314*	*446 229*	*357 257*

Forrás: *KSH* (2016).

A 2500 hektárnál nagyobb gazdaságok száma mintegy felére, a használatukban levő föld területe 528 775 hektárról 279 083 hektárra esett vissza 2010 és 2016 között. Az 1000 és 2500 hektár közötti gazdaságok száma is valamivel

kisebb volt 2016-ban, mint 2010-ben. A nagyobb, 100 és 1000 hektár közötti gazdaságok száma azonban 6804-ről 8230-ra nőtt, a használatukban levő föld pedig 1 661 761 hektárról 2 042 928 hektárra változott. Valójában a földhasználat koncentrációjának a mértéke nem csökkent, és az esetek többségében az történt, hogy az területalapú EU-támogatás felosztási rendjének a változása miatt a legnagyobb birtokokat kisebb egységekre bontották. 2014-ig az EU egységes területalapú támogatásának egy hektárra jutó összege független volt a birtok nagyságától. 2015-től a támogatások korábbi felosztását egy bonyolultabb, lényegét tekintve egy meghatározott birtokkategória felett degresszív rendszere váltotta fel. A nagyobb területeken gazdálkodóknak megérte a művelt terület kisebb tulajdonjogi egységekre bontása, ami azonban a földhasználat koncentrációjának a mértékén ténylegesen nem változtatott.

A földhasználat szerkezetének a bemutatásához tartozó kiegészítő információ, hogy a KSH körülbelül 720 000 darab gazdaságméretet el nem érő, döntően önellátást szolgáló termelőegységet tart nyilván, amelyek 2016-ban 22 471 hektárt műveltek. A legkisebb, 1 hektár alatti, de a gazdaságméretbe sorolás alá tartozó, egyéni gazdaságok száma zuhanásszerűen csökkent, például 2013 és 2016 között 90 000-rel. Hasonló a gazdaságok számának a visszaesése az 1–10 hektár közötti méretkategóriában is. A 10–50 hektár közötti gazdaságok földhasználata is nőt valamelyest. Ennél nagyobb arányú az 50 hektárt meghaladó gazdaságok területnövelése az utóbbi három évben, különösen a 300–1000 hektár közötti kategóriákban, ahol a növekedés együttesen 200 000 hektár körüli volt. A földhasználat-koncentráció mértékét így egyáltalán nem tekinthetjük kisebbnek a korábbi évtizedhez hasonlítva.

Az egyéni gazdaságok, valamint a gazdasági szervezetek számának és használt területének az összehasonlításából sem igen lehet a földhasználat-szerkezet koncentrációjának a csökkenésére következtetni. A *2.* és a *3. táblázat* adataiból inkább azt láthatjuk, hogy mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek száma és használt földterülete nőtt az 50 hektárnál nagyobb, de különösen a 100 hektárt meghaladó birtokkategóriákban, a 1000 hektárnál nagyobb gazdaságkategóriákat kivéve. Az egyéni gazdaságok száma nőtt 2013 és 2016 között, de ez elenyésző mértékben változtatott a földhasználat szerkezetén. A 380 000 hektár állami tulajdonú föld, az összes mezőgazdasági terület mintegy 8 százalékának az eladása 2015–2016-ban sem módosította a földhasználat koncentrációját. Bár kisebb birtokosok is jutatottak állami földekhez, az állami földeladások legnagyobb nyertesei a nagyobb gazdaságok voltak (*Ángyán,* 2014, *Kovách,* 2016a és 2016b), ami a nagybirtokosok csoportjának az összetételét részlegesen átrendezte, de a földhasználat szerkezetet nem.

A gazdaságok 4,3 százaléka, 16 039 termelőegység használja a mezőgazdasági terület háromnegyedét, 8762 gazdaság (az összes 2,3 százaléka) művelésében volt a föld közel kétharmada 2016-ban. Az ezer hektárnál nagyobb 532 gazdaság (0,1 százalék) használja mezőgazdasági terület 19,6 százalékát, 916 052 hektárt. A 1302 darab, ötszáz hektárnál nagyobb gazdasághoz (az összes 0,3 százaléka) tartozik 1 458 240 hektár, az összes mezőgazdasági terület 31,2 százaléka.

A terepmunkák tapasztalatai azt mutatták, hogy a földhasználat koncentrációja az előbbiekben megadottnál is nagyobb lehet (*Kovács,* 2016, *Csurgó és szerzőtársai,* 2016, *Kovách,* 2014). Az egy gazdaság művelése alá tartozó termőföld tulajdonjogát esetenként több tulajdonos nevére jegyezték be a legkülönbözőbb okok miatt (például a támogatási rendszer változása, a földtulajdon eredete, családi vagyonmegosztás, üzemszervezés). A földtulajdon megosztása egy családon belül nemcsak a nagyobb vállalkozásokban, hanem a kisebb családi üzemekben is előfordulhat. A tulajdonjog ilyen megosztását a statisztikai rendszer nem minden esetben tudja követni, viszont egy másik adatbázis, legalább is 2014-ig, lehetővé tette a földkoncentráció valós nagyságának az ellenőrzését. Az Európai Unió egységes területalapú támogatás rendszere (*Single Area Payment Scheme, SAPS*) évente jelentős összegekkel segítette az agrártermelést. 2014-ig évente hektáronként egységesen 60 000–70 000 forint volt az uniós támogatás összege, és a gazdáknak alapvető érdeke fűződött a teljes földtulajdon regisztrációjához. A támogatás összegét a támogatott nevével és lakcímével együtt az interneten keresztül nyilvánosságra kellett hozni, és ez az adatbázis teremtett alkalmat a földtulajdon és földhasználat viszonyok pontosabb elemzésére (*Kovách,* 2014, 2016b). A támogatás folyósításának a rendszerét 2015-től megváltoztatták: a korábban egy hektárra jutó egységes forintösszegek helyett a támogatások felosztása degresszív módon történik, ezért a földhasználat szerkezetének az elemzésére a SAPS-adatbázis 2015-től nem alkalmas. Az 1200 hektár feletti gazdaságok elvileg nem kaphatnak a területalapú EU-támogatásából.

2014-ben a SAPS-listán szereplő földek területe 417 511 hektárral nagyobb a 2013-as KSH gazdaságszerkezeti összeírása (*KSH,* 2014) szerint kimutatott mezőgazdasági termelésben használt földeknél. Mindez önmagában is figyelmeztet, hogy bár az agrárstatisztikákban megjelenő földhasználati trendeket valóságosnak tekinthetjük, de a földhasználat-szerkezetnek lehetnek olyan elemei, amelyek a koncentráció nagyobb mértékére utalnak.

A pontosabb elemzéshez először egy tulajdonos esetére a támogatás teljes összegét az egy hektárra jutó összeggel osztva lehetett a tényleges földterület nagyságát kiszámítani, majd ezeket az adatokat rendeztem az SPSS programmal a tulajdonos(ok) lakcímére úgy, hogy az egy lakcímmel rendelkezők

földjeit összevontam. Az eljárást birtokrekonstrukció néven publikáltam (*Kovách,* 2014, 2016b). A módszer hitelességét a terepen történő ellenőrzés bizonyította. A birtokrekonstrukciós eljárással 30 524 gazdaságnak, a SAPS-listán szereplő összes gazdaság 16,8 százalékának a földjei kerültek összevonásra. A 30 524 darab föld összevonása a tulajdonosok azonos lakcímei alapján az agrárstatisztikák szerinti földhasználati adatoknál nagyobb koncentrációt mutatott ki (*4.* és *5. táblázat*). A 30 524 darabban levő 287 036 hektár került összevonásra 13 227 gazdasághoz, átlagosan 21,7 hektár nagyságban. 4506 esetben 10 hektár feletti, 2507 gazdaságnál 20 hektár feletti, 975 az ötven és 490 a száz hektárt meghaladó területek összevonásának a száma. A lakcímre rendezett eljárást követő földösszevonás végső összesítésben 43 751 összevont és befogadó gazdaságra, a SAPS-lista földhasználóinak a negyedére vonatkozott.

4. táblázat. A gazdaságok számának a megoszlása a használat földnagyság-kategóriái szerint (az egy hektár alatti földek kivételével)

Birtokkategória (hektár)	SAPS a birtokre-konstrukció előtt, 2014 (darab)	Száza-lék	SAPS a birtokre-konstrukció után, 2014 (darab)	Száza-lék	GSZÖ 2013* (darab)	Száza-lék
1,0–5,0	76 923	45,4	69 496	44,8	77 403	50,7
5,1–10,0	32 227	19,0	28 994	18,7	25 355	16,6
10,1–50,0	43 743	25,8	40 258	26	35 652	23,4
50,1–100,0	7 734	4,6	7 673	4,9	6 547	4,3
100,1–200,0	4 563	2,7	4 520	2,9	3 785	2,5
200,1–500,0	2 898	1,7	2 843	1,8	2 579	1,7
500 felett	1 209	0,7	1 283	0,8	1 241	0,8
Együtt	181 892	100,0	155 067	100,0	152 562	100,0

* Gazdaságszerkezeti összeírás.
Forrás: *Kovách* (2016b) 49. o., *SAPS* (2014), *GSZÖ,* 2013: *KSH* (2014) alapján saját számítás.

A 200 hektár feletti és különösen az 500 hektárt meghaladó gazdaságok földjeinek az átlagos nagysága nőtt az azonos címre rendezett földek összevonásával. A 10–50, az 50–100 és 100–200 hektár közötti gazdaságok használt földjeinek az átlaga is lényegében azonos maradt a birtokrekonstrukciót követően, bár 113 000 hektárt soroltam át ezektől az egységektől a nagyobb gazdaságokhoz. A birtokrekonstrukcióval 60 gazdasághoz került 500 hektárt meghaladó föld, amelyek közül kilenc az egyéni gazdaság. 51 gazdaság a 60-ból a rekonstrukció előtt is 500 hektárnál többet művelt, de a másik kilenc is legalább 300 hektárt regisztrált a SAPS rendszerében. 21 gazdasági társaság-

hoz és két egyéni gazdasághoz jutott 1000 hektárnál több föld. A SAPS-listán 2843 darab 200–500 hektár közötti gazdaság van, ami 415-tel több, mint ami a 2013-as gazdaságszerkezeti összeírásában szerepel (*KSH,* 2014).

5. táblázat. A használt föld átlaga és együttes nagysága a birtoknagyság-kategóriák szerint, az egy hektárnál kisebb földek kivételével (hektár)

Birtokkategória (hektár)	Átlag	Összes föld
SAPS-lista, birtokrekonstrukció előtt, 2014 (N = 194 851)		
1,0–5,0	2,5	194 903,0
5,1–10,0	7,2	231 085,5
10,1–50,0	21,4	938 773,5
50,1–100,0	70,3	543 519,9
100,1–200,0	139,3	635 697,6
200,1–500,0	289,6	839 398,3
500 felett	1287,2	1 556 206,6
Együtt	29,2	4 939 584,6
SAPS-lista, birtokrekonstrukció után, 2014 (N = 155 067)		
1,0–5,0	2,5	176 705,5
5,1–10,0	7,2	207 700,3
10,1–50,0	21,8	877 645,5
50,1–100,0	70,2	538 319,4
100,1–200,0	139,5	630 475,5
200,1–500,0	295,8	840 937,5
500 felett	1299,9	1 667 785,9
Együtt	31,9	4 939 569,5
KSH gazdaságszerkezeti összeírás (*N* = 152 562)		
1,0–5,0	2,3	181 483
5,1–10,0	7,0	179 071
10,1–50,0	21,5	769 722
50,1–100,0	69,9	458 206
100,1–200,0	140,2	530 711
200,1–500,0	289,5	746 697
500 felett	1334,5	1 656168
Együtt	*29,6*	*4 522 058*

Forrás: *Kovách* (2016b) 50–51. o., *SAPS* (2014) és *KSH* (2014) alapján saját számítás.

Az összevonások után 1041 gazdaság szerepel a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok között, és 205 623 hektárral magasabb a nagyobb gazdaságok által használt föld összterülete a KSH 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírásához (*KSH,* 2014) képest. Ezek alapján a földhasználat-koncentráció mértékét az agrárstatisztikákban kimutatott – önmagában is a kiterjedtebb gazdaságok jelentős túlsúlyát mutató – adatoknál is nagyobbnak fogadhatjuk el. A nagyobb birtokok üzemszervezetére, a nagygazdaságok céghálóira és a kereszt-

tulajdonlásra vonatkozó elemzések szerint (*Kovách,* 2016b) a birtokkoncentráció még a SAPS-listák alapján számítottnál is kiterjedtebb.

Az egy hektárnál nagyobb gazdaságok száma sokkal kisebb lehet a kereszttulajdonlások és cégkapcsolatok miatt, mint ami a 2014. évi SAPS-listán szerepel (155 067), a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás (*KSH,* 2014) jelzett (157 662), valamint a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás (KSH, 2016) mutatott ki (161 117). Van olyan forrás is, amely csak 100 000 körüli egy hektárnál nagyobb gazdasággal számol (*Juhász–Schumann,* 2015). A nagyobb birtokok szám- és méretcsökkenésére vonatkozó agrárstatisztikai kimutatásokat az előbbiek alapján érdemes óvatossággal kezelni.

A földhasználat-koncentrációt duális természetűnek írtuk le, ami annak a jelzésére szolgál, hogy a nagyobb egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek is jelentősen növelték a használatukban levő földek területét az utóbbi két évtizedben. A kisüzem, egyéni gazdaság és nagyüzem kettőssége a hazai agrártermelés strukturális sajátossága a 19–20. század fordulójától. A földosztások, a szövetkezesítések során kísérletet tettek a mezőgazdasági kisüzem felszámolására, majd a földreprivatizáció a nagyüzem megszüntetését célozta meg, de a kettős üzemstruktúra időről időre visszarendeződött (*Fertő–Fogarasi,* 2007). A földhasználat-koncentráció dualitásának a fogalma azt hangsúlyozza, hogy a koncentráció értékelésénél és mérésénél nem célravezető csupán az egyéni gazdaságokkal szemben a gazdasági szervezetek földhasználatát kimutatni, hanem arra mind a két mezőgazdasági üzemtípus esetében külön is szükség van. A koncentráció az egyéni gazdaságok esetében inkább a kilencvenes évek második felétől az uniós csatlakozásig, valamint az utóbbi nyolc évben nőtt, míg a gazdasági szervezetekben az ezredfordulótól, az állami gazdaságok eladása után és 2006–2008-ig, majd különösen 2014–2016-től erősödött, bár ez egyértelmű tendencia volt – ugyan sajátos körülmények között – a földhasználat minden 1990-et követő korszakában.

A földhasználat koncentrációja túlnyomórészt politikai döntések és az azok hatására elindult gazdasági folyamatok következménye volt. A földkárpótlás módja és a szövetkezeti törvény, az agrárium állami támogatásának a leépítése és a piaci kereslet csökkenése determinálták a koncentráció első, 1990 és 1995 közötti szakaszát. A földkárpótlás lebonyolítása sok helyen elhúzódott, a visszajutatott föld átlagos nagysága négy hektár volt, ami semmiképp sem volt elég egy család eltartásához, de még a számottevő jövedelemkiegészítéshez sem. 400-500 ezer fő lépett ki kényszerűségből a mezőgazdasági szektorból, földjeik gyorsan a nagyobb gazdaságokhoz kerültek. A földkárpótlással nem járt együtt hitelfelvételi lehetőség. A termelés eszközeinek a magánkézbe adásáról is törvény rendelkezett ugyan, de a végrehajtás módjának szabályozása inkább ahhoz vezetett, hogy a tőkeerős termelők

vásárolták fel az értékesíthető kárpótlási jegyeket, illetve a szövetkezeti üzlet- és vagyonrészeket (*Harcsa és szerzőtársai,* 1994). A földkárpótlás és a szövetkezetekkel kapcsolatos törvények végrehajtása a földhasználat-koncentráció első szakasza volt. A föld és a termelés koncentrálása a tőkeerősebb magángazdaságokba már ebben az időszakban megindult (*Burgerné és szerzőtársai,* 1999). A felbomló agrárnagyüzemek egyéni gazdává váló vezetői sokkal nagyobb eséllyel jutottak hitelhez, mint az agrártermelés más szereplői, beleértve a nyolcvanas évek sikeres kisüzemi termelőit is (*Harcsa–Kovách,* 1996). A hitelképesség, a jogszabályok értelmezésében és érvényesítésében szerzett jártasság már e korai szakaszban nehezen behozható előnyhöz juttatták a volt szövetkezetek/állami gazdaságok magántermelésre váltó tagjait (uo.).

A földhasználat-koncentráció második szakaszában (1995 és 2004 között) a családi gazdaságok egy része volt képes növelni a földjeit, illetve az újonnan alapított gazdasági szervezetek. A koncentráció forrása ebben a szakaszban a gazdálkodással felhagyó több százezer gazda földjeinek felvásárlása és a bérelt földek növelése volt. Az 1990-es évek elejétől 2005-ig az egyéni gazdaságok száma a felére csökkent. Az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok 1992-ben még csak a földek 15 százalékát, viszont az ezredforduló első éveiben már az egyéni szektor földjeinek felét művelték. A gazdasági szervezetek száma 1991 és 2000 között a négyszeresére nőtt (*Takács,* 2010). A gazdasági szervezetek növekedésének forrása a 25 állami gazdaság privatizációja volt és a termelőszövetkezetek szétesése.

Az agrárpolitikai fordulat a szocialisták 1994-es győzelmével sem következett be, és a szövetkezetek utódszervezeteit nagyrészt egyben tartó agrármenedzsment gyors privatizációba kezdett. A dolgozók nagy részét elbocsátották, akik gyors ütemben váltak meg földtulajdonuktól. A kárpótlási és vagyonjegyek mélyen névrétéken aluli felvásárlása nagyrészt megtörtént 2000-ig. A földkoncentráció első szakaszában a törvénykezés és a mezőgazdasági politika államigazgatási eszközei (a támogatások megvonása, az agrárolló kinyitása) voltak a politikai befolyásolás indirekt, de teljes agrárszerkezet-váltást eredményező eszközei. A második szakaszban (1995–2004) a sikeres egyéni gazdák, a volt szövetkezeti és állami gazdasági menedzsment tagjai mellett a politikai kliensek jelentek meg a földhasználat-koncentráció legfontosabb szereplőiként. A politikai hatalom a második szakasztól az indirekt szabályozás mellett közvetlenül is beavatkozott a földtulajdonviszonyokba és a földhasználatba. A koncentráció harmadik periódusa 2004–2010. A kisebb gazdaságok számának a további csökkenése növelte a felvásárolható földeket. Egy évtized alatt 350 000 kistermelő hagyott fel a gazdálkodással. Az agráriumon kívüli befektetők ekkor jelentek meg a földpiacon és

földhasználatban. A külső tőkebefektetések az ezredforduló környékén indultak el (*Kovács,* 2016). A külső befektetések egyik következménye az agrárkomplexumok létrehozása volt, amelyek a nagyobb magángazdaságokkal együtt a korszak közepétől a mezőgazdasági terület háromnegyedét használták. Az egyes gazdaságok által művelt földterületek kiterjesztésének a módja ebben a szakaszban részben a szakaszos privatizálás, valamint a piaci felvásárlás és a földbérletek növelése volt.

A negyedik szakaszban, 2010 után, a földhasználat koncentrációjának a szerkezete kevéssé változott. 167 000, a leginkább saját fogyasztásra termelő hagyott fel a gazdálkodással. Több agrárkomplexumot összekapcsoltak, és új külső befektetők jelentek meg. Az állami tulajdonú földek tartós bérlete, majd a tulajdonjogának a megszerzése vált a földhasználat-koncentráció legfontosabb forrásává. 2013-ban 1 796 000 hektár tartozott a Nemzeti Földalaphoz, amelyből 305 744 volt tartós haszonbérletbe adva. A 100 hektár feletti gazdaságok négyszer több föld bérleti jogát kapták meg, mint a kisüzemek. A bérletek fele nem helyi gazdákhoz került (*Ángyán,* 2012, 2014). A haszonbérleti szerződések 83 százalékát 2010. szeptember 1. előtt kötötték. A bérbe adott föld átlagos nagysága 80 hektár volt. Az 2010 utáni szerződések átlagos földnagysága 18 hektár volt. A haszonbérleti rendszer nyilvánvalóan nem csökkentette a földhasználat koncentrációját, mint ahogy a 2015-ben a „Földet a gazdáknak" elnevezésű program sem vezetett jelentősebb földhasználat-szerkezeti változáshoz. A programba vont 360-380 ezer hektárból (az összes mezőgazdasági terület 5-7 százaléka) 300 ezer hektárt aukciókon, míg a három hektárnál kisebb területeket árverés nélkül adták el. Egyéni gazdaságok is szereztek földet az aukciókon, de a legnagyobb nyertesek rendre a nagygazdaságok tulajdonosai, illetve a politikai kliensek voltak (*Kovách,* 2016b).

A *KSH* (2016) gazdaságszerkezeti összeírása szerint csökkent a legnagyobb földhasználó gazdaságok száma, és nőtt a családi gazdaságok földhasználata (különösen a 100 hektár feletti termelők esetében). Mindennek azonban, ahogy az előzőkben kifejtettük, egyáltalán nem biztos, hogy a földhasználat-koncentráció csökkenése a következménye, sőt az egyéni gazdaságok között is nőtt a nagyobb területet művelők aránya. A kormány döntést hozott 970 000 hektár osztatlan tulajdonú földterület nevesítéséről, amely 300 000 földegységet, tehát átlagosan kicsi földnagyságot jelent. A nevesítéssel ezek a földek is eladhatóvá válnak, és nagy valószínűséggel a nagyobb gazdaságok birtokába vagy bérletébe kerülnek.

A magyarországi földhasználat-szerkezet európai összehasonlításban a bolgár, a cseh, a brit, az észt, a portugál és szlovák mellett a legkoncentráltabbak közé tartozik. Az 1935-ös magyarországi földbirtokszerkezettel törté-

nő összehasonlítása szerint is kifejezetten koncentráltnak írható le a jelenlegi földhasználati struktúra. 1935-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok, az összes 4 százaléka használta a föld 43,1 százalékát, míg 2014-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok 1,3 százaléka művelte a mezőgazdasági terület 68 százalékát (*Kovách,* 2016b).

A földhasználat 1990 utáni koncentrációjának minden szakaszában erőteljes volt a politikai beavatkozás szerepe. A földkárpótlás, a vagyonjegyek rendszerének a kialakítása és a szövetkezeti törvény, a mezőgazdasági támogatások leépítése politikai konstrukció volt, aminek egyenes következményeként indult meg a földek tulajdonjogának a felvásárlása és a földbérletek sokasodása. Az ezredforduló körüli években az állami gazdaságok és a szövetkezetek nagyobb utódszervezetei közvetlen politikai beavatkozással kerültek magántulajdonba. A harmadik szakaszban az uniós támogatások rendszerének a kialakítása és az állami földbérletek felosztása történt, míg 2010 után továbbra is az uniós pénzek elosztása, az állami tulajdonban levő 380 000 hektár kiárusítása és a földvásárlás előnyös hitelfeltételeinek kialakítása voltak a politikai beavatkozás legfőbb eszközei.

3. A koncentráció társadalmi hatásai

A földhasználat koncentrációjának elsődleges társadalmi hatása a százezres tömeg kiszorulása az agrárszektorból. A nyolcvanas évek végén 1,1 millió főt foglalkoztattak az agrárszektorban, és a háztartások hatvan százalékában termeltek saját fogyasztásra vagy értékesítésre élelmiszert. A kilencvenes évek elején a kárpótlási folyamatok következményeként 1,398 millió kisüzem jött létre, és az átalakuló mezőgazdasági nagyüzemekben alkalmazottak létszáma nagyon gyorsan csökkent (*Harcsa és szerzőtársai,* 1994). Jelenleg 900 000 háztartás termel saját fogyasztásra élelmiszert gazdaságméretet el nem érő nagyságban, 200 000 család használ egy hektárnál kisebb földet, 148 000 egyéni, családi földhasználóról tudunk, az egyéni gazdaságokban és a gazdasági szervezetekben 114 333 állandó alkalmazott, 128 305 időszakosan foglalkoztatott dolgozik (*6. táblázat*). A KSH munkaügyi statisztika 129 300-es létszámot ad meg 2017-es mezőgazdasági foglalkoztatotti létszámnak. Nincs valós adat arról, hogy az egy hektárnál nagyobb 148 000 családi gazdaság vezetője főállásúként, nyugdíj, nem mezőgazdasági foglalkoztatottsági viszony, más főfoglalkozás mellett dolgozott e a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban ezzel együtt maximum 200 000 fő aktív munkavégzésével számíthatunk, ami jelentős és gyors csökkenést mutat. A specializáció és a gépesítettség következtében egyre kevesebb munkaerőre van szükség az agrárágazatban, másrészről a szakképzett munkaerő hiánya is érezhető. A földkon-

centráció elsődleges következménye az egymilliót is meghaladó tömeg közel teljes kiszorulása a mezőgazdaságból, ami az egyik alapvető oka a nagyarányú vidéki szegénységnek.

6. táblázat. Az állandó, az időszaki és a nem fizetett családi munkaerő száma a mezőgazdaságban, 2016

	Az állandó alkalmazottak száma		Az időszaki alkalmazottak száma		A nem fizetett családi munkaerő száma
Ledolgozott munkanapok száma	gazdasági szervezet	egyéni gazdaság	gazdasági szervezet	egyéni gazdaság	
0–56	5 223	1 883	28 506	53 684	345 600
57–112	5 206	1 202	9 250	10 613	178 757
113–168	5 453	1 879	7 258	3 140	73 157
169–224	13 424	2 245	12 337	3 516	42 323
225 és több	67 443	10 374	–	–	71 008
Összesen	96 749	17 584	57 351	70 954	710 844

Forrás: *KSH* (2016) alapján saját szerkesztés.

A mezőgazdasági termelés társadalmi beágyazottságát mutatja, hogy a gazdálkodók számának csökkenése ellenére a felnőtt magyar lakosság 45 százaléka termel valamilyen formában élelmiszert, aminek a legelterjedtebb változata a csupán saját fogyasztásra termelés (*Kovách,* 2016b). A felnőtt népesség csupán 34,6 százalékának nincs valamilyen múltbeli vagy jelenlegi kapcsolódása a mezőgazdasághoz (*Kovách,* 2012 *Csurgó és szerzőtársai,* 2017).

A vidéki lakosság hátrányainak a halmozódása mellett az agrártársadalom belső struktúrájának az átalakulása is szorosan kapcsolódik a földhasználat szerkezeti folyamataihoz. Az agrártársadalomban négy társadalmi réteggel számolhatunk: az önellátásra termelő és öt hektár alatti földeken minigazdaságot működtetők, a kis és közepes gazdaságok tulajdonosai, a nagybirtokos és végül az mezőgazdasági alkalmazottak csoportjai. A legkisebb, elsősorban saját fogyasztásra termelők száma nagyon gyorsan csökken a koncentráció, az öregedés, az életmódváltás és a szegénység miatt, de még mindig háromszázezres tömeget alkotnak. Az önellátásnak kettős funkciót tulajdonít az irodalom: egyrészt a szegények és az alsó középrétegek hagyományos túlélési stratégiája, másrészt a felsőbb osztályok természetes forrásból származó élelmiszer iránti növekvő igénye és életmódváltási törekvései motiválják. A kis és különösen a közepes gazdaságok termelése a hagyományos vegyes termékszerzettől a specializált gazdálkodás irányába mozdult el. Még a 10 hektár alatti gazdaságok fele is a növénytermesztésre szakosodott.

A gazdák nagyobb része az idősebb korosztályhoz tartozik, ami a specializáció további folytatását is jelentheti. A fiatalabb termelők nagyobb területen gazdálkodnak, és teljesen felhagytak a termelés hagyományos formáival. Az egyéni gazdák iskolai végzettsége és a használt föld nagysága között szignifikáns az összefüggés (*Kovách,* 2016b). A 200 hektár feletti gazdák 43 százalékénak felsőfokú végzettsége van, a 100–200 hektár között gazdálkodók egyharmada diplomás. A 100 hektárnál nagyobb területen gazdálkodók között nincs csak alapfokú végzettségű. Az iskolázatlan vagy alacsony végzettségű gazdák lassan eltűnnek az agrártermelés középmezőnyéből. A 200–500 hektáron vagy még nagyobb területen gazdálkodók jelentős vagyon tulajdonosai, gazdasági és hatalmi kapcsolathálójuk és presztízsük következtében domináns szereplői a helyi társadalmaknak. A legnagyobb birtokok legfeljebb kétezerre tehető tulajdonosa együttesen nagyobb földterület birtokol, mint a 19. század első felének arisztokratái.

Három csoport hajtotta végre húsz év alatt a legnagyobb arányú földhasználat-koncentrációt. A mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok felső- és középvezetőinek egy része játszott főszerepet a nagyüzemek földjeinek egységben tartásában, majd magántulajdonná alakításában és modernizálásában. Ők adják megítélésem szerint a legnagyobb birtokosok kétharmadát. A második, 20 százalék körüli csoporthoz azok az egyéni gazdálkodóként indulók tartoznak, akik a kilencvenes években vásárolták fel vagy vették bérbe földjeik egy részét, majd ezzel az tőkével kapcsolódtak be a nagyobb, államilag vezérelt földprivatizálásokba. A harmadik, létszámát tekintve legkisebb csoporthoz a külső befektetők, a politikai kliensek, a helyi politikai vezetők és a helyi oligarchia, valamint a külföldi születésű nagyvállalkozók tartoznak. Az 1302, ötszáz hektárnál nagyobb birtokkal rendelkező tulajdonos használja a magyarországi mezőgazdasági terület egyharmadát.

4. Összegzés

A földtulajdon értéke jelentős nagyságú, amelyet az EU-források, különösen a területalapú támogatások tovább növelnek. A földhasználat szerkezetének koncentrációja a földkárpótlási és szövetkezeti törvény után a kilencvenes évek elejétől az Európai Unióhoz történő csatlakozásig jelentős mértékűvé vált mind a történelmi, mind a nemzetközi összehasonlítás szerint. A koncentráció extrém méretére jellemző, hogy legnagyobb 1300 gazdaság használatában van a mezőgazdasági terület harmada, és hogy a 8700 nagygazdaság műveli a föld kétharmadát. A földhasználat és a földtulajdon koncentrációja a földkárpótlás rossz törvényi rendezésének és végrehajtásának, az agrártámogatások gyors és radikális leépítésének, és a sorozatos politikai beavatkozá-

soknak a következménye. Számottevően az állami tulajdonú földek 2010 utáni eladása és az egyéni gazdaságok földhöz juttatásának a politikai programja sem változtatott a nagygazdaságok nyomasztó túlsúlyán.

A földhasználók száma radikálisan csökken. Két évtizeddel korábban 1,5 millió család kapcsolódott valamilyen formában a földműveléshez, míg 2016-ig milliós tömeg hagyott fel a gazdálkodással. A vidéki szegénység egyik okát ebben a változásban találjuk meg. Az agrártársadalom szerkezete erősen polarizált. 16 ezer gazdaság, ahol csupán alig 100 ezer alkalmazott dolgozik, használja a mezőgazdasági terület háromnegyedét. A nagytulajdonosok mellett a néhány tízezer kisebb egyéni gazdaság és a nagyon kicsi fölterületen termelők 400 ezret meghaladó tömege jelentik az agrártársadalom legfontosabb csoportjait.

IRODALOM

Ángyán József (2012): Föld- és birtokpolitika alulnézetből. Megyei esettanulmányok az állami földbérleti rendszer értékeléséhez. IV. jelentés a földről. Gödöllő, http://www.kielegyenafold.hu/userfiles/file/IV_jelentes_a_foldrol_20121215_NG_20130422.pdf.

Ángyán József (2014): Mi lesz veled magyar föld, mezőgazdaság, vidék? Megjelent: Andrásfalvy Bertalan–Ángyán József–Márai Géza–Molnár Géza–Tanka Endre: A magyar föld sorsa, Agroinform Kiadó, Budapest, 101–108. o.

Burgerné Gimes Anna–Kovács Csaba–Tóth Krisztina (1999): A mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete. Agrárgazdasági Tanulmányok. 13. Agrárgazdasági Kutatóintézet, Budapest.

Csurgó Bernadett–Kovách Imre–Megyesi Boldizsár (2016): Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók Megjelent: Kovács Katalin (szerk.): Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest, 37–68. o.

Csurgó Bernadett–Csizmady Adrienne–Kovách Imre–Megyesi Boldizsár (2017): Területiség és társadalmi integráció. Megjelent: Kovách Imre (szerk.) Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. MTA TK Szociológiai Intézet; Belvedere Meridionale, Budapest–Szeged, 183–213. o.

Fertő Imre–Fogarasi József (2007): Családi gazdaság versus ipari farm. Szociológiai Szemle, 2007/3–4. 38–52. o.

Juhász Attila–Schumann Róbert (2015): A nagyon gazdag magyar gazda-milliárdosok nagyon sok pénzt kapnak az Európai Uniótól. A K-monitor blogja, május 30.https://k.blog.hu/2015/03/30/az_egy_evvel_korabbinal_jelentosen_nagyobb_agrartamogatashoz_jutottak_a_csanyi_es_a_simicska_cegbiro.

Harcsa István–Kovách Imre–Szelényi Iván (1994): A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle, 1994/3. 15–44. o.

Harcsa István–Kovách Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. Megjelent: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport, 1096. Tárki, Budapest, 104–134. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a887.pdf

Kovách Imre (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai. Argumentum, Budapest.

Kovách Imre (2014): A földkoncentráció kutatása és a birtokrekonstrukciós módszer. Metszetek, 4, 138–144

Kovách Imre (2016a): Földből élők és földhasználati módok Hajdúnánáson. Kovács Katalin (szerk.): Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest, 472–493. o.

Kovách Imre (2016b): Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 177 o.

Kovács Katalin (szerk.) (2016): Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest.

Köpöncei Csilla (2018) Megállíthatatlanul nő a termőföld ára. Magyar Idők, február 15. https://magyaridok.hu/gazdasag/megallithatatlanul-no-hazai-termofold-ara-2799348/

KSH (2012): Magyarország mezőgazdasága, 2010. Általános mezőgazdasági összeírás (Végleges adatok). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, KSH. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/amo10.pdf.

KSH (2014): Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013 (végleges adatok). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/gszo13.pdf.

KSH (2016): Agrárcenzusok – Agrárium 2016, gazdaságszerkezeti összeírás. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2016_tablak.

KSH (2017): Mezőgazdasági termőföldárak és bérleti díjak, 2016. Statisztikai Tükör, november 3. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/mgfoldarak/mgfoldarak16.pdf.

KSH (2018): KSH 4.1.4. Földhasználat művelési ágak és gazdaságcsoportok szerint (1990–) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_omf001b.html?down=2508.666748046875

SAPS (2014): SAPS-adatbázis. http://www.mvh.gov.hu/portal/MVHPortal/default/mainmenu/alkalmazasok/tamogataskereso/MVHTamkeresoPortletWindow?action=e&windowstate=normal&mode=view&ev=t2014, (Utolsó letöltés: 2015. június 15.

Takács József (2010): A mezőgazdaság és élelmiszeripar üzemi szerkezete. Szaktudás Kiadó Ház Rt

Verőné Wojtaszek Malgorzata (2010): Földhasználati tervezés és monitoring. Nyugat-magyarországi Egyetem, Székesfehérvár.

Nem gyermeknek való vidék

A magyar oktatás és a 21. századi kihívások

Lannert Judit

A 19. századi ipari tömegtermelésre fazonírozott tömegoktatás szerkezete világszerte recseg-ropog, a tanítás-tanulás jelenlegi intézményesült módja egyelőre a technológiai fejlődés irama és igényei mögött kullog. Úgy tűnik, a gazdasági és technológiai fejlődés globális hullámai nem érik el a nemzeti keretekbe zárt oktatási rendszereket. Nem véletlen, hogy az OECD is egyre többet foglalkozik az oktatás jövőjével. Ahogy a Tanulási keretrendszer 2030 programját beharangozó állásfoglalásukban írják: a jövő bizonytalan, de nem szabad megfutamodni előle (*OECD,* 2018). Az iskoláknak a fiatalokat olyan munkákra, olyan technológiák használatára és olyan problémák megoldására kell felkészítenie, amelyek ma még nem léteznek. Ahhoz, hogy egy fiatal ebben a bizonytalan helyzetben feltalálja magát, kíváncsinak, kreatívnak, képzeletgazdagnak, rugalmasnak (*resilience*), valamint empatikusnak kell lennie. Nemcsak a saját, de szűkebb (családja, hazája) és tágabb (a Föld) közösségének jobb jövője iránt is felelősséget kell éreznie. Ehhez meg kell teremteni az egyénre szabott és jól működő tanulási környezetet, amely egyaránt magába foglalja a fizikai (iskolaépület, osztályterem berendezése), pszichoszociális (iskolai légkör, korszerű pedagógiai módszerek és szemlélet) és digitális (az infokommunikációs eszközök használata, virtuális tanulási tér) környezetet.

Az OECD a jövő tanulási keretrendszerét vizsgálva két fő pontra helyezi a hangsúlyt: mit és hogyan tanítsunk a jövőben. Számos ország tanterve a magyaréhoz hasonló problémával küzd, túl sok ismeretet akarnak átadni viszonylag rövid idő alatt, amivel lecsökken a valódi elmélyülésre szánható időkeret, és felerősödhetnek a kevésbé hatékony tanulási módszerek, mint a memorizálás használata. Vannak országok, amelyek radikálisan átalakítják a tanterveiket. Az egyik ilyen a finn rendszer, ahol a pedagógiai kutatások eredményeit felhasználva teljesen újragondolták a tananyagot. A folyamat középpontjába a tanulót és annak jól létét helyezték. Az észtek – akik hasonlóan a finnekhez jelenleg a PISA-eredményeket tekintve élen járnak – szintén a tanulót állították a tantervi reform középpontjába. A deklarált cél, hogy

szeressen tanulni és boldogan éljen. Kérdés, hogy a magyar tanulókat menynyire készítjük fel a boldog jövőre? A következő néhány oldalon a legfrissebb, zömében nagymintás tanulói teljesítményadatokra alapuló kutatási eredmények alapján erre keresem a választ.

1. Miért nem megy a matematika?

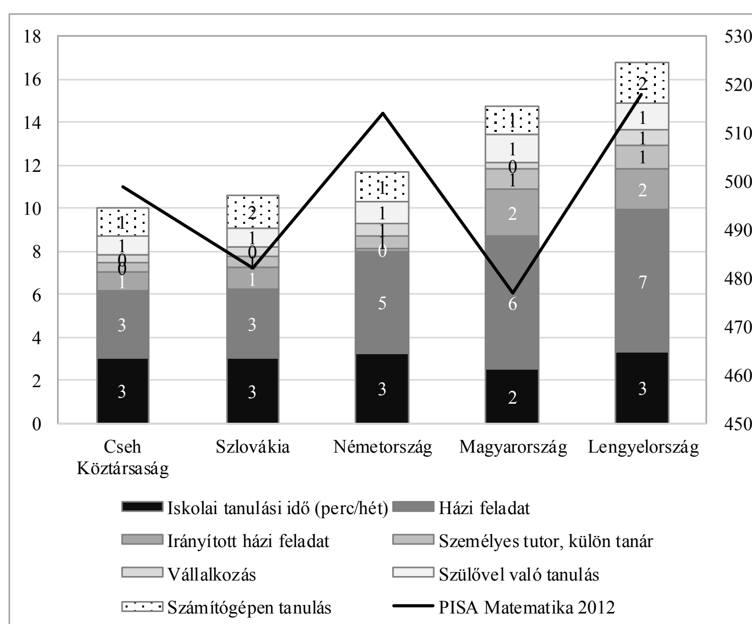
Magyarország a PISA nemzetközi tanulói teljesítményméréseken a kétezres években stagnáló, majd 2012-ben és 2015-ben romló képet mutatott minden mért területen. A matematika terén, ahol a nyolcvanas években még csodájára jártak a magyar matematikatanításnak, különösen fájdalmas a 2012-es gyenge eredmény (477 pont, 500 az átlag). Ahogyan szakértők fogalmaztak: „…hazánk a felmérésben részt vevő, fejlett és fejlődő országok határára, »töréspontjára« került, ahonnan nagyon könnyen negatív spirálba kerülhet az oktatás.” (*Csapó és szerzőtársai,* 2014, 115. o.)

Vajon minek tudható be ez a romlás? *Csüllög és szerzőtársai* (2014) öt ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Németország és Szlovákia) tanulói matematikai teljesítményének változása mögötti okokat vizsgálta a PISA matematikai műveltséget felmérő 2003-as és 2012-es adatbázisán. A szerzők a nemzetközi szakirodalmat követve összevetették a tanulók matematikai teszteredményét a családi hátterükkel, a tanulásra fordított idővel és annak minőségével, a motivációikkal és a tanítás minőségével.

A kapott eredmények alapján elsőre úgy tűnik, hogy nincs igazán összefüggés a matematikatanulásra szánt idő és az eredményesség között. A legrosszabb eredményt produkáló magyar tanulók majdnem olyan sokat tanulnak, mint a legjobban teljesítő lengyel társaik, a szintén jól teljesítő német tanulók viszont kevesebbet.

Árulkodó viszont a tanulásra szánt idő összetétele. A legkevesebb matematikaóra a magyar tanulóknak jut, viszont ezt kompenzálják az iskolán kívüli tanulással, elsősorban házi feladatok készítésével. A szlovák, cseh és német tanuló körülbelül másfélszer annyi időt tölt matematikaleckével az iskolán kívül, mint amennyi matematikaórája van az iskolában, a lengyelek háromszor annyit, a magyarok viszont négyszer többet (*1. ábra*).

1. ábra. A matematikatanulással töltött idő (óra/hét) és a PISA-eredményesség öt közép-európai országban, 2012 (óra/hét)

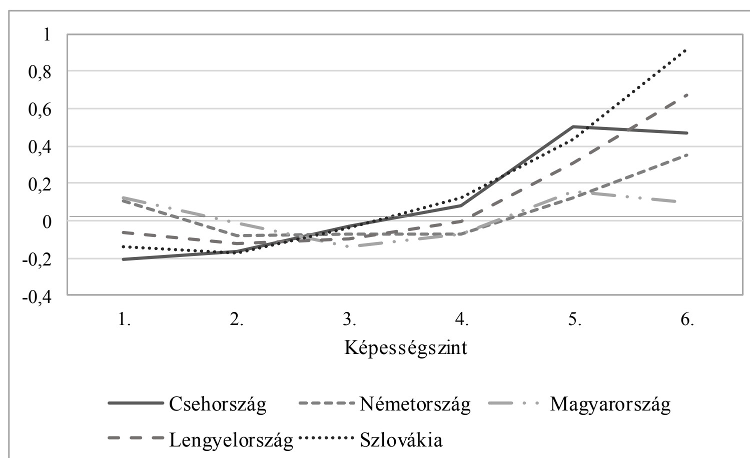
Forrás: *Csüllög és szerzőtársai* (2014) 13. táblázat.

Az eredményesség ugyanis – ahogy a tanulmány szerzői is kimutatták – elsősorban a motiváltság[1] és a hatékony tanulási stratégiák használatának függvénye. Az OECD Education 2030 programjában eddig elvégzett tantervi és eredményességi elemzések azt mutatják, hogy az egyszerű feladatoknál a memorizációs technikák, míg a bonyolultabbaknál a komplexebb, a megértésre törekvő tanulási stratégiák működnek (*OECD,* 2018). Ez utóbbiak kifejlesztésére viszont érdekes, a gondolkodásra és megértésre időt hagyó tanórákra van szükség. A PISA-kérdőívek rákérdeztek arra is, hogy a matematikaórákon mennyire érik kognitív kihívások a tanulókat. A magyar tanulók – saját bevallásuk szerint – a többi ország tanulóihoz képest ritkábban találkoznak olyan szituációval a tanórán, ahol a hibájukból tudnak tanulni, illetve ahol a tanultakat új helyzetben tudják alkalmazni. Ugyanakkor az osztályter-

[1] A TIMSS 2011-es mérésének eredményei is azt mutatják, hogy a matematika (és természettudomány) területén meglévő önbizalom korrelál leginkább a teljesítményekkel (*Mullis és szerzőtársai,* 2011. 74.o).

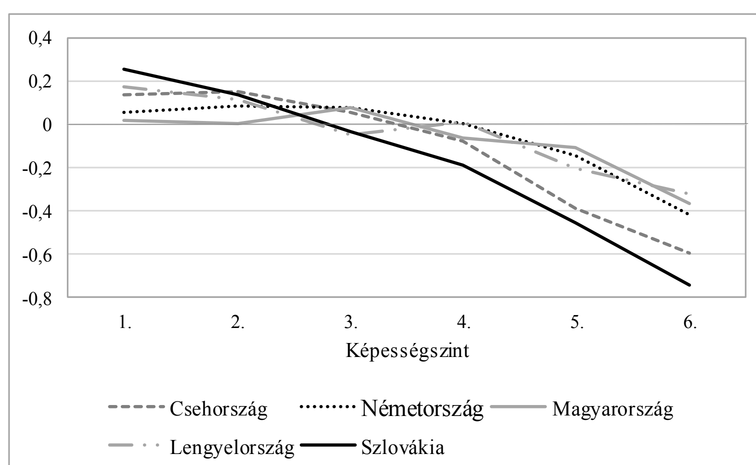
mi viselkedést firtató kérdések alapján a magyar tanulók fegyelmezettebbek az átlagnál. Különösen szomorú éppen ezért a gyenge eredmény, mert úgy tűnik, hogy a magyar tanulók sokat és fegyelmezetten tanulnak, csak rosszul. Ennek a magyarázata pedig a túlzsúfolt tananyag viszonylag rövid idő alatt való „letanításában" rejlik, aminek az a következménye, hogy a legmagasabb képességszintet elérő magyar tanulók a környező országok jó tanulóihoz képest jóval inkább használják a memorizációs mint a megértésre törekvő (elaborációs) stratégiát (lásd *2.* és *3. ábra*).

2. ábra. A megértésre törekvő tanulási stratégia használata a képesszégszintek szerint az öt országban a 2012-es PISA-mérés alapján, matematika

Megjegyzés: az OECD által a tanulók saját tanulásukról vallott kérdések alapján képzett indexek ezek. Minél nagyobb értéket vesznek fel, annál inkább jellemző az adott tanulási stratégia a különböző képességszinten teljesítő tanulókra. A PISA-teszteken hat képességszintet különböztetnek meg, ahol az 1. szint a legalacsonyabb, a 6. pedig a legmagasabb elért teljesítményszintet jelenti. Az ábrán azt láthatjuk, hogy a különböző képességszinten teljesítő tanulók mennyire intenzíven használtak egy adott stratégiát. Miután hat különböző tanulói csoport adatait láthatjuk, a pontok összekötése csak annak illusztrálását szolgálja, hogy a különböző képességszinten teljesítő tanulók közt a képességszintek emelkedésével szisztematikusan változik egy adott stratégia használata. Leegyszerűsítve a rossz tanulók mindig inkább magolnak, a jobbak pedig gondolkodnak.
Forrás: *Csüllög és szerzőtársai* (2014) 198. o. 12. ábra.

3. ábra. A memorizáló tanulási stratégia használata képességszintek szerint az öt országban a 2012-es PISA mérés alapján, matematika

Megjegyzés: lásd a *2. ábra* megjegyzését.
Forrás: *Csüllög és szerzőtársai* (2014) 198. o. 13. ábra.

De hogyan alakultak vajon a magyar tanulók motivációi 2003 és 2012 között? Mindkét mérésben jellemző volt, hogy a magyar tanulók nyitottak a probléma megoldásra, de nem eléggé kitartók, a nehezebb feladatoknak nem szívesen fognak hozzá, és a belső motivációik terén sem történt változás. Nem kedvelik a matematikát, és kevésbé gondolják, hogy számukra hasznos ez a tudás az iskolán kívüli boldogulásukban. A matematikai énkép és a szorongás sem változott a két időpont között, akkor és most sem szoronganak túlságosan a magyar tanulók, és egyik időpontban sem igazán érezték magukat kompetensnek a matematikai feladatok megoldásában (negatív előjelű énkép). Egy téren viszont szignifikáns változás volt tapasztalható negatív előjellel, ez pedig a matematikai önhatékonyság alakulása. Míg 2003-ban a magyar tanulók az előkelő második helyet foglalták el az OECD-országok sorában, addig 2012-re jelentősen visszaestek. Ez azt jelenti, hogy a tanulóink egyre kevésbé bíznak abban, hogy hatékonyan tudják megoldani az egyes matematikai feladatokat. (Csüllög és szerzőtársai, 2014, 190. o.)

Csüllög és szerzőtársai (2014) többváltozós elemzése (lásd *1. táblázat)* is arra mutat rá, hogy a családi háttér mellett legalább annyira számít, hogy a tanuló mennyire tartja magát kompetensnek az adott műveltségterületen (matematikai énkép) és mennyire bízik abban, hogy meg tudja oldani a feladatokat (matematikai önhatékonyság). A családi háttér és a motivációk együttesen

a matematikai teszteredményekben tapasztalható variancia majdnem felét magyarázzák.[2]

1. táblázat. A matematikai teszteredmény és a különböző háttértényezők, a motivációs és tanulási stratégiák többváltozós összefüggése

Regressziós modell	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell
(Konstans)	511,10 (–1,71)	498,74 (–1,46)	496,67 (–3,12)	496,29 (–3,11)
Családi háttér				
Nem (0 = férfi, 1 = nő)	–7,66 (–1,98)	9,18 (–1,68)	6,50 (–1,67)	6,77 (–1,67)
Iskolán kívüli tanulási idő (óra/hét)	–0,46 (–0,12)	–0,59 (–0,10)	–0,69 (–0,10)	–0,69 (–0,10)
Szocioökonómiai státus	47,73 (–1,09)	32,20 (–0,96)	31,43 (–0,94)	31,13 (–0,94)
Motivációk				
Matematikai önhatékonyság		38,45 (–1,04)	36,86 (–1,02)	36,23 (–1,03)
Matematikai énkép		17,49 (–0,99)	16,00 (–0,98)	16,28 (–0,99)
Matematikatanítás minősége				
Heti tanítási idő matematika (perc/hét)			n. sz.	n. sz.
Fegyelmezettségi index a tanórán			10,54 (–0,81)	10,46 (–0,81)
A tanórán tapasztalt tanári kognitív aktivitási index *(anchored)*			6,01 (–0,81)	6,04 (–0,81)
Tanulási stratégiák				
Kontrollstratégia (standardizált)				14,47 (–2,9)
Elaborációs stratégia (standardizált)				12,03 (–2,72)
Memorizáló stratégia (standardizált)				7,80 (–2,64)
R^2	0,21	0,45	0,47	0,47

n. sz. = nem szignifikáns. A többi együttható 1 százalékos szinten szignifikáns.
Forrás: *Csüllög és szerzőtársai* (2014) 205. o.

[2] Érdemes megfigyelni, hogy a motivációk bevonásával a modellbe megváltozott a nem hatása. Az adatok azt mutatják, hogy bár a lányok rosszabbul teljesítenek a matematika teszteken, de az azonos motivációs szinten lévő fiúk és lányok közt már a lányok teljesítenek jobban. Vagyis a lányok gyengébb szereplését a matematika terén elsősorban az okozza, hogy nem motiválják őket eléggé és nincs önbizalmuk.

A kognitív értelemben kihívást jelentő tanórák és a korszerűbb tanulási stratégiák kedvezően hatnak az eredményességre. Bár a heti tanítási idő hatása nem szignifikáns, de ez nem jelenti azt, hogy a tanóráknak ne lenne hatása, de ez közvetetten a tanítás minőségen át hat. Ott, ahol unalmas órákat tartanak, és nincs idő elsajátítani a bonyolultabb tanulási stratégiákat, marad a magolás, romlik az önhatékonyság és ezzel együtt az eredményesség is. A sok tantárgy és diszciplína oltárán feláldozzuk a tanulókat, és a korszerű transzverzális (tantárgyakon átívelő) kompetenciák fejlesztése helyett gyorsan romló ismereteket adunk át nekik, nagy tételben sok „kis tantárgyi dobozba" bepréselve. A magyar tanulók pedig hiába tanulnak fegyelmezetten és sokat, olyan tanulási közeget teremtünk nekik, amelyben nem tudnak igazán eredményesek lenni.

2. Miért vagyunk utolsók Európában a digitális szövegértés terén?

2009 óta a PISA-vizsgálat kiegészült olyan kompetenciaterületekkel is, mint például a digitális szövegértés és a problémamegoldás, amelyek nélkül az OECD felmérései alapján a 21. században egy munkavállaló sem lehet versenyképes (*OECD,* 2014). E területeken pedig – bár nehéz elhinni és szembesülni vele – Magyarország az utolsó (!) helyen szerepelt Európában.[3]

A magyar tanulók alacsony digitális szövegértését ráadásul nem indokolja az internethez való hozzáférés hiánya, vagy az internethasználat alacsony szintje. A magyar tanulók hozzáférése az infokommunikációs eszközökhöz és az internethez hasonló a szomszédos országokhoz, az interneten töltött időt tekintve pedig ugyanolyan sokat, az iskolában pedig még többet interneteznek, mint a környező országok tanulói (*Lannert,* 2014, 7. és 9. o.).
Magyarországon azonban a matematikához hasonlóan a digitális szövegértés teljesítményében sem tükröződik a befektetett idő. Az internetet és számítógépet sok célra használhatjuk és a tanulók infokommunikációs eszközök használata jellegesen eltér az országok közt. A cseh és szlovák diákokra inkább jellemző, hogy az iskolában használják a gépet, emaileznek és híreket néznek. A lengyelek a játékok mellett a tanulásra is használják a gépet és internetet, a magyar tanulók viszont a játék mellett leginkább a közösségi oldalakon kommunikálnak, és a szórakozási lehetőségeket keresik (*Lannert,*

---

[3] A PISA 2009-ben mért először digitális szövegértést *OECD* (2011). Akkor 19 ország, 2012-ben már 32 ország vett részt a vizsgálatban. A 2015. évi PISA felmérés már *online* történt, de nem tartalmazott olyan, a 2009. és 2012. évi digitális szövegértés mérésében alkalmazott interaktív feladatokat, amelyek célzottan a digitális szövegértést, a digitális térben való navigációt mérték volna. A 2015. évi online platformon mért magyar szövegértési eredmény szinte megegyezik (nagyságában és eloszlásában is) a 2009. évi digitális szövegértés eredmények mintázatával.

2014, 13. o.). A digitális szövegértés tesztjein jobb eredményt elérő tanulókat viszont elsősorban az jellemzi, hogy a netet információszerzésre, tanulásra használják, míg a közösségi oldalak nagyarányú használata éppen a gyengébben teljesítőkre jellemző.

Ennél érdekesebb, hogy mind a 2009-es, mind a 2012-es adatbázisokon végzett elemzések azt mutatták ki, hogy az iskolában, tanórákon folytatott számítógép-használat egy idő után inkább rontja, mint javítja a teljesítményeket. Különösen negatív hatása van az iskolában való csettezésnek, a számítógépen való gyakorlásnak (*OECD,* 2015, 153–154. o.).

2. táblázat. A digitális szövegértés és az iskolai infokommunikációs technológia használata a magyar tanulók esetén (lineáris regresszió, N = 4576)

	β
Konstans	482,67
	(2,34)
Matematikaórán IKT használati idő	–23,76
	(1,43)
Iskolai számítógépezés	–17,48
	(1,46)
Otthoni számítógépidő házi feladat céljára	7,86
	(1,56)
Családi háttér (ESCS)	46,06
	(1,42)
Számítógépidő szórakozásra	n. sz.
Összes számítógép idő percben	–0,38
	(0,03)
R^2	0,31

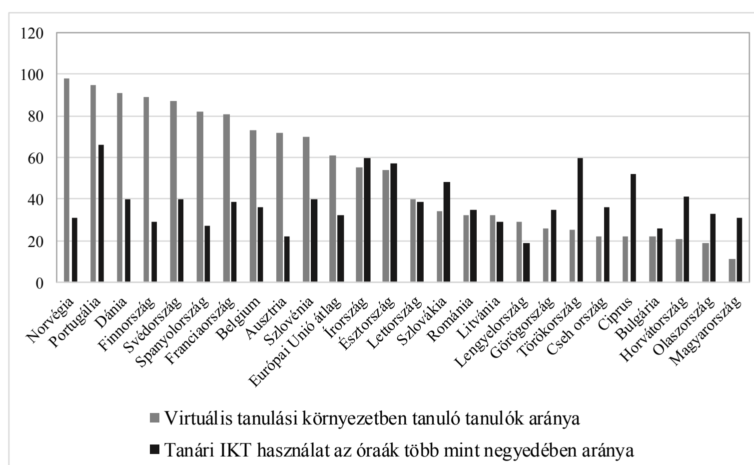
Megjegyzés: zárójelben a standard hiba; n. sz. = nem szignifikáns.
A többi együttható 1 százalékos szinten szignifikáns.
Forrás: 2012. évi PISA-felmérés adatbázisa (*OECD,* 2014) alapján saját számítás.

Amennyiben a digitális tér a fizikális térben az ahhoz rendelt megfelelő pszichoszociális tér nélkül jelenik meg, vagyis a számítógép használatát nem kíséri egy tanulóközpontú, a tanulást motiváló játékos és korszerű pedagógia, akkor az infokommunikációs eszközök használata a kontrollálásra, a mechanikus begyakorlásra (*drillezésre*) és illusztrálásra degradálódik, és eredményük célellentétes lesz. Ahogyan egy magyar szakértő, Z. Karvalics László fogalmaz: „A közeg digitális, de az iskola az ipari korszak jellegzetességét mutatja" (*Tanulás az információs...,* 2014). Két éve egy vidéki nagyvárosban lefolytatott, a Geogebra oktatóprogram használatát vizsgáló kísérlet is azt mutatta, hogy azok a pedagógusok, akik változatlanul hagyományosan frontális módszerrel tanítottak digitális eszközökkel is, nem lettek eredményeseb-

bek, szemben azzal a pedagógussal, aki a digitális eszközöket és szoftvert a tanulók aktivizálására, bevonására használta.[4]

Az új digitális eszközök bár nagy lehetőséget jelentenek, de egy hagyományos tanárközpontú oktatásban nem működnek. Ez is magyarázza, hogy a 2012-es digitális szövegértést mérő PISA adatbázisán öt országra (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Németország és Szlovákia) lefuttatott regressziós egyenlet miért mutatja azt, hogy a matematikaórákon és egyéb iskolában folytatott számítógépezés negatívan hat a digitális szövegértésre (*2. táblázat*). A szórakozásra szánt infokommunikációs idő nincs erre szignifikáns hatással, az otthoni házi feladatra szánt idő pedig – amikor a tanuló saját tempójában és megítélés nélkül haladhat – pozitívan hat.

4. ábra. A virtuális tanulási környezetben tanulók és a tanórán infokommunikációs eszközt intenzíven (tanórák több mint egynegyedében) használó pedagógusok aránya a nyolcadik évfolyamon, 2011/12 (százalék)

Forrás: *Survey of Schools* (2013).

Az Európai Bizottság megrendelésére a European Schoolnet 2011/21-ben felmérést végzett az európai országokban zajló iskolai infokommunikációs eszköz használatról (*Survey of Schools,* 2013). Az talán a fenti eredményeket látva kevésbé tekinthető gondnak, hogy Magyarországon a tanárok keveset használják a számítógépet az órán, hiszen láthattuk, hogy lehet rosszul is

[4] Lásd a következő videoelőadást: https://mta.videotorium.hu/hu/recordings/12812/informatika-a-matematikatanitas-modszertanaban.

használni ezeket az eszközöket. Ugyanakkor sikerült a legutolsó helyet megszerezni a virtuális tanulási környezetben tanuló diákok arányát tekintve, ami azért aggasztó, mert ez az a digitális környezet, amely valóban motiváló, mert a tanuló saját tempójában és aktívan tanulhat, szoros tanári irányítás nélkül (*4. ábra*).

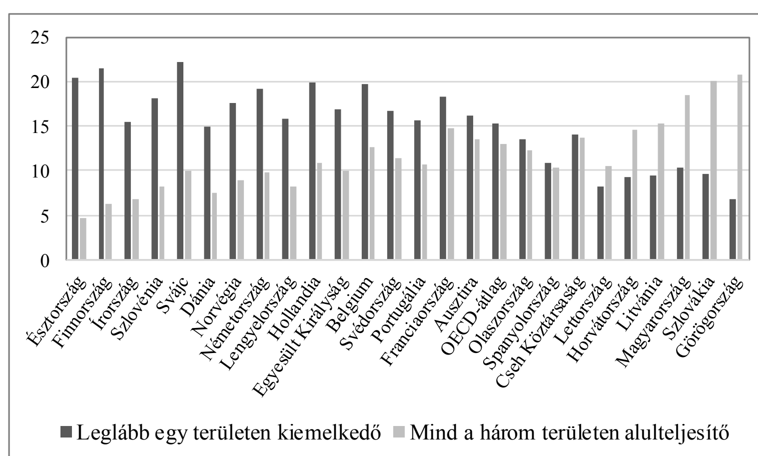
3. Miért Magyarországon határozza meg leginkább a családi háttér a tanulói teljesítményeket?

A PISA-felméréseken 2000 óta egy rangsorban mindig Magyarország van az élen: itt határozza meg legjobban a családi háttér a tanulói teljesítményeket (*OECD,* 2014). Ez természetesen kétes dicsőség, mert ez az erős összefüggés azt is jelenti, hogy a magyar iskola nem igazán segít a hátrányos helyzetű családokból jövő gyerekek hátrányait lefaragni. Megmutatkozik ez abban is, hogy Magyarországon az átlagosnál alacsonyabb az úgynevezett reziliens tanulók aránya, tehát azoké a tanulóké, akik jobban teljesítenek az iskolában, mint az a családi hátterük alapján – az adatok alapján – várható lenne. A matematikai teljesítményt középpontba állító 2012. évi adatfelvételen az OECD-tagországokban a reziliens tanulók aránya átlagosan 6,4 százalék volt, arányuk Európa legjobban teljesítő országaiban meghaladta az OECD-átlagot. (Észtországban 9,5, Lengyelországban 8,5, Finnországban 8,1, Németországban 7,7 százalék volt ez az érték.) Magyarország ezen elemzés szerint kifejezetten rosszul teljesített. Magyarországon a reziliens tanulók aránya 4,1 százalék volt, az OECD-tagországok közül csak Szlovákiát (3,9 százalék), Mexikót (3,9 százalék), Görögországot (3,2 százalék) és Chilét (1,7 százalék) előzte meg (*OECD,* 2014).

Annak ellenére, hogy rengeteg tehetséggondozó program van hivatalosan Magyarországon, a tehetségek kibontakoztatásában sem fényeskedünk. A legalább egy területen nagyon jól teljesítők arányában (10 százalék) 2015-ben megint elmaradtunk az OECD-átlagtól (15 százalék). Érdemes a kiválók mellett egy pillantást vetni az alulteljesítők arányára is. Az *5. ábra* alapján jól láthatóan három csoportját különböztethetjük meg az országoknak. Az átlagosan teljesítők (Ausztria, Olaszország vagy Spanyolország) egyformán 10-15 százalékban termelnek kiválókat és alulteljesítőket. Vannak viszont, akik nagymértékben kiváló tanulókat nevelnek, és csak nagyon kevesen maradnak le. Finnország és Észtország teljesítménye lenyűgöző, ott a tanulók egyötöde kiemelkedően teljesít valamelyik területen, és csak 5 százalék körüli a mindhárom területen (szövegértés, matematika, természettudomány) alulteljesítők aránya. De ebbe a csoportba tartozik Szlovénia, Svájc vagy Hollandia is. Ezen országok többsége a PISA-méréseken is rendre jól teljesít. És vannak

országok, ahol sok az alulteljesítő, és nagyon kevés a kiváló, mint Magyarországon is. A mindhárom területen alulteljesítők arányában csak Szlovákia és Görögország teljesített rosszabbul, mint Magyarország. Ezekben az országokban a tanulók majdnem egyötöde rosszul teljesít mind a három területen (az OECD-átlag 13 százalék)!

5. ábra. A tehetséges és az alulteljesítő tanulók aránya, PISA, 2015 (százalék)

Forrás: 2015. évi PISA-felvétel adatbázisa, *OH* (2016).

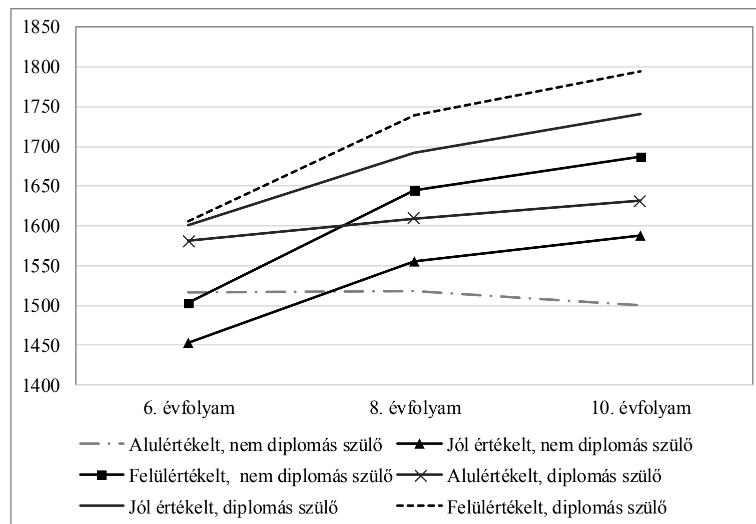
A PISA-adatok arra is fényt vetnek, hogy nálunk a családi háttér hatása jóval erősebben hat az iskolák összetételén át, vagyis az iskolák tanulói összetételének nagyobb hatása van a tanulói teljesítményre, mint a tanuló egyéni családi háttere. Ezt a hatást a magyar iskolarendszer egyrészt az erőteljes szelektivitásán és az iskolák homogenizációján át éri el. Az iskolaszerkezet (6 és 8 évfolyamos gimnáziumok) adta korai elkülönülési lehetőségek mellett az egyházi fenntartású intézmények gyarapodásával (*Hermann–Varga,* 2016) a középosztály gyermekeinek elkülönítése a 10 éves korról jóval korábbra helyeződik, ennek minden negatív következményével együtt (*Fejes–Szűcs,* szerk., 2018).

Ugyanakkor ennek a korai elkülönítésnek és homogenizációnak nemcsak a középosztály a motorja, de a pedagógusok maguk is, akik nincsenek felkészülve, felkészítve a heterogén közegben való hatékony differenciálásra. Csüllög és szerzőtársai (2015) annak járt utána, hogy ez a mechanizmus hogyan is működik, amikor az úgynevezett Pygmalion-jelenség működését

vizsgálta az országos kompetenciamérés adatbázisán. A Pygmalion-hatás az, amikor a tanár elvárása a diákkal szemben önbeteljesítő próféciaként működik (*Rosenthal,* 1987 és 1991): ha sokat várnak el a tanulótól, javulni fog a teljesítménye, ha keveset, akkor romlani fog.

A kutatóknak az volt a feltételezése, hogy a pedagógusi értékelés alapvetően befolyásolhatja a tanulók teszteredményeit és továbbtanulási döntéseit. Miután a kompetenciamérés adatbázisa lehetővé teszi, hogy ugyanannak a tanulónak több időpontban mért teszteredményeit, osztályzatait és továbbtanulási elképzeléseit vizsgálhassák, megnézték, hogy a hatodik évfolyamon kapott matematikaosztályzat és az adott év májusában mért matematikateszteredmény a kompetenciamérésen hogyan viszonyul egymáshoz, és ennek milyen hatása van a jövőre nézve. Miután az adott év teszteredményeit a pedagógusok is csak később ismerik meg, az év végi osztályzatot így attól függetlenül adják. A két, a tanuló matematikai teljesítményét mérő indikátort (teszteredmény és osztályzat) azonos skálára hozva kialakították az alulértékelt (tehát jóval alacsonyabb osztályzatot kapott, mint a teszteredménye indokolta volna), jól és felülértékelt tanulók csoportjait, és megnézték, melyik csoportnak hogyan alakultak két és négy évvel később a matematikai teszt eredményei. A kutatók azt találták, hogy a tanári értékelés szignifikáns hatással van a későbbi teljesítményre, hiszen a 8. osztályban alulértékelt tanulók teszteredménye 77 ponttal alacsonyabb lett a 10. osztályra, míg a felülértékelt diákoké 70 ponttal javult. Ráadásul az alulértékelt tanulók többsége szisztematikusan a hátrányosabb helyzetű tanulók azon csoportjából kerültek ki, akiknek a szülei ritkábban jártak szülői értekezletre, ami alátámasztja azt a szakirodalomból ismert összefüggést, hogy a pedagógusi értékelés gyakran kulturálisan befolyásolt, és kevésbé alapszik az adott tanuló konkrét és mérhető teljesítményén. A pedagógusi értékelésnek hatalmas ereje van. A felülértékelt és jól értékelt gyermekek szárnyat kaptak: a matematikateszteredmények alakulásánál a hatodik évfolyamon felülértékelt, de nem iskolázott szülő gyermeke a 10. évfolyamra túlszárnyalta az alulértékelt, diplomás szülő gyermekét (*6. ábra*). S bár az alulértékelés minden gyermek fejlődését lelassítja, de a hátrányos helyzetű, kevésbé iskolázott szülők gyerekeire van a legnegatívabb hatással.

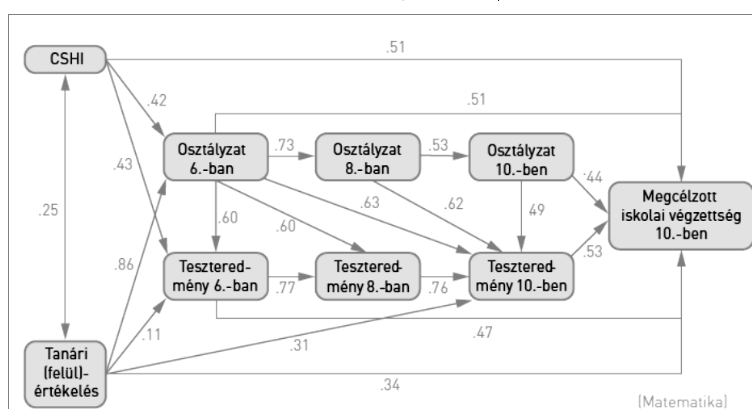
6. ábra. A hatodik évfolyamon matematikából alul-, jól vagy felülértékelt tanulók matematika teszteredményeinek alakulása a szülők iskolázottsága szerint (N = 56 9219)

Forrás: saját számítás az országos kompetenciamérés (OKM) összekapcsolt adatbázisán (6. évfolyam: 2013. évi, 8. évfolyam: 2011. évi, 10. évfolyam: 2013. évi felvétel)

A tanári értékelés a tanulók továbbtanulási szándékait is erőteljesen befolyásolja, méghozzá nagyobb mértékben, mint a teszteredményeik. Ez érthető, hiszen a teszteredményeikről ritkán kapnak visszajelzést, az osztályzatok viszont ott vannak a bizonyítványban. A pozitív tanári értékelés erőteljesen motiválja a tanulókat a továbbtanulásra és a kezdeti bátorítás hatása hosszan tartó. Ugyanakkor a demotiváló és nem korrekt, előítéletes pedagógusi értékelés elbátortalanító hatása sajnos éppen úgy hosszan és egyre erősebben fejti ki kedvezőtlen hatását. Az alulértékelt tanulók tanulási és továbbtanulási vágyait szignifikánsan visszafogta a nem korrekt pedagógusi visszacsatolás. A tanulói eredményességben tehát a pedagógusi értékelésnek kulcsszerepe van (*7. ábra)*.

7. ábra. A különböző tényezők hatása a továbbtanulási motivációra (útmodell)

CSHI = a családi háttér indexe.
Forrás: *Csüllög és szerzőtársai* (2015) 41. o.

A PISA-eredményeket a szakemberek úgy interpretálják, hogy az eredményesség és méltányosság között fennáll valamilyen sztochasztikus kapcsolat. Minél kevésbé határozza meg egy tanuló teljesítményét az, hogy hova született, annál jobb egy adott ország eredményessége. A méltányosság az oktatásban tehát magyarázható úgy is, mint az előítélet-mentes és professzionális pedagógusi munka jelenléte.

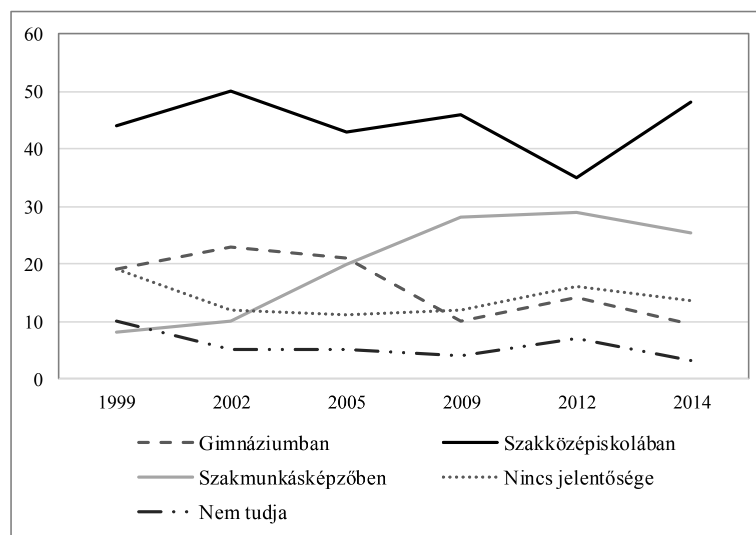
4. Mennyire áll a tanulás és a tanuló, avagy a jövő a magyar társadalom középpontjában?

A 21. századi kihívások nemcsak a fiataloktól, de a felnőttektől is állandó tanulást és változást igényelnek. A felnőttkori tanulás terén ugyanakkor a legfrissebb kutatások jelentős visszaesést mutatnak. Míg 2002-ben a lakosság 18 százaléka tanult, addig 2014-ben a hazai felnőtt lakosságnak már csak 11,4 százaléka. Nemcsak a tanulók száma, hanem a tanulás intenzitása (a többszöri tanulás) is érdemlegesen visszaesett. Egy, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI) által végzett kutatás szerint a nem tanuló lakosság kétharmada nem is lenne hajlandó valamilyen tanulási tevékenységet folytatni, még ha alkalma is lenne rá. A korábbi tendenciáknak megfelelően az alacsony iskolai végzettségűek továbbra is elvétve kapcsolódnak be valamilyen képzésbe, viszont a magasabb iskolai végzettségűek tanulása is határozottan visszaesett. A korábbihoz képest csökkent a munka melletti tanulás aránya is.

A tényleges és a tervezett tanulásokat tekintve, megfigyelhető visszaesés ellenére a lakosság korábbinál nagyobb része nem lát akadályt a tanulása előtt, s különösen csökkent a több akadályt megjelölők aránya. Ahogy a tanulmány szerzője fogalmaz: „Ez egyértelműen a „tanulás igényének" visszaszorulását jelzi, vagyis miközben a média már évtizedek óta az élethosszig tartó tanulásról beszél, eközben a lakosság gondolkodása ettől alapvetően eltér. A felnőtt lakosság tanulásának visszaszorulása alapvető szemléletbeli változásra vezethető vissza. Nem a tanulás költségei, nem a várható haszon elmaradása, nem a munkahelyi, családi kötöttségek növekedése okozza ezt elsősorban, hanem tanulás, mint igény elmaradása." (*Györgyi,*2015,61–62.o.)

A tanulás és továbbtanulás megítélésében különösen nagyra nőtt a szakadék a fiatalabb és idősebb generációk között. Míg a fiatalok az általános iskola után egyre nagyobb arányban a gimnáziumokat célozzák meg, addig a felnőttek szerint nekik egyre inkább a szakképzésben kellene továbbtanulniuk (lásd *8.* és *9. ábra*). 2005-től jellemző, hogy többen gondolják a felnőtt társadalomban, hogy szakmunkásképzésben kellene továbbtanulni a tanulóknak, mint gimnáziumban.

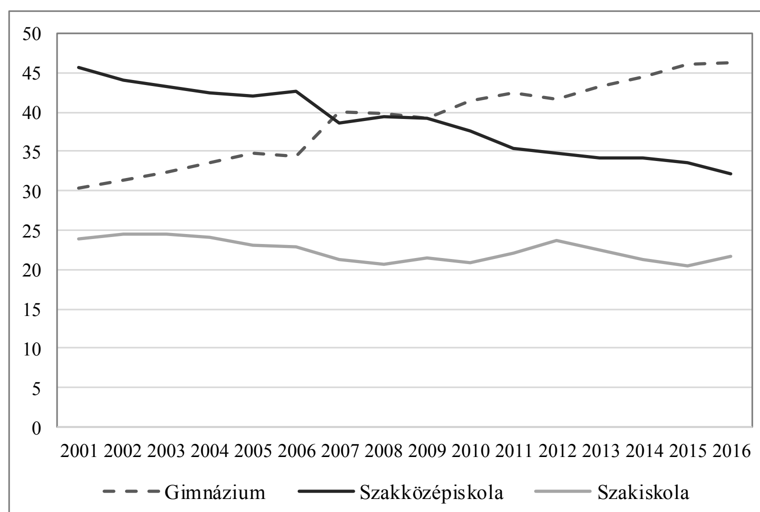
8. ábra. A középfokon való továbbtanulás preferált irányai a lakosság szerint, 1999–2014 (százalék)

Forrás: Az Oktatási Hivatal Középfokú felvételi információs rendszerének (KIFIR) adatai alapján Hives Tamás számításai.

Ezzel éppen ellentétes folyamat játszódott le a fiatalok körében. A gimnáziumi jelentkezések aránya 2006-tól dinamikusan nő, 2009-től népszerűsége a korábban közkedvelt szakközépiskoláét is lehagyta. Közben a szakiskolába való jelentkezések aránya 25 százalékról 20 százalékra esett.

9. ábra. Az általános iskolából továbbtanulók által a középfokon első helyen megjelölt iskolatípus, 2001–2016 (százalék)

Forrás: Oktatásügyi közvélemény-kutatások, OKI és OFI, valamint *Lannert* (2012).

A középfok után pedig egyre nő a külföldön továbbtanulók aránya. A Felsőoktatási Információs Rendszer (FIR) adatbázis számai alapján 2006 és 2016 közötti tíz év során több mint 140 ezer hallgatóval csökkent a magyarországi hallgatók összlétszáma, amelyet csak kismértékben tudott kompenzálni a külföldi állampolgársággal rendelkező társaik 11 ezres létszámbővülése. A demográfiai okok és a külföld csábítása mellett a legnagyobb visszahúzó erő a felsőfokú továbbtanulásban az állam által költségtérített helyek számának 2010 utáni drasztikus csökkenése volt.

Az oktatásügyi közvélemény-kutatások 1990 és 2014 között több alkalommal is rákérdeztek arra, hogy mit tartanak az emberek az iskola legfontosabb feladatainak. A lakosság szinte mindig a rendre és fegyelemre nevelést és egy jó szakma elsajátítását jelölte meg első helyen. Ugyanakkor az egyik legkevésbé fontosnak tartott tevékenység – és nemcsak a lakosság, de a szakma szerint is – a játék, szórakozás és kellemes elfoglaltságok. Közben

szinte közhely, hogy a jövő foglalkozásainak nagy részét ma még nem ismerjük és a komplex, és gyorsan változó világ kihívásainak éppen a játékkal is fejleszthető kreativitás lenne az egyik kulcsa, hogy a „gamification" jelenségéről ne is beszéljünk.[5]

Azok az országok, ahol nem kaptak jövősokkot a globalizációs kihívásoktól, és a hullámokat nem megállítani, hanem meglovagolni kívánják, ott a jövőt, vagyis a tanulót állították az új és korszerű tanulási környezetet kialakító oktatási-tantervi reformok középpontjába.[6] De nem elég jót akarni, azt jól is kell csinálni, ehhez pedig a tudományos tények ismerete segít. Jelenleg Magyarországon nincs a neveléstudománynak önálló akadémiai intézete vagy kutatócsoportja, az oktatáskutatással foglalkozó háttérintézményeket leépítették. A Szegedi Egyetem kivételével nem szökött szárba eddig a tanulói teljesítmények mérésére alapozott pedagógiai fejlesztés kultúrája. Az „ismeret vagy kompetencia" dilemma pedig valójában áldilemma. A magyar felnőttek tanulás iránti attitűdje árulkodó: az ismeretközpontú, magolási technikát preferáló oktatás elrettenti a tanulástól a népességet, és mikor újra kellene tanulni, már nem akarnak, miközben az iskolában szerzett tudásuk már elavult.

*

A tanulmány a PISA- és a magyar kompetenciamérés adatai alapján annak járt utána, hogy mi magyarázza a magyar tanulók tanulói teljesítményének romlását és a nemzetközi átlagtól való leszakadását. Az adatok azt mutatják, hogy a magyar tanulók tanulási motivációi jelentősen romlottak 2000 óta (ahogy a magyar felnőtt népesség körében is). Pedig az örömteli tanulás az eredményes tanulás kulcsa. Makroszinten az ismeretközpontú, túlzsúfolt és nem tanulóközpontú tantervek, mikroszinten pedig a nem megfelelő pedagógusi módszerek és értékelés okozza azt, hogy a magyar fiatalok többsége nem szereti meg a tanulást, így idő előtt sokan elhagyják az iskolapadot.[7] A tudo-

---

[5] A Kreatív Partnerség Magyarország program például, ahol művészek segítenek a tanároknak az osztálytermi munkában, a kreativitás fejlesztésével bizonyítottan javította a hátrányos helyzetű tanulók matematika tudását a kontrollcsoporthoz viszonyítva (*Collard és szerzőtársai,* 2016).

[6] Csak érdekességképpen megjegyezzük, hogy a magyar nemzeti alaptanterv (NAT) középpontjában a nemzeti műveltség és hazafias nevelés áll. A tanuló örömteli tanulása mint cél, nem jelenik meg.

[7] Az EU–2020 stratégia során az uniós országok vállalták, hogy 2020-ra 10 százalék alá csökkentik az iskolákból lemorzsolódó tanulók arányát. Sajnos, Magyarországon – ellentétben a nemzetközi trendekkel – 2010 óta ismét emelkedni kezdett a lemorzsolódók aránya, 2017-ben arányuk visszaesett az ezredfordulós értékre (12,5 százalékra). A mutatók romlása annak is tulajdonítható, hogy 2012-ben az iskolakötelezettség 18 évesről 16 éves korra csökkent.

mányos tényeken alapuló diagnosztikus pedagógusi értékelés hiányának tudható be az is, hogy valószínűleg régóta, de bizonyíthatóan két évtizede a magyar iskola a tanulók kezdeti hátrányait inkább felerősíti, minthogy segítene leküzdeni azokat.

Ezt a hibás kört meg kellene törni. A gyermekeink örömteli tanulását kellene a középpontba helyezni, és jól szelektált ismereteken, komplex műveltségterületeken keresztül tantárgytól független, széleskörűen alkalmazható (transzverzális) kompetenciákat fejleszteni. Akkor talán a jövő hullámai nem fognak átcsapni a fejünk felett, hanem meg tudjuk lovagolni őket. Úgy tűnik, egyelőre nem ebbe az irányba tartunk. A magyar társadalom Alvin Toffler jövőkutató szavaival élve „jövősokkos” (*Toffler,* 1971) állapotban van, ha tehetné, megállítaná az idő kerekét, és a fiatalok jövőjeként legszívesebben saját múltját képzelné el.

IRODALOM

Collard, P.–Németh Szilvia –Vince Dániel–Kaderják Anita (2016): Creating Creative Learning Environments by Creative Partnerships Programme. Evaluation of the Creative Partnerships Pilot Mathematics Programme in Pécs. Creative Education, Vol. 7. No. 5, 741-767 http://file.scirp.org/pdf/CE_2016042916292314.pdf

Csapó Benő–Fejes József Balázs– Kinyó László–Tóth Edit (2014): Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 110–136. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b327.pdf.

Csüllög Krisztina–D. Molnár Éva–Lannert Judit (2014): A tanulók matematikai teljesítményét befolyásoló motívumok és stratégiák vizsgálata a 2003-as és 2012-es PISA-mérésekben. Megjelent: Hatások és különbségek. Másodelemzések a hazai és nemzetközi tanulói képességmérések eredményei alapján, Oktatási Hivatal, Budapest, 167–210. o. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/unios_tanulmanyok/Hatasokeskulonbsegek_Masodelemzes.pdf.

Csüllög Krisztina–Lannert Judit–Zempléni András (2015): Számít a pedagógus és az iskola. A felülemelkedő (reziliens) tanulók teljesítményét befolyásoló tényezők az Országos Kompetenciamérés adatai alapján. Oktatási Hivatal, Budapest, https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/unios_tanulmanyok/Szamit_a_pedagogus_es_az_iskola.pdf.

Fehérvári Anikó–Híves Tamás (2018): Tanulói preferenciák, oktatáspolitikai szándékok. Kézirat megjelenés alatt.

Fejes József Balázs–Szűcs Norbert (szerk.) (2018): Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged. https://motivaciomuhely.hu/wp-content/uploads/2018/05/ százalékC3 százalék89n-v százalékC3 százalékA9tkem_online.pdf.

Györgyi Zoltán (2015): Tanulás felnőttkorban – változások egy évtized alatt. Megjelent: Fehérvári Anikó–Györgyi Zoltán (szerk): Tanulási attitűdök, tanulási stratégiák. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 47–63. o. http://mek.oszk.hu/15600/15662/15662.pdf.

Hermann Zoltán–Varga Júlia (2016): Állami, önkormányzati, egyházi és alapítványi iskolák: részarányok, tanulói összetétel és tanulói teljesítmények. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2016. Tárki, Budapest, 311–333. o. http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/15hermann.pdf.
Lannert Judit (2012): TÁRKI-közvéleménykutatás az oktatás területén a lakosság és a pedagógusok körében. (A 2012 decemberében végzett adatfelvétel elemzése) https://docplayer.hu/4991685-Tarki-kozvelemenykutatas-az-oktatas-teruleten-a-lakossag-es-a-pedagogusok-koreben-a-2012-decembereben-vegzett-adatfelvetel-elemzese.html.
Lannert Judit (2014): A magyar tanulók digitális szövegértése a 2012-es PISA adatok alapján. Digitális pedagógus konferencia 2014, ELTE PPK, Oktatás–Informatika, 2014/2. sz. 5–18. o. http://www.eltereader.hu/media/2014/11/Okt_inf_DPK_READER.pdf.
Mullis, I. V. S.–Martin, M. O.–Foy, P.–Arora, A. (2011): TIMSS 2011 International Results in Mathematics. TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College, Chestnut Hill, http://timss.bc.edu/timss2011/downloads/T11_IR_Mathematics_FullBook.pdf.
OECD (2011): PISA 2009 Results. Students On Line. Digital Technologies and Performance (Volume VI), OECD, 177–180. o. http://www.oecd.org/education/school/programmeforinternationalstudentassessmentpisa/pisa2009resultsstudentsonlinedigitaltechnologiesandperformancevolumevi.htm.
OECD (2014): PISA 2012 Results: Creative Problem Solving: Students' Skills in Tackling Real-Life Problems (Volume V), PISA, OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/9789264208070-en.
OECD (2015): Students, computers and learning. Making the connection. PISA. OECD Publishing, https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264239555-en.pdf?expires=1533628371&id=id&accname=guest&checksum=401FDEEBFC9C036FF2BE013F25342797.
OECD (2018): The future of education and skills. Education 2030, OECD, https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf.
OH (2013): PISA 2012 összefoglaló jelentés. Oktatási Hivatal, Budapest, https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf
OH (2016): PISA, 2015. Összefoglaló jelentés, Oktatási Hivatal, Budapest, https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf.
Rosenthal, R. (1987): „Pygmalion" Effects: Existence, Magnitude, and Social Importance. Educational Researcher, Vol. 16. No. 9. 37–40. o. https://doi.org/10.3102/0013189x016009037.
Rosenthal, R. (1991): Teacher Expectancy Effects: A Brief Update 25 Years after the Pygmalion Experiment. Journal of Reserch in Education. September. vol. 1. No. 1. 3–12. o.
Survey of Schools (2013): Survey of Schools. ICT in Education Benchmarking Access, Use and Attitudes to Technology in Europe's Schools. European Commission, http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-20/surveyofschoolsictineducation_15585.pdf.
Tanulás az információs… (2014): Tanulás az információs társadalomban. Interjú Z. Karvalics Lászlóval. Megjelent: B. Tier Noémi–Szegedi Eszter: Alma a fán: A tanulás jövője, Tempus alapítvány, Budapest, https://tka.hu/docs/palyazatok/alma_a_fan_-_a_tanulas_jovoje_2014.pdf.
Toffler, A. (1971): Future Shock. Bantam Books, New York.

A párhuzamos valóság – a magán-egészségügyi rendszer kiépülése

Lantos Gabriella

1. Bevezetés

Az állami egészségügy állapota és a szolgáltatás minősége a hétköznapi életben és a médiában is rendszeresen visszatérő beszédtéma. Nem véletlenül, hisz rengeteg embert érint. Ennek ellenére a GDP 5 százalékánál alig valamivel többet költenek rá.

A magánegészségügyről azonban a legritkábban esik szó, csak csendben elkezdték használni az emberek. A középosztály tagjai anélkül járnak magánrendelőkbe, hogy sokat töprengenének azon, miért is kell az állami egészségügyre költött összegnek még a felét elkölteniük, ha gyorsan és jó körülmények közt akarnak gyógyulni. Ugyanis az a magánegészségügy, amelyik húsz évvel ezelőtt még a gazdagok luxusa volt, az elmúlt tíz évben a hétköznapi élet részévé vált. Az utóbbi időben pedig kezd rendszerré összeállni. Ez a tanulmány ennek a tízéves folyamatnak az eredményét mutatja be: az elemeiben ismerős, de struktúrájában ismeretlen magánegészségügy látlelete.

Magánegészségügy már a 60-es években is létezett, a vezető elvtársnők Rotschild Klára Váci utcai szalonja után a szomszéd házban a nőgyógyászukat is felkeresték, ha látták, hogy a főorvos úr nyugati márkájú kocsija épp ott parkol. A szocializmus hiánygazdasága miatt később a lakásrendelők egyre szaporodtak. Budapesten és a nagyvárosokban sokaknak lett nőgyógyásza, fogásza, házhoz kijáró gyerekorvosa, később még plasztikai sebésze is. Ezekre azonban mind a praktizáló orvosok, mind a betegek az állami egészségügyet kiegészítő kisipari tevékenységként tekintettek. Az első komplex ellátást nyújtó intézmények csak a rendszerváltás után, az 1990-es években jöttek létre, a Kaáli Intézet után a Medicover, a Telki Kórház, a Budai Egészségközpont, több laborszolgáltató és diagnosztikai központ.

Ezek azonban kezdeti elszigetelt próbálkozások voltak, egészen a 2008-as szociális népszavazásig. Akkor vált világossá, hogy bezárult az időkapu. Húsz évvel a rendszerváltás után a nagy elosztórendszerek strukturális átalakítását már nem fogadja el a magyar társadalom. Ez alatt a húsz év alatt nem akadt egyetlen

szereplő sem, aki segített volna megértetni a közvéleménnyel egy közgazdasági egyszeregyet. Azt, hogy az egészségügyben gyors, olcsó és közelben lévő ellátást nem lehet egy időben nyújtani. Ezért dönteni kellett volna, mi igazán fontos, és miről hajlandók az emberek lemondani. Ez a szembenézés elmaradt.

A szociális népszavazással az is világossá vált, hogy kevés munkavállaló alacsony összegű befizetéséből ezeket a mozdulatlan nagy rendszereket nem lehet európai színvonalon fenntartani (a felnőtt lakosság alig negyede fizet a minimálbérnél magasabb összeget az egészségügyi ellátásért – *Lantos G.,* 2016b). Válság idején és azt követően pedig végképp nincs elég forrás. Mindez pedig azzal a következménnyel járt, hogy az egységesülő európai munkaerőpiac először az egészségügyi személyzetnek tudott visszautasíthatatlan ajánlatot tenni. Az állami egészségügyet ma három tagadás jellemzi: nem volt reform, nincs pénz, és nem lesz elég képzett munkaerő.

Mindezektől függetlenül a választás kényszere ma is megvan. Dönteni kell arról, hogy a három, egy időben teljesíthetetlen feltétel közül melyikről mondunk le: gyors, olcsó vagy közeli legyen-e az ellátás. A magyar társadalom ebben a döntésében (is) rendkívül megosztott. Az egyik csoportnak az a legfontosabb, hogy olcsó (ingyenes) legyen. Az is jó, ha közel van. Hát, legfeljebb nem elég gyors. Ők azok, akik az állami egészségügyet használják. Az ő szempontjaikra figyelnek a politikai szereplők, pártállástól függetlenül. Legyen több pénz, és akkor minden jó lesz. Ha majd lesz pénz, minden rendbe jön.

A másik csoport nem biztos, hogy ismeri a közgazdasági közhelyeket, de érzi, hogy nem kap gyorsan jó ellátást. Nekik pedig az idő pénz. Persze jó, ha a közelben van. Ok, legfeljebb nem olcsó. Akik így gondolkodnak, ők a magánegészségügyet választották. Mivel az ő érdekeiket nem képviseli senki, másodjára is belenyúlnak a pénztárcájukba, miután már befizették a tb-járulékukat – mások ellátására. Ahogy romlott az állami ellátás színvonala, úgy lettek egyre többen. Ha pedig bővül a kereslet, vele együtt bővül a kínálat is. Felnőtt és gyerek járóbeteg-ellátás, labor, diagnosztika, egynapos sebészet, szülészet, kórházi ellátás az életet nem veszélyeztető betegségekben, ápolás, rehabilitáció. Rövid idő alatt egész rendszerré állt össze a magánegészségügy.

Az ezt a folyamatot vizsgáló tanulmány három részből áll. Az elsőben az állami költések szerkezetét és az így elért egészségnyereséget/veszteséget tekintem át. Majd a magánegészségügy iránti keresletet: tehát a betegek igényeit; végül pedig a kínálatot: a magánszolgáltatók típusait vizsgálom. Mivel ez a szektor eddig nem keltette fel az állami intézmények érdeklődését, ezért kevés publikált kutatási adat állt rendelkezésemre. A magánszektorban természetesen vannak a piaci trendeket figyelő szereplők, köszönet nekik a rendelkezésemre bocsátott adatokért.

2. Az állami egészségügyi ellátás taszító ereje

Magyarországon az egészségügyi kiadások egyharmadát magánforrások fedezik. Ez az arány a duplája az OECD-átlagnak, és szinte a legmagasabb az Európai Unióban, csak a válságból még mindig kilábalni nem tudó Görögországban és Portugáliában nagyobb ez a szám. Nem véletlen az, hogy ilyen kimagaslóan magas a magánköltések aránya: az állami költések szintje viszont rendkívül alacsony. 2016-ban a magyar kormány a GDP 5,2 százalékát költötte egészségügyi kiadásokra (*1. táblázat*), ami csak kétharmada a 7,8 százalékos OECD-átlagnak. Így, az állami és magánforrásokból együtt sem költ többet az ország, mint a GDP 7,6 százaléka, ami az OECD 9,9 százalékos átlagának a háromnegyede. Más szempontból vizsgálva azt is mondhatjuk, hogy Magyarországon az összes szereplő arányaiban éppen annyit költ egészségügyre, mint egy átlagos OECD-országban az állam egyedül.

1. táblázat. Magán- és állami szerepvállalás az egészségügy finanszírozásában, 2016

	Egészségügyi				
	kiadások	állami kiadások	állami kiadások/fő dollár vásárlóerő-paritáson	magánkiadások a GDP százalékában	magánkiadások aránya az összes kiadás százalékában
	a GDP százalékában				
Hollandia	10,5	8,5	4353	2,0	19
Ausztria	10,4	7,8	5395	2,5	24
Csehország	7,3	6,0	2097	1,3	19
Szlovákia	6,9	5,5	1592	1,4	20
Magyarország	7,6	*5,2*	1437	*2,4*	*32*

Forrás: Health Status–OECD.Stat, https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=24879 alapján saját számítások, 2018. március.

De ez még nem minden! Ugyanis az alacsony mértékű állami finanszírozás és az alacsony GDP együttes következménye az, hogy Magyarországon az egy főre jutó egészségügyi közkiadás a jómódú országok kiadásainak harmadát sem éri el, az OECD-átlagnak a fele. Ennyiből nem lehet mindenki számára minden igényt kielégítő állami egészségügyet működtetni, így marad a nivelláltan rossz egészségügyi ellátás.

A nagyon alacsony állami kiadásokat és az alacsony színvonalat a betegek azzal kompenzálják, hogy aránytalanul sokat költenek még a saját jövedelmükből is egészségügyi ellátásra.

2. táblázat. Magánfinanszírozott kiadások és megoszlásuk a járó- és fekvőellátásban 2016-ban, (vásárlóerő-paritáson számolt dollár)

	Összes magán-kiadás	Összes magán-kiadás/fő	Járóbeteg-kiadás/fő	Kórházi kiadás/fő
Hollandia	17 519	1031	358	139
Ausztria	11 036	1270	410	191
Csehország	4 721	447	121	25
Szlovákia	2 358	434	62	70
Magyarország	6 555	667	241	60

Forrás: Health Status – OECD. Stat, https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=24879 alapján saját számítások 2018.március

A számok magukért beszélnek. Évente a magyarok fejenként 200 000 forint körüli összeget költenek saját forrásból egészségügyi kiadásokra. Ez a fejlett országokban kiadott összeg fele, és a környező országok polgárainál egyharmaddal több. Különösen sokat költenek a betegek járóbeteg-ellátásra (erre a tényre később még visszatérünk).

Felmerül a kérdés, miért költenek ilyen sokat a magyar háztartások egészségügyre akkor, ha az aktív korú alkalmazottak tb-járulékot is fizetnek, a bruttó jövedelmük 7 százalékát? A kézenfekvő magyarázat az, hogy nem statisztikákat böngésznek, sokkal inkább a bőrükön érzik azt, amit egyébként a számok is mutatnak. Az alacsony színvonalú állami ellátás legsúlyosabb, sőt visszafordíthatatlan következménye az, hogy mi sokkal korábban halunk meg, mint európai sorstársaink. Az életünkkel fizetünk a rossz egészségi ellátásért. A 40 éves korban várható élettartamban a nők abszolút listazárók, a férfiak esetében csak Litvánia van rosszabb pozícióban (*3. táblázat).* A sokkal rövidebb élettartamnak két fő oka van és mindkettőben nagyon rossz a magyar egészségügy teljesítménye. Nézzük a *4. táblázat* számait!

3. táblázat. A negyvenéves korban várható élettartam, 2015

Ország	40 éves nő	40 éves férfi
	várható éveinek száma	
Hollandia	43,9	40,8
Ausztria	44,0	40,0
Csehország	42,3	37,0
Szlovákia	41,2	34,8
Magyarország	39,8	33,7

Forrás: Health Status – OECD. Stat, https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=24879 alapján saját számítások, 2018.március.

4. táblázat. A leggyakoribb halálokok 100 000 főre vetítve, 2014

Ország	Rákban elhunytak száma/100 000 fő	Koszorúér betegségben elhunytak száma/100 000 fő	Koszorúér-betegség halálozásban javulás az utóbbi 25 évben (százalék)
Hollandia	224	46	75
Ausztria	197	131	42
Csehország	220	237	46
Szlovákia	259	291	21
Magyarország	282	288	13

Forrás: Health Status – OECD. Stat, https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=24879 alapján saját számítások 2018. március

A halálozás negyedéért a rák a felelős. A rákban elhunytak száma az egész OECD-ben Magyarországon a legmagasabb, ma is, és ez 25 éve is így volt. A javulás mértéke elhanyagolható. A másik vezető halálok a szívbetegség, ez okozza az összes halálozás felét. Az ehhez vezető koszorúér-betegségek miatti halálozásban is sereghajtók vagyunk az OECD-ben, de ebben Szlovákia, Lettország és Litvánia még kedvezőtlenebb helyzetben van. A javulás azonban ennek a betegségnek a gyógyításában is elhanyagolható, a cseh és osztrák értékek harmada.

Összefoglalva tehát, a magyar állam nem fordít elegendő forrást a betegek gyógyítására, és az egészségügyi rendszer rossz működése miatt nem is tudja megóvni attól a polgárait, hogy az Európai Unióban szinte a legkorábban haljanak meg. Ezt az OECD a következőképpen adja tudtunkra: „A tanulmány becslése szerint Magyarország az egészségügyi rendszernek az egészségügyhöz rendelt források és az elért eredmények közötti kapcsolattal mért hatékonysága tekintetében az EU-n belül az alsó negyedben teljesített. A hatékonyság hiánya strukturális tényezőkhöz köthető. A szolgáltatásnyújtás továbbra is erősen kórházközpontú, amihez az alapellátás és a krónikus betegségben szenvedők ellátásának koordinálása terén jelentős hiányosságok társulnak (*OECD/EOHSP,* 2017).” (*EB,* 2018, 31. o.).

3. A magánegészségügyre szánt források és megoszlásuk

A fentiek fényében nem tűnik véletlennek tehát az, hogy a magyar egészségügyi kiadások harmada magánforrás. Ilyen állami egészségügy mellett működésbe lép az emberek természetes életösztöne. Nézzük meg, hogy ki mire és mennyit költ egészségügyben (*5. táblázat*)!

5. táblázat. Magán- és állami egészségügyi kiadások megoszlása Magyarországon, 2015 (milliárd forint)

Egészségügyi kiadás	Milliárd forint
Összes kiadás	2669
Összes járóbeteg-kiadás	546
Összes fekvőbeteg-kiadás	885
Állami kiadás összesen	1822
Állami járóbeteg-kiadás összesen	236
Állami fekvőbeteg-kiadás összesen	808
Magánkiadás összesen	847
Magán-járóbetegkiadás összesen	310
Magán-fekvőbetegkiadás összesen	77

Forrás: Health Status – OECD.Stat, https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=24879 alapján saját számítások 2018.március.

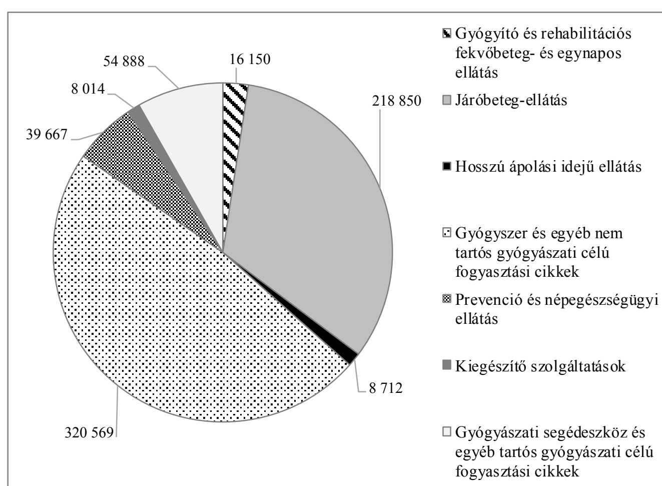
A legfontosabb trend az, hogy a magánszférában és az állami finanszírozásban pont ellentétes a szempont érvényesül. Míg az állami kiadások a kórházi ellátásra helyezik a hangsúlyt (miként erre a fenti OECD-tanulmány is rámutatott), addig a magánszférában a járóbeteg-rendelések finanszírozása a kimagasló, négyszerese a magánkórházi kiadásoknak. Ez egyáltalán nem véletlen, a fő ok a kettős finanszírozás tilalma. Emiatt egy ellátást Magyarországon ma vagy állami, vagy magánforrásból lehet finanszírozni, a közös finanszírozást büntetik. Emiatt a betegek jelentős része csak a relatíve olcsóbb járóbeteg-ellátás költségeit képes saját forrásból kifizetni, a legalább egy nagyságrenddel drágább, 200 000 forintnál kezdődő kórházi ellátást csak sokkal kevesebben engedhetik meg maguknak. Az állami szabályozási eszköz, a kettős finanszírozás tilalma így válik piacformáló erővé a tőle elvileg független magánszférában is.

A kettős finanszírozás tilalma magyarázza a másik, korábban már említett váratlan trendet is. 2016-ban a járóbeteg-ellátásban elköltött magánforrások már meghaladják az állami finanszírozást, tehát a lakosság többet költött a szakrendelésekre (25 százalékkal), mint az állami biztosító! Ez persze nem azt jelenti, hogy a magánellátásban több orvos–beteg találkozás történt volna (erre azonban sajnos nincsenek adatok), hanem azt, hogy mivel a piaci árhoz képest rendkívül alacsony az állami járóbeteg-ellátás finanszírozása, a magánkiadások még alacsonyabb volumen mellett is meghaladják az államit.

Ez a feltételezés azon a tényen alapszik, hogy a magánrendelőkben a szakorvosi konzultáció ára (12–25 ezer forint) 10–20-szorosa (!!!) az ugyanazért a tevékenységért kifizetett „német pontnak” az állami ellátásban.[1]

Ha alaposabban vizsgálni akarjuk a magán-egészségügyi kiadásokat, akkor egy Lantos Csaba által ebben a témakörben készített – egy MABISZ-konferencián bemutatott – számítása a legrészletesebb (*Lantos Cs.,* 2016). 2012-ben a teljes magánköltést 825 milliárd forintra becsülte, aminek a legnagyobb tétele a lakossági kiadások (631,149 milliárd forint) voltak. Ennek 51 százaléka gyógyszerköltség, 46 százaléka pedig egészségügyi szolgáltatás, tehát jórészt járó- és fekvőbeteg-ellátás volt (*1. ábra*). Az *5. táblázat* adataihoz képest pedig azt láthatjuk, hogy a belső arányok azóta sem változtak, csak a piac bővült négy év alatt 25 százalékkal. 2016-ra a magán-egészségügyi háztartási kiadás a korábbi 631 milliárd Ft-ról 847 milliárd forintra nőtt az OECD szerint.

1. ábra. A 631 milliárd forint értékű háztartási egészségügyi kiadások részletei, 2012 (millió forint)

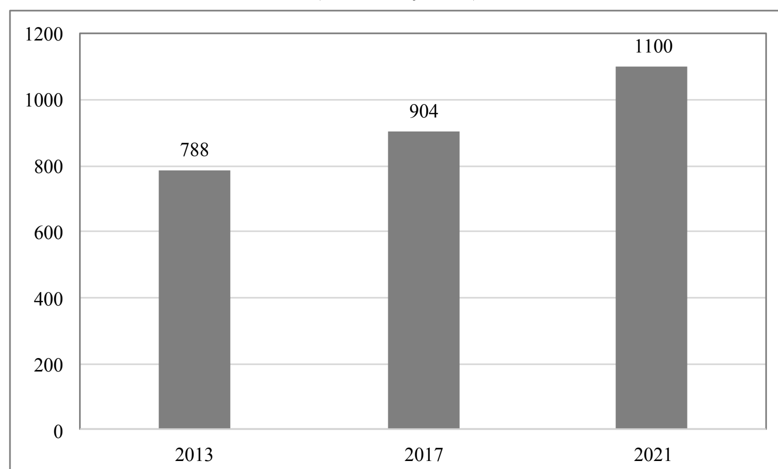
Forrás: *Lantos Cs.* (2016).

[1] A német pontrendszer a járóbeteg-szakellátás jellemző finanszírozási módja Magyarországon. A beavatkozások díjtételei (illetve az azok meghatározásához szükséges pontértékek) az 1990-es évek elején a német egészségbiztosítási ponttáblázat alapulvételével kerültek meghatározásra. Az ilyen típusú finanszírozási (illetve teljesítménymérési) technikát, amikor az egyes tevékenységek egy listába vannak rendezve és mindegyikhez egy térítési érték (pont vagy közvetlenül pénzben kifejezett érték) tartozik, a szakirodalom *fee for service* típusú finanszírozásnak (teljesítménymérésnek) nevezi.

Lantos Csaba számításai szerint 2012-ben a 825 milliárd forintos teljes magán-egészségügyi piac legnagyobb szereplője a lakosság volt, az 1. ábrán részletezett 631 milliárd forintos kiadási tétellel. 91 milliárd forinttal jelentős szereplők voltak a vállalatok és 59 milliárd forinttal az egészségpénztárak is. Ekkor még az azóta már mérhető egészségbiztosítások egyáltalán nem játszottak szerepet a magánellátások finanszírozásában. Az elmúlt hat év trendjeit figyelve, bátran kijelenthető, hogy ennek a 2012-ben még 825 milliárd forint forgalmú piacnak a terjedelme mára biztosan 1000 milliárd forint körül van.

Hasonló következtetésre jutott a Primus Egyesület is, amely a legnagyobb és legtisztábban működő magán-egyészségügyi szolgáltatókat tömöríti. Konzervatív becslésük szerint legalább évi 4-5 százalékkal bővül ez a piac, és 2019-re eléri az 1100 milliárd forintot (*2. ábra*).

2. ábra. A magán-egészségügyi költések növekedése, 2013–2021 (milliárd forint)

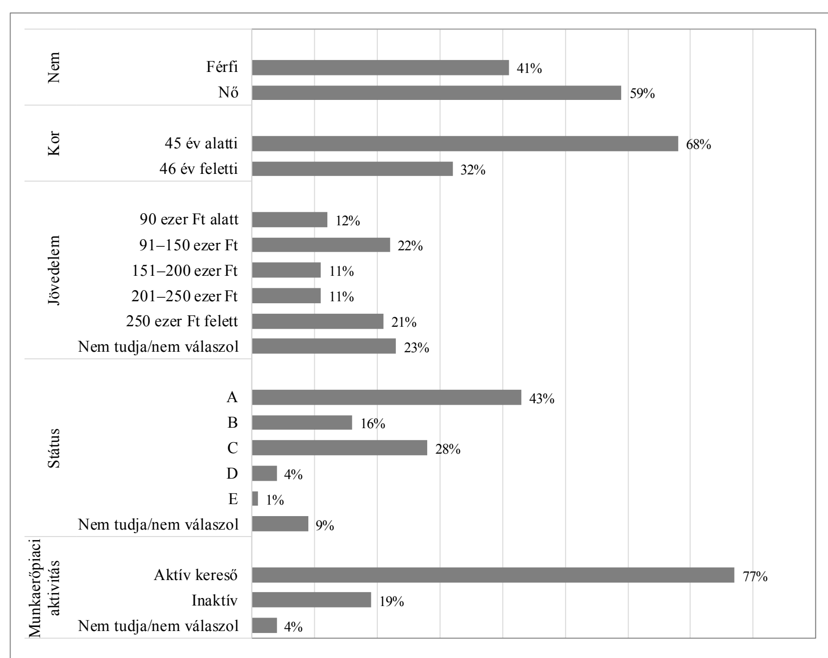
Forrás: *Primus* (2017).

Összefoglalóan, az elmúlt öt évben ugrásszerűen megnőtt a magán-egészségügyi szolgáltatások, kiemelkedően pedig a magán-járóbetegellátások iránti kereslet, párhuzamosan az állami ellátás fokozódó erodálódásával. És itt a betegek már többet költenek, mint az állam. Ezt a keresleti igényt követi a kínálat folyamatos bővülése: a magánegészségügyben működik a piaci logika.

4. A keresleti oldal – kik, mit és miért vásárolnak a magánegészségügyben

A magán-egészségügyi szolgáltatásokkal kapcsolatos viselkedést a magánszektor szereplői kutatják. A Szinapszis Kft. szerint három éve a lakosság 53 százaléka, míg tavaly már 60 százaléka vett igénybe magán-egészségügyi szolgáltatást is.

3. ábra. A magán-egészségügybe járók társadalmi-gazdasági mutatói, 2016 (százalék)

Megjegyzés: reprezentatív minta: $N = 533$.
Forrás: *Szinapszis* (2018).

Ez nagyon magas aránynak mondható annak ismeretében, hogy két év alatt az embereknek csak 87 százaléka fordul egyáltalán orvoshoz. Tehát az összes orvoshoz forduló beteg 69 százaléka keresett fel két év alatt magánorvost.

Magánorvoshoz járni az elmúlt tíz év alatt a gazdagok luxusából a középosztályi élet részévé vált. Természetesen elsősorban az életet nem veszélyeztető kisebb betegségek esetén. A magánorvoshoz fordulók fele járóbeteg-szakrendelésen járt, egyharmada diagnosztikát vett igénybe, és csak 12 százalékuk fordult

műtét vagy szülés miatt a magánegészségügyhöz. Ezek az adatok egybevágnak az OECD korábban ismertetett adataival.

A magánegészségügy tipikus páciense 45 évnél fiatalabb, *A–B* státusú,[2] a munkaerőpiacon aktív, tb-járulékfizető, gyermekes nő. A férfiak, az idősebbek és gyermektelenek lényegesen kisebb mértékben jelennek meg magánorvosnál.

Az egészségügyben vannak régóta piacosodott és egyáltalán nem piacosodott szakterületek. Ez utóbbiak közzé tartozik az onkológia, a szív- vagy idegsebészet, a traumatológia: tehát az életet veszélyeztető betegségeket ellátó és nagyon drága beavatkozásokat végző szakmák. A fogászat, szülészet-nőgyógyászat, plasztikai sebészet már régen piacosodott szakmák közé tartozik, és ide zárkóztak fel mára a képalkotó diagnosztika, a laborvizsgálatok és a bőrgyógyászat is. Az újabban piacra lépő szakmák pedig a szemészet, kardiológia, fül-orr-gégészet, gasztroenterológia, gyermekgyógyászat, urológia, ortopédia, reumatológia. A *6. táblázat* a szakmák iránti igényt mutatja be.

Más országoktól eltérően a magyar betegek 60 százaléka a tb-járulékfizetés mellett másodszor is benyúl a pénztárcájába, hogy orvosi ellátást vegyen igénybe egy magánszolgáltatónál. Mi ennek az oka? Az eddigi vizsgálatok szerint elsősorban az állami ellátással kapcsolatos bizalomhiány, ami a korábbi személyes tapasztalatokon alapul. A betegek véleménye az állami ellátásban a kórházi ellátásról a legrosszabb, és a háziorvosi szolgálatról a legjobb, miként a *4. ábrán* látszik.

A magánellátásokkal kapcsolatos elvárások három csoportba sorolhatók. A legfontosabb az időfaktor, a betegek több mint 80 százaléka említi ezt. Nem véletlenül, hisz a páciensek jelentős része a munkaerőpiacon aktív. Az itt kapott gyors ellátás hozzájárul a munkavégző képességük megőrzéséhez, ami pedig a jelenlegi A-B státusuk megtartásának a feltétele. A magánorvoshoz fordulás második szempontcsoportja a személyesség, amit a megkérdezettek 70–83 százaléka között említett. A harmadik tényező pedig az átlátható finanszírozás, amit a megkérdezettek 33–68 százaléka jelölt meg válaszában (*5. ábra*).

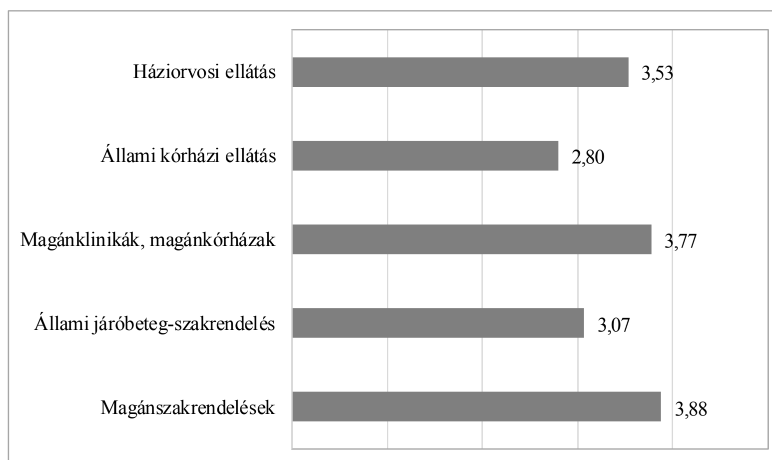
[2] *A–B* státus: Az ESOMAR kidolgozott az európai országok részére egy standard társadalmi-gazdasági osztályozási rendszert. Az ESOMAR társadalmi kategóriarendszer három változó alkalmazásával épül fel: a főkereső jelenlegi foglalkozása, a főkereső befejezett legmagasabb iskolai végzettsége és inaktív főkereső esetén a házastárs vagyoni helyzete. *A–B* kategóriát (amelybe a magasan képzettek és jól keresők tartoznak) sokszor összevonva használják *AB*-ként.)

6. táblázat. Szolgáltatások éves és egy alkalomra jutó kiadásai, 2015

	Igénybevételi arány reprezentatív mintán (százalék)	Igénybevételi arány magánegészséget igénybe vevők körében (százalék)	*N*	Átlagigénybevétel száma az adott szolgáltatást igénybe vevők körében	Éves költség (forint)	Egy alkalomra jutó költség (forint)
Fogászat	38	71	379	5,1	84 810	16 662
Nőgyógyászat	21	39	207	3,4	37 457	10 951
Laborvizsgálatok	14	27	144	2,5	22 364	8 928
Képalkotó diagnosztikai eljárások	10	20	104	2,2	25 644	11 744
Bőrgyógyászat	10	19	101	2,4	20 909	8 751
Szemészet	8	14	76	2	42 050	21 169
Kardiológia	5	10	52	1,5	24 200	16 229
Terhes-gondozás	5	9	49	6,5	90 493	13 907
Fül-orr- gégészet	5	9	48	2,9	22 407	7 719
Gasztro-enterológia	5	9	46	2,1	43 050	20 170
Gyermek szakrendelés	3	6	33	2,5	24 457	9 755
Urológia-andrológia	3	6	31	2,2	27 589	12 399

Megjegyzés: teljes reprezentatív minta (*N* = 1005). Magánegészségügyi szolgáltatást igénybe vettek az elmúlt két évben maguk vagy családtagjuk részére (*N* = 533).
Forrás: *Szinapszis* (2018).

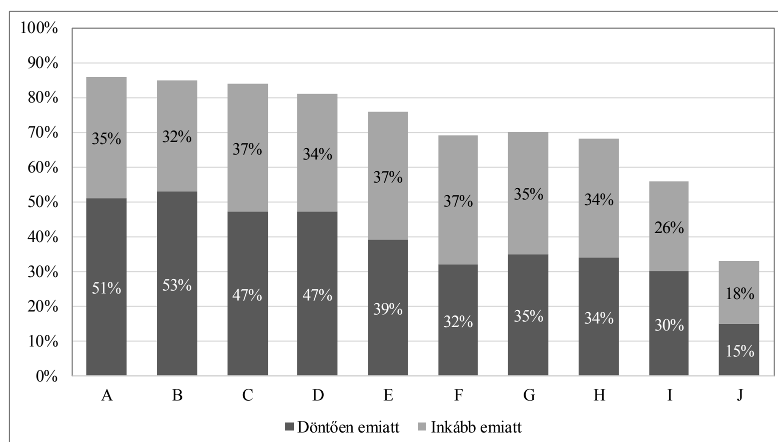
4. ábra. A betegek véleménye ötfokú skálán az ellátóhely típusokról, 2015

Megjegyzés: teljes reprezentatív minta (*N* = 1005).
Forrás: *Szinapszis* (2018).

A magánegészségügy finanszírozására sokféle modell létezik Európában, van, ahol ez kiegészítő biztosítás, van, ahol a magánbiztosítók a teljes egészségügyi ellátást finanszírozzák, és van olyan is, hogy mindez jövedelemfüggő (*Cichon,* 1999). 2015-ben a Szinapszis-kutatás azt is vizsgálta, hogy milyen finanszírozási modell lenne a legelfogadottabb a magánegészségügyet használók számára Magyarországon. A legtöbben a kettős finanszírozást választották (*7. táblázat*).

5. ábra. A magán-egészségügyi szolgáltatókkal kapcsolatos elvárások, 2015

Jelmagyarázat: A: Többet és alaposabban foglalkozik velem az orvos; B: Kisebb a várakozási idő; C: Személyes, figyelmes, barátságos bánásmód; D: Nincs várólista; E: Megválaszolják a kérdéseimet, több információhoz jutok; F: Egészségügyi személyzet szakértelme; G: Megszervezik a további kezelésem menetét, nem veszek el a rendszerben; H: Előre ismerem a szolgáltatás árait; I: Nem kell hálapénzt fizetnem; J: Számlát kapok a szolgáltatásról
Megjegyzés: teljes reprezentatív minta (N = 1005).
Forrás: *Szinapszis* (2018).

A magánszolgáltatások igénybevétele előtt a páciensek vásárlóként viselkednek és éppúgy tájékozódnak, mintha egyéb más szolgáltatást választanának. Elsősorban a Google-ben keresnek és az egészségügyi portálokat olvasgatják, ezt a páciensek elsöprő többsége említi, miként azt a *6. ábra* mutatja. Másodsorban a barátoktól, ismerősöktől szerzik az információt, ezt a betegek fele említeti. Egyharmad azok aránya, akik orvostól kapnak útmutatást arról, hova menjenek egy bizonyos problémával és egynegyed azoké, akik internetes betegcsoportokban leírt vélemények alapján tájékozódnak.

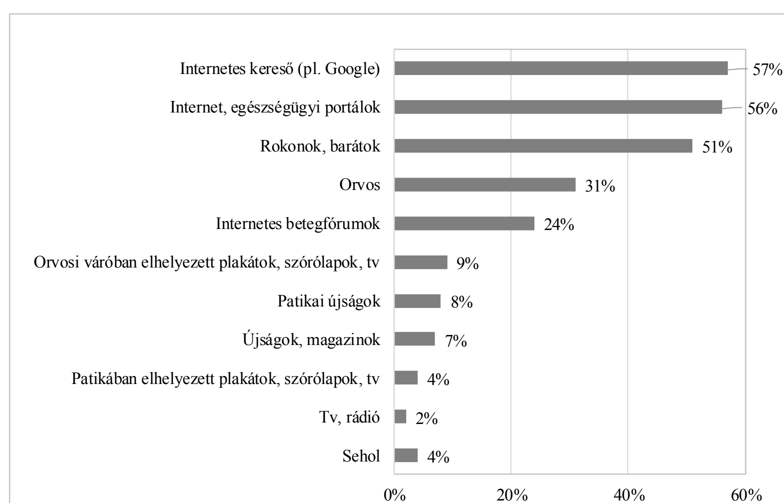
7. táblázat. Preferenciák a magán-egészségügyi szolgáltatás finanszírozására, 2015 (százalék)

Finanszírozási modell	Magánegészségügyet igénybe vevők	
	alminta ($N = 518$)	ebből járulékfizetők ($N = 471$)
Állandó összegű biztosítást fizetnék, melynek egy részét adójóváírás formájában visszaigényelhetem	13	14
*Függetlenül attól, hogy állami vagy magán*rendszerben veszek igénybe ellátást, *az OEP* által meghatározott *térítést kapja meg az intézmény* és a magánegészségügyben a *magánbiztosításom*, vagy az *egészségpénztári számlám fedezi az ezen felüli részt.*	30	29
*Függetlenül attól, hogy állami vagy magán*rendszerben veszek igénybe ellátást, *az OEP* által meghatározott *térítést kapja meg az intézmény* és a *magán*egészségügyben *én állom az ezen felüli részt.*	16	15
A *magán orvosi* szolgáltatások igénybevétele esetén *kifizetett összegeket adójóváírásként visszaigényelhetem*	16	17
A *magán orvosi* szolgáltatások igénybevétele esetén a *kifizetett összegek egy részét* az OEP-nek befizetett *tb-járulékomból visszaigényelhetem*	24	24

Megjegyzés: magán-egészségügyi szolgáltatást igénybe vettek az elmúlt két évben maguk vagy családtagjuk részére: $N = 518$. Egészségügyi járulékot fizetnek és magán-egészségügyi szolgáltatást igénybe vettek az elmúlt két évben maguk, vagy családtagjuk részére: $N = 471$
Forrás: *Szinapszis* (2018).

Ezek a források arról árulkodnak, hogy a magán-egészségügyi szektorral kapcsolatos vélekedéseket, választásokat az ügyfélélmény legalább annyira befolyásolja, mint az orvosszakmai munka. Emiatt a magán-egészségügyi piacon azok a szereplők tudnak hosszú távon talpon maradni, akik az orvosszakmai minőség mellett nagy hangsúlyt helyeznek az ügyfélkapcsolatra és a kommunikációra. Tehát a magánegészségügyben az eredményesség kritériumai nem különböznek lényegesen a szolgáltató szektor többi szereplője által követett sikerkritériumoktól. Emiatt a magán-egészségügyi szolgáltatás jelentősen különbözik az állami ellátástól. Ott ugyanis az eredményesség kritériumai a hierarchikus szervezőelvhez és pozíciókhoz kötődnek.

6. ábra. A magán-egészségügyi szolgáltatásokkal kapcsolatos információforrások megoszlása, 2015

Megjegyzés: magán-egészségügyi szolgáltatást igénybe vettek az elmúlt két évben maguk vagy családtagjuk részére (*N* = 533).
Forrás: *Szinapszis* (2018).

5. A kínálati oldal – az egészségügyi magánszolgáltatók

Lantos Csaba már idézett számításai szerint 2012-ben a magán-egészségügyi szolgáltatásban 300 milliárd forint bevétel keletkezett, aminek – becslései szerint – 71 százaléka volt a szürke- vagy a feketegazdaságban keletkezett jövedelem (*Lantos Cs.,* 2016). Ez a 300 milliárd forint 2016-ra 387 milliárd forintra nőtt az OECD szerint. A piac ismeretében nincs semmi okunk feltételezni azt, hogy azóta lényegesen fehéredett volna az egészségipar, így joggal feltételezhető továbbra is, hogy ennek az összegnek csak kisebb része keletkezik a piacgazdaságban törvényesen működő szolgáltatóknál, nagyobb része a szürke- vagy a feketegazdaságban tevékenykedő szereplőknél köt ki.

Éppen ezért a magán-egészségügyi szolgáltatók számbavétele egyáltalán nem egyszerű. Kutatások hiányában még a törvényesen működő szereplők meghatározása sem könnyű, mivel sokkal gyakoribb a kevert modell, mint a tulajdon és finanszírozás szempontjából tiszta modell. A lehetséges törvényes opciók száma négy:

1. magántulajdonú ellátó magánfinanszírozással,
2. magántulajdonú ellátó állami finanszírozással,
3. állami tulajdonú ellátó magánfinanszírozott szolgáltatással,
4. állami tulajdonú ellátó állami finanszírozással.

Az első eset egyértelműen magánpiaci viszonyt jelez, a legutolsó pedig egyértelműen állami modell. De hova soroljuk a magántulajdonú ellátót, ha állami finanszírozással működik? A korábbi OEP a 2000-es évek elejéig szektorsemlegesen fogadta be a magán-egészségügyi szolgáltatókat is a közfinanszírozású ellátók közé. Ez az oka annak, hogy így szervezik az állami ellátásban a teljes vesedialízis-ellátást, a meddőségi kezelések jelentős részét, a diagnosztikai és laborszolgáltatások meghatározó részét is. Az állami ellátás számtalan pontján bukkannak fel a magánszolgáltatók, leggyakrabban úgy, hogy a betegek nem is tudnak erről. Ennek azonban a fordítottja is lehetséges. Minek számít az állami kórházban folyó magánszolgáltatás akkor, ha számla ellenében történik, mint az úgynevezett Uzsoki-modell vagy a Semmelweis Kft. tevékenysége esetén? Ők akkor magánpiaci szereplők?

Ezek sem könnyű kérdések, de az átmeneti zóna még ennél is bonyolultabb viszonyokat rejt. Magánszereplő-e az az orvos, aki a munkahelyén, az állami kórházban délután és éjszaka vállalkozóként ad ügyeleti ellátást? Ő nem? És ha nem a saját munkahelyén, hanem a szomszéd kórházban teszi mindezt? Vagy ha őt egy orvosi munkaerő-kölcsönző cég közvetíti ki az egyik nap ide, a másik nap meg oda? Hol húzódik az állami és hol a magánegészségügy határa?

Vannak persze evidens dolgok. A Patika Pénztár kutatásai alapján 2009-ben 73 milliárd forint hálapénzt adtak az emberek az állami ellátásban (Patika, 2009). Azóta ilyen átfogó kutatás nem született, de ezek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy néhány éve az állami ellátásba szervülő feketegazdaságban keletkezett a magán-egészségügyi piac bevételeinek 20-25 százaléka. Ez a helyzet a hálapénz-stratégia változatlansága miatt máig semmit sem változott. A hálapénz legnagyobb részét az állami kórházban az az orvos kapja, aki kórházi alkalmazottként a magánrendeléséről a beteget diagnosztikára és műtétre beviszi a munkahelyére, az állami kórházba, majd az utókezelést ismét a magánrendelőjében folytatja. Ez a leggyakoribb formája az állami és magánellátás „összemixelésének". A költségeket az állami ellátás állja, a bevétel hálapénz vagy inkább tarifa formájában az ellátó orvos zsebébe kerül. Egy korábbi cikkben úgy becsültem (*Lantos G.,* 2016a), hogy ebből 55 milliárd forint a körülbelül 5000 fős orvosbárói kar (tehát az intézetvezető, osztályvezető vagy speciális szaktudású szakorvosok) zsebében köt ki. Ez voltaképpen piaci jövedelem, sőt a kórházigazgatók döntése szerint legitim is, még ha nem is legális. Legitim, hisz minden magyar kórházigazgató hozzájárult ahhoz, hogy az ő intézményében az orvosok utólag

hálájuk jeléül pénzt fogadjanak el a betegektől. De nem legális, hisz a magyar törvények más szektorokban ezt a jogosulatlan előnyhöz juttatást büntetik. A Rezidensek Szövetsége néhány éve kampányt indított azért, hogy ez a törvényi szabályozás az egészségügyre is terjedjen ki, de nem jártak sikerrel.

Hasonlóan a feketegazdasághoz tartozik az önkéntes munkás orvosok helyzete. Az ő modelljük kevésbé ismert, pedig néhány hálapénzes szakmában szép számmal tevékenykednek. Ők nem alkalmazottként vagy vállalkozóként, hanem önkéntes segítő szerződéssel, ingyen tevékenykednek egy kórházban azért, hogy ott a magánbetegeiket ellássák. Ennek fejében azonban ügyeleti ellátást is adnak a kórház betegeit kezelve. Sok beteg nem is tudja a saját orvosáról vagy az őt ellátó orvosról, hogy az kizárólag a tőle kapott jövedelemből él, amit így el is vár (*Szentkirályi,* 2016).

A magyar állami egészségügy az azt elhagyó orvosok elmondása szerint tele van ilyen és ehhez hasonló konstrukciókkal. A szerző éppen ezért az állami tulajdonosi hátteret kizárja a magánegészségügyből, és azt tekinti magánszolgáltatásnak, ha az ellátó magántulajdonban van. Azt feltételezem, hogy emiatt a piaci logika szerint dolgozik és az eredménytermelés érdekében működik.

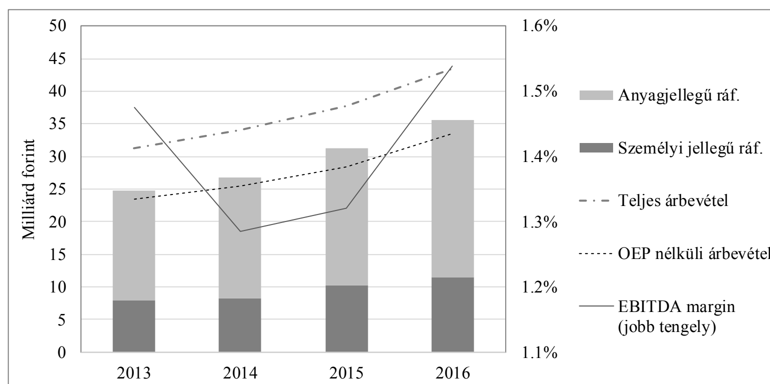
Az *OECD* által 387 milliárd forint nagyságúnak mért szolgáltatási piac szereplőinek csak elhanyagolhatóan kis részét, csak a legnagyobb szereplőket lehet pontosan beazonosítani, a piaci szereplők 90 százaléka a láthatatlan és mérhetetlen kategóriában működik. Ráadásul nincs semmilyen országos adatbázis a működő magán-egészségügyi rendelők, klinikák számáról, az általuk nyújtott szolgáltatásokról és az azok minőségét garantáló személyi és tárgyi feltételekről. Ezért az intézményválasztásban ezek az orvosszakmai kritériumok nem is tudnak szerepet játszani, marad a már említett kommunikáció és a személyes ajánlás.

Pedig ezekben a kisebb-nagyobb magánrendelőkben Lantos Csaba korábban idézett számításai szerint már 2012-ben is legalább 150 milliárd forint bevétel keletkezett (a hálapénz duplája!), leggyakrabban számla nélkül (*Lantos Cs.,* 2016). Ez a szám ma közel 200 milliárd forint lehet. Ide tartoznak a nagymama lakásában működő egyszemélyes lakásrendelők éppúgy, mint a néhány szakmás praxisközösségek.

A magánegészségügy legnagyobb szereplői két (a pécsi Da Vinci Magánklinika és a tatai Béres Klinika) kivételével Budapesten működnek. Emiatt a legnagyobb magánszereplőket vizsgáló egyetlen tanulmány készítői is a budapesti szereplőkre koncentráltak. A Planslab piacelemző és üzleti tanácsadó kft. a kutatásokat az elérhető pénzügyi beszámolók, valamint a Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK) által közzétett folyósítási adatok elemzésével készítette (*Panslab,* 2017). Megállapításaik szerint a 28 legnagyobb (legalább évi 300

millió forint árbevételt elérő) szereplő által lefedett piac 43 milliárd forint nagyságú (tehát a 387 milliárd forintos szolgáltatópiac 15 százaléka). Az árbevételük az utóbbi időben évi 11,6 százalékkal, költségeik 13 százalékkal nőttek. Az EBITDA (a cégek fenntarthatóságát jelző mérőszám: az eredmény és az amortizáció együttes összege) pedig 14,05 százalék volt, ami jó üzleti eredménynek számít (a 28 legnagyobb szereplő részletes pénzügyi mutatóit a *Függelék F1. táblázata* tartalmazza).

7. ábra. A 28 legnagyobb magán-egészségügyi cég pénzügyi mutatói, 2013–2016 (milliárd forint)

Megjegyzés: EBITDA margin: az EBITDA a bevételek százalékban kifejezett aránya.
Forrás: *Panslab* (2017).

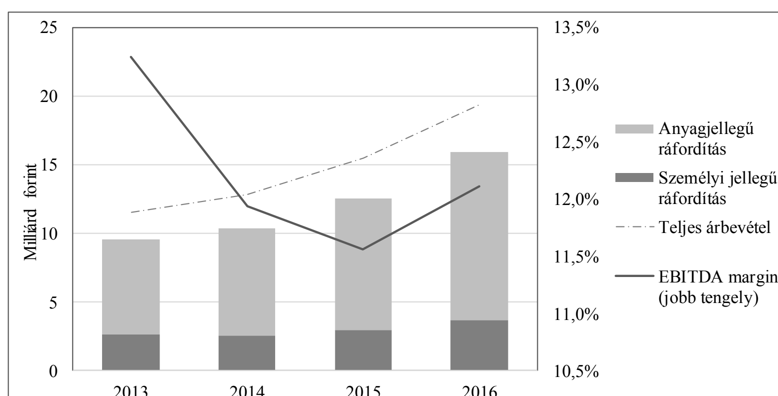
E cégek kevés kivételtől eltekintve tiszta piaci körülmények közt működnek, tehát az összes igénybe vett szolgáltatásról számlát kap a páciens, és a munkavállalókat, orvosokat törvényesen foglalkoztatják és fizetik. Két nagy csoportba lehet őket sorolni. A csak magánforrásból működő intézmények közé 13 szereplő tartozik (*8. táblázat*), a tavalyi árbevételük 20 milliárd forint volt. Bevételeik és költségeik is évi 18 százalékkal nőttek az elmúlt években (*8. ábra*), körülbelül 2000 főt foglalkoztattak, az EBITDA 12,2 százalék volt (a cégek árbevételét és EBIDTA-ját *Függelék F2. táblázata* tartalmazza).

8. táblázat. A kizárólag magánforrásból működő nagy szolgáltatók piaci részesedése 2013–2016 (százalék)

Cégcsoport	Piaci részesedés (százalék)	
	2016	2013
Medicover	28,62	21,51
Dr. Rose	12,71	12,55
Főnix Med	12,35	16,93
Róbert Károly Magánkórház	9,85	7,88
Swiss Clinic	7,98	6,05
Doktor24 – WorCare	6,93	1,34
Rózsakert Medical Center	5,95	6,14
Firstmed/Hűvösvölgyi klinika	5,00	6,98
Maternity Magánklinika	3,95	3,46
Istenhegyi Klinika	1,81	1,01
Belvárosi Orvosi Centrum	1,79	0,00
Szent Gellért Magánklinika	1,58	1,81
Ezüstfény Magánklinika	1,49	0,04

Forrás: *Panslab* (2017).

8. ábra. A kizárólag magánfinanszírozásból működő magán-egészségügyi intézmények pénzügyi eredményei, 2013–2016 (milliárd forint)

Megjegyzés: EBITDA margin: az EBITDA a bevételek százalékban kifejezett aránya.
Forrás: *Panslab* (2017).

Ezek a nagy intézmények már nem csak járóbeteg-ellátással foglalkoznak, mint a kisebb szereplők. Többen magánklinikát vagy magánkórházat működtetnek, ezekben az intézményekben a járóbeteg-ellátás és diagnosztika mellett bonyolult műtétek, ezért költséges ellátások is elérhetők. Magánkórházi ellátás ma a szü-

lészetben, nőgyógyászatban, sebészetben, szemészetben, ortopédiában, urulógiában, gasztroenterológiában, belgyógyászatban és fül-orr-gégégészeti ellátáskor vehető igénybe. Ezek az intézmények a legtöbb beavatkozást egynapos sebészet keretében végzik, gyakran endoszkópos eljárással. De vannak bonyolultabb, hosszabb bent fekvést igénylő műtétek is, nyilván kisebb számban, mert ezek ára félmillió forintnál kezdődik. Ez a korlátozás nem vonatkozik a hasonló árú magánkórházi szülésekre. Tavaly körülbelül 2000 magánkórházi szülés történt, szinte kizárólag Budapesten, ezzel a budapesti újszülöttek közül minden nyolcadik magánkórházban jött a világra.

A Panslab megvizsgálta az elsősorban állam által finanszírozott nagy magánszereplőket is, számuk 10, árbevételük 23 milliárd forintvolt (magánfinanszírozásuk részleteit a 3. melléklet tartalmazza). Az OEP-től érkező árbevételük az utóbbi időben 8,5 százalékkal, az EBITDA 18 százalékra nőtt (*9. táblázat*). Adódik a következtetés, hogy az állami finanszírozás teremtette kiszámíthatóság magasabb árbevételt, alacsonyabb költségeket, így nagyobb EBITDA-t eredményez a magánintézményekben. (Vajon mi az oka annak, hogy ez az állami kórházakban nincs így?) Az OEP által is finanszírozott nagy szereplők között is több magánkórház van, illetve nagy értékű eszközöket birtokló, diagnosztikát végző cégek, akár a laborszolgáltatásban, akár a képalkotó diagnosztikában működve.

9. táblázat. Az állami finanszírozás aránya a nagy magán-egészségügyi intézményekben, 2016

Cégcsoport	Teljes árbevétel, 2016 (ezer forint)	OEP-arány (százalék)
Affidea**	8 020 263	18,69
Budai Egészségközpont	5 482 329	58,08
Mediworld Plus**	2 884 205	23,18
Kaáli Intézet**	2 372 286	35,57
Gálfi Béla Gyógyító Központ	1 786 488	75,97
International Medical Services	959 733	65,57
AMS Mentőszolgálat	766 742	51,47
Kastélypark Klinika	750 340	73,66
HT Medical Center	503 854	87,44
Pannon Reprodukciós Intézet*	429 333	43,33

*Az elmúlt három évben 50 százalék felett volt az arány, 2016-ra csökkent ez alá.
**Közvetve jóval nagyobb, akár több mint 90 százalékos OEP-arány (saját becslés)).
Forrás: *Panslab* (2017).

Tehát a magyar magánegészségügyben vannak már komoly szakmai munkát végző, igazi szakmai karriert ígérő és eredményes középvállalatok. Igazi nagy szereplő(k) mind ez idáig még nem nőttek fel. De várhatóan fognak, mert a magas üzleti eredményesség egyre több tőkeerős befektető érdeklődését keltette fel.

A gyors növekedés gátja ma úgy tűnik, nem a kereslet hiánya, hanem a kínálat bősége. A jelenleg még szegmentált piacon szakmai szempontból zsákutcát jelentő kis lakásrendelők tömkelege próbál megélni. A túlélésük záloga a szabályozatlanság és a hatóságok bűnös nemtörődömsége, mivel meg sem próbálják a saját munkaügyi vagy adójogszabályaikat és az orvosszakmai minimumfeltételeket betartatni. Várhatóan azonban a magán-egészségügyi piac is koncentrálódni fog, mivel a magánegészségügy keretei közt egyre teljesebb ellátást nyújtani tudó komplex intézményekkel a lakásrendelők nehezen fognak tudni lépést tartani akár a drága és korszerű eszközök magas ára, akár a betegút-menedzsment kidolgozatlansága miatt. A túlélést a nagy cégekbe olvadás jelentheti számukra. Ehhez az első lépés a cégek működésének kifehérítése, amit azonban sok szereplő nem tud vagy akar elvégezni. Ezért a folyamat gyorsaságát az állami szervek ellenőrzésének puhasága vagy keménysége fogja befolyásolni.

6. Összegzés

A magánegészségügy iránti kereslet növekedése évek óta folyamatos. Ezt sokan sokféleképpen értékelik. A szerző piaci tapasztalatai szerint az állami egészségügy vezetői ezt fenyegetésként élik meg. Két okból is. Egyrészt a magánegészségügy elszívja a jó általános állapotú középosztályi, fiatal vagy középkorú betegeket, akik egyben a legfizetőképesebbek is. Ez mind szakmai, mind egzisztenciális szempontból gondot okoz az állami ellátásban dolgozóknak. Másrészt, éppen emiatt elszívó hatása van a nem vezető pozíciót betöltő szakemberekre is. Kevesebb hálapénz, nehezebb beteganyag marad a távozók után. Így sok orvos és nővér is követi a betegeket a magánellátásba.

Egyelőre a nagy többség még nem adja fel a főállását az állami ellátásban, de szabadnapján, délután egy magánrendelőben dolgozik. „Ez a jövő" – mondják. A magánellátásban szerzett ügyfélközpontú tapasztalatokat azonban nem tudják visszavinni és meghonosítani az állami intézményekbe, azok merev és hierarchikus rendszerei miatt. Ezért nő a feszültség a „kétlakiak" és az állami alkalmazottak között. Ezt egyre többen végül úgy oldják fel, hogy teljesen kivonulnak az állami ellátásból. Eddig ezt elsősorban a nem műtétes szakmákban dolgozó szakemberek tudták megtenni. De az első magánkórházak léte és sikerei bebizonyították, hogy a magánellátás nem szakmai parkolópálya, hanem teljes értékű orvosi munkára is alkalmas a kisebb beavatkozásokat végzők vagy korszerű technikát használók számára.

Ez felgyorsítja majd azt az eróziót, amit jó néhány éve a külföldi munkavállalás már elindított az állami egészségügyi rendszerben. Csak most nem a külföldi, hanem a belföldi kivonulás időszaka következik. A nagy és korszerű intézmények léte és az ott elérhető karrierút miatt ugyanis lelassult az orvosok és

nővérek külföldre vándorlása. De nem azért, mert jobb lett az állami intézményekben dolgozni. Hanem azért, mert van már hazai alternatíva!

Ez a magyar betegek számára (és a magyar egészségügyi személyzet számára is) jó hír. A külföldre távozott orvosok ugyanis már soha nem fognak magyar betegeket gyógyítani. De a nagy intézmények által itthon tartott és jó körülmények közt dolgozó egészségügyi személyzet igenis fog. Így ennek az alternatív valóságnak, a magánegészségügynek a kiépülése nem a probléma, hanem a megoldás.

Az elmúlt tíz évben végre nem hajtott egészségügyi reformok miatt az állami ellátás már sohasem lesz olyan, ami ki tudná szolgálni az egyre öntudatosabb fogyasztókat. Ezért más alternatívát kell keresni. Az egészségügy szektorsemleges szabályozása és finanszírozása a megoldás. Nincs másik szektor, amelyikben világosabban mutatkozna meg az állami monopólium kártékony hatása.

IRODALOM

Cichon, M.–Newbrander, W.–Yamabana, H.–Weber, A.–Normand C.–Dror, D.–Preker, A. (1999): Modelling in health care finance. A compendium of quantitative techniquesfor health carefinancing. International Labour Office, Genf, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---soc_sec/documents/publication/wcms_209903.pdf.

EB (2018): Európai Bizottság, Brüsszel, március.7. SWD (2018) 215 final. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2018-european-semester-country-report-hungary-hu.pdf

Lantos Csaba (2016): Állami és magánfinanszírozás az egészségügyben. Budapest, http://mabisz-konferencia.hu/downloads/2015/06_Allami_es_maganfin_az_euben_prezi_150922_mabisz_final_v4.pdf

Lantos Gabriella (2016a): Az orvosbárókra megy el a pénz. Mi a baj a magyar egészségüggyel? 1. rész. Index, április 18. https://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2016/04/18/korhaz_orvos_egeszsegugy_betegseg_lantos_gabriella_elso_resz/

Lantos Gabriella (2016b): A balekok tartják el a potyautasokat. Mi a baj a magyar egészségüggyel? 2. rész. május 2. https://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2016/05/02/korhaz_orvos_egeszsegugy_betegseg_lantos_gabriella_masodik_resz.

OECD/EOHSP (2017): Health at a Glance 2017: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/health_glance-2017-en.

Panslab (2017): Budapesti magán-egészségügyi intézmények pénzügyi teljesítménye, 2013–2016. https://www.planslab.com/maganeue2016.

Patika (2009): Hálapénz. A Patika Egészségpénztár reprezentatív kutatása a betegek hálapénz-adási szokásairól. Euro Design Pont Kft., Budapest http://www.patikapenztar.hu/dok/halapenz_egyben.pdf.

Primus (2017): A szürke százmilliárd árnyalata. PRIMUS Magán Egészségügyi Szolgáltatók Egyesülete, http://primusegyesulet.hu/hu/hirek#a-szurke-szazmilliard-arnyalata.

Szentkirályi Balázs (2016): Nincs már fizetés sem, csak a hálapénz számít? Index, március 23. https://index.hu/gazdasag/2016/03/23/korhazi_onkentesek

Szinapszis (2018): Szinapszis Kutatások a Magánegészségügyről 2014–2016. Szinapszis Piackutató és Tanácsadó Kft., https://www.slideshare.net/kerteszb/szinapszis-kutatsok-a-magnegsdzsggyrl-2017?qid=b1dd4676-0dad-47ee-a059-574e7d860691&v=&b=&from_search=1

F1. táblázat. A 28 legnagyobb magán-egészségügyi cég pénzügyi mutatói, 2016

	2013	2014	2015	2016	CAGR
	(ezer forint)				(százalék)
Teljes árbevétel (millió forint)	31 246 072	34 041 906	37 702 080	43 425 779	11,60
OEP nélküli árbevétel (millió forint)	23 394 807	25 399 834	28 422 517	33 458 379	12,67
EBITDA margin (százalék)	14 75	12 86	13 21	15 38	
Személyi jellegű ráfordítás (millió forint)	7 885 034	8 213 554	10 279 816	11 533 217	13,51
Anyagjellegű ráf ráfordítás (millió forint)	16 968 025	18 644 245	21 061 623	24 124 755	12,45
EBITDA	4 607 792	4 377 220	4 979 903	6 680 282	13,18

CAGR = átlagos éves növekedési ütem (*Compounded Annual Growth Rate*).
EBITDA margin: az EBITDA a bevételek százalékban kifejezett aránya.
Forrás: *Panslab* (2017).

F2. táblázat. A kizárólag magánbevételekből működő legnagyobb szereplők éves árbevétel-növekedési ütemének mediánja és az EBITDA margin (százalék)

Cégcsoport	Árbevétel CAGR	EBITDA margin (2016)
Ezüstfény Magánklinika*	297,7	27,87
Doktor24 – WorCare**	104,4	9,83
Istenhegyi Klinika	50,1	3,25
Medicover	30,8	15,84
Swiss Clinic	30,4	8,06
Róbert Károly Magánkórház**	28,1	7,99
Maternity Magánklinika	24,3	19,18
Dr. Rose	19,4	11,37
Rózsakert Medical Center	17,8	–1,24
Szent Gellért Magánklinika	13,7	14,91
Főnix Med	8,3	16,41
Firstmed/Hűvösvölgyi klinika	6,4	11,89
Belvárosi Orvosi Centrum	0,0	10,67

*2013-ban alakult intézmény.
**2013 és 2016 között cégfelvásárlás történt
CAGR = átlagos éves növekedési ütem (*Compounded Annual Growth Rate*).
EBITDA margin: az EBITDA a bevételek százalékban kifejezett aránya.
Forrás: *Panslab* (2017).

F3. táblázat. Az állami finanszírozásban is részesülő nagy magánszereplők magánforrásból származó bevételei és a növekedés mediánja, 2013–2016

Cégcsoport	Magánkiadások (ezer forint)				*CAGR* (százalék)
	2013	2014	2015	2016	
Affidea	6 060 424	6 345 708	6 306 874	6 521 154	2,47
Budai Egészségközpont	1 577 546	1 763 255	2 037 386	2 298 068	13,36
Mediworld Plus	1 940 631	2 055 277	2 090 473	2 215 677	4,52
Kaáli Intézet	1 025 697	1 082 567	1 125 555	1 528 455	14,22
Gálfi Béla Gyógyító Központ	526 440	563 276	536 215	429 333	–6,57
International Medical Services	288 382	313 348	300 084	330 412	4,64
AMS Mentőszolgálat	332 232	321 378	332 270	372 088	3,85
Kastélypark Klinika	118 146	148 686	194 552	197 641	18,71
HT Medical Center	20 584	16 841	34 399	72 352	52,04
Pannon Reprodukciós Intézet	136 396	107 893	126 306	243 309	21,28

Forrás: *Panslab* (2017).

Lakáspiac és lakásindikátorok

Hegedüs József–Somogyi Eszter–Teller Nóra

A tanulmány a lakásszektor változásait mutatja be ebben a mintegy másfél évtizedet felölelő időszakban, mégpedig négy lépésben. Először a magyar lakáshelyzetet értékeljük nemzetközi összehasonlításban, ahol arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalom lakásfogyasztása és a gazdasági fejlettség között milyen kapcsolat áll fenn. Ezt követően a 2000 utáni időszakot három periódusra bontva elemezzük a lakásrendszert jellemző makrofolyamatokat (építések, lakásárak, tranzakciók stb.), majd külön pontban vizsgáljuk, hogy az elmúlt 15 év piaci környezetében a különböző társadalmi csoportok lakáshelyzete hogyan változott. Végül az összefoglalásban áttekintjük a legújabb lakáspiaci trendeket, amelyek részben a válságból való kibontakozás jeleit mutatják, ugyanakkor a korábbi ellentmondások ismételt megjelenésére is utalnak.

1. Lakáshelyzet Magyarországon – európai összehasonlítás

Az Európai Unió új posztszocialista európai tagállamai (EU–11) markáns eltéréseket mutatnak a fejlett nyugat- és észak-európai országok csoportjához képest, míg a legtöbb mutató esetében a dél-európai országoknál részben kedvezőbb helyzetben vannak. (*1. ábra*)[1] A gazdasági-társadalmi berendezkedést jellemző alapindikátorok[2] (a jövedelem, demográfia és az informális gazdaság aránya) azt mutatják, hogy

- az új tagállamok jövedelmi színvonala (a gazdasági-fejlettségi különbségek csökkenése ellenére) jelentősen elmarad az EU-átlagtól;
- az európai trendekkel szemben az új tagállamok népessége csökken, és nincs nettó migrációs nyomás;

[1] Az országcsoportok meghatározása mögött a jóléti rendszerek és lakásrezsimek feltételezett hasonlósága és különbségei állnak, valamint az, hogy az EU lakáspolitikai programjainak szembe kell nézniük ezekkel a különbségekkel (*Hegedüs és szerzőtársai,* 2016, *Hegedüs,* 2018). Ennek ellenére ez egyfajta önkényes történeti-politikai csoportosításnak tekinthető.

[2] Az elemzés támaszkodik a *Hegedüs és szerzőtársai* (2016) megközelítésére.

- a gazdaságon belül az informális gazdaság jelentősége lényegesen nagyobb, mint a legfejlettebb országokat tartalmazó csoportban (*1. táblázat*).

1. ábra. Európai országok három csoportja

Országcsoportok: Nyugat- és észak-európai országok: Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország, Svédország, Periféria I.: dél-európai országok: Ciprus, Görögország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Periféria II. új EU-tagállamok: Bulgária, Csehország, Észtország, Magyarország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Románia, Szlovénia, Szlovákia.

1. táblázat. Európai országcsoportok és Magyarország helyzetét jellemző (súlyozott) indikátorok, 2012–2017

Indikátor		Nyugat- és észak-európai országok	Periféria I., dél-európai országok	Periféria II., új EU–11	Magyarország	EU-átlag
I1	Egy főre jutó GDP PPP, 2016 (euró)	39 875	31 017	24 022	24 121	34 438
I2	Medián háztartásjövedelem, 2016 (euró/év)	21 922	14 040	5 407	4 772	16 561
I3	Megélhetés,[b] 2016 (százalék)	4	16	13	17,1	9,1
I4	Népességváltozás összesen 2005 és 2016 között (2005=100)	106,1	105,8	96,9	96,8	103,9
I5	Nettó migráció 2006 és 2016 között (1000 főre vetít-ve)	7,2	16,1	-2,4	14,1	25,8
I6	Másik EU államban született népesség aránya, (2017)	5,2	3,5	1,3	3,0	4,0
I7	Nem EU-országokban született népesség aránya, 2017	2,5	1,5	0,7	1,6	2,0
I8	Népesség, 2017 (millió fő)	263,5	122,6	102,2	9,8	480,0
I9	Népesség az EU-lakosság arányában,[c] 2017 (százalék)	54	26	21	2	
I10	Átlagos lakásár, 2014 (euró/m^2)	3 149	1 928	1 058	779	2 433
I11	Átlagos lakbér, 2014 (euró/lakás/hó)	565	396	263	213	502
I12	Lakáshitel/GDP, 2016	54	34	18	12,5	47
I13	Költözések (az elmúlt öt évben lakást változtatók aránya), 2012 (százalék)	26	11	7	7	18
I14	Lakástranzakciók a lakásállomány százalékában 2016-ban	3,5	6,2	2,3	3,3	3,6

1. táblázat folytatása

Indikátor		Nyugat- és észak-európai országok	Periféria I., dél-európai országok	Periféria II., új EU–11	Magyarország	EU-átlag
I15	Szociális lakások aránya, 2016	13	5	3	3	9
I16	Tulajdonos által lakott lakások aránya, 2016	61	75	86	86,3	69
I17	Egy főre jutó szobák száma, 2016	1,8	1,6	1,2	1,2	1,6
I18	Átlagos lakásnagyság (m^2), 2012	97,3	96,5	69,3	75,6	91,5
I19	Túlzsúfolt lakások aránya,[d] 2016	8	18	39	40	17
I20	Súlyos lakhatási problémával küzdő népesség aránya, 2016	2,0	6,0	11,7	17,1	4,8
I21	Lakáskiadások aránya a rendelkezésre álló jövedelem arányában, 2016	23,0	20,0	21,0	21,3	22
I22	Hátralékos háztartások aránya, 2016	8,5	14,3	15,8	19	10,4
I23	Az informális gazdaság a GDP százalékában, 2012	11	20	23	22	14

[a]Az indikátoraink súlyozott átlagok, ahol a súlyok az adott indikátor jellegétől függenek (népesség, lakásállomány stb.). [b] Azoknak a háztartásoknak aránya, akik úgy ítélik meg, hogy nem tudnak kijönni jövedelmükből. [c] Horvátország népességével növelt érték. [d] Az EU-statisztika túlzsúfoltnak tekinti azokat a lakásokat, ahol a felnőtt párkapcsolatban élő családtagoknak nincs külön szobájuk, ahol 12 és 17 év között a különböző nemű gyermekeknek nincs külön szobájuk, ahol a 12 év alatti gyerekek esetében kettőnél több gyermek lakik egy szobában, és ha a 18 év feletti egyedülállóknak nincs külön szobája. *Megjegyzés*: az adatokat lakásszámra, háztartásszámra vagy népességszámra súlyoztuk. A táblázat nem tartalmazza Horvátországot. *Forrás*: I1: https://tradingeconomics.com (súlyozva népesség számmal); I2: Eurostat, EU–SILC (ilc_di04), súlyozva a háztartások számával (lfst_hhnhtych); I3: EU–SILC (ilc_mdes09); I4, I5: Eurostat (tps00019); I6: Eurostat (migr_pop1ctz); I7: Eurostat (migr_pop3ctb); I8, I9: Eurostat (demo_gind); I10, I11: numbeo.com; I12, I14: EMF (2017); I14 KSH I13, EU–SILC (ilc_hcmp05); I13, I16: EU–SILC (ilc_lvho02); I15: Housing Europe (2017); I17: EU–SILC (kód ilc_lvho03); I18, I19: EU–SILC (ilc_lvho05a); I20: EU–SILC (ilc_mdho06q); I21: EU–SILC (ilc_mded01); I22: Eurostat, EU–SILC (ilc_mdes05); I23: Schneider (2012).

A régiók közötti konvergencia ellenére (*Oblath,* 2014) a gazdasági fejlettség tekintetében továbbra is nagy a lemaradás az európai fejlett országok (Nyugat- és Észak-Európa), illetve az új EU–11 között. Az egy főre jutó GDP tekintetében az új EU–11 – köztük Magyarország – átlagosan 30 százalékkal vannak lemaradva Európától, és 40 százalékkal a fejlett európai országoktól. A térségre jellemző medián háztartásjövedelemben a hátrány lényegesen jelentősebb: az új EU–11 mutatója az EU-átlag harmada.

Az Európai Unió népessége – némi stagnálással 2009–2016 között – folyamatosan nő, miközben a periféria népessége csökken. 2005 és 2016 között az új EU–11 népességrészesedése 1000 főre vetítve 46,6 fővel csökkent, miközben a centrum lakossága több mint 100 fővel bővült. Összességében az új EU–11-ben ez mintegy 3 százalékos csökkenést jelent, miközben az EU teljes népessége 4 százalékkal nőtt. Az átmeneti országok demográfiai-társadalmi összetételét a *World Bank* (2001) úgy jellemezte, mint az „idős és szegény" (*grey and poor*) társadalmat, ami összefügg az elöregedő népességgel és alacsony születési arányszámokkal, valamint a tipikusan – legalábbis rövidebb átmeneti időszakok kivételével – negatív migrációs értékekkel. Mindeközben a dél- és a kelet-európai posztszocialista országok 1990-es lakosságának 16 százaléka költözött el 1990 és 2012 között, míg a többi európai országokból a lakosságnak csak a 8-10 százaléka (*IMF,* 2016, 8. o.). A 2006 és 2016 közötti időszakban az Eurostat által mért (súlyozott) nettó migrációs ráta a térség egészére nézve –2,6 százalék. Az elvándorlás leginkább a mobil munkavállalók csoportját érintette: Románia és Bulgária esete a legkirívóbb, ahonnan több millióan vándoroltak ki legalábbis ideiglenesen, de Magyarországot is jelentős számban hagyták el munkavállalók az elmúlt 5-10 évben (*Lakatos,* 2015).

A lakásállomány minőségi mutatói (a lakások nagysága és a zsúfoltsága), valamint a lakásárak/lakbérek színvonala a gazdasági fejlettség függvénye. Az új tagállamokban az átlagos lakásnagyság az európai átlag 80 százaléka, az egy főre jutó szobák száma az európai átlagnál 0,4 szobával kevesebb, a túlzsúfolt lakások aránya az európai átlag ötszöröse (Magyarország esetében is). A lakásárak és a lakbérek nagyságrendileg az európai átlag 50 százaléka körül mozognak, bár ezeknek az adatoknak a pontossága megkérdőjelezhető. A lakásállomány minőségi különbségei jelennek meg a régióbeli súlyos lakhatási problémákkal küzdő háztartások arányában, amely több mint ötszöröse a nyugat-európai átlagnak. Magyarországon ez az arány 17 százalék. A megfizethető bérleti szektor hiányában az alacsonyabb jövedelmű háztartások a rosszabb minőségű magánbérletekbe és a leromló önkormányzati lakásokba szorulnak be.

A lakásmobilitás alacsonyabb szintjére utalnak a tranzakciók és a költözések indikátorai: az új EU–11-országokban a 2012-t megelőző öt évben a családoknak csupán 7 százaléka költözött, míg az EU-átlag 18 százalék volt, ami részben oka, részben következménye a gazdaság alacsonyabb dinamizmusának és a magas tulajdoni lakásállománnyal összefüggésben álló lakáspiaci rugalmatlanságnak, illetve a demográfiai változásoknak. Az új tagállamokban – Csehország kivételével – az 1990-es években lejátszódó lakásprivatizáció következtében a közösségi lakásszektor aránya 3 százalék körüli vagy az alatti, ami harmada az európai átlagnak, és alig egynegyede a fejlett országokénak. A térség lakásfinanszírozási rendszereiben a hitelek GDP-n belüli aránya (18 százalék) egyharmada az európai átlagnak (47 százalék), ami a korszerű lakásfinanszírozási rendszernek is egyfajta indikátora.

A rendszerváltó országok nagy többségében a piaci szektor meghatározóvá válásával a jövedelmi egyenlőtlenségek radikálisan növekedtek, és azok aránya, akik a hónap végén nem tudnak kijönni jövedelmükből, lényegesen meghaladta a fejlett országokét. Az EU–SILC-felmérések szerint 2011-ben, a válságot követő második évben a háztartások 40 százaléka jelezte, hogy nem tud kijönni jövedelméből, míg az EU fejlettebb részében ez az arány 15 százalék volt. Öt évvel később, 2016-ban az arányok Nyugat-, Dél- és Kelet-Európában rendre 4 százalék, 16 százalék és 13 százalék volt, Magyarországon pedig meghaladta a 17 százalékot, ami azt mutatja, hogy fontos az egyenlőtlenségek regionális komponense.

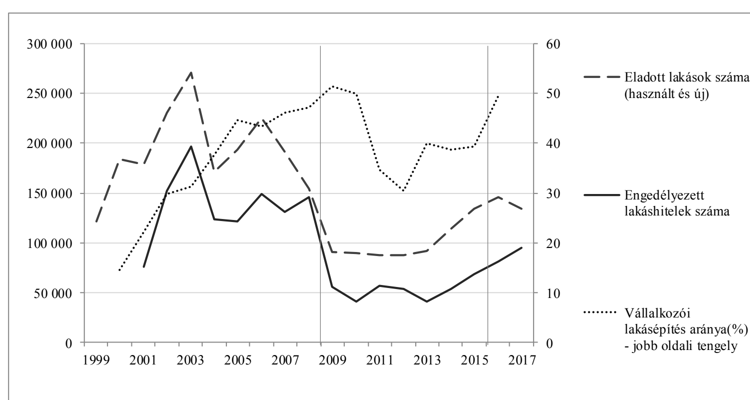
A jóléti rendszer korlátaira utal a rezsihátralékkal rendelkező családok magas aránya. Az egyes országokon belüli regionális egyenlőtlenségek elsősorban a szociális ellátórendszer leépülésével vagy beszűkülésével állnak összefüggésben, valamint a kiegészítő jövedelmi támogatások alacsony szintjével és gyenge célzottságával. A lakáskiadásokkal kapcsolatos fizetési elmaradás a háztartások közel egyötödét érinti az új tagállamokban, annak ellenére, hogy a lakásköltség/jövedelem arány lényegében nem tér el az egyes európai országcsoportok között (körülbelül 20-23 százalék).

Magyarország a társadalmi-gazdasági és lakáspiaci trendek alapján illeszkedik az új tagállamok átlagaihoz, de a lakástámogatási rendszer hatékonyságát jelző indikátorok tekintetében rosszabb helyzetben van. Ugyanakkor összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a gazdasági fejlettségi mutatók különbségei tompulnak, átlagosan a lakásrendszer minőségi mutatói kevésbé rosszak, mint amilyen arányban lemaradásban van a régió és Magyarország a gazdasági fejlettséget leíró mutatókban.

2. Lakáspiaci trendek és lakáspolitikai rezsimek 2000 és 2018 között

Az elmúlt 18 éves időszakot a lakáspolitikai irányok és irányváltások alapján három periódusra tudjuk osztani a 2000. évi fordulat után. A különböző peridusokat eltérő makrogazdasági feltételek és lakáspolitikai programok jellemezik (*2. ábra*).

2. ábra. Lakáspiaci trendek (tranzakciók, engedélyezett lakáshitelek és a vállalkozói lakásépítés), 1999–2017

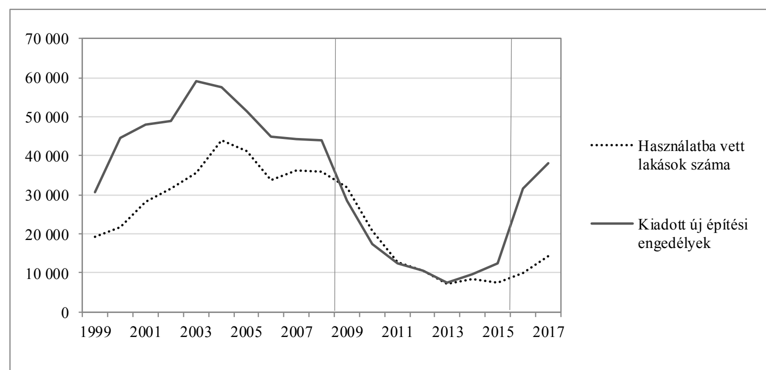

Megjegyzés: a devizahitelek kötelező átváltása után a megmaradt devizahitel a teljes hitelállomány 0,45 százalékát tette ki.
Forrás: MNB.

Az első időszakot a gazdasági stabilizációt követő lakásár-növekedés, a lakáshitelezés gyors felfutása, a magánlakás-építés növekedése jellemzi. A második időszak a 2008-ban bekövetkezett pénzügyi világválságot követő hat évet fogja át, amikor a lakásberuházási szándék (építési engedélyek éves átlagos száma) 70 százalékkal, az építések 60 százalékkal, a lakástranzakciók száma 50 százalékkal csökkent (*3. ábra*).

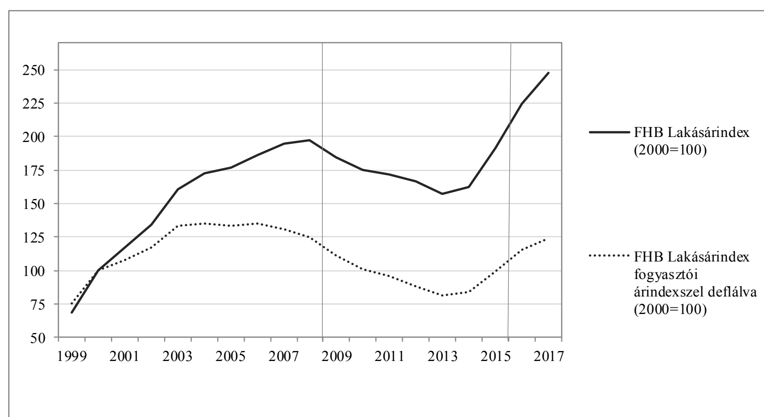
Ebben az időszakban a lakásárak 20 százalékkal csökkennek, a jelzáloghitelállomány közel 30 százalékkal, az engedélyezett lakáshitelek pedig 50 százalékkal csökkennek (*4–5. ábra*). 2015 után stabilizálódik a lakáspiac, a lakásárak emelkednek, az építési szándék újra növekszik, bár a kínálat rugalmatlansága miatt a tényleges építések átlagosan még alacsonyabbak, és a lakáshitelek növekedése ellenére a teljes jelzáloghitel-állomány a visszafizetések miatt csökken (*2. táblázat*).

3. ábra. Építési engedélyek és használatba vett lakások száma, 1999–2017

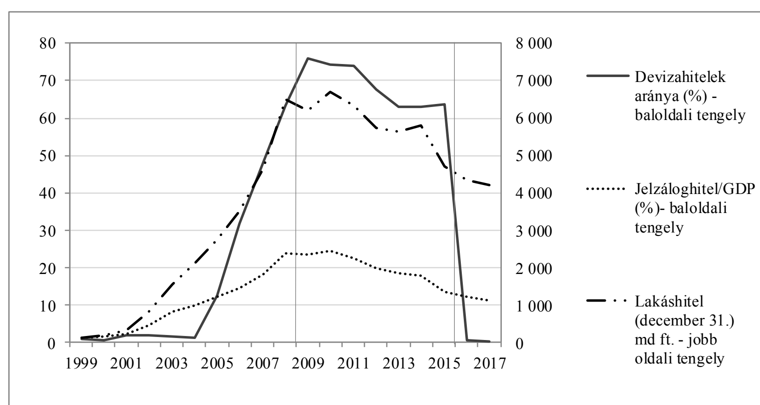
Forrás: KSH.

4. ábra. Lakásárak változása, 1999–2017

Forrás: KSH.

5. ábra. Jelzáloghitel-állomány alakulása és ezen belül a devizahitelek aránya, 1999–2017

Forrás: FHB-lakásárindex.

2. táblázat. Az egyes időszakok lakásrezsimjeit jellemző indikátorok, 2000-2017

Időszakok	Eladott lakások száma/év*	Használatba vett lakások száma/év	Kiadott új építési engedélyek száma/év	Lakásár-változás (százalék)*	Jelzálog-hitelállomány változása (milliárd forint)	Engedélyezett lakás-hitelek*** (milliárd forint)
2000–2008	200 056	34 198	49 166	48	6 380	624
2009–2015	99 635	14 185	14 075	–21	–1 816	247
2016–2017	140 259	12 192	34 778	25	–467	560

*Használt és új.
**A periódus eleje és vége közötti változás.
***Engedélyezett lakáshitelek nem tartalmazzák a szabad felhasználású jelzáloghiteleket.
Forrás: KSH, MNB

3. A lakásberuházások fellendülése, 2000–2008

Az új évezred első nyolc évét viszonylag magas (bár nem fenntartható) gazdasági növekedés jellemezte Magyarországon: csökkent a munkanélküliség, emelkedett a minimálbér, növekedtek a háztartásjövedelmek, csökkent az infláció, a 2004-es EU-csatlakozás megerősítette a gyors gazdasági felzárkózás iránti pozitív várakozásokat, és az EU monetáris unióhoz való csatlakozás is belátható realitásnak tűnt. A lakásszektor a belső keresletre épülő gazdasági növekedés kulcsszereplője, amit mind a Fidesz-, mind az MSZP/SZDSZ-

kormány támogat, az első időszakban (2000–2004) elsősorban támogatott hitelekkel, a második időszakban (2005–2008) a devizahitelezés szabadon engedésével. Ezt a felívelő trendet töri meg a válság 2008-ban.

2000 után a lakásberuházások a két évvel korábbi hirtelen lakásár-emelkedések, a gazdasági stabilizáció, valamint a lakástámogatások kiterjesztése következtében növekedni kezdtek, a lakáspiac megélénkült. A tranzakciók száma a kilencvenes évek végétől meredeken növekedett, 2003-ra 1999-hez képest több mint kétszeresére nőtt az eladott lakások száma. Ugyanebben az időszakban az épített lakások száma is a duplájára nőtt, 2004-ben pedig túllépte a politika által áhított 40 ezres határt (*Farkas és szerzőtársai*, 2004). Új jelenség, hogy beindult a vállalkozói lakásépítés, 2004-re már a lakásépítés egyharmada, 2008-ra pedig már a fele vállalkozói fejlesztések keretében valósult meg. A lakáspiac ilyen mértékű felfutását egyértelműen a túlzott mértékű hiteltámogatások fűtötték, aminek köszönhetően a jelzáloghitel-állomány 2000 és 2003 között majd nyolcszorosára nőtt (192 milliárd forintról 1548 milliárd forintra). A nagymértékű támogatás azonban fenntarthatatlan volt, mivel hosszú távon rótt jelentős terheket a költségvetésre, így 2003 végétől a támogatásokat fokozatosan visszavették. A 2000–2003 közötti időszakban a lakáshitel-támogatásoknak – az erős regresszivitás miatt – a társadalmi hatása is megkérdőjelezhető volt: a támogatások 60 százaléka a legfelsőbb jövedelmi ötödbe tartozó háztartásoknak jutott, ezzel szemben a háztartások alsó 60 százaléka csak a támogatások 20 százalékát volt képes realizálni (*Hegedüs–Somogyi,* 2004, *Hegedüs,* 2006).

A támogatások drasztikus csökkentése azonban csak egy rövid időre vetette vissza a lakáspiacot, 2005-ben újra növekedni kezdett a tranzakciók száma, és ezt követően a lakásépítés és a lakáshitelezés is, bár a hitelezés a korábbi 2003-as csúcsot már nem tudta elérni. A piac újbóli élénkülése mögött a devizahitelek megjelenése állt, amelyek egyértelműen átvették a támogatott hitelek helyét. Ezt mutatja, hogy a devizahitelek, amelyeknek 2004 előtt nem volt piaci súlya, 2006-ra már a teljes jelzáloghitel-állomány harmadát, 2008-ra pedig majd kétharmadát tették ki a gyorsan növekvő állománynak. A bankok a kezdeti óvatosság után kockázati versenybe kezdtek, a hitelbírálati kritériumok fellazultak, aminek köszönhetően a jelzáloghitel-állomány a 2003 előtti időszakhoz képest meredekebben emelkedett (*Király–Nagy,* 2008). A növekedés felgyorsulása a szabad felhasználású jelzáloghitelek elterjedésének is tulajdonítható, amelyek esetén felborult a prudens hitelezés gyakorlata, beengedve ezzel alacsony jövedelmű, magasabb kockázatú háztartásokat is. A hitelállomány gyorsan bővült, és 2008-ra elérte a 6500 milliárd forintot. Mivel a lakáspiaci beruházási adatok nem támasztják alá az

állomány ilyen léptékű bővülését, látható, hogy a hitelfelvétel egy része fogyasztási vagy más (például vállalkozásfinanszírozási) célokat szolgált.

Az időszak érdekessége, hogy a kereslet gyors felfutása és a lakásár-emelkedés ellenére sem alakult ki árbuborék a piacon. A reál lakásárak a csúcson is mintegy 30-35 százalékkal haladták meg a 2000. évi szintet. Ennek oka egyrészt, hogy a kínálat rugalmasan tudott reagálni a keresletre, másrészt, hogy már az évezred elején jelentős volt az üres lakások száma a városokban is. Ennek az időszaknak egy másik fontos jellemzője, hogy a magánbérleti lakásállomány növekedésnek indult, és bár kemény adatokkal nehéz alátámasztani, de a piaci visszajelzésekből tudott, hogy az új építések egy része bérleti célú befektetés volt, elsősorban a háztartások részéről; intézményi befektetők továbbra sem jelentek meg érezhető mértékben a magánbérleti piacon.

4. A gazdasági válság, 2009–2014

A 2008-as gazdasági válság súlyos nehézségeket okoz Magyarországon, jelentős részben a felelőtlen költségvetési politika következtében, amelyben a lakástámogatási rendszer és devizahitelek nem kis szerepet játszottak. A válság hatására a lakáspiac és a lakáshitelezés gyakorlatilag összeomlott, a reál lakásárak csökkentek, 2010-re a 2000-es lakásárszint alá estek, hasonlóan a lakásépítésekhez és a lakáseladásokhoz (*Székely,* 2011). Egészen 2015-ig nem történt érdemi javulás. A válság legsúlyosabban a lakáshitelezést érintette: az új hitelszerződések száma a felére csökkent. A munkanélküliség növekedése és a háztartásjövedelmek csökkenése miatt a hátralékos hitelek száma gyorsan emelkedett: a 2008. évi 3,6 százalékos nem teljesítő hitelarány 2014-re 20 százalékra növekedett (*MNB,* 2018). A kialakuló hitelválság a devizahiteleseket fokozottan sújtotta, ők nem csak a bankok által magasabb kockázatúnak minősített portfolió miatti jelentős kamatemelkedést voltak kénytelenek viselni, hanem a forint értékének romlása miatti következményeket is.

A lakáscélú támogatásokat rögtön a válság kitörése után felfüggesztették, az egyre növekvő számú adósok megsegítésére pedig már az MSZP–SZDSZ-kormány is programokat kezdett kidolgozni. Ezek a programok azonban kis léptékűek voltak, és nagyrészt hatástalanok maradtak, mivel a kormányzat jelentősen alulbecsülte a válság hatásait és elhúzódását, továbbá a bankok minimális hajlandóságot mutattak a válság költségeinek részbeni átvállalására. A második Fidesz-kormány 2010-től több programot is indított a bajba került családok helyzetének konszolidálására.

Ezek közül a legjelentősebb a végtörlesztés volt, amely kedvezményes árfolyamon tette lehetővé a devizahitelek egyösszegű visszafizetését 2011

szeptembere és 2012 februárja között. A program keretében 984 milliárd forint értékű (a kedvezményes 180 forint/svájci frank átváltási arányon számolva) jelzáloghitelt fizettek vissza, amelynek 70 százalékát háztartási megtakarítások fedezték. A végtörlesztés 170 ezer szerződést érintett, a jelzáloghitellel rendelkező családoknak 15-20 százalékát. A programok jelentős része azonban, így a végtörlesztés is, megint csak a magasabb státusú rétegeknek nyújtott valós segítséget, hiszen ők rendelkeztek elegendő forrással a végtörlesztéshez.

Az alacsonyabb jövedelmű, munkanélküli-háztartásoknak valós megoldást a Nemzeti Eszközkezelő Társaság Zrt. (NET) által kezelt program jelentett, amelyben az állam az eszközkezelő cégén keresztül megvásárolta a bajba jutott hitelesek lakásait, akik bérlőként a lakásban maradhattak egy alacsony lakbér fejében. A NET-program keretében mintegy 35 ezer lakás került állami tulajdonba. Az a köztes réteg, amely sem a végtörlesztéshez nem rendelkezett elegendő erőforrással, sem a NET-program szigorú feltételeinek nem felelt meg, nem kapott hatékony segítséget, közülük sokan lakásvesztéssel nézhettek-néznek szembe. 2018-ra csökkent a nem teljesítő lakáshitelek száma és aránya, de ennek egyik oka az, hogy követeléskezelők veszik át a „rossz" hiteleket. A 90 napon túli jelzáloghitel-hátralékkal rendelkező háztartások aggregált számáról nincsen adat, de feltételezésünk szerint 2009-ben a jelzáloghitellel rendelkezők 20-25 százaléka vesztette el lakását, azaz kényszerült lakásából kiköltözni, akár önkéntesen, akár jelzálogjog érvényesítés miatt, és kényszerült rosszabb lakásba költözni. A KSH 2015-ös lakásfelvételének adatai alapján a háztartások 32 százaléka küszködik megfizethetőségi problémával (*Hegedüs–Somogyi,* 2018).[3]

Mindeközben a jóléti rendszerben is jelentős átalakítások történtek, a központi kormányzat a lakásfenntartási támogatást és az adósságkezelési szolgáltatást is megszüntette, és települési támogatásként önkormányzati hatáskörbe utalta ezek megállapítását és a szükséges források megteremtését is. Nagy deficitje a rendszernek, hogy nem teremtette meg sem az „elsétálási jog",[4] sem a magáncsőd hatékony, az alacsony státusú családokat célzó rendszerét, ami azt jelenti, hogy az adós hiába veszíti el a lakását, ha a bevételek nem fedezik a fennálló tőketartozást, akkor a háztartásnak fennmarad az adóssága. Tovább növeli a problémát, hogy a családoknak nem csupán lakáshitel-

---

[3] A hivatkozott tanulmány a lakásmegfizethetőségi problémát a magas lakáskiadás/jövedelem, a szubstandard lakásokkal és a lakásköltségek kifizetése után fennmaradó elégtelen háztartásjövedelemmel definiálta.

[4] Az elsétálási jog típusú megoldás a nem teljesítő jelzáloghiteleknél adja meg a lehetőséget arra, hogy amennyiben az adós a hitel fedezetéül szolgáló ingatlant a banknak átadja, akkor a bankkal szemben nem marad fenn tartozása.

adósságuk van, hanem más hitelfelvételekből származó is, illetve a közműdíj-tartozások is családok sokaságát érintik.

5. A lakáspiac helyreállásának jelei, 2015 után

2013 után stabilizálódott a gazdaság, ami az európai uniós támogatások és a gazdasági tartalékok felhasználásának köszönhető (magánnyugdíjalap, a közszolgáltató vállalatok centralizációja és a beruházások késleltetése), valamint annak, hogy az adórendszeren keresztül sikerült a válság terheinek jelentős részét a külföldi tulajdonú vállalatokkal megfizettetni. 2015-re a gazdaság (nem kis részben az európai uniós támogatások következtében) konszolidálódott, a munkanélküliség csökkent, a jövedelmek emelkedtek, és a lakásberuházások elmozdultak a mélypontról, a lakásárak emelkedtek, az alacsony kamatok mellett a hitelkibocsátás újra növekedett. Ebben közrejátszik, hogy a lakáspolitikában is komoly változások következnek be: 2015. évben jelentették be az áfacsökkentést (ami az EU-jogszabályok miatt elvileg csak egy rövidebb időszakban tartható fenn, a tervek szerint 2019 végéig), a szociálpolitikai kedvezmény átalakításával bevezették a családok otthonteremtési kedvezményét (CSOK), a NOK (Nemzeti Otthonteremtési Közösség) programot, valamint kiterjesztették a lakástakarék-pénztári konstrukciót. Ezek a változások azonban csak 2016–2017-ben kezdik éreztetni a hatásukat. 2015-től a lakásárak (és a bérleti díjak) a magas kereslettel jellemezhető területeken radikálisan megemelkedtek, az építés- és lakáshitelezés újra beindult. A CSOK felemelése a felső- és középosztálybeli (sok) gyermekeseket arra ösztönzi, hogy megtakarításaikat új lakásba fektessék.

Az építési kérelmek (engedélyek, bejelentések) száma 9 ezerről 38 ezerre nőtt 2014 és 2017 között, a lakásárak 2015 és 2017 között reálértékben 25 százalékkal emelkedtek, a kibocsátott hitelek száma 2017-re megközelítette a 100 ezret (2001/2002-es szint), a kibocsátott új hitelek értéke pedig elérte a 640 milliárdot. Ennek ellenére a hitel-visszafizetések miatt a teljes hitelállomány GDP-n belüli aránya alacsony maradt (legalacsonyabb a visegrádi országok között). Mindeközben a lakásárak és a lakbérek növekedésével az alacsony jövedelműek és a családi háttérrel nem rendelkező fiatalok számára a lakhatás egyre komolyabb problémát jelent.

6. Különböző társadalmi csoportok lakáspiaci helyzete 2003, 2015[5]

A gazdasági-társadalmi változások és a lakáspiaci trendek eltérően változtatták meg az egyes társadalmi csoportok helyzetét a lakásrendszerben. A 2003-as és a 2015-ös lakásfelvétel adatbázisán négy státuscsoportot definiáltunk, egy ötödik csoportba sorolva a nyugdíjas középosztályt (*3. táblázat*).[6] A társadalmi-gazdasági pozíció markánsan megjelenik a lakásrendszerben, ami alátámasztja azt a kutatások által igazolt állítást, hogy sem a jóléti rendszer, sem a lakástámogatási rendszer nem képes hatékonyan kompenzálni a munkaerő-piaci pozíciókban lévő különbségeket.

A társadalom alsó leszakadó és felső státusú csoportjai között, amelyek külön-külön a háztartások 10-15 százalékát képviselik, jelentős különbségek vannak:[7] lakásuk értéke két-háromszoros különbséget mutat, a leszakadók négy-hatszor nagyobb valószínűséggel kerülnek be zsúfolt lakásokba, és hétszer nagyobb eséllyel keletkezik lakásköltségekkel kapcsolatos hátralékuk. Az aktív alsó státusú csoportba sorolt háztartások lakáspiaci pozíciója inkább a leszakadó réteghez áll közel, mint a közepes státusú csoporthoz. Ez a két alsó csoport együttesen a háztartások egyharmadát teszi ki. A nyugdíjas középosztály a két alsó státusú csoport és a középstátusú csoport között helyezkedik el, a hátralékos családok aránya tekintetében jobb helyzetben van, mint a közepes státusú csoport.

---

[5] Köszönettel tartozunk *Székely Gábornénak* a tanulmányhoz, különösen a tanulmány e fejezetéhez nyújtott szakmai segítségéért.

[6] A háztartásokat öt társadalmi-gazdasági státuscsoportba soroltuk a háztartásfő jellemzői alapján, elsősorban a foglalkozási csoport, beosztás, a gazdasági aktivitás és az iskolai végzettség figyelembevételével. Az öt csoport a következőképp alakult: felső státusú csoportba kerültek a vezető beosztásúak, vezető értelmiségiek, vállalkozók; középstátusú csoportba soroltuk azokat a gazdaságilag aktív háztartásfőket, akik alsó értelmiségi, technikusi, irodai, kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak; az alsó kategóriába a gazdaságilag aktív szakmunkások, betanított munkások kerültek. Külön kategóriát alkotnak a nyugdíjasok, kivéve azokat, akik rétegződési jellemzőik alapján a felső státusú csoportba sorolódtak, illetve azokat, akik alacsony iskolázottságúak és ezért a "leszakadó" csoportba kerültek. Ugyanide soroltuk a munkanélkülieket, valamint az alacsony iskolázottságú aktív korúakat is.

[7] Az összehasonlítást az egyes csoportok egymáshoz való viszonyára korlátozzuk, egyes csoportok abszolút helyzetének elemzésére nem alkalmas a két felvétel.

3. táblázat. A különböző társadalmi-gazdasági csoportok lakáspiaci helyzetének változása 2003, 2015

	Év	Felső	Közép	Aktív alsó	Nyugdíjas közép	Alsó (leszakadó)	Összesen (átlag)
		státusú csoport					
Lakás becsült értéke (millió forint)	2003	14,7	11,3	8,3	8,3	6,2	9,3
	2015	18,5	14,3	9,5	10,8	8,1	11,9
Zsúfolt lakások aránya (százalék)	2003	2,2	6,3	12,5	2,1	7,9	6,5
	2015	2,5	5,2	11,5	2,4	15,9	6,9
Szubstandard lakások aránya (százalék)	2003	3,6	7,0	13,6	14,8	28,7	14,1
	2015	2,5	3,4	10,9	6,8	21,0	8,2
Tulajdonos által lakott lakások aránya (százalék)	2003	95,1	89,9	89,4	95,3	91,7	92,2
	2015	90,4	86,2	84,8	95,6	86,0	88,9
Az elmúlt 5 évben költözők aránya	2003	28,5	34,0	29,9	8,8	16,6	22,6
	2015	20,2	32,3	20,5	5,3	15,4	17,2
Átlagos jövedelem (ezer forint/hó)	2003	170,9	143,0	121,5	80,7	71,1	112,4
	2015	300,7	244,8	215,4	170,4	128,2	210,4
Lakásköltség/jövedelem arány (százalék)	2003	26,7	28,6	27,7	31,2	31,7	29,4
	2015	17,1	20,6	21,2	23,0	30,3	22,1
Hátralékos családok aránya (százalék)	2003*	–	–	–	–	–	–
	2015	4,6	11,1	20,1	7,5	31,7	14,7
Hitelt igénybe vevő családok aránya (százalék)	2003*	–	–	–	–	–	–
	2015	19,0	26,3	24,5	6,3	12,2	17,9
Háztartások aránya (százalék)	2003	13,3	18,4	24,5	25,6	18,2	100,0
	2015	12,3	24,0	24,9	27,0	11,9	100,0

*Nincs összehasonlítható adat 2003-ra.

Forrás: KSH 2003. és 2015. évi lakásfelvétel.

Az adatok jól mutatják, hogy 2003 és 2015 között a lakáspiaci pozíciókban lévő különbségek növekedtek a leszakadó és a felső osztály között, továbbá az aktív alsó státusú csoport sodródik a leszakadó csoportok felé: a lakások átlagos értéke a szubstandard lakások aránya tekintetében közelebb kerül a leszakadó réteghez, és a magas hátralékos arány (20 százalék) is ezt a megállapítást erősíti. A nyugdíjas háztartások pozíciója a két időpont között inkább javul, míg a középosztály relatív pozíciója nagyjából változatlan.

A lakástulajdonos családok aránya nem különbözik lényegesen a csoportok között, mivel a különbségek inkább generációk között jelennek meg. A magánbérlakások szerepe a 2008 utáni válság következtében emelkedett, amit részben a fiatalok lakásvásárlási lehetőségeinek beszűkülése, és a magasabb jövedelműek lakásbefektetései magyaráznak. A magánbérlakások fontos szerepet játszanak a fiatalok lakásmobilitási útjában (2017-ben a városi 23–

29 évesek 17-20 százaléka lakott magánbérlakásban),[8] és az alacsony jövedelmű, magántulajdonú piacról kiszoruló marginális csoportok lakásviszonyaiban. A 2015. évi vizsgálat szerint az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján képzett alsó jövedelmi 10 százalékba tartozó családok 10 százaléka lakik magánbérlakásban, 8 százaléka önkormányzatiban (*Dóra–Székely,* 2016)

Az önkormányzati bérlakásokban élő családok a lakásrendszer működésének belső ellentmondásai miatt az egyik legkockázatosabb csoportot képviselik: a bérlők 38 százaléka hátralékos, és az elmúlt öt évben évente 1000 lakásból lakoltattak ki családokat (*Dóra,* 2018).

A 2015. évi adatok igazolják korábbi megállapításainkat, amely szerint az alacsonyabb jövedelmű csoportok hozzáfértek hitelekhez; és az aktív alsó státusú csoport nagyobb arányban vett fel hitelt, mint a felső státusú csoport. Sőt, a leszakadó csoportba tartozó háztartások 12 százaléka is rendelkezik hitellel. Ezek az összefüggések erősítik azt az állítást, hogy a megfizethetőségi probléma a hitellel rendelkező családok és az önkormányzati lakásokban lakó családok esetében a legsúlyosabb (*Hegedüs–Somogyi,* 2018).

7. Összefoglalás

A 2008-as válság után a gazdaság stabilizálódása megjelenik a lakáspiaci trendekben, melyek bizonyos elemei kísértetiesen hasonlítanak a 2000 és 2008 közötti időszakhoz. Mintha újra az 1998/2008 közötti időszak köszöntene be: a lakáspiac fokozatosan magához tér, az eladósodottság nő, újra a lakáshitelezés lesz a gazdasági növekedés motorja. Hasonlóan a 20 évvel ezelőtti helyzethez, a fellendüléssel párhuzamosan a korábbi időszak veszteseinek a szanálása zajlik (*Kőnig,* 2006), a lakhatási szegénység hangsúlyozottan jelen van, megsokszorozódnak a végrehajtások és kilakoltatások. A lakásárak emelkedését nem előzi meg egy hitelezési fellendülés. Feltételezésünk szerint az árnövekedés elsődleges oka a háztartások portfóliódöntéseinek megváltozása, amit a befektetési cégek válsága, a megtakarítások külföldre való mentésének csökkenése, a külföldi munkából szerzett jövedelmek befektetése támaszt alá. A budapesti lakáspiacon a befektetési célú lakásvásárlások aránya 20-25 százalékról 40 százalékra emelkedett 2012 és 2015 között, és a lakástranzakciók száma is nőtt 30-40 százalékkal (*MNB,* 2018). Az árnövekedés mellett a lakáspolitikai változások (áfakedvezmény, CSOK és NOK

[8] A KSH 2000-es és 2008-as ifjúságstatisztikai felvétele szerint 9-10 százalékra becsülhető a magánbérlakásban lakók száma (amennyiben a szívességi lakást és a kollégiumot is egyfajta bérlakásként definiáljuk), 2017-es felvétel szerint, amely csak Budapestre és környékére reprezentatív, ez az arány 20 százalék körül van.

bevezetése) megindították a befektetési kedvet, ami megjelenik az építési engedélyek számának emelkedésében (2016-ban meghaladja a 30 ezret, ami az 1999-es szintnek felel meg), valamint a hitelezés is beindult, ami megfelel a 2000-es évek eleji szintnek. A kibontakozó fellendülés mögött ugyanúgy, mint 2000 és 2002 között a lakástámogatások növekedése húzódik meg. A különbség az, hogy a CSOK és az áfakedvezmény azonnali támogatás, míg a 2000-es évek elejei kamattámogatás sok éves elkötelezettséget jelentett. A CSOK-ot 2016-ban és 2017-ben 35 ezren igényelték (átlagosan 2,5 millió forintot), ami 87 milliárd forint támogatást jelentett. Ennek 70 százalékát új lakáshoz, 30 százalékát használt lakáshoz kívánták felhasználni (*MNB,* 2018). A lakásszektor gazdasági ciklikussága miatt a válság évei alatt leépültek a kivitelezési kapacitások, így a lakáskereslet növekedése a lassan magához térő építőipari kínálattal áll szemben, ami tovább növeli az új lakások árát. A lakástámogatás hatékonyságát csökkenti a lakásárak emelkedése: 2015 után 30 százalékkal nőttek a nominális lakásárak, ami átlagos lakásár esetében több, mint a CSOK átlagos összege.

További hasonlóság a 2000-es évek elejéhez, hogy a bankok és az MNB nem kívánja megnyitni a hitelezést az alacsonyabb jövedelmű csoportok számára, a hiteltörlesztés/jövedelem arányt konzervatív módon szabályozza, és törekszik arra, hogy a fix kamatperiódus viszonylag hosszabb legyen. A verseny és a lakossági törekvések felülírhatják ezt a szabályozást.

A mai helyzet különbözik azonban a 2000-es évekhez képest a magánbérlakáspiac tekintetében. A lakbérek 2015 és 2018 között becslések szerint 200 százalékkal növekedtek,[9] ami súlyos helyzetbe hozta a lakáspiacra belépő, lakásvásárláshoz szükséges forrásokkal nem rendelkező, tipikusan fiatalabb csoportokat. Ugyanakkor a magánbérlakásba való befektetés egyre inkább elfogadható portfóliódöntési alternatíva, még a magas kockázatok ellenére is. Az Airbnb ebbe az irányba hatott: magas hozamot ígér a magas kockázatért cserébe.

A keresleti oldalon már a középjövedelműek is lakásfogyasztásuk csökkentésére kényszerülnek a lakbérek emelkedése miatt (egyedülállók gyakran vesznek ki közösen lakást a költségek csökkentése céljából, de még így is gyakran fizetik jövedelmük 25-35 százalékát lakhatásra). A periférikus területeken megjelenik a szubstandard lakások kínálata, ahol az albérleti díjak még az alacsony jövedelműek számára is megfizethetők. Ugyanakkor ez megerősít egy korábban is létező tendenciát, a szegények marginalizációját,

[9] A magánbérlakás szektor máig egy „no go” zóna a szociológusok számára, sem a szektor nagyságáról, sem a lakbérekről nincsenek pontos információk. Az ingatlanközvetítésre specializálódott cégeknek van legnagyobb rálátása a piacra, de gyakran csak az újonnan megjelenő bérletekre és a kínálati árra, a tényleges árak továbbra is becslések maradnak.

aminek természetesen csak egy eleme a magánbérlakás-piac, hiszen a szubstandard lakások vásárlása hasonló trendeknek felel meg. Végül a legrászorultabb csoportok a szűk szociális lakásállományba szorulnak ki, ahova a körülbelül 110 ezres önkormányzati lakásállományon kívül a Nemzeti Eszközkezelő már 35 ezerre duzzadt állományát is be kell számítani.

A lakáspolitika tehát továbbra is a társadalmi polarizációt erősíti. A lakástámogatások 90 százaléka a magánlakások építésére koncentrál, ahol érvényesül a jövedelmi szelekció. A legalacsonyabb jövedelmű, családi háttérrel nem rendelkező háztartások komoly megfizethetőségi problémákkal néznek szembe, és az elfogadhatatlan minőségű lakhatási megoldás választásának kényszere az aktív alsó és leszakadó csoportoknál nagy veszélyként jelenik meg. A leszakadó csoportok és a bizonytalan helyzetű alsó- és középosztály helyzetéhez jobban illeszkedő lakáspolitikai megoldásra tett javaslatok (szociális lakásügynökség, szövetkezeti megoldások) nem kaptak kormányzati támogatást a 2015 utáni programokban.

IRODALOM

Dóra Ilona (2018): Az önkormányzati lakásgazdálkodást vizsgáló KSH-adatgyűjtés megújítása és legfontosabb eredményei. KSH, Budapest.

Dóra Ilona–Székely Gáborné (2016): Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés főbb eredményei. KSH, Budapest.

EMF (2017): HYPOSTAT, 2017. A Review of Europe's Mortgage and Housing Markets. European Mortgage Federation, https://hypo.org/app/uploads/sites/3/2017/09/HYPOSTAT-2017.pdf.

Farkas János–Hegedüs József–Székely Gáborné (2004): Lakáshelyzet, lakástámogatások, 1999–2003. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovics György (szerk.): Társadalmi Riport, 2004. Tárki, Budapest, 17–192. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a797.pdf

Hegedüs József (2006): Lakáspolitika és a lakáspiac – a közpolitika korlátai. Esély, 17. évf. 5. sz. 65–100. o.

Hegedüs József (2018): Lakásrezsimek rendszerváltás előtt és után a posztszocialista államokban. Megjelent: Bozóki András–Füzér Katalin (szerk.) Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 73–125. o.

Hegedüs József–Elsinga, M.–Horváth Vera (2016): Policy Discussion Brief for the European Commission on housing in EU member states. Habitat for Humanity International Europe, Middle East and Africa, június, https://www.habitat.org/sites/default/files/EMEA%20Policy%20Brief%20on%20Housing%20in%20EU_24112016.pdf

Hegedüs József–Somogyi Eszter (2004): Lakáshitelezés, támogatási alternatívák és megfizethetőség. Közgazdasági Szemle, 51. évf. 3. sz. 193–217. o.

Hegedüs József–Somogyi Eszter (2016): Moving from an Authoritarian State System to an Authoritarian Market System: Housing Finance Milestones in Hungary between 1979 and

2014. Megjelent: Lunda, J.–Whitehead, C. (szerk.) Milestones in European Housing Finance. Oxford, Wiley-Backwell, 201–217. o.
Hegedüs József–Somogyi Eszter (2018): A lakások megfizethetősége és a társadalmi egyenlőtlenségek. KSH, Budapest, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/miben_elunk15_2.pdf.
Hegedüs József–Várhegyi Éva (1999): A lakásfinanszírozás válsága a kilencvenes években. Közgazdasági Szemle, 46. évf. 2. sz. 101–120. o.
Housing Europe (2017): The State of Housing in Europe. Housing Europe Review, http://www.housingeurope.eu/file/614/download.
IMF (2016): Emigration and Its Economic Impact on Eastern Europe. IMF Staff Discussion, SDN, 16/07. Notehttp://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=42896.0.
Király Júlia–Nagy Márton (2008): Jelzálogpiacok válságban: kockázatalapú verseny és tanulságok. Hitelintézeti Szemle, 7. évf. 5. sz. 450–482. o.
Kőnig Éva (2006): Adósságkezelés: sikerek és kudarcok. Esély, 18. évf. 1. sz. 3–29. o. http://www.esely.org/kiadvanyok/2006_1/KONIG.pdf
Lakatos Judit (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. Statisztikai Szemle, 92. évf. 2. sz. 93–12. o. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2015/2015_02/2015_02_093.pdf.
MNB (2018) Lakáspiaci jelentés. Május, https://www.mnb.hu/letoltes/lakaspiaci-jelentes-2018-majus-hu.pdf.
Oblath Gábor (2014): Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás. Magyarország Makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2014. Tárki, Budapest, 21–50. o.http://real.mtak.hu/20257/1/b323.pdf
Schneider, F. (2012): Size and development of the Shadow Economy from 2003 to 2012. Some new facts. http://www.economics.uni-linz.ac.at/members/Schneider/files/publications/2012/ShadEcEurope31.pdf.
Székely Gáborné (2011) Társadalmi helyzetkép 2010. Lakáshelyzet. KSH, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/thk/thk10_lakas.pdf.
World Bank (2001): Transition the first ten years : analysis and lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union. The World Bank, Washington, DC. http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/complete.pdf.

A szociális segélyezési rendszer 2015. márciusi átalakításának hatása a települési önkormányzatok magatartására

Kopasz Marianna–Gábos András

1. Bevezetés

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy felmérjük a szociális támogatások rendszerében a 2015. március 1-jével végbement jelentős átalakítás (továbbiakban: szabályozásmódosítás) rövid távú hatásait.* Tudomásunk szerint ez idáig nem történt kísérlet az átalakítás következményeinek kvantitatív elemzésére. *Mózer és szerzőtársai* (2015) összefoglalta és értékelte a változások lényegét. *Krizsai–Tóthné* (2015) pedig a Nyíregyházi járás településein keresztül mutatta be, hogy miként érinthette a szabályozás és a finanszírozás változása a települési önkormányzatokat.

A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény (a továbbiakban: Szt.) 2015. március 1-jétől életbe lépő módosításával hatályát vesztette a korábbi lakásfenntartási támogatásra, adósságkezelési szolgáltatásra, méltányossági közgyógyellátásra és méltányossági ápolási díjra vonatkozó szabályozás, és ezzel ezeknek az ellátásoknak a biztosítása – az átmeneti szabályokban foglaltak kivételével – már nem lehetséges. Részben ezeknek a kivezetésre kerülő támogatásoknak a helyébe lépett az önkormányzati hatáskörben biztosított úgynevezett települési támogatás. Az új rendszerben az önkormányzatok dönthetnek arról, hogy a kivezetésre került ellátások által támogatott célokra biztosítanak-e juttatást.

A települési támogatás formáit, jogosultsági feltételeit és összegét az önkormányzatok szabadon határozhatják meg. Az önkormányzatok Szt. által szabott egyetlen kötelezettsége a létfenntartást veszélyeztető rendkívüli élet-

---

* A tanulmány a Tárki által az EMMI Szociális ügyekért és Társadalmi felzárkózásért Felelős Államtitkársága részére végzett, A pénzbeli és természetbeni juttatások rendszerének 2015. március 1-jével történő átalakításának részleges hatásvizsgálata című kutatás alapján készült. Dr. Hajós Andreának és dr. Szalay Évának ezúton is köszönjük a kutatási jelentéshez fűzött hasznos észrevételeiket.

helyzetbe került, valamint az időszakosan vagy tartósan létfenntartási gonddal küzdő személyek részére úgynevezett rendkívüli települési támogatás biztosítása.

Tanulmányunkban öt főbb támogatási célt vizsgálunk: *1.* a lakhatással és adósságcsökkentéssel összefüggő, *2.* a gyógyszerkiadással összefüggő, *3.* az ápolási célú, *4.* a krízis jellegű és *5.* egyéb önkormányzati támogatásokat. Megjegyezzük, hogy e támogatási célokat különböző mértékben érintette a szabályozásmódosítás. Miközben lényeges átalakulást hozott a lakhatással, a gyógyszerkiadással és az ápolással kapcsolatos ellátások terén, addig csak kisebb változást jelentett a krízis jellegű támogatásokkal (2015 márciusától rendkívüli települési támogatás) kapcsolatban. Az egyéb önkormányzati támogatásokra ugyan nem terjedt ki a szabályozásmódosítás, de – a teljesség érdekében – ezeket az ellátásokat is figyelembe vettük az elemzésben. A továbbiakban az e támogatási célok alá tartozó ellátásokra az egyszerűség kedvéért mint vizsgált támogatásokra utalunk.[1]

2015 márciusával változott a támogatások finanszírozási rendje is. Az új rendszerben a települési önkormányzatok a döntési jogkörükbe tartozó ellátások finanszírozására differenciáltan részesülnek központi támogatásban. A településeket az egy lakosra jutó adóerő-képességük függvényében illeti meg támogatás, leszámítva a legnagyobb adóerejű településeket, amelyek részére nem jár támogatás (lásd a *Függeléket*).

A tanulmány első részében azt vizsgáljuk, hogy miként alakult az önkormányzatok segélyezési magatartása a szabályozás módosítását követően. Arra keresünk választ, hogy az önkormányzatok nagyobb döntési jogköre hogyan érintette a támogatásokban részesítettek számát és az ellátásokra fordított kiadásokat együttesen, valamint támogatási célonként. A korábban érvényben lévő segélyezési rendszert sokszor érte az a kritika, hogy a jobb pénzügyi helyzetben lévő, tehetősebb önkormányzatok nagyobb arányban nyújtanak méltányossági támogatást, mint a kevésbé tehetősek. Így az a kérdés is felvetődik, hogy az egy főre jutó adóerő-képességen alapuló, differenciált finanszírozási rendszer mennyiben csökkenti az önkormányzatok közötti egyenlőtlenségeket.

---

[1] Itt jegyezzük meg, hogy a 2015. március 1-jei szabályozásmódosítások nem érintették a – már az átalakítás időpontjában is – járási hatáskörben biztosított ellátásokat, ezért ezekkel itt nem foglalkozunk.

2. Adatok és a vizsgálat módszere

Tanulmányunkban a segélyezési rendszer átalakítását követően önkormányzati hatáskörben nyújtott támogatásokkal foglalkozunk.[2] Ezek közé tartozik a települési támogatás, amely az átalakítással kivezetett ellátások (lakásfenntartási támogatás, adósságkezelési szolgáltatás, méltányossági közgyógyellátás és méltányossági ápolási díj) pótlására jött létre, a rendkívüli települési támogatás, amely az önkormányzati segély helyébe lépett, s végül a – szabályozásmódosítással nem érintett – egyéb önkormányzati ellátások. Ahhoz, hogy vizsgálni tudjuk a segélyezési rendszer átalakításának rövid távú hatásait, a szabályozásmódosítást közvetlenül megelőző és az azt követő évek segélyezetti létszám- és kiadási adatait vetjük össze. A 2015. év átmeneti évnek számít, részint mert maga a szabályozásmódosítás is év közben lépett hatályba, részint pedig mert egyes kifutó ellátások folyósítása az új szabályozás érvénybe lépése után, azzal párhuzamosan is fennmaradt. Így az átalakítás utáni időszakra a tanulmány írásakor mindössze egy teljes év (2016) adatai állnak rendelkezésünkre. Fontos tehát, felhívnunk a figyelmet arra, hogy emiatt az elemzések eredményeit óvatosan kell kezelni.

A vizsgálat céljából létrehoztunk egy olyan településsoros adatbázist, amely a kérdéses évekre vonatkozóan tartalmazza a segélyezettek számát és a segélyre fordított kiadásokat, illetve több más, a kutatási kérdéseink szempontjából fontos települési szintű változót.[3] A *településszintű segélyezési adatbázis* (továbbiakban: TSA) a következő adatállományok településszintű összekapcsolásával jött létre:

- a KSH OSAP 1206-os adatgyűjtésének éves segélyezési adatai;
- a KSH T-STAR adatállományának demográfiai és munkaerő-piaci adatai, valamint a települések közigazgatási besorolására vonatkozó indikátorai (2008-as állapot);
- a 2011-es népszámlálásnak egyes, a települések közigazgatási besorolására vonatkozó indikátorai;
- az NGM adatai a települések adóerő-képesség szerinti besorolásáról és az ennek alapján 2016-ban segélyezési céllal megállapított központi támogatásról.

Az adatbázis összesen 3166 település adatait tartalmazza, beleértve a 23 budapesti kerületet is mint önálló megfigyelési egységeket.

[2] A körülményes megfogalmazást az indokolja – mint az később látható lesz –, hogy az ide sorolódó támogatások nem mindegyikét biztosították korábban ilyen hatáskörben.

[3] Az adatbázis összeállításáért köszönetet mondunk *Szeitl Blankának* és *Paizs Lászlónak.*

Az OSAP 1206-os adatgyűjtésben 11 (kis)település adatai nem álltak rendelkezésre minden évre, ezért ezeket kihagytuk az elemzésből.

Ahhoz, hogy elemezhessük a 2015. március 1-jei szabályozásváltozás hatásait, mindenekelőtt meg kellett feleltetnünk egymásnak a módosítást megelőzően és az azt követően biztosítható ellátásokat. Kézenfekvőnek tűnt ehhez az átalakítással létrejött új ellátási forma, a települési támogatás keretében nyújtható ellátásokból kiindulni, melyek lehetnek:

- lakhatással és adósságcsökkentéssel összefüggő,
- gyógyszerkiadással összefüggő,
- ápolással összefüggő,
- krízis jellegű és
- egyéb támogatások.

Ezekhez a támogatási célokhoz rendeltük hozzá az ellátórendszerből 2015. március 1-jével kivezetett ellátásokat is annak érdekében, hogy ezzel lehetővé tegyük az összehasonlíthatóságot. A segélyezési rendszer változásainak nyomon követéséhez az *1. táblázatban* támogatási célonként tekintjük át a 2015-ös szabályozásmódosítás előtti és utáni állapotot (mivel az új ellátási forma céljaiból indultunk ki, ezért az oszlopok sorrendje fordított időrendet követ).

Ahogyan az az *1. táblázatból* is látszik, „egyéb önkormányzati támogatások" a szabályozás átalakítását megelőzően is léteztek, vagyis az új elem az „egyéb települési támogatás" jogcímen nyújtható ellátás. Így a rendszer annyival bonyolultabbá vált, hogy az önkormányzatok 2015. március 1-jétől a települési támogatáson belül és azon kívül is nyújthatnak egyéb támogatásokat.

Az egyéb önkormányzati támogatásoknak a kezeléséhez számos kutatói döntést kellett hoznunk. Ezek közül itt azt emeljük ki, hogy amennyiben egy egyéb támogatás célja átfedő a kutatásban felölelt támogatási célok valamelyikével, akkor azt a támogatást ahhoz a célhoz soroltuk át. Ennek eredményeként az *1. táblázat* egyéb önkormányzati támogatások kategóriája végső soron azokra az ellátásokra szűkült le, amelyeket a táblázatban nevesítettünk (lásd az utolsó sort és a rá vonatkozó táblázat alatti megjegyzést).

1. táblázat. Az új segélyezési rendszerben önkormányzati hatáskörben nyújtott ellátások és ezek korábbi megfelelői támogatási célonként rendezve

Új ellátás	Korábbi ellátás	
önkormányzati (képviselőtestületi) hatáskör	államigazgatási (jegyzői) hatáskör	önkormányzati (képviselő-testületi) hatáskör
Lakhatással és adósságcsökkentéssel összefüggő támogatás		
Lakhatáshoz kapcsolódó rendszeres kiadások viseléséhez nyújtott települési támogatás	Normatív lakásfenntartási támogatás	
	Adósságkezelési szolgáltatáshoz kapcsolódó lakásfenntartási támogatás	
A lakhatási kiadásokhoz kapcsolódó hátralékot felhalmozó személyek részére nyújtott települési támogatás		Adósságkezelési szolgáltatáshoz kapcsolódó adósságcsökkentési támogatás*
Lakhatással kapcsolatos egyéb önkormányzati támogatás**		Lakhatással kapcsolatos egyéb önkormányzati támogatás
Gyógyszerkiadással összefüggő támogatás		
A gyógyszerkiadások viseléséhez nyújtott települési támogatás		Méltányossági közgyógyellátás*
Eseti gyógyszertámogatás**		Eseti gyógyszertámogatás (egyéb önkormányzati támogatás)
Ápolással összefüggő támogatás		
A 18. évét betöltött, tartósan beteg hozzátartozó ápolásához nyújtott települési támogatás		Méltányossági ápolási díj*
Krízisjellegű támogatás		
Rendkívüli települési támogatás		Önkormányzati segély (2014-től)
Egyéb támogatás		
Egyéb települési támogatás keretében nyújtott ellátás		
A települési támogatáson kívüli egyéb önkormányzati támogatások*** (például a családban nevelkedett gyermekre tekintettel adott egyéb önkormányzati támogatás, egyéb támogatások)		Egyéb önkormányzati támogatások*** (például a családban nevelkedett gyermekre tekintettel adott egyéb önkormányzati támogatás, egyéb támogatások)

*Az ellátás keretfeltételeit (például jogosultsági küszöb stb.) a Szt. egységesen határozta meg, a részletfeltételeket önkormányzati rendeletek szabályozták. **Települési támogatáson kívüli egyéb önkormányzati támogatás. ***Nem számítottuk ide a lakhatással kapcsolatos egyéb önkormányzati támogatásokat és az eseti gyógyszertámogatást, mivel azokat a megfelelő támogatási célokhoz (lakhatás, illetve gyógyszer) soroltuk be (lásd a táblázat megfelelő sorai). Továbbá figyelmen kívül hagytuk az ösztöndíj jellegű támogatásokat.

A szabályozásváltozás hatásainak vizsgálatához a tanulmányban *az ellátásban részesítettek számát*,[4] a *támogatásokra fordított kiadásokat*, valamint az *egy ellátottra jutó támogatás* mutatókat használjuk. Ezeket támogatási célonként és együttesen is kiszámítottuk.

3. A vizsgált támogatások igénybevételének és ráfordításainak alakulása

2014-ről 2016-ra nem változott érdemben a vizsgált ellátásokban részesülők együttes száma (*2. táblázat*). A támogatásokra fordított kiadások ugyanakkor reálértéken a 2014-es szint 70 százalékára estek vissza. Mindezek következtében 2016-ra az egy ellátottra jutó támogatás összege a 2014-es szint 68 százalékára apadt.

2. táblázat. A vizsgált támogatások főbb mutatóinak alakulása, 2014–2016

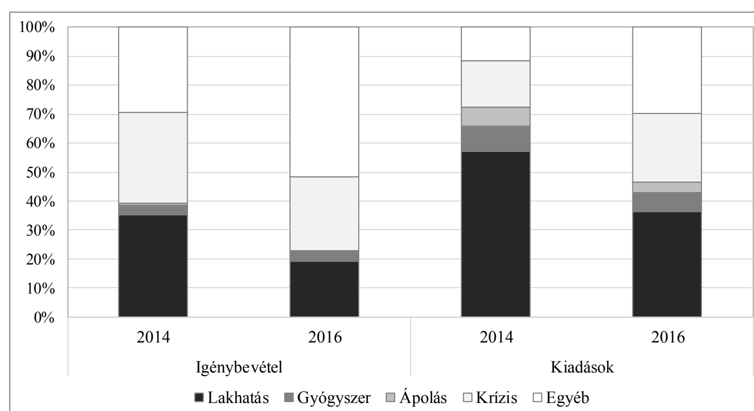
	Igénybe vevők száma (fő)	Kiadások	Egy igénybe vevőre jutó támogatás
		2014-es reálértéken (ezer forint)	
2014	1 351 099	37 203 364	28
2015	1 593 388	28 167 455	18
2016	1 393 153	26 138 448	19
Változás 2016/2014	1,03	0,70	0,68

Megjegyzés. A 2015. év a március 1-jei szabályozásmódosítás miatt átmeneti évnek tekintendő, ezért annak az évnek az adatai csak ezt figyelembe véve értelmezhetők (lásd a főszöveget).
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

Noha a segélyezettek számában nem történt lényeges változás, látványos átrendeződés ment végbe a támogatási célok között (*1. ábra*). Drasztikusan csökkent a lakhatási célú támogatást (35 százalékról 19 százalékra) és kisebb mértékben a krízistámogatást igénybe vevők aránya (31 százalékról 26 százalékra). A másik szembetűnő változás az egyéb támogatásokban részesítettek arányának emelkedése volt (29 százalékról 52 százalékra). Nem változott a gyógyszertámogatásban részesítettek korábban is nagyon alacsony aránya, és teljesen marginálissá vált az ápolási támogatás igénybe vétele.

[4] Az itt közölt létszámadatok a KSH OSAP adatgyűjtésében az adott segélyhez tartozó pénzbeli, illetve természetbeni támogatásokban részesülők létszámának összegei. Így az adatokban halmozódás van (vagy lehet), szemben azzal, mint ha a *Támogatásban részesített személyek* száma oszlopból vettük volna a halmozódástól tisztított adatokat.

1. ábra. A vizsgált támogatásban részesítettek és a támogatásokra fordított kiadások támogatási célonként megoszlása 2014-ben és 2016-ban (százalék)

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

A szabályozásmódosítás jelentősen átrendezte a kiadások támogatási célok szerinti szerkezetét is (*1. ábra*). Miközben 2014-ről 2016-ra feltűnően csökkent a lakhatási célú támogatások részesedése (57-ről 36 százalékra), addig erőteljesen nőtt az egyéb támogatásoké (11-ről 30 százalékra). A krízis jellegű támogatások (rendkívüli települési támogatás) részesedése ez idő alatt 16-ról 23 százalékra kúszott fel. Ezzel ellentétes tendenciát írtak le a gyógyszerrel és az ápolással összefüggő támogatásokra fordított kiadások: előbbiek részesedése 9-ről 6 százalékra, az utóbbiaké pedig 7-ről 4 százalékra esett.

Ahogyan a fentiekből is látszik, a segélyezési rendszer átalakulásának hatása leginkább a lakhatási célú és az egyéb ellátások kapcsán érhető tetten. A lakhatási célú támogatások visszaszorulásának hátterében az áll, hogy míg a szabályozásmódosítással megszűnő ellátás (a normatív lakhatási támogatás) normatív alapon járt, addig az azt váltó új ellátásról (lakhatáshoz kapcsolódó rendszeres kiadások viseléséhez nyújtott települési támogatás) az önkormányzat saját hatáskörben dönthet. Így a szabályozásváltozás következtében sokan eshettek ki az ellátásra jogosultak közül. Az egyéb támogatások jelentős növekedésének okai kevésbé világosak. Gyanítható azonban, hogy a segélyezési rendszer átalakításán kívül annak is szerepe lehet ebben, hogy az egyes ellátások besorolását bizonytalanság övezi: az önkormányzatok feltehetően olyan esetekben is gyakran használják az „egyéb” támogatások kategóriát a KSH számára történő adatszolgáltatás során, amikor az általuk nyújtott ellátás megfeleltethető valamely nevesített támogatási célnak.

Ha a vizsgált támogatások igénybevételének és ráfordításainak alakulását a finanszírozási mechanizmus alapjául szolgáló egy főre jutó adóerő-képesség szerint is megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a támogatások igénybevétele egyedül a leggyengébb adóerejű településeken nőtt 2014 és 2016 között, mégpedig nem csekély mértékben, 29 százalékkal (*3. táblázat*).[5]

3. táblázat. A vizsgált támogatások főbb mutatóinak változása 2014 és 2016 között a települések adóerő-képessége szerint (2016/2014)

	A kategória (legkisebb adóerő-kategória)	*B* kategória	*C* kategória	*D* kategória (legnagyobb adóerő-kategória)	Összesen
Igénybevétel változása	1,29	0,82	0,90	0,83	1,03
Kiadások változása	0,75	0,53	0,61	0,69	0,70
Egy ellátottra jutó támogatás változása	0,58	0,65	0,68	0,84	0,68

Megjegyzés: Az adóerő-képesség szerinti kategóriákhoz lásd a *Függeléket*.
Forrás: Saját számítások a TSA alapján.

A kiadások mind a négy adóerő-kategóriában mérséklődtek, de legkevésbé a legkisebb adóerejű települések körében. A fokozódó igénybevétel miatt mégis ezeken a településeken csökkent a legnagyobb mértékben az egy ellátottra jutó támogatás összege (a 2014-es érték 58 százalékára). A leginkább adóerős településeken az átlagosnál jobban csökkent az igénybevétel, mialatt a kiadások mérséklődése nem tért el az átlagostól. Így az egy igénybe vevőre jutó támogatás ebben az adóerő-kategóriában esett vissza a legkevésbé (a 2014-es szint 84 százalékára). A két középső kategóriában volt a legjelentősebb a kiadások zsugorodása, de a hanyatló igénybevétel miatt az egy ellátottra jutó támogatás visszaesése átlagosnak mondható.

4. Lakhatással és adósságcsökkentéssel összefüggő támogatások

A segélyezési rendszer változása leginkább a lakhatási célú támogatásokat érintette. 2014-ről 2016-ra országosan 44 százalékkal zsugorodott a lakhatással kapcsolatos támogatásokban részesítettek száma. (A *4. táblázatból* ugyanakkor az is látszik, hogy a 2015-ös átmeneti évben felfutott az ellátásban

[5] A leggyengébb adóerő-képességű (A) kategóriába a települések 80 százaléka tartozik (lásd *F2. táblázat*).

részesülők száma,[6] s csak ezt követően, 2016-ban esett vissza). Ennél is erőteljesebben, reálértéken számítva mintegy 55 százalékkal csökkent a ráfordítások szintje.

4. táblázat. A lakhatással összefüggő támogatások főbb mutatóinak alakulása, 2014–2016

	Igénybe vevők száma (fő)	Kiadások 2014-es reálértékben (ezer forint)	Rendszeres támogatásokban részesítettek aránya (százalék)	Rendszeres támogatásokra fordított kiadások aránya (százalék)	Egy igénybe vevőre jutó támogatás (ezer forint, 2014-es reálértéken)
2014	478 185	21 244 757	98,1	95,2	44
2015	565 421	14 425 963	98,4	95,1	26
2016	265 727	9 537 444	96,8	94,9	36
Változás 2016/2014	0,56	0,45	0,99	1,00	0,81

Megjegyzés: A 2015. év adatainak értelmezéséhez lásd a *2. táblázat* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

Települési szintű elemzéseink azt mutatják, hogy miközben 2014-ben még majdnem az összes településen (98 százalék) volt lakhatási célú támogatásban részesülő személy, addig a szabályozásváltozást követően, 2016-ban már csak a 74 százalékukon. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy abból, hogy az adatok egy-egy település esetében nem mutatnak ellátásban részesített személyt, nem minden esetben következik, hogy valóban nem is volt ilyen.[7] Előfordulhat az is, hogy a település nem jelentett le ilyen személyt, illetve olyan alacsony volt a támogatáshoz jutók száma, amely adatvédelmi okokból (például egy fő) nem volt megjeleníthető.

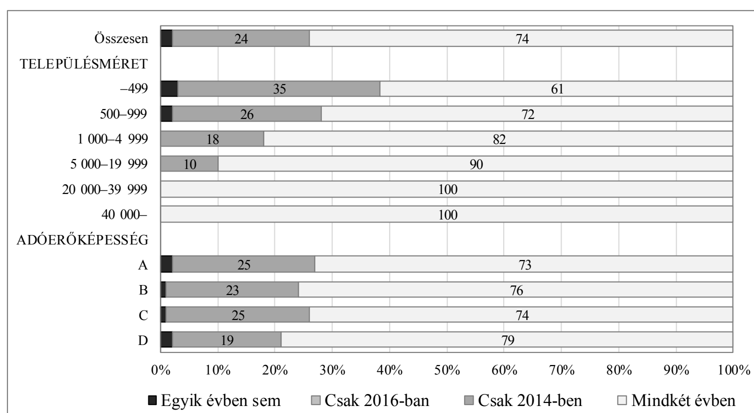
A 2014-es és 2016-os adatokat egybevetve, a települések negyede (24 százaléka) volt „lemorzsolódó”, vagyis 2014-ben még volt lakhatási célú ellátásban részesített lakójuk, viszont 2016-ban már nem biztosítottak ilyen ellátást (*2. ábra*). (Ezekben az esetekben, ha nem történt változás a korábban támogatáshoz jutó személyek élethelyzetében, feltételezhető, hogy bár van ellátásra szoruló személy a településen, mégsem kap ellátást.)

---

[6] Ennek hátterében az állhat, hogy az ellátásban részesülők egy része 2015. év elején még lakásfenntartási támogatást kapott, majd az ellátás kifutását követően az önkormányzat lakhatási célú települési támogatást állapított meg részére, így a 2015. évi létszámadatokban egy jogosult duplán is szerepelhet.

[7] A KSH OSAP adatgyűjtésben a támogatásban részesített személyek számánál nem különíthető el a nulla fő és az adathiány.

2. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy lakóik kaptak-e 2014-ben és 2016-ban lakhatási támogatást településméret és adóerő-képesség szerint (százalék)

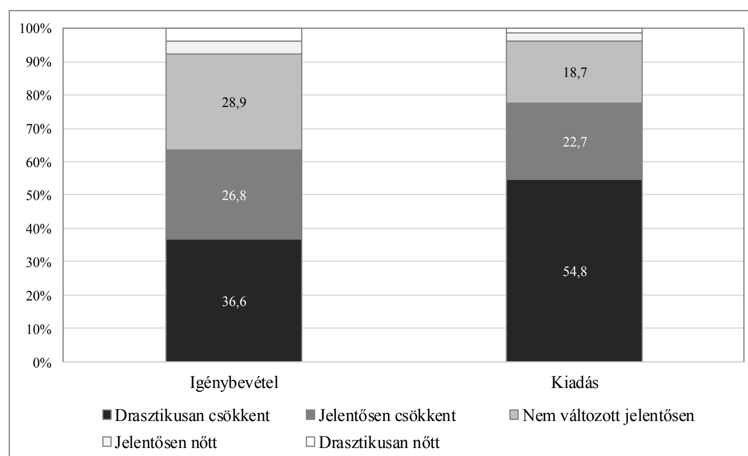

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

Adóerő-képesség szerint a legnagyobb adóerejű (D) kategóriában volt a legcsekélyebb lemorzsolódás, viszont a többi kategória nem különbözik e tekintetben egymástól. Településméret szerint egyértelmű összefüggés rajzolódik ki: minél kisebb a település, annál valószínűbb a lemorzsolódás. Az aprófalvak közül több mint minden harmadik olyan, amelynek lakói 2016-ban már nem részesültek lakhatási támogatásban. Megállapíthatjuk tehát, hogy a kisebb méretű, de magasabb adóerejű települések közül is sokan „kiszálltak" a lakhatással összefüggő ellátások finanszírozásából.

Ahhoz, hogy teljes képet kaphassunk a szabályozásmódosítás hatásáról, azt is meg kell néznünk, hogy ott, ahol 2016-ban is volt támogatásban részesített, hogyan alakult a segélyezetti létszám és a ráfordítások szintje a 2014-es szinthez képest. A *3. ábra* azt mutatja, hogy az érintett települések bő harmadán (36 százalék) drasztikus mértékben csökkent a segélyezetti létszám, valamint többségükön (55 százalék) drasztikusan visszaesett a ráfordítások szintje. Vagyis, összességében azt látjuk, hogy nemcsak a lemorzsolódó települések aránya számottevő, hanem azoké is, amelyeken drasztikusan csökkent a támogatotti létszám, de különösen a kiadások mértéke.

3. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy milyen mértékű volt a támogatott létszám, illetve a kiadások változása 2014 és 2016 között – lakhatási támogatás (százalék)

Megjegyzés: 2340 település esetében mindkét évben volt támogatásban részesített személy. (N=2340) A változások mértéke szerinti kategóriák határait az elemzés során az alábbiak szerint húztuk meg: drasztikusan csökkent: a 2016-os érték a 2014-es 0–50 százaléka; jelentősen csökkent: a 2016-os érték a 2014-es 50–75 százaléka; nem változott jelentősen: a 2016-os érték a 2014-es 75–133 százaléka; jelentősen nőtt: a 2016-os érték a 2014-es 133–200 százaléka; drasztikusan nőtt: a 2016-os érték a 2014-es 200+ százaléka.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

5. Gyógyszerkiadással összefüggő támogatások

A szabályozásmódosítást követően a gyógyszer célú ellátásban részesítettek száma nem változott lényegesen (*5. táblázat*). A ráfordítások reálértéken számított nagysága ugyanakkor 2016-ra a 2014-es szint felére apadt. Az egy ellátottra jutó támogatás összege így a két időpont között épp megfeleződött.

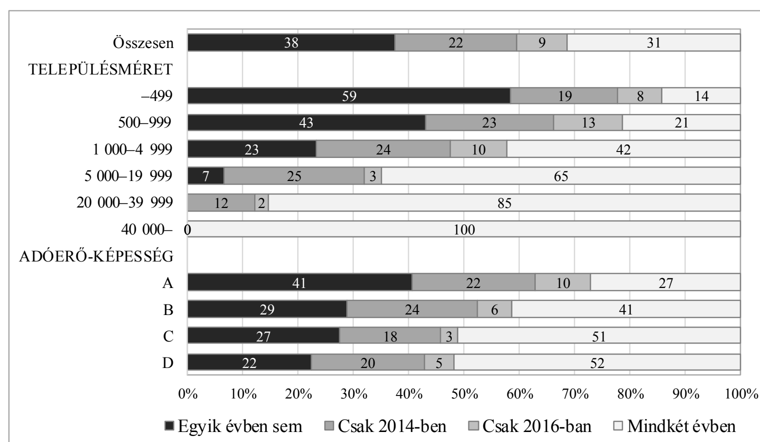
A települési szintű adatok szerint 2016-ban a települések 41 százalékában volt gyógyszertámogatásban részesített személy. Ez jelentős visszaesés a 2014-es 53 százalékhoz mérten. Ha összevetjük a 2014-es és 2016-os települési szintű adatokat, akkor azt is láthatjuk (*4. ábra*), hogy 2014-ről 2016-ra a települések 22 százalékában szűnt meg a gyógyszertámogatás. Közelebbről is megnézve a viszonylag jelentős számú lemorzsolódó települést, megfigyelhető, hogy a 20 ezer fő alatti méretkategóriák esetében nagyobb arányban szűnt meg a gyógyszertámogatás, mint az annál nagyobbakban. Adóerő-képesség szerint nem tér el jelentősen a lemorzsolódó települések aránya.

5. táblázat. A gyógyszerkiadással összefüggő támogatások főbb mutatóinak alakulása 2014 és 2016 között

	Igénybe vevők száma (fő)	Kiadások 2014-es reálértékben (ezer forint)	Rendszeres támogatásokban részesítettek aránya (százalék)	Rendszeres támogatásokra fordított kiadások aránya (százalék)	Egy igénybe vevőre jutó támogatás (ezer forint, 2014-es reálértéken)
2014	44 973	3 275 058	81,9	96,7	73
2015	37 932	1 462 437	92,0	96,9	39
2016	46 177	1 666 679	91,0	96,7	36
Változás 2016/2014	1,03	0,51	1,11	1,00	0,50

Megjegyzés: A gyógyszerkiadással összefüggő támogatásoknak 2015. március 1-jéig része volt a méltányossági közgyógyellátás. Az erre vonatkozó kiadási adatokat a 2014-re és 2015 első két hónapjára az OSAP adataiból számítottuk, figyelembe véve azt, hogy a települések által jelentett összeg a teljes ráfordítás 30 százaléka (ezt számoltuk át 100 százalékra).
A 2015. év adatainak értelmezéséhez lásd a *2. táblázat* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

4. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy lakóik kaptak-e 2014-ben és 2016-ban gyógyszertámogatást, településméret és adóerő-képesség szerint (százalék)

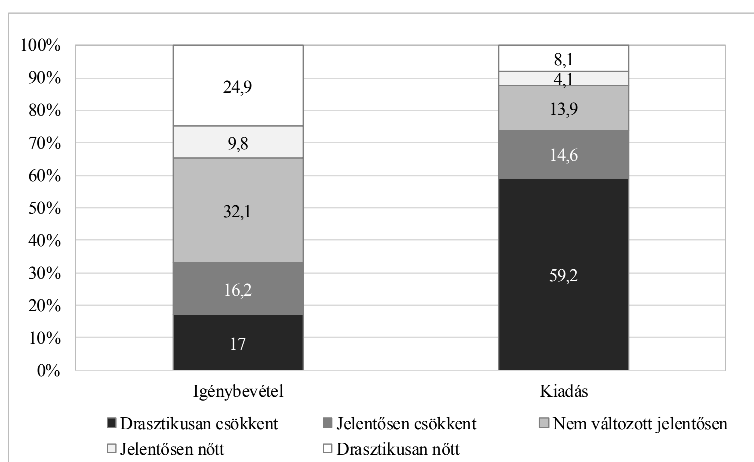

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

Hogyan változott a gyógyszertámogatásban részesítettek száma és a ráfordítások szintje azokon a településeken, ahol a szabályozásmódosítást megelőzően és azt követően is volt ellátásban részesülő személy? Az *5. ábrán* az látszik, hogy az igénybevétel tekintetében nem egyértelmű a változás iránya.

A kiadások esetében ugyanakkor szembetűnő, hogy – hasonlóan a lakhatási célú támogatásoknál megfigyelthez – azok a települések vannak többségben (59 százalék),amelyeken drasztikus visszaesés következett be 2014 és 2016 között az ráfordítások szintjében.

5. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy milyen mértékű volt a támogatott létszám, illetve a kiadások változása 2014 és 2016 között – gyógyszertámogatás (százalék)

Megjegyzés: 991 település esetében mindkét évben volt támogatásban részesített személy. A változások mértéke szerinti kategóriák határaira vonatkozóan lásd a 3. ábra alatti megjegyzést. *Forrás*: saját számítások a TSA alapján.

6. Ápolással összefüggő támogatások

2014-ről 2016-ra épp megfeleződött az ápolási célú támogatásban részesítettek száma, és reálértéken a 2014-es szint négytizedére estek vissza az ilyen célra fordított kiadások (*6. táblázat*). Az egy ellátottra jutó támogatás 23 százalékkal lett alacsonyabb a két időpont között.

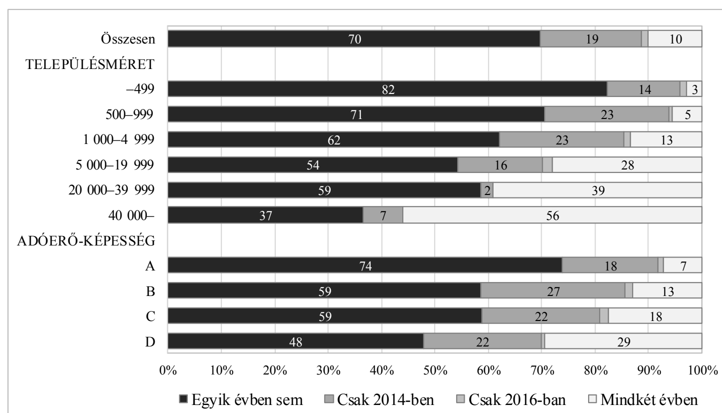
6. táblázat. Az ápolással összefüggő támogatások főbb mutatóinak alakulása 2014 és 2016 között

	Igénybe vevők száma (fő)	Kiadások	Egy igénybe vevőre jutó támogatás
		2014-es reálértékben (ezer forint)	
2014	8 298	2 434 692	293
2015	4 640	852 045	184
2016	4 435	997 034	225
Változás 2016/2014	0,53	0,41	0,77

Megjegyzés: A 2015. év adatainak értelmezéséhez lásd a *2. táblázat* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

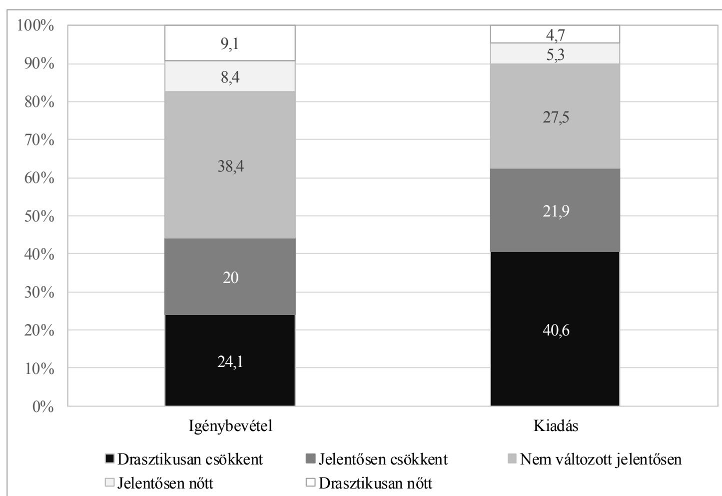
Miközben 2014-ben a települések 29 százalékában voltak ápolási támogatásban részesítettek, addig ez az arány 2016-ra 10 százalékra zsugorodott. 19 százalékot tesz ki azoknak a települések az aránya, ahol 2014-ben még volt ápolási támogatásban részesített, de 2016-ban már egyetlen fő sem kapott ilyen támogatást (*6. ábra*). Az ilyen lemorzsolódó települések az 500 és 5000 fő közötti méretkategóriákban fordulnak elő a legnagyobb arányban. Adóerőképesség szerint azt figyelhetjük meg, hogy a lemorzsolódó települések aránya a második legalacsonyabb adóerő-kategóriában (B) a legnagyobb, míg a legalacsonyabb (A) adóerő-kategóriában a legkisebb.

6. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy lakóik kaptak-e 2014-ben és 2016-ban ápolási támogatást, településméret és adóerő-képesség szerint (százalék)

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

7. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy milyen mértékű volt a támogatott létszám, illetve a kiadások változása 2014 és 2016 között – ápolási támogatás (százalék)

Megjegyzés: 320 település esetében mindkét évben volt támogatásban részesített személy.
A változások mértéke szerinti kategóriák határaira vonatkozóan lásd a *3. ábra* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

7. Krízis jellegű támogatások

2016-ban országosan 16 százalékkal kevesebben kaptak krízis jellegű támogatást (új nevén: rendkívüli települési támogatást), mint két évvel korábban, miközben az ilyen célú kiadások reálértéken változatlanok maradtak (*7. táblázat*). Ennek eredményeként emelkedett az egy ellátottra jutó támogatás összege.

7. táblázat. A krízistámogatások főbb mutatóinak alakulása, 2014–2016

	Igénybe vevők száma (fő)	Kiadások	Egy igénybe vevőre jutó támogatás
		2014-es reálértékben (ezer forint)	
2014	423 978	5 977 692	14
2015	416 498	5 556 052	13
2016	356 275	6 112 543	17
Változás 2016/2014	0,84	1,02	1,22

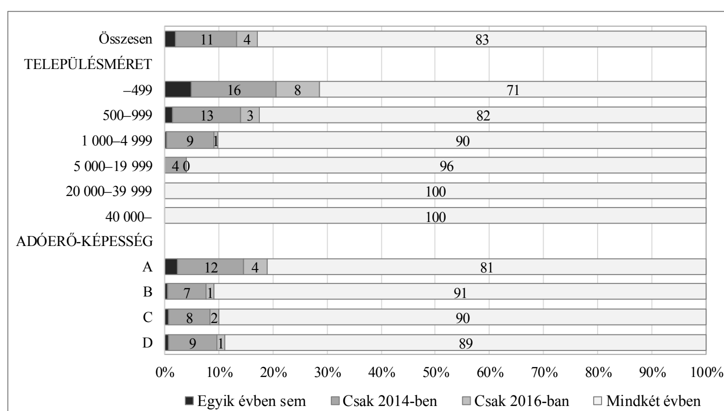
Megjegyzés. A 2015. év adatainak értelmezéséhez lásd a *2. táblázat* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

Az önkormányzatok számára az Szt. az új rendszerben egyedül a krízis jellegű támogatás (rendkívüli települési támogatás) nyújtását teszi kötelezővé. 2016-ban a települések 87 százaléka folyósított ilyen támogatást, miközben ez az arány 2014-ben még 94 százalék volt.[8] A 2014. és 2016. évi települési szintű adatokat egymás mellé téve azt látjuk, hogy 2014-ben a települések 11 százalékában még volt ilyen támogatásban részesülő személy, de 2016-ban már nem (*8. ábra*). Ezek a lemorzsolódó települések legnagyobb arányban az apró- és kisfalvak csoportjában, illetve az legalacsonyabb adóerejű (A) települési kategóriában képviseltetik magukat.

Végül nézzük meg azt is, hogy miként változott a támogatásban részesítettek száma és a kiadások szintje ott, ahol mindkét évben volt segélyezett. A 9. ábra alapján nem látszik egyértelműnek az igénybevétel változásának iránya (a települések kategóriák közötti eloszlása egyenletes). Hasonló a helyzet a kiadások esetében is, de itt valamivel magasabb a drasztikus növekedést mutató települések aránya, mint azoké, ahol drasztikus csökkenés volt tapasztalható.

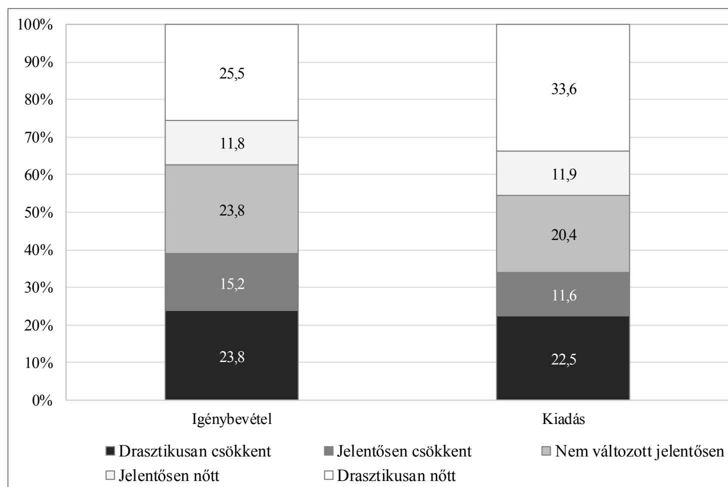
[8] Ennek többféle oka is lehet. Elképzelhető, hogy az önkormányzatok nyújtanak ugyan krízisellátást, de az OSAP-adatgyűjtés során máshol tüntetik fel. Nem kizárt továbbá az sem, hogy az adott évben nem volt a településen krízishelyzetbe kerülő személy. A rendelkezésre álló adatok alapján ezek elkülönítése nem lehetséges.

8. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy lakóik kaptak-e 2014-ben és 2016-ban krízistámogatást, településméret és adóerő-képesség szerint (százalék)

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

9. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy milyen mértékű volt a támogatott létszám, illetve a kiadások változása 2014 és 2016 között – krízistámogatás (százalék)

Megjegyzés: 2624 település esetében mindkét évben volt támogatásban részesített személy. A változások mértéke szerinti kategóriák határaira vonatkozóan lásd a *3. ábra* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

8. Egyéb támogatások

2014 és 2016 között megugrott (1,8-szorosára nőtt) az egyéb támogatásokban részesítettek száma (az ide sorolt segélyekhez lásd *1. táblázatot*). Ehhez hasonló mértékben emelkedtek a reálértéken számított ilyen célú kiadások is. Ezek a markáns változások annál is inkább érdekesek, mivel a 2015. márciusi szabályozásmódosítások ezt a támogatási célt érintetlenül hagyták. Az egy ellátottra jutó támogatásban ennek eredményeképpen nem történt elmozdulás (*8. táblázat*).

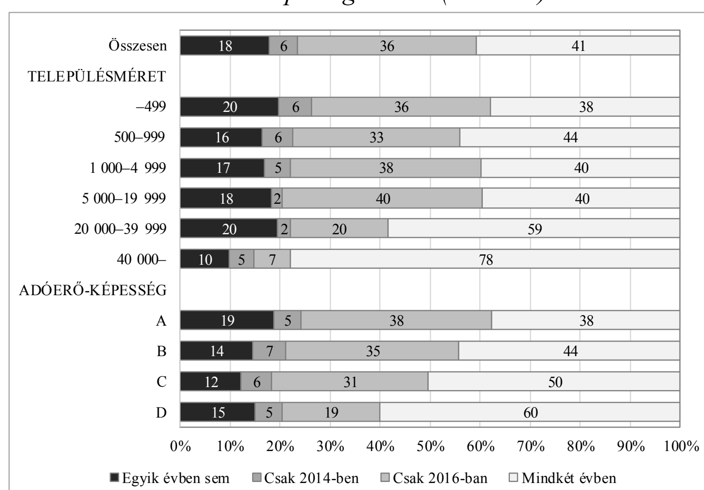
8. táblázat. Az egyéb támogatások főbb mutatóinak alakulása 2014 és 2016 között

	Igénybe vevők száma (fő)	Kiadások	Egy igénybe vevőre jutó támogatás
		2014-es reálértékben (ezer forint)	
2014	395 665	4 271 165	11
2015	568 897	5 870 958	10
2016	720 539	7 824 749	11
Változás 2016/2014	1,82	1,83	1,01

Megjegyzés. A 2015. év adatainak értelmezéséhez lásd a *2. táblázat* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

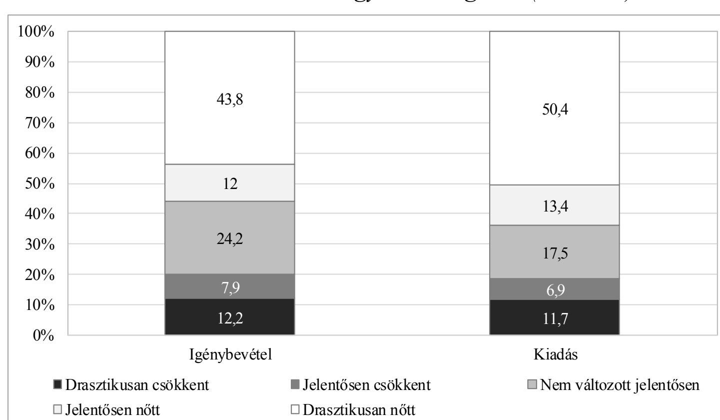
Egyéb támogatásban részesített személy 2016-ban a települések bő háromnegyedében volt (77 százalék). Ez erőteljest növekedést jelez 2014-hez képest (47 százalék). Eredményeinkből az látszik, hogy szembetűnően magas azoknak a településeknek a száma, amelyek 2016-ban nyújtottak egyéb támogatást, míg korábban nem (36 százalék). Ezúttal ezeket a településeket vesszük górcső alá. Ahogyan az a 10. ábrán is látható, az ilyen (egyéb támogatást csak 2016-ban nyújtó) települések aránya a 20 ezer fő alatti méretkategóriákban jelentősebb, mint az a fölöttiekben. Adóerő-képesség szerint legnagyobb százalékban a leggyengébb adóerejű (A) kategóriában, legkisebb arányban pedig a legnagyobb adóerejű (D) kategóriában vannak jelen. A *11. ábra* azt mutatja, hogy az érintett települések legnagyobb részén (44, illetve 55 százalékában) drasztikusan nőtt a támogatottak létszáma, illetve a ráfordítások nagysága.

10. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy lakóik kaptak-e 2014-ben és 2016-ban egyéb támogatást, településméret és adóerő-képesség szerint (százalék)

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

11. ábra. A települések megoszlása aszerint, hogy milyen mértékű volt a támogatott létszám, illetve a kiadások változása 2014 és 2016 között – egyéb támogatás (százalék)

Megjegyzés: 1295 település esetében mindkét évben volt támogatásban részesített személy. A változások mértéke szerinti kategóriák határaira vonatkozóan lásd a *3. ábra* alatti megjegyzést.
Forrás: saját számítások a TSA alapján.

9. Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy felmérjük a szociális támogatások rendszerében 2015. március 1-jével végbement jelentős átalakítás rövid távú hatásait. Megállapítottuk, hogy 2014-ről 2016-ra nem változott érdemben a vizsgált ellátásokban részesülők együttes száma, de jelentősebb átrendeződés következett be a támogatási célok között: 2016-ban számottevően kevesebben részesültek lakhatási támogatásban, mint két évvel korábban, de csökkent az ápolási támogatás igénybevétele is. Eközben jelentősen növekedett az egyéb önkormányzati támogatásban részesülők száma. A támogatásokra fordított kiadások 2016-ra reálértéken a 2014-es szint 70 százalékára estek vissza. Elsősorban a lakhatásra fordított kiadások mértéke csökkent, de kevesebbet fordítottak az önkormányzatok gyógyszertámogatásra és ápolási támogatásra is.

A segélyezési rendszer átalakulásának hatása leginkább a lakhatási célú és az egyéb támogatások kapcsán érhető tetten. A lakhatási célú ellátások visszaszorulásának hátterében az áll, hogy míg a szabályozásmódosítással megszűnő legjelentősebb ellátás (a lakásfenntartási támogatás) normatív alapon járt, addig az azt váltó új ellátásról az önkormányzat saját hatáskörben dönthet.

Az adatok azt is megmutatják, hogy a lakhatási támogatásokról elsősorban – szinte függetlenül adóerejüktől – a kistelepülések mondtak le. Megnőtt viszont körükben az egyéb önkormányzati támogatások súlya. Mivel nem valószínűsíthető, hogy ezeken településeken kevésbé lennének lakhatási támogatásra szorulók, ezért gyanítható, hogy a lemorzsolódás hátterében a helyi források szűkössége állhat. Az egyéb támogatások jelentős térnyerésének okai kevésbé világosak. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a segélyezési rendszer átalakulásával egy nagyobb szociális biztonságot jelentő, rendszeres támogatási forma súlya csökkent, miközben – az egyéb támogatások térnyerésével – egy alapvetően eseti jellegű ellátási forma súlya nőtt meg. Noha ezt egyéni szintű elemzések nélkül biztonsággal nem jelenthetjük ki, feltételezhető, hogy ez a változás a szociális biztonság csökkenését vonta maga után.

2014 és 2016 között valamelyest átalakult az igénybevétel és a ráfordítások települési adóerő-képesség szerinti különbségeinek mintázata. Az összes támogatást figyelembe véve, a leggyengébb adóerejű (A) települések reagáltak a legerőteljesebben a finanszírozás változására: ezek a települések a változást követően több személyt segélyeztek, de átlagosan kevesebb összeggel, így az egy főre jutó kiadást tekintve a változás itt volt a legkedvezőtlenebb. A legnagyobb adóerejű (D) településeken némiképp ellentétes folyamat zajlott

le: az átlagosnál jobban csökkent az igénybevétel, a kiadások ugyanakkor átlagos mértékben estek vissza, ami miatt az egy főre jutó kiadások átlagosnál kisebb mértékben csökkentek.

A leggyengébb adóerejű települések relatív helyzete javulni látszik abban az értelemben, hogy – a krízistámogatásokat nem számítva – ezeket a településeket nem jellemzi a többi kategóriánál erősebb lemorzsolódás. Ezzel azonban természetesen nem állítunk semmit a segélyezetti létszám és a ráfordítások alakulásáról (ezekre más, itt nem közölt elemzések alapján lehet következtetéseket levonni). Az átlagosnál jobban nőtt viszont a legkevésbé tehetős települési körben az egyéb támogatást nyújtók száma. Végül megjegyezzük, hogy a segélyezési rendszer változására adott települési válaszok magyarázatában, úgy tűnik, a településméret nagyobb szerepet játszhat, mint a települések egy főre jutó adóerő-képessége.

IRODALOM

Krizsai Anita–Tóthné Csatlós Ildikó (2015). Szociális problémák és a segélyezési rendszer átalakulása a Nyíregyházi járás településein. Acta Medicina et Sociologica, Vol. 6. No. 1. 181–197. o. http://epa.oszk.hu/02500/02535/00013/pdf/EPA02535_acta_med_2015_18-19.pdf.

Mózer Péter–Tausz Katalin–Varga Attila (2015): A segélyezési rendszer változásai. Esély, 3. sz. 43–66. o. http://esely.org/kiadvanyok/2015_3/2015-3_2-1_MozerTauszVarga_Segelyezesi_rendszer.pdf.

F1. táblázat. A települési önkormányzatok megoszlása az adóerő-képesség (és az ehhez társuló finanszírozási) kategória szerint

	Az egy lakosra jutó adóerő-képesség		Elismert százalék a finanszírozásban	Települések száma
	alsó határa (forint)	felső határa (forint)		
A	0	18 000	100	2528
B	18 001	24 000	50	208
C	24 001	32 000	25	131
D	32 001		0	299

Megjegyzés. A települések száma a táblázatban összesen 3 166.
Forrás: 2014. évi c. törvény Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről, illetve saját számítás a táblázat utolsó oszlopa tekintetében.

F2. táblázat. A települések megoszlása adóerő-képesség és településméret szerint (százalék)

	0–499	500–999	1 000–4 999	5 000–19 999	20 000–39 999	40 000–	Összesen
A	90,0	84,9	79,1	47,6	7,3	2,4	79,8
B	3,6	5,5	7,2	20,0	17,1	0,0	6,6
C	1,2	3,4	5,0	12,0	19,5	9,8	4,1
D	5,2	6,2	8,6	20,4	56,1	87,8	9,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját számítások a TSA alapján.

V. Attitűdök

A 2018. évi országgyűlési választás*

Tóka Gábor

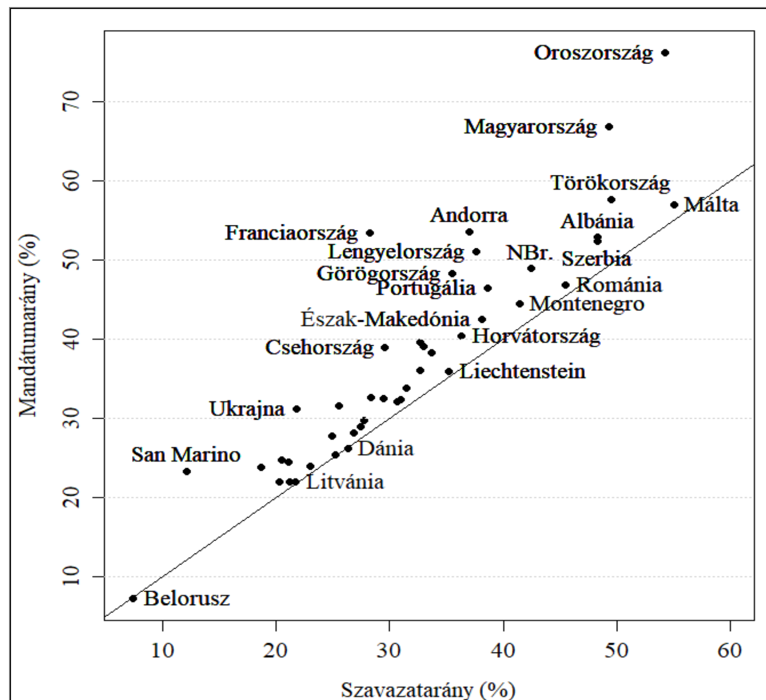
A 1988–1990-es rendszerváltoztatást követő nyolcadik országgyűlési választást 2018. április 8-án tartották Magyarországon. Földünk mikroállamokat meghaladó méretű demokráciái között példátlanul, harmadik egymás követő alkalommal nyerte el egyetlen párt a parlamenti mandátumok kétharmadát, igaz, a nem mérhető támogatottságú KDNP-vel önként megosztozva a mandátumokon. Összehasonlításképpen, Nagy-Britanniában az elmúlt kétszáz évben összesen két parlamenti választáson állt elő kétharmados mandátumtöbbség, a világháború után évtizedekig egy párt(szövetség) által dominált Japánban, Németországban és Olaszországban pedig egyszer sem. Szabad, kompetitív választásokon a volt kommunista országokban sem fordult ez elő, még az 1990-tól egészen a mai napig ugyanazon egy párt által kormányzott Montenegróban sem. A kivételes esemény fontosságát növeli, hogy Magyarországon a képviselőház minősített többsége egyszeri döntéssel megváltoztathat bármely törvényt és az alkotmány bármely pontját. Ebben az értelemben a parlamenti választás immár harmadszorra adott korlátlan hatalmat egy párt kezébe.

Mint az *1. ábra* is igazolja, egy párt ötven százalék közeli szavazataránya szabad és tisztességes választásokon nem túl gyakori, de – mint a 2017-es máltai parlamenti választáson a Munkáspárt által elért 55 százalék jelzi – korántsem elképzelhetetlen eredmény. Kétharmados vagy ahhoz közeli mandátumarányra, illetve egy alkotmányt önmagában megváltoztatni képes testületnek az arányos képviselettől jelentősen eltérő szabályok szerinti megválasztására viszont jellemzően csak autoriter rendszerekben találunk példát. Ez megkerülhetetlenné teszi a politikai rendszer demokratikus jellegére vonatkozó kérdéseket, ám erre nem térek ki részletesen, mivel a nemleges választ sokoldalúan indokolják a választás és a kampány törvényes rendjét felügyelő

* Köszönetet mondok *Róna Dánielnek,* aki megosztotta velem az 1990 és 2010 közötti magyar pártpreferencia-vizsgálatok havi idősoros adataira vonatkozó gyűjteményét.

szervezetek pártos elfogultságával, az egyes pártok kampányait támogató tartalmak terjesztésére fordított állami pénzeszközök szélsőséges egyenlőtlenségére vonatkozó, másutt már szakavatottan összefoglalt megfigyelések (*OSCE/ODIHR,* 2018).

1. ábra. A legnagyobb parlamenti párt eredménye a legutóbbi parlamenti választáson Európa összes országában

Megjegyzés: az ábrán 44 szuverén ország adatai egy-egy pontként jelennek meg, de esztétikai okokból csak a nagy átlagtól ilyen-vagy olyan irányban eltérő országok nevei láthatók. (Grönland, Hongkong és hasonló területek forrásaimban előforduló választási adatainak bemutatását a tanulmányban végig mellőzöm.) Az ábrát átlósan keresztező vonal a szavazat- és a mandátumarány tökéletes egyenlőségét jelző pontokat köti össze. Az autokratikus Belarusz azért mutat a legnagyobb párt választási eredménye szempontjából meghökkentő képet, mert ott a parlamenti mandátumok túlnyomó többségét formálisan független képviselőjelöltek szerzik meg.
Az adatok forrása: a http://www.parties-and-elections.eu weboldal, amely megadja az elsődleges források (jellemzően a nemzeti választási bizottságok weboldalai) címét is.

A jelen fejezet ezért inkább a 2018-as választási eredmények és választói viselkedés legfeltűnőbb vonásait érintő számszerűsíthető leírásokra, összehasonlításokra és magyarázatokra koncentrál. A választási eredmények rövid áttekintése után részletesebben elemzem a választási részvétel meglepő mértékét és ennek szóba jövő okait. Ezt követően idősorokkal érvelek a pártnépszerűségek 2014 utáni alakulásának egy sajátos magyarázata mellett, majd elemzem a választási rendszer hatását. A 2018-as választási eredményekkel kapcsolatban saját adatbázisomra hagyatkozom, amit részletes dokumentációval és forráskritikai megjegyzéseimmel együtt közzétettem.[1]

1. A választási eredmények

Az *1. táblázat* időben és a két szavazat között összehasonlítható módon mutatja be a 2010–2018-as választási eredményeket. Itt ezért eltekintek a minden választókerületben legfeljebb egy jelöltet indító MSZP–P- és DK-listák közötti és a mandátumot nem szerző „egyéb” pártok két nagy csoportján belüli distinkcióktól, valamint a 2010-ben még nem létezett levélszavazatoktól. A legérdekesebb jelenség a mandátummegoszlás viszonylagos állandósága. Bár 2010 és 2014 között 9-9,5 százalékkal csökkent a Fidesz szavazataránya, és enyhén nőtt az ellenzéki szavazatok koncentrálódása, a párt mandátumaránya szinte változatlanul magas maradt a választási szabályok 2011–2013-as változásai folytán (*Tóka,* 2014).

2014 és 2018 között mindennek a fordítottja történt: alig változtak a szabályok, viszont jelentősen növekedett az ellenzéki szavazatok szétaprózódása, miközben közel 4 százalékkal nőtt a Fidesz szavazataránya a magyarországi lakcímmel rendelkezők körében. Ráadásul a táblázatból elhagyott, és 96 (2014-ben 95) százalékban a kormánypárt támogató levélszavazatok aránya is a 2014-es 2,4 százalékról 4,6 százalékra nőtt az összes érvényesnek minősített listás szavazat között. Ám a Fidesz–KDNP mandátumaránya mégsem nőtt 2014-hez képest, mivel az ellenzék, bár rendkívül részlegesen, de alkalmazta a többségi irányba húzó választási rendszer kézenfekvő ellenszerét, az egyéni választókerületi jelöltek indításának koordinálását és a taktikai szavazást (*Kmetty*, 2018, *Tóka*, előkészületben).

Pusztán a szavazatszámokat nézve – és eltekintve az MSZP–P és a DK közötti szavazattranszferek elemzésétől – a Jobbik egyéni kerületi jelöltjei voltak ennek a fő haszonélvezői. Mivel ők szinte kivétel nélkül mindenütt második helyen végeztek ott, ahol a többi ellenzéki párt támogatói jelentősebb arányban átszavaztak rájuk, ezért e nyereség hatása duplán jelentkezett,

[1] Lásd a https://tinyurl.com/ych8q2d5 internet címen.

egyrészt a Jobbik extra-töredékszavazataiban, másrészt a Fidesz „győztes-kompenzációs" szavazatainak – valamennyi ellenzéki párt számára előnyös – csökkenésében.

1. táblázat. Közös nevezőre hozott országgyűlési választási eredmények, 2010–2018 (százalék)

	Listás szavazatok			Egyéni választókerületi szavazatok			Mandátumok		
	2018	2014	2010	2018	2014	2010	2018	2014	2010
Fidesz–KDNP	47,4	43,5	52,7	47,9	44,1	53,6	66,8	66,8	68,1
Jobbik	19,8	20,7	16,7	23,2	20,4	16,4	13,1	11,6	12,2
MSZP és szövetségesei*	18,0	26,2	19,3	17,6	26,8	21,3	14,6	19,1	15,3
LMP	7,3	5,5	7,5	5,7	5,0	5,1	4,0	2,5	4,1
Egyéb politikai pártok**	5,6	–	3,6	3,1	–	2,4	0,5	–	–
Egyéb pártok***	1,3	3,7	0,3	1,4	3,4	0,6	–	–	–
Független jelöltek	–	–	–	1,0	0,3	0,7	0,5	–	0,3
Német nemzetiségi lista	0,5	0,2	–	–	–	–	0,5	–	–
Roma nemzetiségi lista	0,1	0,1	–	–	–	–	–	–	–
Egyéb nemzetiségi listák	0,1	0,1	–	–	–	–	–	–	–
Összesen (*N*)	5 507 258	4 918 934	5 132 531	5 504 530	4 908 608	5 114 570	199	199	386

* 2018-ban az MSZP-Párbeszéd közös lista és a vele választási szövetségben szereplő DK, 2014-ben az „Összefogás" ötpárti (MSZP, DK, Együtt, PM, MLP) közös lista, 2010-ben MSZP.

** 2018-ban Momentum, MKKP, Együtt, 2010-ben MDF és a Civil Mozgalom.

*** A jelöltállításon túli látható politikai tevékenységet nem végző pártok.

Forrás: a magyarországi lak- vagy tartózkodási címmel rendelkező választópolgárokra, az első vagy egyetlen fordulóra vonatkozó számítások a www.valasztas.hu oldalai alapján.

A Jobbik maga egy egyéni kerületi győzelmet és talán két listás mandátumot köszönhetett az átszavazásnak, amelyek egyébként a Fideszhez kerültek volna.[2] Az LMP maximum egy listás mandátumot veszthetett amiatt, hogy listás szavazói egy része a helyben esélyesebbnek tartott ellenzéki jelöltre szavazott át: ugyanakkor viszont nyert is egy egyéni kerületet az átszavazások miatt. A baloldali ellenzék erős földrajzi koncentráltsága miatt a Jobbiknál messze több, legalább 10 extra egyéni kerületi mandátumot szerzett a szavazatkoordináció révén. Mindez persze csak árnyalni tudta a Fidesz kétharmados mandátumtöbbséget eredményező sikerét. Ez utóbbi pedig már továbbvezet a választási eredmények következő paradox jelenségéhez.

2. Részvételi rekord

Az ellenzék halmozottan hátrányos helyzete ellenére a rendszerváltás óta soha nem vettek részt olyan sokan egyetlen politikai eseményen sem, mint a 2018-as országgyűlési választásokon. A korábbi választásokkal való százalékos összehasonlítás során indokolt az óvatosság. Például a Nemzeti Választási Iroda 2018-as beszámolói alapján elterjedt 69,73 százalékos szám nem vethető egybe a 2002-es választások második fordulójában regisztrált, és azóta is rekordnak számító, 73,51 százalékos részvételi aránnyal. Ennek egyik oka az, hogy az utóbbi szavazást az akkori 176 egyéni választókerület közül csak a viszonylag szorosabb versenyt hozó 131-ben kellett megtartani, ráadásul olyan rendhagyó körülmények között, amikor az országosan is rendkívül szoros első fordulós eredmény, illetve az azt követő területileg koncentrált kampányhajrá szelektíven megnövelték e 131 választókerületben a részvételi kedvet.

De még a 2002-es első forduló 70,53 százalék részvételi aránya sem hasonlítható össze a 2018-as teljes választónépesség adataival. Ez utóbbi ugyanis már magában foglalja azt a 378 449 magyarországi lakcímmel nem rendelkező kettős állampolgárt is, aki a 2011–2013-as új választási törvények alapján jutott szavazójoghoz. 2018-ban pedig a levélszavazók részvételi aránya csak 59,58 százalék volt, jóval elmaradva a 2014-es 66,14 százaléktól.[3]

A Magyarországon élő polgárok ezzel szemben a 2002-es csúcsot is meghaladó mértékben vettek részt a 2018-as választáson. Igaz, a hazai lak- vagy

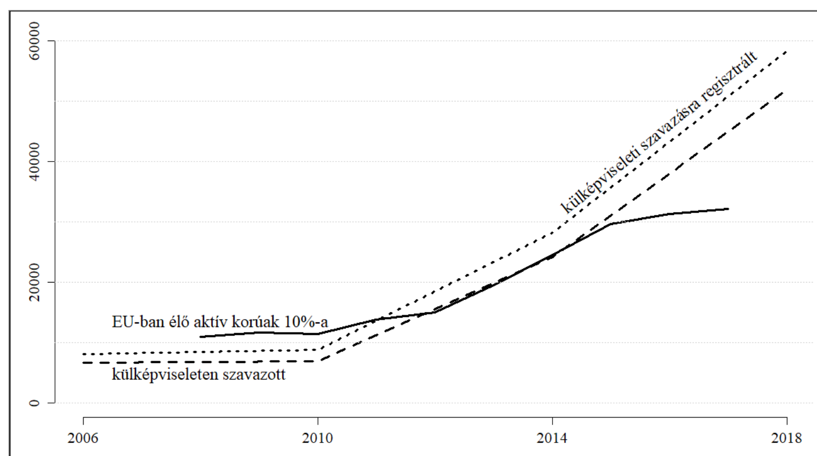
---

[2] Bizonytalanságot érzékeltetve írok a taktikai szavazás hatásáról a listás mandátumokra, mert egy-egy párt feltételezett szavazatváltozásainak hatása a mandátummegoszlásra csak úgy számítható ki, ha tudjuk, hogy más pártok szavazatait milyen arányban befolyásolta volna a változás.

[3] http://www.valasztas.hu/dyn/pv18/szavossz/hu/levjkv.html,
http://www.valasztas.hu/dyn/pv14/szavossz/hu/levjkv.html.

tartózkodási címmel rendelkezőknek a Nemzeti Választási Iroda által közölt 70,22 százalékos részvétele csak a 2014-es 61,73 százalékkal egybevetve tűnik drámainak, és még a 2011 előtt alkalmazott számítási mód alapján adódó 70,25 százalék részvétel is elmaradt a 2002-es első forduló 70,53 százalékos részvételi arányától.[4] Csakhogy 2018-ban körülbelül 400 ezerrel magasabb volt a választás napján életvitelszerűen külföldön tartózkodó felnőtt állampolgárok száma, mint 2002-ben, márpedig tőlük egy jelentős utazást követel meg a választási részvétel. A *2. ábra* azt mutatja, hogy az EU/EFTA-államokban élő magyar választópolgárok Eurostat által becsült száma körülbelül 10 százalékának felel meg a külképviseleti szavazók száma, ami – az Eurostat-adat hibái (*Előd,* 2018) és az *OECD* (2018) becslésének fényében – az összes külföldön élő magyarok talán 5 százaléka lehet.

2. ábra. A külképviseleten szavazó és a más EU/EFTA-államban tartózkodó aktív korú magyar választópolgárok száma, 2006–2018

Forrás: *Eurostat* (2018), *MTI* (2010), www.valasztas.hu.

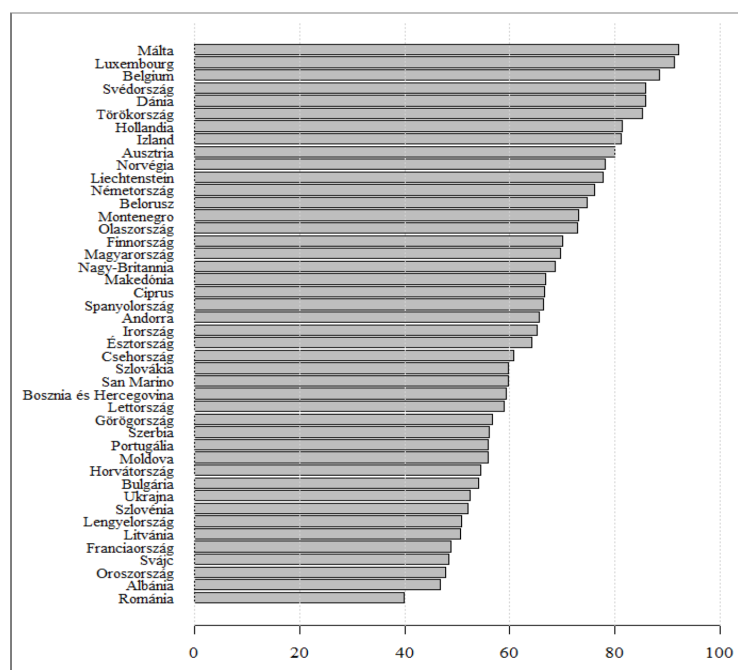
Leginkább tehát úgy ítélhetjük meg a magyarországi lakcímmel rendelkező állampolgárok 2002-es és 2018-as részvételi kedve közötti különbséget, ha a

[4] A magyarországi vagy külképviseleti szavazókörökben átjelentkezéssel, személyesen szavazók számát ez a számítási mód azoknak a szavazóköröknek a szavazáson *megjelentek* számára vonatkozó adataira alapozza, ahol ők fizikailag részt vettek a szavazáson. Az NVI a 2013-as választási eljárási törvény nyomán az ő szavazataikat *számláló* szavazókörökbe megérkezett – érvényes vagy érvénytelen – szavazólapok száma alapján becsüli meg, szemben azzal, ahogy a lakóhelyük szerinti szavazókörben szavazók részvételi arányát számítják ki.

2018-as résztvevők számából kivonjuk a külképviseleten szavazók számát (hiszen 2004 előtt erre eleve nem volt lehetőség), a jogosultak számából pedig azt a nagyjából 400 ezer főt, akivel azóta nőtt a tartósan külföldön élők száma. Ebben az esetben a 2002-es 70,53 százalékkal szemben immár egy 73,26 százalék körüli 2018-as belföldi részvételi arány áll.

A hazai szavazók ilyen arányú 2018-as részvétele magyarázatot kíván: ellentmond annak a csökkenő tendenciának, amely a magyar országgyűlési választásokon 2002 óta, kelet-közép-európai környezetünkben a kilencvenes évek óta, a tágabb Európában pedig nagyjából a hetvenes évek óta tart, és annak a várakozásnak is, hogy egy ennyire előre lefutott verseny kilátása aligha segíthet a részvételnek. Magyarországon a politikai részvétel mértéke általában is alacsony, és a megelőző két évtizedben a választásokon európai összehasonlításban is legfeljebb közepes volt (*Tóka,* 1998, 2006). Ennek ellenére a 2018-as magyar adat a magasabbak közé tartozik a kortárs Európában (*3. ábra*).

3. ábra. Részvételi arány a legutóbbi parlamenti választáson (százalék)

Forrás: http://www.parties-and-elections.eu.

Nemzetközi empirikus vizsgálatokból jól ismert, hogy mi növelheti a választási részvételt: *A)* egy szorosnak látott verseny; *B)* a magasnak hitt tét; *C)* a részvétel alacsony személyes költsége (illetve megfordítva, a távolmaradás magas ára); *D)* az erős állampolgári kötelességtudat; és *E)* a mindezek hiányát is pótolni képes erős választási mozgósítás (lásd például *Blais,* 2000, *Franklin,* 2004). Ami keveset tudunk arról, hogy miként áll Magyarország a *D)* tényező tekintetében, nem ígér túl sokat, és semmi esetre sem tűnik alkalmasnak a 2014 és 2018 közötti markáns részvételnövekedés értelmezésében. A részvétel költségei tekintetében nem áll rosszul az ország egy nemzetközi összehasonlításban, de nem jobb Európa zöménél (*Tóka,* 2006), 2014 óta pedig inkább csak a növekvő kivándorlás okozta költségnövekedés tűnik szembe. A politikai hatalom viszonylag erős koncentráltsága és az inkább többségi jellegű választási rendszer miatt a magyar választások tétjei tényleg szokatlanul magasak. 2002 óta azonban felettébb meggyengült a választópolgárok hite a választási részvétel hatékonyságában (*Tóka,* előkészületben), és kiemelkedő, a 2002. évivel legalábbis vetekedő választási részvételt semmiképpen nem ígért.

A közvélemény alighanem szorosabb választási eredményt várt 2018-ban, mint amivel a választások estéjén szembesült, hiszen a szavazóikat mozgósítani igyekvő pártok, és az egyikhez vagy másikhoz közelálló szakértői becslések egyaránt arról szóltak, hogy bármennyivel vezet is a Fidesz a közvélemény-kutatásokban, mégsem valószínű, hogy kétharmados mandátumtöbbségre tenne szert. Az azonban nem hihető komolyan, hogy igazán szoros, kiélezett választási küzdelmet várt volna a közvélemény 2018-ban: a tényleges közvélemény-kutatási eredmények a választást megelőző években stabil és elsöprő kormánypárti előnyt mutattak (lásd később az *5. ábrát*).

Kizárásos alapon marad az, hogy az E) tényező magyarázhatja a meghökkentően magas választási részvételt. A választási mozgósítás terén valóban történt is valami rendhagyó Magyarországon 2014 és 2018 között, aminek elvben komoly hatása lehetett. 2015 tavaszától kezdve a Fidesz politikai kommunikációjában egy vadonatúj közpolitikai téma – a menekültválság és tágabban az EU-n kívülről érkező bevándorlók kezelése – került a középpontban. A magyar történelemben addig ismeretlen nagyságú propagandakampány indult, részben a kormányzat által fizetett, szinte minden szóba jövő felületen megjelenő hirdetésekben, részben pedig a Fidesz és/vagy a kormányzat által hírszerkesztési gyakorlatában befolyásolt médiumok hír- és közéleti műsoraiban a kérdés fontosságának drámai kiemelésére, a Fidesz álláspontjának kedvező bemutatására, illetve az ellenzéki állásponttal kapcsolatos dezinformációra. A menekültüggyel és a bevándorlással kapcsolatos kampány aztán a 2018-as választások idején a „Stop Soros” kampányban

folytatódott, ami a Fidesz – jelentős állami hirdetőtevékenységgel és önkormányzatok sorának részvételével is támogatott – választási kampányának fő, sőt majdnem kizárólagos témájává vált. Az ellenzék reakciója kezdetben a párt ideológiai orientációjától függően változó volt, később azonban jobbára a hallgatás lett, ami – a Jobbik és néhány e tekintetben elhanyagolható jelentőségű kisebb párt (MKKP, MLP) kivételével – a 2016. októberi „kvótareferendum" bojkottjában is megtestesült.

Az ellenzéki reakciók, illetve a közvélemény menekültellenes részének hétköznapi reakciójáról hozzáférhető személyes tapasztalatok alapján valóban hihető az, a 2018-as választásokról szóló kommentárokban léptennyomon megjelenő gondolat, miszerint ez a kampány jelentős számban szerzett új szavazókat a párt számára, nem utolsósorban a választásokon korábban esetleg részt sem vevő állampolgárok körében. Lévén a téma a közösségi médiában is bárki számára láthatóan felkeltette a közvélemény egy részének érdeklődését – a 2016. október 2-i népszavazás, a 2017-es nemzeti konzultáció, majd pedig a 2018-as választás kontextusában is –, nem ésszerűtlen a hipotézis, hogy esetleg ezek az érzelmi tónusuk intenzitásában és negatív előjelében, narratívájuk és ellenségképük dramatizáltságában, legfőképpen pedig az erőfeszítések nagyságában rendkívüli kampányok állhattak a 2018-as választáson megnövekedett részvétel mögött.

Érdemi kísérleti bizonyítékok hiányában azonban legalább korrelációkon érdemes tesztelni a hipotézist. A nehézség itt az, hogy az országban szinte mindenki, és igen hosszún időn át befogadója volt ugyanazon kampánynak, ezért csak eleve előítéletes szemlélők számára lehet magától értetődő, hogy milyen csoportok fokozódó Fidesz-szimpátiája igazolná a kampány hatását. Tudjuk, hogy 2018-ban jóval többen (az összes belföldi választásra jogosult 32,9 százaléka) szavaztak a Fidesz listára, mint 2014-ben (amikor csak 26,6 százalék tette ugyanezt), és ez a különbség valóban meg is magyarázhatná a 2014 és 2018 közötti részvételnövekedés zömét: de miként köthetnénk a Fidesz-szavazatok növekedését a menekült- és bevándorlókérdésre adott egyénenként más és más reakcióhoz?

Az alábbiakban azt vizsgálom, vajon annak arányában változott-e egy-egy településen a Fidesz szavazataránya a két választás között, hogy mennyien szavaztak a Fidesz által propagált „nem" opcióra a 2016. október 2-i népszavazáson. Az „igen" válasz nem feltétlen igazolná, hogy pont a menekültellenes-kampány okozta a Fidesz szavazatszámának – és ezáltal a választási részvétel – jelentős növekedését 2018-ban, és főleg nem azt, hogy semmilyen más tényező nem járult hozzá, akár sokkal nagyobb mértékben is, a Fidesz népszerűségéhez. Valószínűsítené viszont, hogy a szóban forgó kampány a Fidesz szavazótáborának legalábbis az *összetételét* mindenképpen megváltoz-

tatta, hiszen az aligha képzelhető el, hogy a Fidesz-tábor települések közötti elhelyezkedésében már a kvótanépszavazás előtti hónapokban végbement – akkor igazából senki által nem látott – változások okozták a kampányt.

Ha erős és pozitív a korreláció, akkor valószínű, hogy a Fidesz szavazótábor *nagyságát* is növelte a bevándorlásellenes kampány. Hiszen a 2016. októberben „nem"-mel szavazók aránya (a magyarországi lakcímmel rendelkező szavazásra jogosultak 40,4 százaléka) jócskán meghaladta a Fidesz 2014-es szavazatarányát ugyanebben a körben (26,6 százalék), és a Fidesz népszerűsége a kampány 2015. nyári beindulás után kezdett el felfelé, a Jobbiké pedig lefelé araszolni a közvélemény-kutatásokban (lásd később az *5–6. ábrát*). A *2. táblázat* három regressziós modellje elég erős kapcsolatot mutat e téren.

2. táblázat. A 2018-ban a Fidesz–KDNP-listára adott szavazatok

	1. modell	2. modell	3. modell
	b	*b*	*b*
Konstans	0,09***	–0,01**	0,09***
	(0,003)	(0,003)	(0,002)
Fidesz-KDNP szavazatarány, 2014	0,90***	0,47***	0,90***
	(0,012)	(0,012)	(0,009)
A „nem" szavazati aránya, 2016. október		0,53***	
		(0,009)	
A „nem" szavazati arány reziduálisa			0,53***
			(0,009)
R^2	0,63	0,81	0,81
N	3176	3176	3176

Megjegyzés: A választásra jogosultak arányában lineáris regressziós modelljei a 2016. októberi népszavazás és a 2014-es országgyűlési választások eredményének felhasználásával (településszintű adatok, az esetek súlyozva a település 2014-es választónépességével). A táblázat három lineáris regressziós modell *b* együtthatóit és (zárójelben) ezek standard hibáját mutatja be a magyarázott varianciahányad (R^2) és az esetszám (*N*) mellett. Az esetek Magyarország települései, a 2014-es választónépesség méretével súlyozva. A 2014-es és későbbi településlista közti apró különbség megszüntetése érdekében az utóbb függetlenedett Balatonakarattyát a 2016-os és 2018-as adatokban is összevontam Balatonkenesével.
$^{***}p < 0,001$, $^{**}p < 0,01$, $^{*}p < 0,05$.

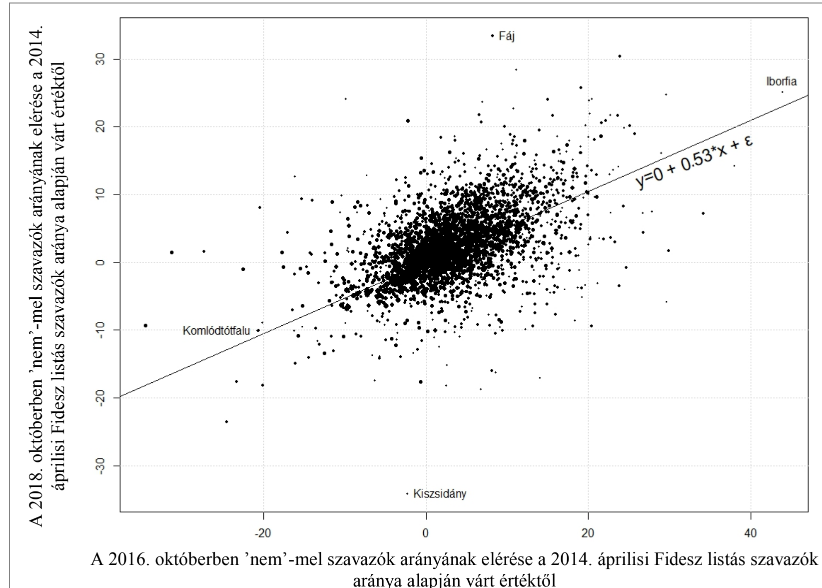
A 2018-as Fidesz-szavazatok települések közötti különbségeit durván 63 százalékban magyarázzák a 2014-es eredmények, de további 18 (és összesen 81) százalékot magyarázhatunk meg, ha a kvótanépszavazáson leadott „nem"-ek arányát is figyelembe vesszük (lásd az első két számoszlop R2 statisztikáját). A 2. modell szerint a 2018-as Fidesz-szavazatok két legfontosabb forrása a 2014-es Fidesz-szavazatok 47, és a népszavazási nemek 53 százaléka volt. Az azonban nehezen hihető, hogy a referendum rásegítő hatá-

sa nélkül a 2014-es Fidesz-szavazóknak csak 47 százaléka maradt volna hű a párthoz: itt inkább a regresszió implicit feltevésével lehet baj, miszerint a független változók nem rendeződnek egy eleve ismert oksági láncolatba. A 3. modell egy elég erős feltevés bevezetésével korrigál. Eszerint a 2014-es Fidesz-szavazók attól függetlenül szavaztak 2018-ban a Fideszre, hogy mit csináltak a referendum alkalmából, és a 2016. októberi eredmények maguk is elsősorban a Fidesz 2014-es támogatottságában meglevő települések közötti különbségeket követték. A 3. modell új független változója ezért nem a „nem"-ek tényleges aránya 2016-ban, hanem az utóbbinak az a reziduális része (az eredeti variancia mintegy 55 százaléka), amely nem függött össze a Fidesz 2014-es szavazatarányával. A 3. modell egy olyan – nyilvánvalóan leegyszerűsítő – interpretációját adja a 2018-as eredményeknek, hogy a településszintű Fidesz-szavazatok négy tényezőből adódtak össze. Egyrészt az összes jogosult 9 százaléka alapból Fidesz szavazó volt (lásd a konstanst), és ehhez hozzájött még a 2014-es Fidesz-szavazatok kilenctized része. Ezek ketten megmagyarázzák, hogy átlagosan mekkora volt a Fidesz 2018-as szavazataránya, míg annak települések közötti eltéréseihez még hozzájárult a kvótára adott „nem" szavazatok korábbi fideszes eredményekkel nem magyarázható részének 0,53-át, és egyéb tényezők magyarázhatták a variancia maradék 19 százalékát.

A *4. ábra* a 3. modell alapján ábrázolja a népszavazási és a 2018-as választási eredmények jól látható lineáris összefüggését. Tehát azt látjuk itt, hogy a két szóban forgó változónak a 2014-es Fidesz-szavazatokkal nem magyarázható része miként függ össze egymással. A két reziduális pozitív összefüggését az átlósan keresztező regressziós egyenes meredeksége és statisztikai szignifikanciája jelzi ($b = 0{,}53$, $p < 0{,}001$).

A *4. ábrán* külön megjelölt Iborfia és Komlódtótfalu ellenkező végletek, de egyaránt közel kerülnek a regressziós egyeneshez, és így az általános trendet is jól szemléltetik. Hogy Iborfia pont az ország legkisebb települése, az itt csak annyiban érdekes, hogy a regressziós egyenlet meredeksége kiszámításánál is úgy tízezerszer kisebb súlyt kapott, mint egy nagyobb vidéki város, és az ábrán alig látható pici pontként jelenik meg, lévén ott minden település a választónépessége logaritmusával arányos nagyságú pontot kap. Iborfián a 2014-es 45 százalékról 2018-ban 75 százalékra ment fel a Fidesz–KDNP-listára szavazók aránya az összes jogosultak között. A jelen számítások azt mutatják, hogy pont egy ilyen 30 százalékos növekedést várhatunk az általános trend szerint ott, ahol a pusztán a 2014-es Fidesz-szavazatok alapján vártnál bő 40 százalékkal többen szavaztak nemmel 2016. október 2-án.

4. ábra. A kvótanépszavazáson és a 2018. áprilisban listán a Fideszt-támogatók aránya közti, a 2014-es Fidesz-szavazatok arányára kontrollált parciális összefüggés

Az ábra a *2. táblázatban* is használt adatok és súlyok használatával készült. Minden pont egy-egy települést jelez. A pontok mérete a település választónépességének 2,7-es alapú logaritmusával arányos. A vízszintes és függőleges tengely is egy-egy lineáris regresszió reziduálisa. A két regresszió egyetlen független változója a Fidesz–KDNP-lista 2014-es szavazataránya a választásra jogosultak körében. A két regresszió függő változója a kvótanépszavazáson nemmel szavazóknak, és a Fidesz–KDNP-lista 2018-as szavazóinak a szavazásra jogosultak közötti aránya.
Forrás: szavazóköri szintű adatok a www.valasztas.hu oldalról.

Az ország másik (északkeleti) végén levő Komlódtótfaluban ezzel szemben a 2014-es 60 százaléknyi Fidesz-szavazat alapján várhatóhoz képest alacsony volt mind a 2016-os „nem”-ek, mind pedig a 2018-as Fidesz-szavazatok aránya. Valamiért csak 47 százalék szavazott nemmel, ami 20 százalék kevesebb az általános összefüggés alapján vártnál, és talán éppen emiatt 2018-ban csak 53 százalék (a 2014-es eredmény alapján vártnál 10 százalékkal kevesebb) szavazatot kapott a Fidesz. Általánosságban, egy százaléknyi várakozáson felüli „nem” szavazat 0,53 százaléknyi extra Fidesz-szavazatot érhetett 2018-ban.

A 2018-as választáson tehát rekordmagasságokba emelkedett a belföldi szavazók részvétele, és erre különleges körülményként egyedül a 2015-ös

menekültválságra építő és egészen a választásokig rendkívüli intenzitással és költségvetéssel folytatódó fideszes és kormányzati kampányban látok plauzibilis magyarázatot. Az itt látott adatokkal az támasztható alá, hogy ez a kampány jelentősen átalakította a Fidesz szavazótáborának területi elhelyezkedését 2014 és 2018 között, míg az ellenzéki szavazatok földrajzi megoszlása – a pártok változatossága és jelentősebb névsorváltozása ellenére – lényegesen stabilabb maradt.[5] Egyébként bár a részvétel növekedése a Fidesz szavazataránvának növekedésével esett egybe, ettől még a Fidesz-szavazók között nem váltak alulreprezentálttá a közvélemény-kutatások sokat emlegetett „biztos szavazói”. Egyszerűen csak nőtt a számuk, miközben az ellenzéki szavazók közvélemény-kutatásokban mérhető részvételi kedve továbbra is a Fidesz-támogatókénál jellemzően alacsonyabb maradt. Ennélfogva a kampányvégi mozgósítás *potenciális* hatása továbbra is az ellenzéki szavazóknál lehetett magasabb,[6] bár a célzott mozgósításban továbbra is valószínűleg a Fidesz tudott többet nyújtani bejáratott adatbázisainak és aktivistahálózatának köszönhetően.

3. Pártnépszerűség, 2014–2018

A fentiekből nem következik, hogy a menekültválság lett volna a pártnépszerűségek egyetlen vagy akárcsak legfontosabb meghatározója az elmúlt parlamenti ciklusban. Ha a menekültválság valamelyik párt népszerűségét táplálta, akkor az számos közvetett jel szerint a Fidesz volt. De ettől a kvótanépszavazás hatása még lehetett látszólagos a Fidesz-szavazótábor földrajzi elhelyezkedésére: a fenti elemzés nem cáfolja azt a közismert véleményt, hogy pártos patronázshálózatok terjeszkedése változtatta meg a Fidesz-tábor területi elhelyezkedését és nagyságát (*Hont,* 2018), majd ez a változás nyilatkozott meg a kvótareferendum és a választás eredményeiben is. A választói magatartást mindig végtelen sok tényező befolyásolja kisebb-nagyobb mértékben, és nem mindegyiket lehet láthatóvá tenni az elemzésekben.

[5] A 2014-es Fidesz-szavazatarány földrajza csak 63 százalékban magyarázza a 2018-as megoszlást, és még a kvótanépszavazás „nem”-jeivel együtt is csak 81 százalékban (lásd *2. táblázat*). Ugyanezt az elemzést megismételve, az összes nem fideszes szavazat 2014-es és 2018-as arányával, illetve az „igen” és „érvénytelen” szavazatok 2016-os arányával, azt kapjuk, hogy a 2014-es megoszlás egymaga 86 százalékban magyarázza a 2018-ast, és a 2016-os igenek és érvénytelenek arányának figyelembevétele csak 0,88-ra növeli az R^2-statisztikát.

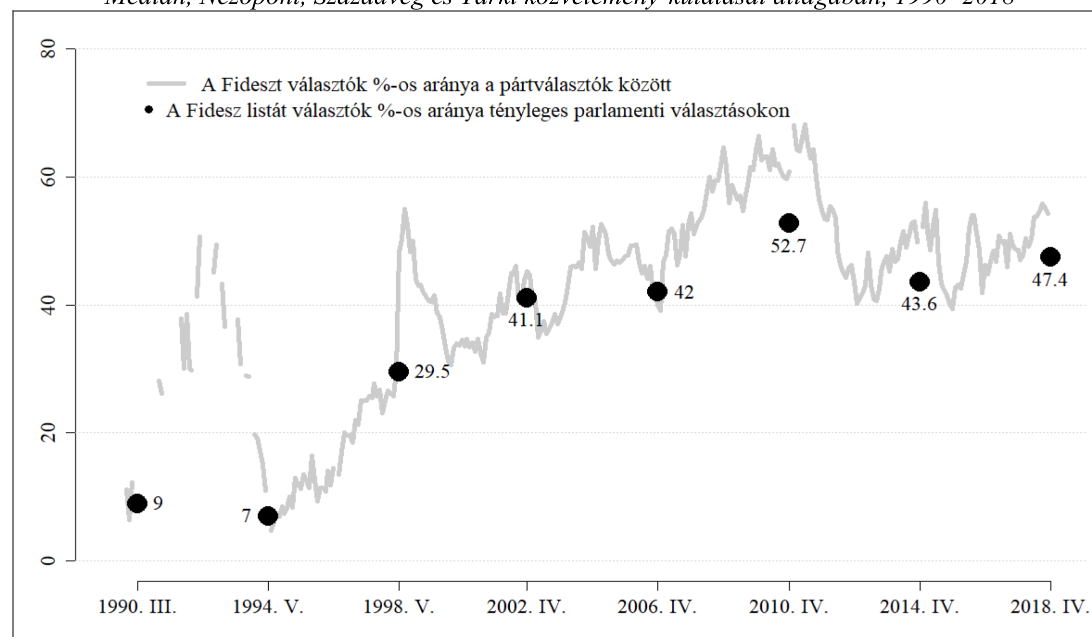
[6] Például a Közös Ország Mozgalom számára személyes megkérdezéssel 2018. február eleje és március vége között a Medián és a ZRI Závecz által végzett 17 egyéni választókerületi adatfelvételben ($N = 17\,000$) az ellenzéki listák valamelyikének áprilisi támogatását tervező válaszolóknak csak 59 százaléka mondta, hogy biztosan elmegy majd szavazni, míg a Fidesz-listára szavazást tervező szavazók között ugyanez az arány 74 százalék volt.

A láthatatlanság viszont nem érv valaminek a léte mellett. Egy kézenfekvő induktív módszer a lehetséges befolyások felderítésére annak vizsgálata, hogy miként változik hosszabb távon az egyes pártokra szavazni tervezők aránya a közvélemény-kutatásokban, és ez milyen folyamatokkal állhat összefüggésben. Bár a jelen keretek nem alkalmasak utóbbiak tüzetesebb elemzésére, az alapadatok szembesítése a legismertebb népi bölcsességekkel hasznos lehet. Az 5–7. ábra a lehető leghosszabb idősorok figyelembevételével szemlélteti, hogy a 2010–2018-as választások négy legnagyobb pártjának havi népszerűségi adatai valóban jól jelzik előre az ábrákon feltüntetett – értelemszerűen a közvélemény-kutatások által nem vizsgált levélszavazatok nélkül számított – választási eredményeket. Csupán a Fidesz és a Jobbik esetében láthatunk egy ismétlődő hibát. A Jobbikot alul-, a Fideszt meg felülbecslik a hagyományos piacvezető cégek kalibrált technológiával végzett közvélemény-kutatásai.[7] Ugyanakkor a viszonylag nagyobb pártok esetében az adatok érdemi magyarázatot követelő ingadozásokat mutatnak egy-egy parlamenti cikluson belül is.

Az *5–6. ábrán* szembeszökő, hogy 2014 végén és 2015 elején – az RTL-híradók Fidesz-froclizó korszaka, a „kitiltási botrány”, az internetadó, G-nap stb. idején – erősen visszaesett a Fidesz támogatottsága. A 2015. nyári menekültválság idején és az azt követő hónapokban azonban gyorsan megugrott, míg a 2014-ben és 2015 elején folyamatosan növekvő Jobbik támogatottsága hirtelen visszaesett. Eközben az LMP, az MSZP, illetve az MSZP-n kívüli „ballib” pártok (DK, Együtt, Párbeszéd – ezek együttes támogatottsága a két vonal különbségeként olvasható le a *7. ábrából*) népszerűsége és a menekültellenes kampány kronológiája között nem látszik érdemi kapcsolódási pont. Mindez összhangban áll azzal a közkeletű bölcsességgel, hogy a menekültválság idején a Fidesz a választók szemében átpozícionálta magát egy markánsan bevándorlóellenes pártként, ami elsősorban a korábbi, illetve a potenciális Jobbik-támogatók szemében növelte meg a kormánypárt népszerűségét.

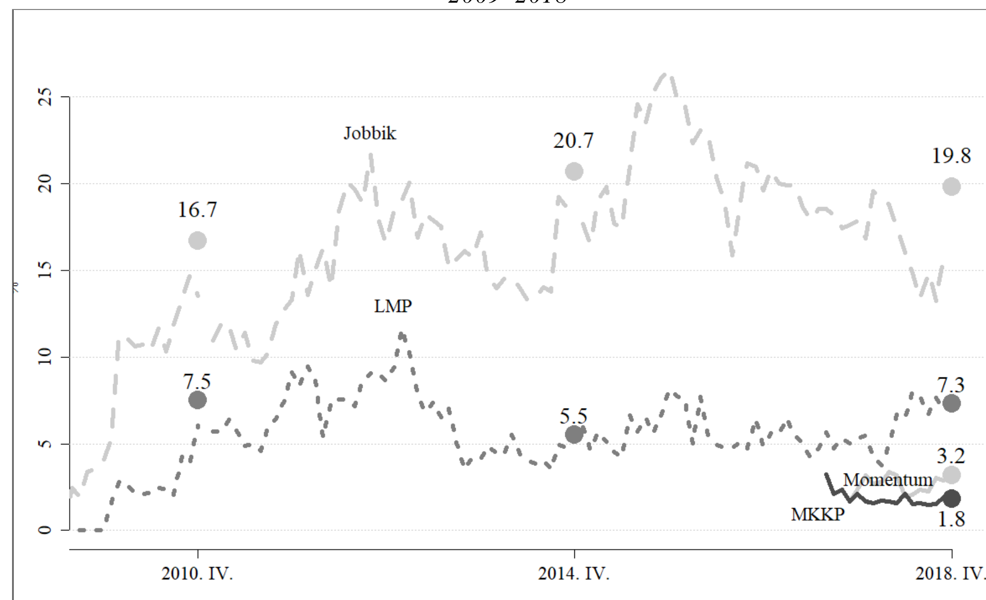
[7] A hírmédiában a 2018-as választás után elterjedt ezzel ellentétes vélekedés téves. Igaz, az idősoros ábrámban rövid múltjuk miatt figyelmen kívül hagyott közvélemény-kutató intézetek – vagy nem véletlenszerű, online toborzott önkéntes minták használata, vagy a Fidesz-szavazókat alulsúlyozó korrekciók miatt – valóban publikáltak a Fidesz támogatottságát jelentősen alulbecslő számokat 2018-ban, és a Nézőpont, illetve a Republikon Intézet szakértői becslései is 41 százalékra saccolták a Fidesz listás szavazatarányát. Viszont az ábrákon szereplő patinásabb közvélemény-kutatók tényleges közvélemény-kutatásaiban, különleges korrekciók és súlyozási eljárások mellőzése mellett, egyetlen ZRI-felmérés kivételével mindig jóval 50 százalék feletti volt a Fidesz mért támogatottsága a pártválasztók körében a 2018-as kampány során.

5. ábra. A Fideszt választók százalékos aránya a pártválasztók között az adott hónapban publikált Ipsos/ZRI, Medián, Nézőpont, Századvég és Tárki közvélemény-kutatásai átlagában, 1990–2018

Adatforrások: *Róna Dániel* és a https://kozvelemenykutatok.hu gyűjtései.

6. ábra. A hagyományos tömbökön kívüli pártok választóinak százalékos aránya a pártválasztók között Ipsos/ZRI, Medián, Nézőpont, Századvég és Tárki adatainak átlagában és a tényleges listás választási eredményekben, 2009–2018

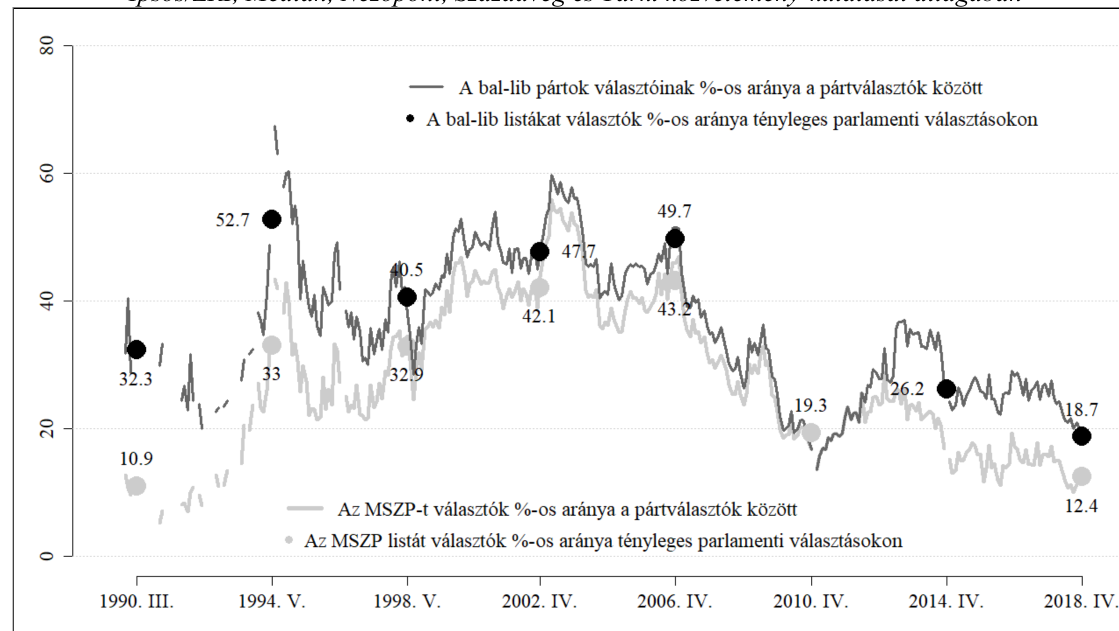

Adatforrások: *Róna Dániel* és a https://kozvelemenykutatok.hu gyűjtései.

Az *5. ábrán* megfigyelhetjük azonban azt is, hogy 2016 elején, a menekültválság elmúlásával ez a hirtelen jött Fidesz-bónusz elolvadt, és a párt támogatottsága egy rövid időre a 2015. eleji szintre esett vissza. 2016 tavaszától aztán ismét kitartó növekedésnek indult a Fidesz népszerűsége, és kellő képzelőerővel nyilván ezt is lehet a folyamatos menekültellenes kampánynak tulajdonítani. De az az értelmezés sem tűnik megengedhetetlennek az adatok alapján, hogy a menekültválságra adott kormányzati reakció, még ha át is szervezte a Fidesz szavazótáborát, és alkalmat is adott egy új szavazóközönséget mozgósító kampányra, önmagában nem tudta felvinni a Fidesz népszerűségét a 2014-es választáson látott szintre sem, nemhogy még annál magasabbra. Ennek oka pedig az volt, hogy először 2014 második felében, majd 2016 elején is, valami erősen visszavetette a párt támogatottságát, és ami ezt végül huzamosabban is ellensúlyozni tudta 2016-2018-ban, az már nem a menekültek és bevándorlók kérdése volt, hanem valami más.

A „valami mást" keresve először néhány makrogazdasági idősort (infláció, munkanélküliség, gazdasági növekedés) vetettem egybe a mindenkori fő kormánypárt magyarországi havi népszerűségével, de nem sok említésre méltó összefüggést találtam. Ez nem meglepő: a gazdasági tényezők választási hatását vizsgáló irodalomban szinte közhely, hogy a reálgazdasági folyamatok csak a politikai diskurzus és verseny, a pártpolitikák, a népi percepciók és más bonyodalmak többszörös közvetítésével befolyásolják a pártok népszerűségét (lásd például *Johnston és szerzőtársai,* 2004). Rövid idő alatt is sokat változhat, hogy milyen gazdasági tényezők hatnak legjobban a választópolgárok gazdasági közérzetére. Azt azonban már inkább csak a politikai felelősségi viszonyok átláthatósága befolyásolja, hogy az állampolgárok gazdasági helyzetértékelése kihat-e a kormányzó pártok népszerűségére (lásd például *Sanders,* 1995, *Duch–Stevenson,* 2008).

7. ábra. A balliberális pártokat választók százalékos aránya a pártválasztók között az adott hónapban publikált Ipsos/ZRI, Medián, Nézőpont, Századvég és Tárki közvélemény-kutatásai átlagában

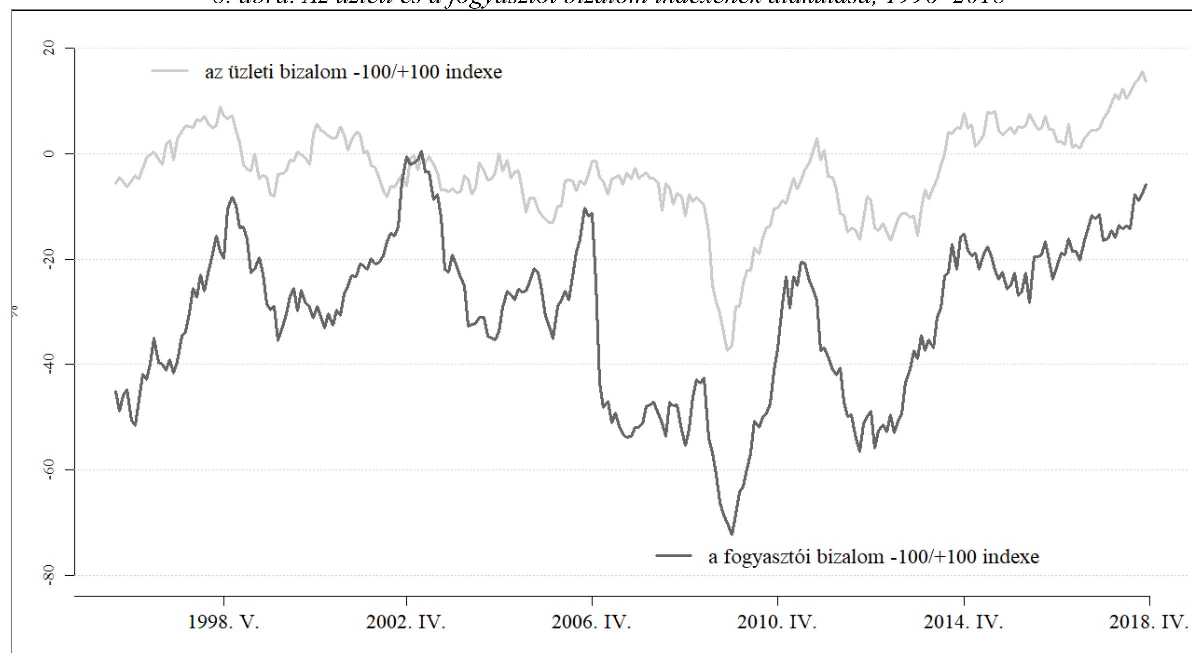

Adatforrások: *Róna Dániel* és a https://kozvelemenykutatok.hu gyűjtései.

Magyarország jelentős hatalomkoncentrációt megengedő politikai rendszerében ez utóbbi nemigen jelentett problémát az elmúlt 20 évben. Ezért a fogyasztói bizalmi index – ami inkább csak a 2001–2002. évihez hasonló fenntarthatatlan hitelbővülés idején szakadt el a vállalati menedzsmentek válaszain alapuló üzleti bizalmi index tükrözte gazdasági realitásoktól (lásd *8. ábra*) – feltűnően szoros együtt járást mutat a közvélemény-kutatásokban a mindenkori fő kormánypártot támogatók arányával (lásd *9. ábra*).

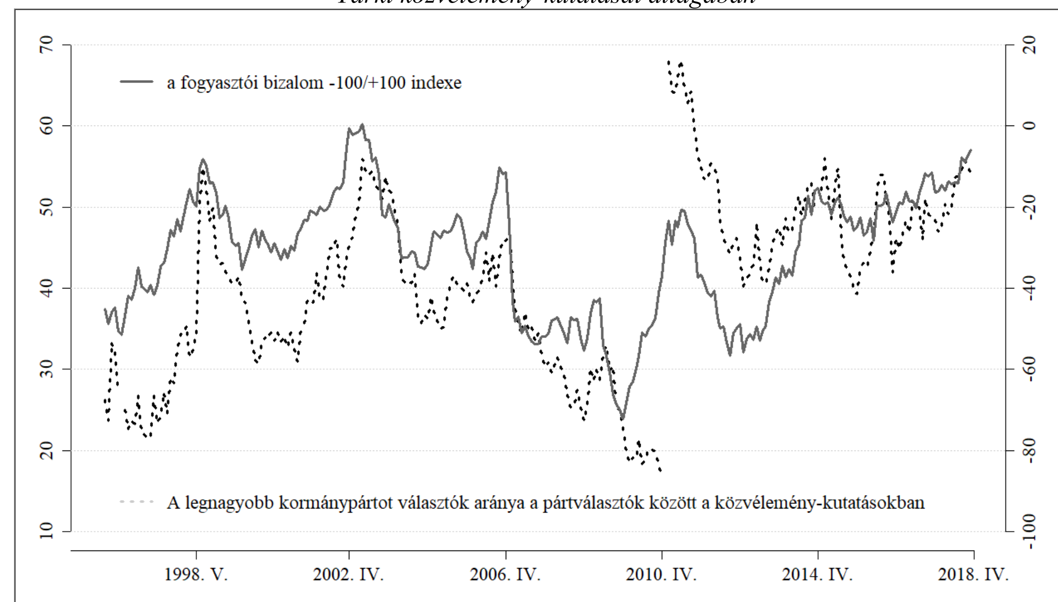
Persze a látványos korreláció is csak korreláció. Ám a fentiekben mégis csak szisztematikusan az elérhető legjobb adatokra koncentráltunk, ezek pedig azt sugallják, érdemes lehet a menekültválságra adott kormányzati válaszra és az azt követő rendkívül intenzív és hosszan tartó kampányra úgy tekinteni, mint ami a Fidesz társadalmi bázisát definiálta újra, míg az átlagos népszerűségét tartósan nem befolyásolta. A fogyasztói bizalmi index alakulása az ábra szerint nem magyarázza meg a Fidesz népszerűségének két látványos visszaesését a ciklus során, és a 2015 nyarán indult emelkedést is inkább a menekültválsággal kapcsolatos reakciókkal hozhatjuk összefüggésbe. De a Fidesz népszerűségének 2016–2018-as emelkedő trendjét, és több mint húszéves távlatban is rendhagyóan magas szintjét alighanem könnyebb a lakosság gazdasági közérzetének a 2014–2018-as parlamenti ciklus során páratlanul kitartóan és magyar viszonylatban rendhagyóan magas – ráadásul 2016–2018-ban még tovább emelkedő – szintjével magyarázni.

8. ábra. Az üzleti és a fogyasztói bizalom indexének alakulása, 1996–2018

Forrás: *GKI* (2018).

9. ábra. A fogyasztói bizalom és a legnagyobb kormánypártot választók százalékos aránya a pártválasztók között az adott hónapban publikált Ipsos/ZRI, Medián, Nézőpont, Századvég és Tárki közvélemény-kutatásai átlagában

Adatforrások: *GKI* (2018), *Róna Dániel* és a https://kozvelemenykutatok.hu gyűjtései.

4. Választási rendszer

A kormányzó párt kiemelkedő népszerűsége nem volt elég ahhoz, hogy a Fidesz alkotmányozáshoz elégséges többséget szerezzen immár a harmadik egymást követő választáson. A magyar pártrendszer versengő jellegének mély csorbáit legalább felerészben a választási rendszerben és a magyar alkotmányban találhatjuk meg.

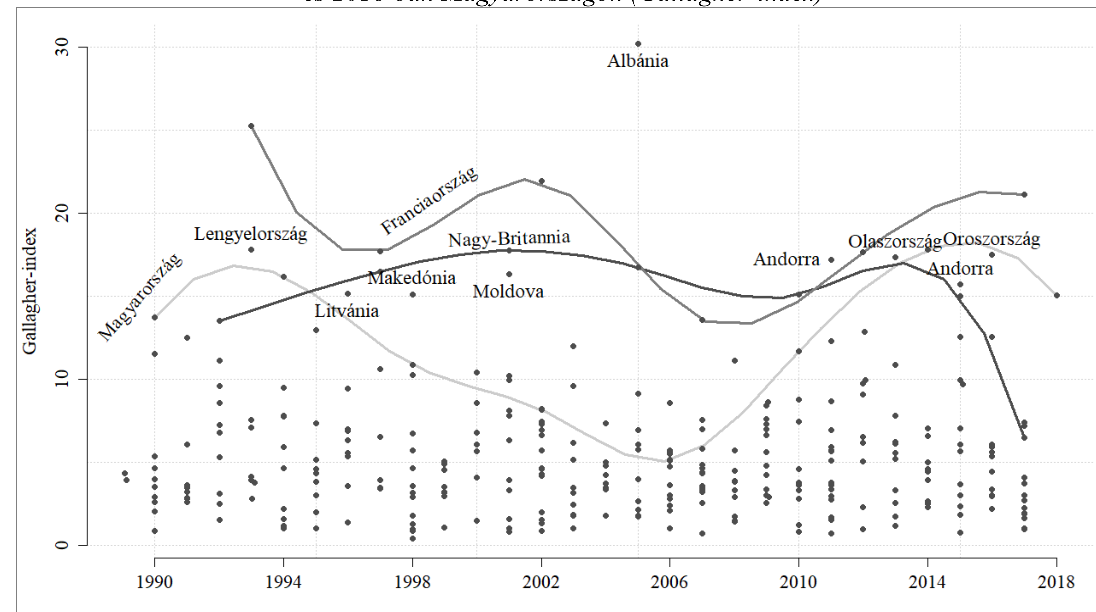
Egyrészt, Magyarország 1990 óta szinte egyedülálló kivétel volt a kortárs demokráciák között azzal, hogy míg az alkotmány bármely megváltoztatását lehetővé tette egyetlen választott testület egyszeri döntése által, addig ennek az egyetlen testületnek a megválasztására nem egy szigorúan arányos képviseletet biztosító választási rendszert alkalmazott. Az alsóház többségi módszerrel történő megválasztását ugyanis egy más módszerrel megválasztott felsőház alkotmányozási jogkörével szokás egybekötni a világ demokráciáiban.[8] Másrészt, az 1989-ben kialakított magyar választási rendszer szándéka szerint ugyan a többségi és az arányos választási rendszerek elemeit egyfajta középútban egyesítő rendszer volt, de valójában – a 2011-es átalakítások előtt és után is – jellemzően a tisztán többségi választási rendszerekhez hasonlóan aránytalan mandátummegoszlást eredményezett. A *10. ábra* a Gallagher-index[9] segítségével mutatja a mandátummegoszlás aránytalanságát az összes európai nemzeti választáson 1990–2017 és 2018-ban Magyarországon.

---

[8] Másutt erre csak a politikai szokásjog erős tiszteletével működő, volt brit gyarmatokból kialakult kis szigetországokban találhatunk példát, mint Barbados, vagy az 1993-as választási reformja előtt Új-Zéland.

[9] A Gallagher-index a százalékos mandátum- és szavazatarányok pártonkénti különbsége négyzetösszegének a gyöke, osztva 2-vel (*Gallagher,* 1991). A bonyodalmas formula értelme az, hogy nagyobb aránytalanságnak számítson egy nagyobb párt *X* százalékos alulreprezentáltsága a parlamenti mandátumok tekintetében, mint az, ha számos kisebb párt összesen *X* százalékkal alulreprezentált. Egyebekben viszont a Gallagher-index is nagyjából úgy működik, mintha egyszerűen összeadnának az összes a mandátumokban a szavazatarányukhoz képest felülreprezentált pártoknál talált különbséget a mandátum- és a szavazatarány között.

10. ábra. A mandátummegoszlás aránytalansága az összes 1990–2017 közötti európai nemzeti választáson és 2018-ban Magyarországon (Gallagher-index)

Forrás: *Gallagher* (2018).

Mint az *1.* és a *10. ábra* is jelzi, a pártok szavazat- és mandátumaránya közötti legszélsőségesebb eltérésekkel nem a leginkább többségi (tehát a brit típusú) választási rendszerben találkozunk, hanem:

1. a kétfordulós francia rendszerben, amelyben viszont nem igazán indokolt az ábrán látott módon összehasonlítani az első fordulós szavazatarányokat a mandátumok alapvetően a második fordulóban kialakuló végső megoszlásával. 2017-ben például a második fordulós szavazatarány felől nézve az ábrán látottnál kevesebb, mint fele akkora, és így a 2014–2018-as magyar szintnél jóval alacsonyabb volt a szavazat- és a mandátummegoszlás franciaországi aránytalansága; [10]

2. hébe-hóba olyan listás rendszerekben, ahol vagy egy magas bejutási küszöb fosztja meg a szavazók igen nagy részét a parlamenti képviselettől, és reprezentálja ezért felül a mandátumokban a nagyobb pártokat, vagy pedig egy speciális bónuszrendszer garantálja a legnagyobb támogatottságú pártszövetség parlamenti többségét; [11] illetve

3. az olyan vegyes választási rendszerekben (Albánia, Andorra, Litvánia, Makedónia, Magyarország, Oroszország 2003-ig és 2017-től újra), amelyben a listás mandátumok csak részben vagy egyáltalán nem kompenzálják az egyéni választókerületekben keletkező aránytalanságokat.

Miért okozhatnak bizonyos vegyes rendszerek, mindenekelőtt pedig éppen a jelenlegi magyar választási rendszer, időnként nagyobb aránytalanságot, mint egy tisztán többségi rendszer? Ennek megértéséhez azt kell belátni, hogy a többségi választási rendszerek éppen azzal mérséklik a szavazat- és a mandátummegoszlás közti aránytalanságot, hogy egyértelmű ösztönzőket teremtenek a pártkoncentrációra: aki nem akarja gyengíteni a hozzá közelebb álló oldalt, az kénytelen ennek a helyileg legerősebb képviselője mögé felsorakozni. Ezért a képviselet jelentősebb aránytalansága tisztán egyéni választókerületeken alapuló választási rendszer mellett csak speciális esetekben várható (lásd *Cox,* 1997).[12] Máskülönben matematikailag ugyan nem garan-

[10] A 2017-es francia nemzetgyűlési választáson az *En Marche!* úgy szerezte meg összességében a mandátumok 53,4 százalékát, hogy az első fordulóban 28,2 százalék szavazataránnyal csak két képviselői helyet szerzett, de a második fordulóban elért 43,1 százaléknyi szavazattal nyert ehhez még további 306 mandátumot (*Ministère de'l Intérieur,* 2017).

[11] Az elsőre az *1. ábrán* a 2015-ös lengyel és török, a *10. ábrán* az 1993-as lengyel és a 2001-es moldovai választás szolgál példával, míg a bónuszrendszerre San Marino 2016 óta, illetve Olaszország 2005 és 2013 között – utóbbiban azonban már meg is szüntették azt az alkotmánybíróság ellenvetései miatt.

[12] Ilyen eset, ha *1.* a választás többfordulós, és ezért más és más ösztönzők hatása alatt cselekednek a jelöltet állító pártok és azok szavazói is az egyes fordulókban (lásd Franciaország); vagy *2.* az induló pártokat több politikai dimenzió is megosztja (például Kanadában a bal–jobb szembenállás mellett a nyelvi és regionális ellentét); vagy *3.* bizonytalan a pártok helyi erősorrendje (mint

tálja, de hatékonyan ösztönzi a pártok koncentrációját és a választási földrajz diverzifikációját, ezáltal elősegítve, hogy egy tisztán egyéni kerületi rendszer is viszonylag arányos képviseletet teremtsen.

A vegyes rendszerekben ezzel szemben megjelennek ugyan az arányosság matematikai garanciái, ám éppen ezért a pártrendszer koncentrációja és földrajzi diverzifikációja felé ható ösztönzők is meggyengülnek a többségi rendszerekhez képest. Az eredmény egy sokszor még az arányos rendszerekre jellemzőnél is szétaprózottabb pártrendszer (*Moser,* 1999), ami a választási rendszer többségi elemeivel közreműködve ugyanolyan vagy még aránytalanabb parlamenti képviseletet eredményezhet, mint a tisztán többségi rendszerek.[13]

Ezt igazolja vissza a *10. ábra* is, amelyen minden 1990 utáni európai országos választás egy kerek pontként jelenik meg. Csak a két többségi rendszert használó ország (Egyesült Királyság és Franciaország), illetve Magyarország választásai produkálnak elég rendszeresen magas aránytalanságot, ezért ezek idősorait egy-egy hullámvonal köti össze a jobb láthatóság érdekében. Másutt, mint láttuk, ilyen magas értékek csak elszórtan fordulnak elő. Az is látható, hogy a brit rendszer meglehetősen arányos mandátummegoszlást is eredményezhet, már amikor nagyjából kétpárti a verseny (mint ahogy az ország közel 90 százalékában volt 2015-ben).

A különösen aránytalan eredmények Magyarországon még annál is gyakoribbak, mint más nem arányos vegyes rendszerekben (amire Andorra és Litvánia, illetve bizonyos rövidebb időszakokban Albánia, Horvátország, Makedónia, Olaszország, Oroszország és Ukrajna szolgáltatott még európai példát). A 2010 utáni adat fényében a magyar rendszernek aránytalanság tekintetében csak a francia lehet versenytársa Európában: erről pedig már láttuk, hogy a második fordulós szavazatmegoszlásokhoz képest egyáltalán nem is produkál olyan nagyon aránytalan mandátummegoszlást, mint azt az ábránkon szereplő „mindenkire ugyanaz a mérce" számítás kicsit félrevezetően sugallja.

Magyarországon is a nagyobb arányosság irányába haladtak a dolgok 1994 és 2006 között, amikor két nagy politikai blokk kiegyensúlyozott versenye alakult ki. Ezt a folyamatot 2010 előtt a baloldali választói tömb felbomlása fordította vissza, mivel a másik nagy párt (a Fidesz) lényegében az összes egyéni választókerületi mandátum megszerzésére képessé vált. A 2011–13-as választási reform a pártrendszer változása miatt megnövekedett aránytalansá-

---

Angliában volt 1974 és 2015 között előbb a liberálisok, majd – egy választás erejéig – a UKIP miatt).

[13] Ez természetesen nem vonatkozik a parlamentbe jutó pártok közötti teljes arányosságot a szabályrendszerükkel garantáló vegyes rendszerekre, mint amilyen a német és az új-zélandi.

got azonban nem csak fokozta azzal, hogy növelte a rendszeren belül az egyéni választókerületek arányát, eltörölte a második fordulót, és bevezette a másutt ismeretlen győzteskompenzációt. Az aránytalanság állandósítása felé is fontos lépés történt azzal, hogy a megreformált választási rendszer a többségi logika által ajánlott pártkoncentrációval ellentétes irányba ható ösztönzőket felerősítette. A többes jelölés[14] bevezetése könnyebbé, a párt- és kampányfinanszírozás új rendszere[15] anyagilag vonzóvá, a pártlistákra vonatkozó szabályok változása[16] pedig a korábbinál sokkal fontosabbá tette azt, hogy minden kisebb párt lehetőleg önálló jelöltet indítson az egyéni választókerületekben, és ezzel növelje a szavazatok szétaprózódását. Mindeközben a kormánypárt az állami erőforrásokhoz való korlátlan hozzáférése miatt szinte erőfeszítés nélkül tudott ellenállni a politikai osztódás mindezen kísértésének. Ennek megfelelően 2014-ben a 2010-es szintnél is magasabb volt a szavazat–mandátum aránytalanság, és 2018-ban a 2010 előtt megszokottnál sokkal erősebb ellenösztönzők álltak a pártközi együttműködések útjában. Azt, hogy 2018-ban végül mégis csökkent a mandátummegoszlás aránytalansága 2014-hez képest, alapvetően a választók körében új jelenségként megjelenő – már korábban tárgyalt – tömeges taktikai szavazásnak tudható be.

5. Kritikus választás?

Szó szerint világraszóló győzelmet aratott a Fidesz a 2018-as magyar országgyűlési választásokon, amely tényleg páratlan a világ megyénél nagyobb lélekszámú demokráciái körében. Biztosak lehetünk benne, hogy szerte Európában sokan és sokfelé próbálják majd utánozni a kampány módszereit a siker reményében. Hazai állapotaink felől természetesnek tűnhet, hogy egyetlen ellenzéki vezető sem gratulált a győztes párt vezetőjének, de a működő demokráciák normái felől nézve még ennél is meglepőbb, hogy a kormánypárti publicistáknak az ellenzéket gyakran bíráló hada sem tette ezt szóvá roppant hangosan. Csak arra gondolhatunk magyarázatként, hogy ők sem tartják odaillőnek a 2018-as választás kapcsán a demokratikus versengés szabályait felemlegetni.

---

[14] A Fidesz által bevezetett új választási rendszerben egy-egy polgár a korábbiaktól eltérően több párt és jelölt választási indulását is támogathatja aláírásával.

[15] A 2012–2013-ban kialakított új rendszerben több állami támogatás jár akár már 27 egyéni jelölt puszta indítása után is, mint egy-egy kisebb parlamenti párt egész éves munkájához, és gyorsan nő az állami támogatás aránya, ha a listaállításhoz minimálisan szükségesnél több egyéni jelöltet állít egy párt.

[16] Megszűnt az a korábban élő lehetőség, hogy két vagy több külön listát indító párt maradékszavazathoz juthasson egy közös jelölt egyéni kerületi szavazataiból.

A választások tisztaságát a választóközönség nagy része is megkérdőjelezte, ám a rekordrészvétel tanúsága szerint mégsem üres rituálét látott a választásokban. A választási magatartás mozgatórugóit keresve, azt találtuk, hogy közpolitikai kérdésekre adott pártválaszok, illetve a gazdasági helyzet – a hivatásos menedzserek üzleti számításával legalábbis 2009 óta nagyon is összhangban levő – népi értékelése elég jól magyarázhatja a vezető pártok népszerűségének fontosabb kanyarjait az elmúlt ciklus idején. Utóbbiak pedig – egy rendkívül aránytalan képviseletet teremtő és könnyen változtatható választási törvény áttételével – valamelyest kihatnak a választási eredményekre. Bár a politikai rendszer nem demokratikus, a fenti korlátozott értelemben 2018-ban is egy versengő pártrendszer keretei között zajlott a választás, még ha kételyeket is ébresztett a verseny komolyságával kapcsolatban.

Indokolt tehát a választási eredmények társadalomstatisztikai elemzése. A jelen esszé hozadéka új megvilágításba helyezi azt a közkeletű véleményt, miszerint a választás korszakhatárt jelentett a magyar választói magatartás alakulásában. *Key* (1955) és *Burnham* (1970) nyomán kritikus választásnak nevezik azokat a versengéseket, amelyek valamely, szinte teljesen új közpolitikai konfliktus erőteljes erőteljes megjelenésével, a választóközönségnek az újdonság az iránti addig ismeretlen érdeklődésének a feltűnő illusztrálásával, hirtelen megugrott választási részvétellel, egy vagy több párt szavazótábora jelentősebb átalakulásával és a pártok közötti viszonyrendszer tartós átalakulásával járnak.

A menekültválság és bevándorlás tematikájának nyomatékos kampánytémává válása, a rekordrészvétel, a Fidesz szavazótáborának átrendeződése, a korábbi politikai spektrum ellentétes végein elhelyezkedő ellenzéki pártok táborai közötti átszavazás egymással láthatólag összefüggő jelenségei mind ebbe az irányba mutattak, talán még inkább, mint 2010-ben. Ugyanakkor a 2010 utáni kormányok népszerűségének a gazdasági közhangulattal való különösen látványos összefüggése (lásd *9. ábra*) óvatosságot indokol bármilyen politikai trend extrapolálásában.

IRODALOM[17]

Blais, A. (2000): To Vote or Note To Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, PA.
Burnham, W. D. (1970): Critical Elections and the Mainsprings of American Politics. W. W. Norton & Co., New York.
Cox, G. W. (1997): Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems. Cambridge University Press, Cambridge.
Duch, R. M.–Stevenson, R. T. (2008): The Economic Vote. Cambridge University Press, Cambridge, https://doi.org/10.1017/cbo9780511755934.
Elöd Fruzsina (2018). Úristen, kiürül az ország? Index.hu 2018. június 27. https://tinyurl.com/yc2rhkne.
Eurostat (2018): EU/EFTA citizens of working age who usually reside in another EU/EFTA country by citizenship and age [lfst_lmbpcita]. Eurostat, Luxembourg, https://tinyurl.com/ydbmalmg.
Franklin, M. N. (2004): Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945. Cambridge University Press, New York.
Gallagher, M. (1991): Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems. Electoral Studies, Vol. 10. No.1. 33–51. o.
Gallagher, M. (2018): Election Indices. Department of Political Science, Trinity College Dublin, https://tinyurl.com/y7vdcmzc.
GKI (2018): GKI Konjunktúra index. Gazdaságkutató Zrt Budapest, https://tinyurl.com/y7dnl5c2, https://tinyurl.com/y7t5qvvz.
Hont András (2018): Szabadíts meg a gonosztól. HVG online, 2018. június 8. https://tinyurl.com/ybuvzjas.
Johnston, R.–Hagen, M, G.–Jamieson, K. H. (2004): The 2000 Presidential Election and the Foundation of Party Politics. Cambridge University Press, New York.
Key, V. O. (1955) A Theory of Critical Elections. The Journal of Politics, Vol. 17. No. 1. 3–18. o.
Kmetty Zoltán (2018): Sok volt az ellenzéki átszavazás, különben még jobban nyert volna a Fidesz. Index.hu, április 10. https://tinyurl.com/y8obp3mm.
Ministère de'l Intérieur (2017): Résultats des élections législatives 2017. 11-18 juin 2017.Ministère de'l Intérieur, https://tinyurl.com/ydcbxtc6.
Moser, R. G. (1999): Electoral Systems and the Number of Parties in Postcommunist States. World Politics, Vol. 51. No. 3. 359–384. o.
MTI (2010): Leadták szavazatukat a külföldön élő magyarok. Origo.hu, április 4. https://tinyurl.com/yde2cr69.
OECD (2018): International Migration Outlook, 2018. OECD Publishing, Párizs, https://tinyurl.com/y7prdbbl
OSCE/ODIHR (2018): Hungary, Parliamentary Elections, 8 April 2018: Final Report. Organization for Security and Co-operation (OSCE)–Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), Varsó, https://tinyurl.com/y6vpazm3.
Sanders, D. (1995): Forecasting Political Preferences and Election Outcomes in the UK: Experiences, Problems and Prospects for the Next General Election. Electoral Studies, Vol. 14. No. 3. 251–272. o. https://doi.org/10.1016/0261-3794(94)00005-T.

[17] A hivatkozások jegyzékében szereplő összes weboldalak utolsó elérési dátuma:2018. július 13.

Tóka Gábor (1998): Választói magatartás. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport, 1998. Tárki, Budapest. 391–411. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a877.pdf.
Tóka Gábor (2006): Vezérek passzív csodálói: a magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. Megjelent: Karácsony Gergely (szerk.): Parlamenti választás, 2006. Elemzések és adatok. DKMKA, Budapest, https://tinyurl.com/y9s7zon6.
Tóka Gábor (2014): Constitutional Principles and Electoral Democracy in Hungary. Megjelent: Bos, E.– Pócza Kálmán (szerk.): Verfassunggebung in konsolidierten Demokratien: Neubeginn oder Verfall eines politischen Systems? Nomos Verlag, Baden-Baden, 311–328. o. https://tinyurl.com/yc9ypfps.
Tóka Gábor (előkészületben): A centrális erőtér bomlása. Megjelenik: Szabó Andrea–Böcskei Balázs (szerk.): Választás, 2018. Napvilág, Budapest.

Oroszország a magyar közvéleményben

Krekó Péter

1. Bevezetés

A magyar belpolitikában a külpolitikai kérdések hagyományosan periferiális szerepet kapnak. Jól mutatja, hogy a külpolitikai kérdések mennyire nincsenek az érdeklődés homlokterében, hogy Magyarországon régiós összehasonlításban is alacsonynak mondható az európai vezetők ismertsége. A külpolitikai kérdésekben hagyományosan megmutatkozó érdektelenség és apátia azonban nem egyenletes: egyes országok tevékenységét és Magyarországhoz fűződő viszonyát inkább növekvő érdeklődés kíséri. Oroszország egyértelműen ezen kivételekhez sorolható: a 2010 utáni Orbán-kormányok kormányzati „keleti nyitás" politikájával összhangban álló, egyre szorosabbá váló orosz–magyar viszony olyan témává vált, amely nagyon erősen megosztotta a hazai politikát és ennek köszönhetően a magyar közvéleményt is. Oroszország szerepének felértékelődésében nyilvánvalóan szerepet játszott a krími válság és Oroszország agressziója Ukrajnával szemben. Az adatok azonban érdekes módon mintha azt mutatnák, hogy a Krím bekebelezése óta és a történelmi tapasztalatok ellenére nem nőtt, hanem inkább csökkent a magyarok oroszokkal szembeni veszélyérzete.

Szemben azzal a gyakorta hangoztatott, historizáló véleménnyel, amely szerint közvélemény-kutatási ügyekben – és azon belül külpolitikai-geopolitikai kérdésekben – a közvéleményt alapvetően a történelmi tapasztalatok formálják, ez az írás amellett fog érvelni, hogy a közvéleményt – legalábbis a egy olyan kontextusban, ahol a kormányzatnak domináns szerepe van a nyilvánosság terében és így a közvélemény formálásában – a politikai impulzusok szinte korlátlanul képesek formálni.[1] Külpolitikai kérdésekben pedig ez különösen azért van így, mert a külpolitika a hétköznapi tapasztalatok világától távol esik, és ezért a politika interpretációs és közvéleményformáló lehetőségei elég szélesek. Természetesen elmondható, hogy vannak

[1] A közvélemény befolyásolhatóságával kapcsolatos szakirodalom áttekintését lásd még: *Krekó és szerzőtársai* (2011). Egy részletesebb áttekintést, főképp (de nem kizárólagosan) az amerikai kontextusról: *Friedman–Friedman*, (2012).

országok, amelyekben és amelyekkel szemben a közvélemény átformálásának kemény korlátjai vannak: Lengyelországban – részben a lengyel történelmi tapasztalatok, részben a nyilvánosságbeli és politikai pluralizmus magasabb szintje miatt – jóval nehezebben lenne elképzelhető, ami Magyarországon megtörtént: hogy egy alapvetően oroszkritikus politikai erő kormányzati hatalomra szert téve szinte 180 fokos fordulatot hajt végre ebben a lényeges külpolitikai kérdésben – oroszbarátságban túlszárnyalva az emiatt sokat bírált Gyurcsány-kormányt is.

Az Oroszországhoz fűződő viszony, különösen a Krím-félsziget 2014-es bekebelezését követően nemcsak Magyarországon, hanem Nyugat-szerte is politikailag megosztó témává vált. Az Európai Parlamentben például megfigyelhető, hogy jellegzetesen a populista és radikális jobboldali és baloldali pártok azok, amelyek szavazásaik során sokszor Oroszország érdekeit helyezik előtérbe. A radikális baloldali és jobboldali pártok retorikájukban, szavazataikban és diplomáciai gesztusaikban rendszerint a putyini Oroszország legfontosabb támogatóiként jelennek meg – míg a fősodorban lévő középjobboldali, liberális, szociáldemokrata és zöld pártok e téren jóval visszafogottabbak (*Krekó és szerzőtársai,* 2015, *Krekó–Győri,* 2016, *Shekhovtsov,* 2017).

Ez pedig hat a közvéleményre is: Nyugat-Európában a populista jobboldali pártok szavazói jóval támogatóbbak Vlagyimir Putyinnal és Oroszországgal szemben (*Taylor,* 2017). Az Egyesült Államokban pedig a politikai közvélemény – vélhetően nem függetlenül Trump elnök Oroszországgal és Vlagyimir Putyinnal kapcsolatos barátságos (főleg retorikai) gesztusaitól, illetve attól, hogy Oroszország a 2016-os elnökválasztás során Donald Trump oldalán, illetve Hillary Clinton ellenében beavatkozott az amerikai választásokba – egészen drámai változáson ment át: a republikánus szavazótáborban (amely hagyományosan komolyabb veszélyként tekintett Oroszországra) egyre kisebb fenyegetésként látják Oroszországot, míg a demokraták körében drasztikusan megerősödött az Oroszországgal kapcsolatos távolságtartás (*Bialik,* 2018), így ebben a kérdésben a két szavazótábor gyakorlatilag helyet cserélt egymással.

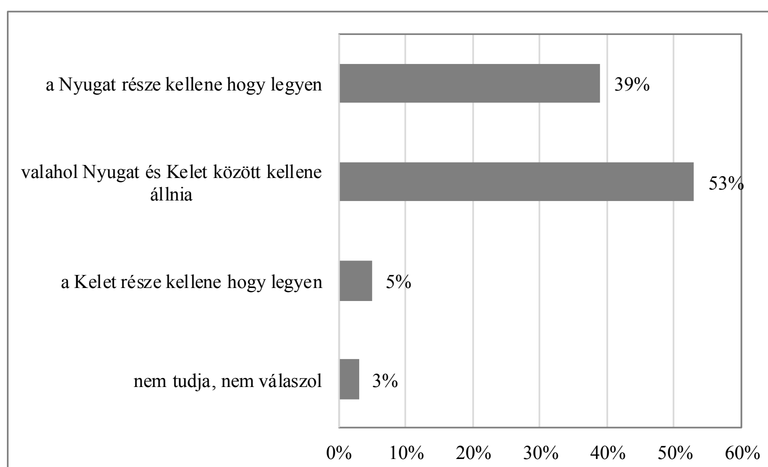
Az alábbiakban azokat a változásokat igyekszünk áttekinteni, amelyek Oroszország és vezetője megítélésében mentek végbe az utóbbi években. Áttekintésünk nem teljes: azokat a kutatásokat elemeztük, amelyek módszertani és pszichológiai szempontból relevánsak. Minden megállapítás, amelyet idézünk, reprezentatív nagymintás kutatásokból származik. Ezek kérdésfeltevései és következtetései különböztek egymástól.

2. Kelet *versus* Nyugat

A külpolitikai attitűdök önmagukban nem értelmezhetők, csak más országokkal szembeni véleményekhez viszonyítva. A legtöbb kutatás pszichológiailag releváns módon a Nyugat–Kelet külpolitikai tengelyre vetítette rá a véleményeket, és ebben a keretben vizsgálta a magyar választók véleményeit.

Általános tapasztalat ugyanakkor, hogy minél általánosabban van feltéve a kérdés Nyugat és Kelet közti választásról, a magyar választók annál inkább hajlamosak a Nyugatot választani. A Globsec kutatása alapján 2017-ben a magyar választók közül csaknem nyolcszor annyian (39 százalék) gondolták, hogy országnak inkább a Nyugathoz kell tartoznia, mint ahányan azt, hogy a Kelethez (5 százalék) (*Globsec,* 2017). Ráadásul Magyarország erősödő, keleti külpolitikai orientációja ellenére mintha csak erősödött volna a Nyugat-orientáció. Egy évvel azelőtt, 2016-ban még hét százalékponttal kevesebben (a megkérdezettek 33 százaléka) tartották kívánatosnak a nyugati orientációt. Fontos ugyanakkor, hogy a legtöbben a „Híd Magyarország" koncepciója alapján azt képviselik, hogy Magyarországnak a Nyugat és a Kelet között kell állnia: ők a lakosság abszolút többségét, 53 százalékot teszik ki (*1. ábra*).

1. ábra. Magyarország inkább…

Forrás: *Globsec* (2017).

Ugyanezen kutatás szerint a magyarok többsége pozitív véleménnyel van a nyugati intézményekről: az Európai Uniót a megkérdezettek 61 százaléka

tartotta jó dolognak (szemben 10 százalékkal, aki rossznak), és a NATO-ról is a megkérdezettek 58 százaléka volt jó véleménnyel (és csak 8 százalék rossz véleménnyel). Az ENSZ-ről a kérdezettek 65 százaléka volt jó véleménnyel. A magyarok 76 százaléka a NATO-ban maradás, és 79 százaléka az EU-ban maradás mellett szavazna egy esetleges népszavazáson, és csak 11, illetve 14 százalékuk támogatná a kilépést.[2] A magyarok 81 százaléka gondolja azt, hogy a NATO-tagság fontos a tagságunk szempontjából, és relatív többségük még azzal is egyetért, hogy Magyarországnak engednie kellene, hogy a NATO létesítményeket telepítsen hazánkba, A NATO iránti támogatás még Kelet-Közép-Európában is kimagaslónak számít.

Sőt a magyar válaszadók NATO iránti támogatása nem csak elméleti, és nem csak önző megfontolásokon alapul. A magyarok több mint kétharmada (68 százalék) egyetért azzal, hogy ha valamelyik NATO-tagállamot katonai támadás éri, akkor Magyarországnak részt kellene vállalnia a védelmében. Ezt a kollektív védelmi elvet persze a NATO alapokmányának ötödik cikkelye nyíltan rögzíti – ennek támogatása még sem egyértelmű. Németországban például a Pew Research egy korábbi kutatása szerint a közvélemény többsége nem támogatja, hogy országuk más NATO-ország segítségére siessen, ha támadás éri (*Stokes,* 2017).

3. Washington vagy Moszkva?

A konkrét államokkal szembeni attitűdök vizsgálata azonban erősen árnyalja az erősen Nyugat-barát magyar közvéleménnyel kapcsolatos képet. Bár az utóbbi évtizedben a témában végzett kutatások többsége hagyományosan azt találta, hogy a magyar lakosság kevésbé rokonszenvez Oroszországgal és az oroszokkal, mint a Nyugat országaival, köztük az Egyesült Államokkal és az amerikaiakkal, ez az olló egye inkább zárul. Az Ipsos 2014. december eleji omnibuszfelvételén (1000 fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán) szerepelt az alábbi kérdés: „Magyarországnak nem kellene eltávolodnia Európától és Oroszországhoz közelednie. Ön ezzel az állítással egyetért, vagy sem?" Az egyetértők aránya 57, az egyet nem értők aránya 28 százalék volt, 15 százalék pedig nem tudott válaszolni a kérdésre.

A Medián 2018-as, fentiekkel egybevágó kutatása szerint a külpolitikának nem az oroszokkal való együttműködésre kell törekednie (amelyet ebben a kontextusban csak a válaszadók 26 százaléka említette Oroszországot spon-

[2] Összehasonlításképpen: a NATO-ba belépést 1997-ben a részt vevő állampolgárok 86 százaléka, az EU-ba belépést 2003-ban 83 százalék támogatta.

tán), hanem fontosabb, hogy a környező országokkal (77 százalék) és az EU-val (76 százalék) ápoljunk jó viszonyt.

A legnépszerűbb országok a Medián vizsgálata alapján Egyesült Királyság (62 pont) Németország (60 pont), Franciaország (55 pont) voltak. Nyugat előnye a Kelettel szemben továbbá nagyon karcsúvá kezd válni: az Egyesült Államok népszerűsége (54 pont) alig előzi meg Kínáét (51 pont) és Oroszországét (48 pont)

A Globsec és a Political Capital 2016-os vizsgálata alapján, ha a kérdezetteknek spontán kell említeniük olyan országokat, amelyekkel Magyarországnak szoros kapcsolatot kell kialakítania, az első három említés alapján Oroszország az előkelő harmadik helyet foglalja el 16 százalékkal), jóval Németország és Ausztria után, ugyanakkor az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok előtt. Ez utóbbi adat is leginkább azt mutatja, hogy a politikai közbeszédben az Oroszországhoz fűződő viszony központi – könnyen előhívható – téma lett (*1. táblázat*).

1. táblázat. Mely országokkal kell Magyarországnak Ön szerint a legszorosabb kapcsolatot fenntartania? Jelöljön meg legalább három országot!

A tíz leggyakrabban említett ország	Említések aránya az első három ország közt (százalék)
Németország	44
Ausztria	28
Oroszország	16
Egyesült Királyság	13
Egyesült Államok	13
Lengyelország	13
Szlovákia	8
Franciaország	8
Románia	6
Csehország	5

Forrás: Globsec.

Továbbá Oroszország megítélése a rendszerváltás óta látványos javulást mutatott (*2. táblázat*) 1992-ben az Egyesült Államok iránti rokonszenvindex a 100 fokú skálán rendkívül magas, 73 volt, miközben Oroszország iránt mindössze 36. 2001-ben az Oroszországgal kapcsolatos rokonszenvindex még szintén mindössze 34 pontot ért el, mára ez 48 pontra nőtt. Az Oroszországgal kapcsolatos vélemények tehát már a második Orbán-kormány előtt javulásnak indultak. 2007-re az Egyesült Államok indexe 60-ra csökkent, Oroszországé pedig 41-re emelkedett (*Medián,* 2007). 2014-ben az Egyesült Államok pontszáma 64 volt, Oroszországé pedig 44. 2018-ra pedig Oroszor-

szág megítélése már 48 pontra javult, az Egyesült Államoké pedig 54-re csökkent. Oroszország megítélése tehát jelentősen javult az elmúlt másfél évtizedben (*Medián,* 2018). Ezt jól mutatja az is, hogy míg 2014-ben csak a magyarok negyede mondta, hogy Magyarországnak inkább Oroszországgal kellene szorosabb kapcsolatot fenntartania, mint az Egyesült Államokkal, 2018-ban már egyharmaduk vélekedett ugyanígy.

2. táblázat. Egyes országok iránti rokonszenv változása (átlagok 100 fokú skálán, 0 = nagyon rossz, 100 = nagyon jó)

	1992	1997	2001	2003	2006	2007	2014	2018
Németország	75	72	73	75	73	71	80	60
Ausztria	–	–	76	78	77	68		
Lengyelország	42	63	56	59	62	61		
Egyesült Államok	73	72	68	58	59	60	65	54
Csehország*	38	51	50	54	54	53		
Szlovákia	–	37	44	51	31	38		
Oroszország	36	40	34	37	41	41	44	48
Románia	10	33	23	28	33	34		
Nagy-Britannia						69	74	62
Franciaország						68		55
Kína						34	46	51

*1992: Csehszlovákia.
Forrás: Medián Omnibusz.

Ennek a változásnak a fő okát azonban egyértelműen a politikai környezetben láthatjuk. Magyarországon például csak a válaszadók 13 százaléka gondolja úgy, hogy Oroszország fenyegetést jelent Magyarország szuverenitására (*Kerner,* 2017). Magyarországon hagyományos politikai felosztás, hogy a kormányoldal az Oroszországgal való pragmatikus gazdasági együttműködés szükségessége mellett érvel, míg az ellenzék éppen ezt kritizálja. Ez így volt 2002 és 2010 (de különösen 2006 és 2010) között is, a szociálliberális kormányok alatt, és így volt 2010 után, az Orbán-kormány idején is. Míg korábban, ellenzékben jellemzően a Fidesz szavazói voltak jóval kritikusabbak Oroszországgal szemben, a második és harmadik Orbán-kormány idején ez egyértelműen megváltozott. Már a Medián 2014-es, de különösen a 2018-as adatoai egyértelműen azt mutatták, hogy a Fidesz szavazói erősen oroszbarát irányba tolódtak el. Ebből a szempontból talán szimbolikusnak tekinthető, hogy a közvélemény az első Orbán-kormány alatt volt eddig a legelutasítóbb az oroszokkal szemben, míg a harmadik Orbán-kormány alatt vált a leginkább támogatóvá.

A Fidesz szavazóinak szimpátiapontja szintén a Medián kutatása szerint Oroszországgal szemben 2018-ban messze átlag felett, 59 ponton állt – míg a

korábban hagyományosan erősen oroszbarát Jobbik (42 pont) és a pártállami utód MSZP szavazóit magában foglaló baloldali ellenzék (40 pont) szavazói jóval kritikusabbá váltak. A baloldali ellenzék (66 pont) és a Jobbik (58 pont) szavazói is sokkal inkább egyetértenek azzal, hogy Oroszországnak túl nagy befolyása van Magyarország ügyeire, mint a fideszesek (50 pont) (*Medián,* 2018).

Ami még fontosabb adat ugyanakkor, hogy 2018-ra a fideszes szavazók többsége eljutott oda, hogy Oroszországot (51 százalék) választaná az Egyesült Államok (39 százalék) ellenében mint szorosabb szövetségest Magyarország számára. Ez jelentős változás 2014 óta is, amikor a Fidesz szavazói hajszállal többen választották volna Washingtont (40 százalék), mint Moszkvát).

Ezzel némileg egybecsengő adat, ami a Tárkinak a Ruszisztikai Központ felkérésére végzett kutatásából kiolvasható: Oroszország megítélése 2006 és 2016 között, de 2012 és 2016 között is inkább javult, és a krími annexió, illetve a Paks körüli viták ellenére is a többség támogató az Oroszországgal kapcsolatos gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok mélyítése iránt. Ez a kutatás is megerősítette továbbá, hogy – annak ellenére, hogy Oroszország történelmi szerepét Magyarország szempontjából a válaszadók rendkívül negatívan értékelik – a nyugati országok megítélésbeli előnye Oroszországgal szemben egészen minimális (*Szvák,* 2016).

4. Trump, Putyin vagy Merkel?

Ha a politikai vezetők megítélését vizsgáljuk, akkor a kezdeti általános kép az erős nyugati orientációról és kelettel szembeni távolságtartásról tovább gyengül. A Globsec kutatásának eredményei alapján Vlagyimir Putyinnal, Oroszország elnökével a 2017-ben a magyar felnőtt korú lakosság 44 százaléka szimpatizált – alig kevesebben, mint ahányan nem szimpatizáltak vele (47 százalék). A Putyin iránti szimpátia ebben a kutatásban a legmagasabbnak bizonyult a visegrádi országok mezőnyében. Angela Merkel megítélése ennél rosszabb: vele csak a magyarok 38 százaléka szimpatizált, míg abszolút többségük, 54 százalékuk elutasította, Donald Trumppal pedig mindössze 29 százaléka rokonszenvezett. Összehasonlításképpen: Orbán Viktorral a magyar válaszadók 45 százaléka szimpatizált, és ugyanennyi nem szimpatizált. A Medián 2018-as kutatása is azt mutatta, hogy Vlagyimir Putyin (Ferenc pápa után) a legnépszerűbb nemzetközi vezető a magyarok körében, és ezzel egybecsengő eredményt talált a kormányközeli Nézőpont Intézet Orbán Viktor 2016-os moszkvai látogatását megelőzően készített elemzése is (MTI, 2016). Az átlagot ebben az esetben is a fideszesek húzzák fel: Vlagyimir

Putyin a Medián (2018) szerint a fideszesek körében 54 százalékos szimpátiaindexnek örvend (az átlag 43 százalék), míg Angela Merkel megítélése az ő körükben a legrosszabb, 29 százalék (az átlag 38). Ez a kontraszt is jól mutatja, hogy a magyar, és különösen a kormánypárti közvélemény jól rezonál arra a Kreml és szimpatizánsai által széles körben terjesztett üzenetre, amely szerint Putyin korunk „erős embere”, aki szemben a gyenge európai vezetőkkel – köztük Merkel kancellárral – hatékonyan kezel olyan problémákat, mint például a migráció és a terrorizmus.

5. Oroszbarátok-e a magyarok? Nemzetközi összehasonlítás

Nemzetközi kutatások alapján vegyes kép rajzolódik ki a magyarok Oroszországgal kapcsolatos viszonyáról. Egyrészről, az utóbbi években végzett szélesebb mintákat elemző nemzetközi vizsgálatok egyértelműen azt mutatták, hogy Magyarország Oroszországgal szemben a szokásosnál jóval megengedőbb állásponton van. Ez különösen igaz akkor, ha a kérdésekbe valamilyen módon Ukrajna, és így az ukrán–orosz konfliktus is bekerül – ami vélhetően egyszerre függ össze a kárpátaljai magyarok erősen átpolitizálódott ügyével, és azzal, hogy Ukrajna a magyar lakosság szemében az egyik legnegatívabbnak észlelt ország.

Az Ipsos MORI például 2014. április elején 11 európai országban, köztük Magyarországon vizsgálta a lakosság véleményét az Ukrajnában kialakult helyzetről. Az üggyel kapcsolatos általános bizonytalanságot jelzi, hogy a megkérdezettek közel harmada egyik országban sem tudott állást foglalni abban, milyen lépéseket kellene tennie országa kormányának. Az adatok ugyanakkor azt mutatták, hogy általában a magyar megkérdezettek támogatják legkisebb arányban az Oroszországgal szembeni lépéseket. Csak harmaduk (34 százalék) értett egyet például azzal, hogy nem kellene hagyni, hogy Oroszország a kelet-ukrajnai területekre vonuljon, míg a vizsgált országok átlagában ugyanezt minden második megkérdezett gondolta. A magyarok csak 31 százaléka (szemben például a németek 58 százalékával) értett egyet azzal, hogy az ország vezetésének minden segítséget meg kell adni a stabilitás megteremtésében Ukrajnának és az ukrán népnek. A magyarok voltak a legkevésbé támogatók az Oroszország elleni szankciókkal szemben is: csak a lakosság 31 százaléka támogatta őket (és 41 százalék ellenezte), míg a teljes mintában ez az arány 45 százalékos volt.

Mindez arra utalhat, hogy a kormány és a Jobbik Oroszországgal kapcsolatos kommunikációja, illetve a trianoni traumához kapcsolódó magyar történelmi sérelmek érdemben befolyásolják a társadalom egy részének véleményét Ukrajna ügyében is – bár közel sem determinisztikusan. Annak ellenére,

hogy Magyarország érintettsége geopolitikai elhelyezkedése és a Kárpátalján élő magyar diaszpóra miatt Magyarország jelentős, minden második magyar szerint a kormánynak nem kellene egyáltalán beavatkoznia, és inkább másokra kellene hagynia a probléma kezelését (*Ipsos MORI,* 2014).

A Pew Research 2017-es kutatása azt mutatta: a 23 nyugati ország mintájában a görögök után a magyarok látták Oroszországot legkevésbé az országukra leselkedő valódi fenyegetésnek (csak 28 százalékuk, szemben például a lengyelek közel kétharmadával és az amerikaiak közel felével) (*Stokes,* 2017) Érdekes ugyanakkor, hogy egy 2016-os, szintén Pew Research-kutatás alapján a magyarok pont akkora (alapvetően alacsony) fenyegetésnek látják az oroszokkal való feszültséget, mint Kína világhatalomként való felemelkedését és az Egyesült Államok hatalmi túlterjeszkedését (*Stokes és szerzőtársai,* 2016).

Az alacsony fenyegetettségérzés összefügghet azzal, hogy mindössze 17 százalék gondolja valószínűnek Magyarországon, hogy Oroszország megtámadna egy európai uniós tagállamot. Szerepe van benne továbbá a pragmatikus hozzáállásnak is: a magyarok kétharmada gondolja azt, hogy fontosabb az Oroszországgal kiépített erős gazdasági kapcsolat, mint a Moszkvával szembeni kemény fellépés a külpolitikai vitákban (amit a válaszadók negyede helye látott fontosabbnak). Ebben a kérdésben Magyarországnál szintén csak Görögország foglalt el Magyarországnál puhább, pragmatikusabb álláspontot Oroszországgal szemben (*Stokes,* 2017).

A régióban végzett (más módszertanú) kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy Magyarország a régióban – az Oroszországgal szemben hagyományosan a leginkább távolságtartó Lengyelország után – továbbra is a leginkább Nyugat-barát országok között található, és a régiós országok (javarészt szláv) lakosságához képest Oroszországgal szemben is inkább távolságtartó. A *Globsec* (2018) összehasonlító kutatás például azt mutatta, hogy Magyarországon azok aránya, akik szeretnék, ha országuk a Nyugathoz tartozna (45 százalék) jóval meghaladja azokét, akik szerint Kelethez kellene tartoznia (3 százalék). A Nyugathoz tartozni szándékozók aránya bőven meghaladta a cseh (38 százalék), a lengyel (42 százalék) és különösen a szlovák (21 százalék) társadalmon belüli arányokat. Szlovákia tűnik egyébként a leginkább Kelet felé orientálódó országnak a régióban: a lakosság 15 százaléka fordulna Kelet felé. Az egy évvel korábban, hét ország körében végzett hasonló vizsgálat egyébként azt mutatta, hogy a szélesebb régióban Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el, és például Horvátországban és Romániában még erősebb a nyugati orientáció – sőt kicsivel még Bulgáriában is. Fontos eredmény ugyanakkor, hogy Magyarországon a Nyugat-barát orientáció ezen kutatások szerint az elmúlt három évben még erősödött is (*Globsec,* 2017,

2018). Nagyon magas azonban a „középutas” – Magyarország Kelet és Nyugat között állását hangsúlyozó válaszadók aránya (2018-ban 47 százalék).

Vlagyimir Putyin megítélésében ugyanakkor ez az erős Nyugat-barátság és Kelettel szembeni távolságtartás nem feltétlenül nyilvánul meg: 2018-ban a szlovákok után (41 százalék) leginkább a magyarok értettek egyet (33 százalék) Vlagyimir Putyin politikájával, bár relatív többségük (48 százalék) így is elutasító volt. 2017-ben pedig a visegrádi országok közül Magyarországon volt a legmagasabb (44 pontos) Vlagyimir Putyin népszerűsége – ugyanakkor jóval alacsonyabb, mint Bulgáriában (70 százalék), és kicsit alacsonyabb, mint Romániában (48 százalék) és Horvátországban (46 százalék). (*Globsec,* 2017). Ezen utóbbi adatok jól mutatják egyébként, hogy az általános Kelet–Nyugat orientáció nem determinálja Oroszország vezetőjének megítélését: azokban az országokban a leginkább elfogadott Putyin, ahol egyébként a legerősebb a Nyugat felé fordulás is. Ebben a kérdésben fontos szerepe lehet egyébként a Kelet felé fordulást hangsúlyozó pánszlávista ideológiának (mely például Szlovákiában és Bulgáriában erős), továbbá a vallásnak is: az ortodox dominanciájú országokban, mint Bulgária és Románia, értelemszerűen kedvezőbb Putyin megítélése.

A Tárki–CEORG 2014-es vizsgálata azt is mutatta, hogy a régióban a veszélypercepció szempontjából Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el. A lengyelek 66 százaléka, a magyarok 41 százaléka és a szlovákok 26 százaléka számított arra, hogy Oroszország a közeljövőben arra fog törekedni, hogy visszaszerezze az irányítást Európa azon része fölött, ahol élünk. A leginkább tehát Lengyelország és a legkevésbé Szlovákia tart egy ilyen fenyegetéstől, a kérdésben a magyarok a középmezőnyben foglaltak helyet. A kutatás szerint a városokban lakók (és különösen a budapestiek) gondolták leginkább úgy, hogy Oroszország vissza akarja szerezni befolyását a régióban (*Tárki–CEORG,* 2014).

A Globsec és a Political Capital 2016-os (*Globsec,* 2016) három országra kiterjedő kutatása alapján, az adatok újrafeldolgozása révén kísérletet tettünk arra, hogy a Nyugattal és Oroszországgal kapcsolatos különböző nézeteket egy struktúrában vizsgáljuk. Főkomponens-elemzés segítségével hat kérdésből alkotott hat változóból létrehoztunk egy úgynevezett *többpólusú világindexet*. Ehhez az alábbi hat kérdésre – 1-től 10-ig tejeső skálán – adott válaszokat használtuk fel, melyek főképp a NATO-t és Oroszországot állítják szemben, többek között Ukrajna kérdésében.

1. Magyarország biztonságát a NATO-tagság helyett jobban garantál-ná, ha semleges lenne.
2. Az Egyesült Államok a NATO-t használja fel arra, hogy más orszá-gokat (például Magyarországot) irányítson, rájuk kényszerítve az akaratát.
3. A NATO egy agresszív szervezet, amely fenyegetést jelent más or-szágokra (például Oroszországra).
4. A NATO bővítése az Oroszországnak tett ígéret megszegését jelenti.
5. Az ukrajnai krízisért a NATO és az Egyesült Államok a felelős.
6. Ukrajna Oroszország befolyási övezetéhez tartozik, ezért Oroszor-szágnak joga van részt venni az Ukrajna jövőjéről szóló döntések-ben.

Az index magasabb értéke olyan vélekedést tükröz, amelynek lényege, hogy az Egyesült Államok- és Nyugat-centrikus, egypólusú világ nem kívánatos, ezért Oroszországnak meghatározó szerepének kell lennie a világ eseményei-nek formálásában, akár a Nyugat rovására is. Ezt hívják sokszor az oroszbarát politikai diskurzusban *multipolaritásnak*, azaz többpólusú világrendnek. Az index értékei alapján utána három csoportot képeztünk:

- Nyugat-barát (4 alatti indexérték),
- egyensúlyozó (4 és 7 közti indexérték),
- multipolarista (7 feletti indexérték).

Az inkább kelet felé forduló, NATO-kritikus multipolarista válaszadók ará-nya Magyarországon volt a legalacsonyabb (11 százalék). Szlovákiában ará-nyuk több mint két és félszerese volt a magyarokénak (27 százalék), míg a cseh válaszadók (18 százalék) középen helyezkedtek el. Fontos ugyanakkor hozzátenni, hogy Magyarországon volt a legmagasabb azon válaszadók ará-nya, akik a téma iránt nem érdeklődtek, és így legalább két kérdésre nem adtak választ: több mint a minta egyharmada (*3. táblázat*).

Az egyes csoportok társadalmi-demográfiai hátteréről elmondható, hogy mindhárom országban az idősek körében a legmagasabb a Kelet felé forduló multipolaritás, míg a Nyugat-barátok aránya nagyobb a magasan iskolázottak között. Magyarországon a fővárosban volt a legmagasabb a Nyugat-barátok, és legalacsonyabb a Kelet-barát multipolaristák aránya.

3. táblázat. Nyugat-barátok, multipolaristák és egyensúlyozók a régióban (százalék)

	Csehország	Magyarország	Szlovákia
Nyugat-barát (index ≤ 4)	26,5	20,9	18,7
Egyensúlyozók (4 <index ≤ 7)	37,7	31,6	30,5
Multipolaristák (index ≥ 7)	18,0	11,4	27,1
Érdektelenek (legalább két kérdésre nincs válasz)	17,7	36,1	23,7
Összesen	100	100	100

Forrás: *Globsec–Political Capital* (2016).

6. Következtetések

A fenti áttekintés alapján a magyar közvélemény Ororszországhoz való viszonyáról az alábbiakat fogalmazhatjuk meg. Egyrészről, Magyarországot, különösen régiós összehasonlításban, továbbra is jellemzi egyfajta erős Nyugat-barát attitűd, amely megjelenik mind a nyugati országok és intézmények kedvező értékelésében, mind pedig egy erős, kimondott Nyugat felé fordulásban. Minél általánosabban jelenik meg a „Nyugat–Kelet” dilemma, annál erősebben érzékelhető a magyar társadalom alapvető nyugatos orientációja.

Másrészről, fontos, hogy a társadalom közel fele „köztes” álláspontot foglal el a Nyugat vagy Kelet kérdésében, ami jól mutatja, hogy a magyar közvéleményben továbbra is erős az ország önálló politikáját, „hídszerepét” és a – nemzeti érdekhez alkalmilag társított – szövetségek gondolatát hangsúlyozó, szuverenista-relativista hagyomány. A „köztes”, a Nyugattal szemben is szkeptikus álláspont elterjedtsége pedig hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyar társadalom – kellő politikai akarat esetén – könnyebben Kelet felé fordítható legyen.

Harmadrészt, Oroszország megítélése jelentős pozitív változáson ment keresztül a rendszerváltás óta, és különösen az elmúlt években. Alapvetően azt tapasztalhatjuk, hogy azon időszakban, amikor a kormánypolitika hangsúlyosabban beszél az Oroszországgal való kapcsolat javításának a fontosságáról (a két Gyurcsány-, illetve a második és harmadik Orbán-kormány idején) akkor Oroszország megítélése egyértelműen javul. Ez arra utal, hogy a közvéleményt a kérdésben a politikai közbeszéd alapvetően formálja és uralja.

Negyedrészt, több kutatás eredménye alapján úgy tűnik, hogy az Oroszországgal kapcsolatos véleményt a vonzó és a taszító erők finom egyensúlya határozza meg. Oroszország vonzereje az arra fogékonyak szemében egyrészt gazdasági potenciáljában rejlik, másrészt vezetőjének képességeiben és erejében – nem véletlen, hogy az orosz „puha hatalmi” törekvések éppen ezeket a kulcsüzeneteket fogalmazzák meg. Az Oroszország felé való (inkább prag-

matikus) fordulást erősíti az országgal szembeni alacsony fenyegetettségérzet, illetve az Ukrajnával szembeni – a Krím annektálása után egyértelművé váló – ambivalens érzelmek. Az utóbbi időben Oroszország imázsának javulásában közre játszhatott ugyanakkor egy másik közvetett hatás: az Egyesült Államok megítélésének romlása. Érdekes módon nem látszik, hogy a történeti tapasztalatok erős befolyást gyakorolnának Oroszország megítélésére: Magyarország földrajzi elhelyezkedése és történelme alapján (1949, 1956) feltételezhető lenne, hogy a múltbeli viszony inkább taszítóerőt jelent, és erős az Oroszország irányából érkező szuverenitásfenyegetettég-érzés, azonban ezt a kutatásokban nem látjuk visszatükröződni. Azok körében ugyanakkor, akik Oroszországban fenyegetettséget látnak, megjelenik mind a krími konfliktus, mind pedig az Oroszország jelentette Nyugatra leselkedő fenyegetés.

Ötödrészt, az oroszbarát vélekedések hátterében a társadalmi-demográfiai változók kevésbé tűnnek fontosnak: bár az iskolázottságnak, az életkornak és a lakóhelynek van némi szerepe, a közvéleményt a kérdésben elsődlegesen a politikai közbeszéd formálta és formálja. Ezt jól mutatja Oroszország megítélésének látványos javulása, ami az utóbbi években a kormánypárt szavazótáborában végbement. A baloldal, amely hagyományosan megengedőbb volt Oroszországgal szemben, ugyanakkor jóval kritikusabbá vált. Érdekes azonban, hogy a sokáig az Oroszországgal kialakított viszony erősítésének legerősebb támogatójaként fellépő Jobbik szavazótáborában is jóval ritkábbak az oroszbarát vélemények, mint a Fideszében, ahol azok többségbe kerültek. Ebből a szempontból Magyarország helyzete különleges: míg, főleg Nyugat-Európában jellemzően a radikális jobboldali (nem a középjobboldali, néppárti pártszövetséghez tartozó) pártok szavazói Oroszország leglelkesebb támogatói (lásd például: *Shekhovtsov,* 2017; *Krekó és munkatársai,* 2015), nálunk ez a Fidesz szavazótáborára igaz – ami vélhetően nem független a médiában és a politikai közbeszédben Oroszországgal és az orosz–ukrán konfliktussal kapcsolatos közbeszédtől (*Pynnöniemi–Rácz,* 2016).

A nemzetközi adatok elemzése ugyanakkor egy másik érdekes jelenségre is rámutat: a közvélemény ritkán oka, inkább következménye a külpolitikának. Miközben a magyar közvélemény, különösen még 2010 körül, Oroszországgal szemben erősen távolságtartó volt, a magyar kormány erősen oroszbarát külpolitikát kezdett folytatni, és ahelyett, hogy ez a népszerűségére visszaütött volna, inkább csak átformálta a közvéleményt. Azon országokban továbbá, ahol egyébként e Kelet felé orientálódó, pánszlávista politikának komolyabb támogatottsága van, mint akár Szlovákia, Csehország, de bizonyos szempontból Románia és Bulgária is, a kormányok mind retorikai, mind a szakpolitikai szinten erősebben fellépnek olyan jelenségek ellen, mint például az orosz dezinformáció. Ritka kivételektől eltekintve (mint például Len-

gyelország) az Oroszországgal szembeni közvélekedés a jelek szerint a legtöbb országban inkább követi, mintsem formálja a külpolitikát.

A Tárki korábbi, értékrendszerre vonatkozó kutatásai alapján tudjuk, hogy Magyarország értékei tekintetében sokkal inkább Kelethez tartozik, mint Nyugathoz (*Tóth,* 2009). A most áttekintett eredmények egy geopolitikai preferenciáiban Kelet felé sodródó ország képét mutatják: bár a magyar lakosság kimondva még inkább a Nyugathoz akar tartozni, nagyra tartja azonban Vlagyimir Putyin autoriter politikáját, Oroszországban egyre inkább barátot, mint fenyegetést lát, és egyre kedvezőbben ítéli meg Oroszország (és Kína) társadalmi-politikai berendezkedését.

IRODALOM

Bialik, K. (2018): Key public opinion findings on Trump, Putin and the countries they lead. Pew Reearch, július 12. http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/07/13/key-public-opinion-findings-on-trump-putin-and-the-countries-they-lead/ Letöltve: június 10, 2018.

Friedman, J.–Friedman, S. (szerk.). (2012): The nature of belief systems reconsidered. Routledge, London.

Globsec (2016): Central europe under the fire of propaganda. https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2018/04/GLOBSEC-Trends-2016.pdf.

Globsec (2017): Globsec Trends 2017: Mixed Messages and Signs of Hope from Central and Eastern Europe. https://www.globsec.org/publications/globsec-trends-2017-mixed-messages-signs-hope-central-eastern-europe/#IY7AtiqBUl8Q2JLY.99

Globsec (2018): Globsec Trends 2018. Central Europe: One Region, Different Perspectives. https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2018/05/GLOBSEC-Trends-2018.pdf

Ipsos MORI (2014): Responses to the situation in Ukraine. Ipsos European Pulse. https://www.ipsos.com/sites/default/files/migrations/en-uk/files/Assets/Docs/Polls/ipsos-mori-european-pulse-ukraine-poll.pdf.

Kerner Zsolt (2017): Oroszországtól tartanak legjobban a magyarok. 24.hu, augusztus 29. https://24.hu/belfold/2017/08/29/oroszorszagtol-tartanak-legjobban-a-magyarok

Krekó Péter–Győri Lóránt (2016): Russia and the Far Left. Institute for Statecraft, Political Capital Institute. http://www.statecraft.org.uk/sites/default/files/documents/Peter%20Kreko%20Far%20Left%20definitive.pdf.

Krekó Péter–Juhász Attila–Molnár Csaba (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. Politikatudományi Szemle. 20. évf. 2. sz. 53–79. o.

Krekó Péter–Macaulay, Marie–Molnár Csaba–Győri Lóránt (2015): Europe's New Pro-Putin Coalition: The Parties of "No". Institute of Modern Russia, https://imrussia.org/en/analysis/world/2368-europes-new-pro-putin-coalition-the-parties-of-no. Retrieved 2 January 2018.

Medián (2007): Trónfosztás. A magyarok kedvenc országai. Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet, december 11. http://median.hu/object.9910455d-7bd7-40ee-bf5f-87b3e4e4dc8a.ivy.

Medián (2018): A fideszesek nagyon megszerették Putyint és Oroszországot. 444, március 14. https://444.hu/2018/03/14/a-fideszesek-nagyon-megszerettek-putyint-es-oroszorszagot
MTI (2016): Nézőpont: megosztja a magyarokat Angela Merkel személye. Minap, január 13. https://teljes.minap.hu/cikkek/nezopont-megosztja-magyarokat-angela-merkel-szemelye.
Nézőpont Intézet (2017a): Szankcióellenesek a magyarok. Nézőpont Intézet, Budapest, február 11. http://nezopontintezet.hu/analysis/szankcioellenesek-magyarok_nezopont.
Nézőpont Intézet (2017b): Leginkább a terrortámadásoktól tartanak a magyarok. Nézőpont Intézet, Budapest, március 31. http://nezopontintezet.hu/analysis/leginkabb-terrortamadasoktol-tartanak-magyarok.
Pynnöniemi, K.–Rácz, A. (szerk.). (2016). Fog of Falsehood. Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine. Ulkopoliittinen Instituutti, Helsinki, http://www.sfpa.sk/wp-content/uploads/2016/05/FIIAReport45_FogOfFalsehood.pdf.
Shekhovtsov, A. (2017). Russia and the Western far right: Tango Noir. Routledge.
Stokes, B. (2017). Nato's Image Improves on Both sides of Atlantic: European faith in American military support largely unchanged. Pew Research, 2017. május 23. http://www.pewglobal.org/2017/05/23/natos-image-improves-on-both-sides-of-atlantic/
Stokes, B.–Wike, R.–Poushter, J. (2016): Europeans Face the World Divided. Many question national influence and obligations to allies, but share desire for greater EU role in global affairs. Pew Research Center, http://www.pewglobal.org/files/2016/06/Pew-Research-Center-EPW-Report-FINAL-June-13-2016.pdf.
Szvák Gyula (2016): A magyarok orosz-képe, 2006–2016. Szovjet Füzetek, XXII.
Tárki–CEORG (2014): Jönnek az oroszok? – avagy kik tartanak leginkább Oroszország térnyerésétől? Tárki–CEORG, Budapest, http://old.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140514_ceorg.html.
Taylor, K. (2017): Europeans favoring right-wing populist parties are more positive on Putin, Pew Research Center, január 24. http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/01/24/europeans-favoring-right-wing-populist-parties-are-more-positive-on-putin.
Tóth István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében: a gazdasági felemelkedés társadalmi felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Tárki, Budapest, http://mek.oszk.hu/13400/13432/13432.pdf.

Jogállamiság, jogtudat, normakövetés

Jakab András–Gajduschek György

1. A jogállamiság eróziója

Az utóbbi években a jogállamiság állapota Magyarországon fokozatosan, de trendszerűen romlik.[1] Az egyes lépéseket nemcsak a jogi szakirodalomban (például *Jakab,* 2011, *Sonnevend és szerzőtársai,* 2015), hanem a (magyar és a Magyarországgal foglalkozó nemzetközi) sajtóban is meglehetősen pontosan dokumentálták. Az azonban már korántsem volt mindig egyértelmű, hogy a romlás egyes lépései milyen súlyúak, és egyes időszakokban a szakértők között sem volt konszenzus arról, hogy összességében az adott időszakban miként értékelhető a magyar jogállamiság helyzete.[2]

Ennek számos oka van, a legfontosabb talán az, hogy a kérdésben elmélyedő szakemberek főleg jogászok, akik rendszerint nem szoktak kvantitatív módszerekkel dolgozni, a szokásos jogászi (kvalitatív) módszereket pedig más jellegű kérdésekre szokták alkalmazni. Vagyis arról meglehetős biztonsággal tudunk jogászi tudással nyilatkozni, hogy egy-egy intézkedés ellentmond-e a jogállamiság elvének, de az egy szokatlan kérdés a jogászok számára, hogy az adott intézkedés miatt mennyire romlott a jogállamiság állapota. Egy másik nehézség a magyar jogállamiság helyzetének elemzésekor pedig az, hogy a jogászok leginkább a formális szabályok elemzésére specializálódnak (abban van gyakorlatuk, arra vannak kiképezve), márpedig Magyarországon az utóbbi években az egyik legsúlyosabb probléma pont a jogrendszert működtető intézmények tényleges gyakorlatának a formális szabályoktól való eltávolodásában, illetve egyes esetekben a tényleges gyakorlat jelentős átalakulásában ragadható meg (*Jakab–Gajduschek,* 2016).

---

[1] A tanulmány 1. fejezetét Jakab András, a 2. és 3. fejezetét Gajduschek György írta. Az írás támaszkodik a következő kutatásokra: *Jakab–Gajduschek* (2016), *Jakab* (2018), Gajduschek OTKA 105552. sz. kutatása.

[2] Ennek a kérdésnek különös relevanciát ad, hogy az Európai Bizottság 2018. májusi jogalkotási javaslatában a jövőben a jogállamiság állapotától is függővé tennék bizonyos EU-s alapokból való kifizetéseket a tagállamok számára.

Az ilyen helyzetek átfogó, mégis tömör leírására a jogászi elemzés helyett leginkább az úgynevezett jogállamiság-indexek alkalmasak, amelyek egyrészről számos részletváltozást összegeznek egy-egy mutatóba (megadva azok eredőjét), másrészről pedig – és ez most még fontosabb számunkra – kiemelten figyelnek a tényleges gyakorlatra.[3] Ezek a mutatók egyértelműen jelzik a jogállamiság folyamatos erózióját Magyarországon az elmúlt időszakban, és joggal tarthatunk tőle, hogy ez még mindig nem ért véget. Az alábbiakban két index értékeit mutatjuk be röviden: *a)* a Bertelsmann-féle transzformációs indexben (Bertelsmann Transformation Index) a jogállamiság alindexet, valamint *b)* a World Justice Project Rule of Law Indexet.

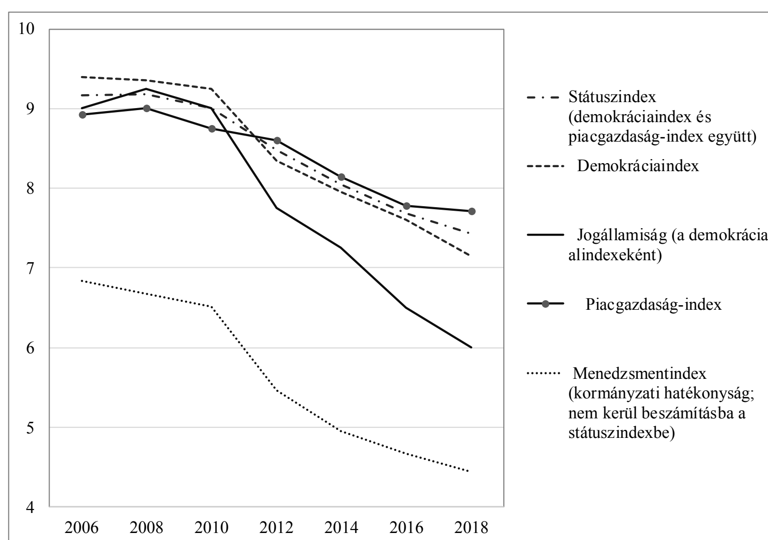
Ad a) A Bertelsmann-féle transzformációs index (az úgynevezett státusindex) a demokráciaindex (ennek része a jogállamiság a felmérés fogalmi rendszerében) és a piacgazdaság-index átlaga. A jogállamiság fokozatos eróziója világosan látszik az *1. ábrán*. A menedzsmentindex ettől különbözik, a kormányzás hatékonyságát jelzi, és ugyancsak romló tendenciát mutat, vagyis a jogállamiság romlása nem járt a hatékonyság növelésével.

Ad b) A World Justice Project Rule of Law Index kifejezett célja a jogállam működésének mérése, ahogy az emberek megtapasztalják azt (vagyis a tényleges gyakorlat, illetve a tényleges gyakorlat percepciójának mérése, nem pedig a jogszabályok mérése). Fogalmilag és módszertanilag is ez tekinthető jelenleg a legfejlettebb jogállamiság-indexnek a világon.

Amit látunk, az fokozatos lecsúszás a kormányzati hatalom korlátai (hatalommegosztás), a korrupció hiánya (*versus* elterjedtsége), a nyílt kormányzat, az alapjogok, a szabályozások kikényszerítése és a büntetőbíráskodás területén. A polgári bíráskodás értékei lényegében változatlanok, a rend és biztonság pedig enyhe javulást mutat. A változások összesített eredménye a *2. ábra* szerint azonban itt is egyértelmű romló tendenciát jelez (2012/13 előttről nincsenek értékeink, mert a projekt relatíve új).

[3] Az itt tárgyalt és további indexek módszertanához részletesen lásd *Jakab–Lőrincz* (2016). Az indexek eltérő módszerekkel és szerkezetben szakértői jelentéseken, kemény adatokon (például költségvetési számokon) és közvélemény-kutatásokon alapulnak. Az ilyen indexek használata természetesen nem teszi feleslegessé a hagyományos jogászi elemzést, de átfogó soktényezős helyzetek és a tényleges megvalósulások rövid és plasztikus értékelésére az indexek alkalmasabbak (amelyek egyébként részben hagyományos dogmatikai eredményeken is alapulhatnak).

1. ábra. A Bertelsmann-féle transzformációs index, Magyarországra vonatkozó adatok, * *2006–2018*

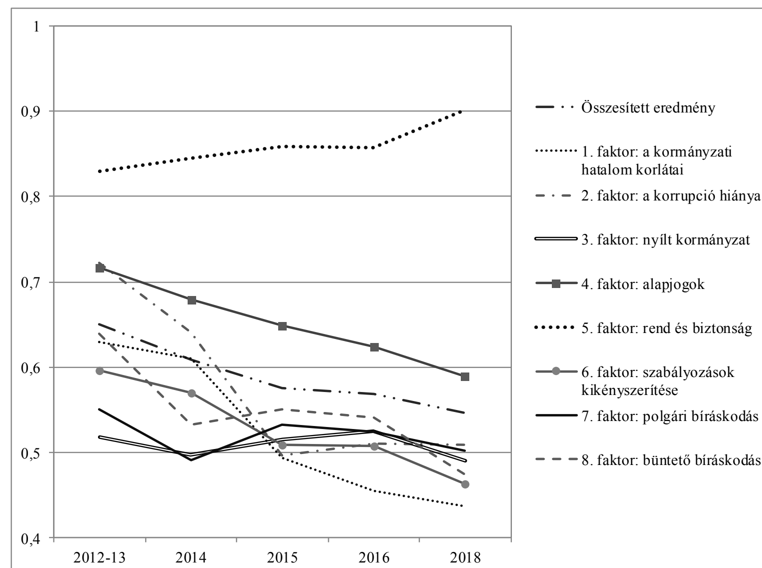
*A grafikont *Lőrincz Viktor* és *Nerma Taletovic* készítette.

Ha a romlás okait keressük, akkor a formális szabályok szintjén bekövetkezett változások súlya relatíve kisebb, bár az sem elhanyagolható. Az új Alaptörvény alapvetően a korábbi Alkotmány szabályozási mintáit követi (*Jakab,* 2011, *Sonnevend és szerzőtársai,* 2015, *Vincze,* 2012, *Vincze–Varju*, 2012), abban nagyrészt a korábbi Alkotmány szövegét ismerhetjük fel némi kodifikációs csiszolással, egy-két, esetenként pozitív irányú tartalmi változással, mint amilyen például az adósságfékre vagy a fogyatékosok választójogára vonatkozó szabályozás.[4] Talán a döntéshozók belátták, a saját szempontjukból kockázatos is a kísérletezgetés, ezért nem lett semmi a félprezidenciális vagy a kétkamarás szabályozási ötletekből. A szöveget teleszórták azonban – a szimbolikus jellegű rendelkezéseken kívül – *ad hoc* kivételszabályokkal, a megszövegezők saját valós vagy vélt, éppen aktuális pártpolitikai érdekeik-

[4] Az a tény, hogy a formális alkotmányos szabályok az Alaptörvénybe való átemelés révén relatíve kevéssé változtak, egyrészről kedvező volt, hiszen az 1990 óta kialakított jogállami alkotmánybírósági gyakorlatnak (és az abban megjelenő jogi kultúrának) így nagyobb esélye volt a továbbélésre. Másrészről azonban kedvezőtlen, hiszen a felületes szemlélőben (vagyis abban, aki csak a szabályokra figyel, de a tényleges gyakorlatra nem) elsőre azt a hamis benyomást kelthette, hogy érdemben nincs jelentős változás.

nek megfelelően mind az államszervezeti, mind az alapjogi rendelkezéseken folytonosan alakítgattak, lásd különösen a bíróságokra, az Alkotmánybíróságra, a peráthelyezésekre vagy az egyházakra vonatkozó szabályokat).

2. ábra. A World Justice Project Rule of Law Index Magyarországra vonatkozó adatai,[*] *2012/13–2018*

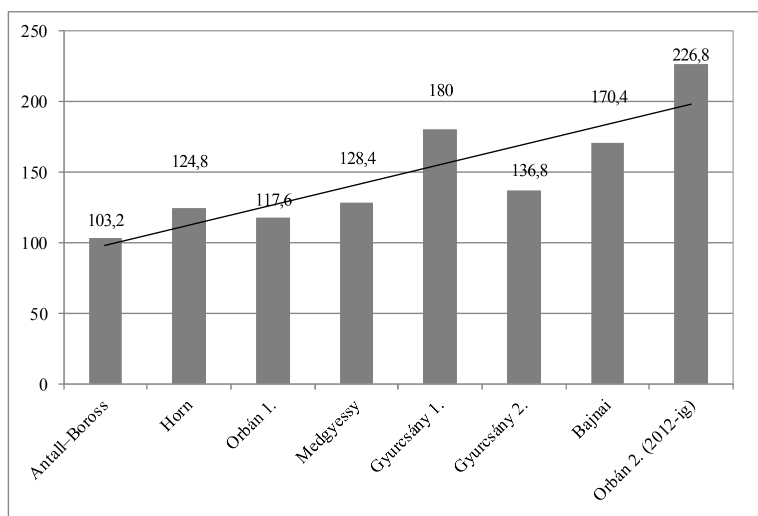
[*]A grafikont *Lőrincz Viktor* és *Nerma Taletovic* készítette.

Az alkotmányozó többséggel szembeni egyetlen, többé-kevésbé hatékony korlátot mára az európai intézmények, valamint a nemzetközi, elsődlegesen amerikai (illetve még az előzőknél is szűkebb körben a nemzetközi pénzpiaci) nyomás jelenti. Ez a 2010/2011-es folyamat során is látszott, de a leglátványosabb formában az Alaptörvény ötödik módosítása mutatta, amelyet lényegében Brüsszelből, Velencéből, Strasbourgból és Luxembourgból kényszerítettek a kormányra, és amely a legdurvább alapjogi problémákat orvosolta ott, ahol valamilyen európai normát is érintett a kérdés.

2010-et követően a jogrendszer működését a tényleges gyakorlatban a korábbiaknál nagyobb mértékben jellemzi a jogalkotás instrumentalizálódása, azaz hatalompolitikai eszközként való használata, valamint a kiszámíthatatlansága, ami a jogbiztonságot ássa alá (A jogbiztonság hiányáról lásd *Tölgyessy,* 2016, *Szalai–Jakab,* 2016, *Gajduschek,* 2016, *Nagy,* 2016). A jogal-

kotást egyrészt a törvények számának folyamatos növekedése, másrészről azok elfogadási idejének fokozatos csökkenése jellemzi, ami önmagában kedvezőtlen fejlemény a jogbiztonság szempontjából,[5] de egyúttal a minőségromlás miatt állandó utólagos módosítgatást tesz szükségessé, ami különösen aggasztó a jogbiztonságra nézve.[6] Ezt világosan mutatja a *3.* és *4. ábra.*

3. ábra. A törvények száma átlagosan évente, kormányonként (trendvonallal)

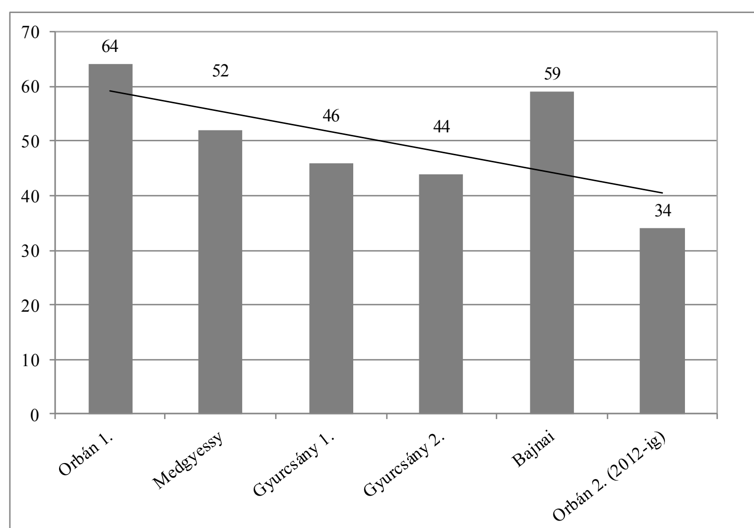

Forrás: *CRCB* (2013), regressziós trendvonal nélkül.

A tényleges gyakorlat, különösen az alkotmányjog terén, egyre erősebben eltér a formálisan rögzített szabályoktól, ami azonban a normaszövegekre koncentráló szokásos jogászi módszerekkel nem megragadható.[7]

[5] Ez nem „világtendencia”, lásd összehasonlításként például a brit adatokat (*Zander* (2004) 1. o.)
[6] A friss törvények módosításainak statisztikáihoz lásd *Sebők és szerzőtársai* (2017) 300., 304. o.
[7] Az is felvethető, hogy ez a diszkrepancia bizonyos mértékig szándékolt: az alkotmányosság formális szabályokban való megjelenése (esetenként, továbbá instrumentális módon retorikai emlegetése is) legitimációnövelő lehet, ezért ezeknek a szisztematikus eltűnésére a mostani felállásban nem is kell számítani, miközben a tényleges gyakorlatban egyre több a kivétel. Vagyis nálunk eleve programozva van a formális és az informális elemek közti feszültség; ez nem valamiféle defekt, hanem politikai szempontból belső logikával rendelkező jelenség.

*4. ábra. A törvényjavaslat benyújtása és kihirdetése között eltelt napok száma (medián)**

* A szélsőséges értékek torzító hatásának kiszűrésére a medián alkalmasabb, mint az átlag.
Forrás: *CRCB* (2013), regressziós trendvonal nélkül.

A jogállamiság gyengülése az utóbbi években nem csupán egy-egy sajnálatos esetre korlátozódik Magyarországon, hanem a jogállamiság szinte minden komponense (a közbiztonságot leszámítva) romló tendenciát mutat. A következő lista nem teljes, inkább csak példálózó a legkirívóbb problémákról:

1. Bár politikailag nem kiemelt vagy legalábbis relatíve korlátozott jelentőségű ügyekben mind a mai napig mutat apróbb életjeleket az Alkotmánybíróság, a jogászok körében, sőt mostanra már azon kívül is, nyilvánvaló, hogy egyes esetekben a bíróság egyszerűen nem meri vagy nem akarja meghozni a jogi megfontolások alapján szükségszerű döntést. Ennek legplasztikusabb példája az utóbbi időből a nyilvánvalóan alkotmányellenes *lex CEU* kapcsán az egyébként jogszerű, de más eljárásokban soha nem alkalmazott különféle időhúzó taktikák alkalmazása.[8]

[8] A folyamatokat az Alkotmánybíróság saját honlapja is megfelelően dokumentálja. Lásd előbb ezt: http://alkotmanybirosag.hu/sajto/kozlemenyek/munkacsoport-allt-fel-az-alkotmanybirosagon-a-felsooktatasi-torveny-modositasanak-ugyeben; majd ezt: http://alkotmanybirosag.hu/sajto/kozlemenyek/az-alkotmanybirosag-kozlemenye:-hianypotlasi-felhivas-es-tisztazando-kerdesek-a-felsooktatasi-torveny-modositasanak-ugyeben. Aggasztó je-

Ez formális jogi szempontból nem kifogásolható, a tényleges gyakorlatot tekintve mégis kifejezetten intézményrombolásnak kell tekintenünk. Ez az Alkotmánybíróság függetlenségébe vetett hitet ássa alá (alappal), és így a hatalommegosztás narratíváját is fokozatosan hitelteleníti.

2. A bírósági vezetők (akiknek minden ellenkező fogadkozás és szabály dacára az ügyek kiszignálásában továbbra is jelentős szerepük van) kiválasztási gyakorlata kapcsán hemzsegnek a hiteles bírósági történetek – egy részüket még a sajtó is megírta – arról, hogy a tényleges gyakorlatban a meghirdetett meritokrácia helyett az Országos Bírósági Hivatal (OBH) egyszemélyi vezetőjével való személyes kapcsolat a meghatározó a kiválasztásban.[9]

3. A korrupció elleni formális szabályok fenntartása mellett az ügyészség a korábbiakhoz hasonlóan átláthatóság és garanciák nélkül működik, miközben érdemben nem cáfolt sajtótudósítások sora jelenik meg arról, hogy az ügyészség nem cselekszik vagy a végletekig elhúzza és/vagy látványosan elrontja a vádat, ha kormányközeli köröket érintően bűncselekmény gyanúja merül fel – sőt, van, hogy kifejezetten törvényhozási szinten merül fel a tág értelemben vett korrupció, például a szerencsejáték vagy dohánykereskedelem szabályozásakor (részletesen dokumentálva *Ligeti,* 2016).

4. Miközben a formális törvényi szabályok szerint a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, illetve a Médiatanács egyik célja a médiapluralizmus elősegítése lenne, tényleges gyakorlatában látványosan dolgozik a teljes médiaterep kormánypárti gleichschaltolásán, részben a jogi lehetőségek elfogult alkalmazásával, részben kifejezetten törvénysértő eszközökkel, amit utólag bíróság is megállapított (*Polyák–Nagy, 2014*).

2. A jogállami működés kulturális feltételei, állampolgári támogatottsága

A rendszerváltás során a jogrendszerben rendkívül rövid idő alatt bekövetkezett rendkívül radikális változások és a kultúra definíciószerűen lassú változása között nyilvánvaló ellentmondás van. A jogrendszer „átírása", egy különösen erős jogállami garanciákkal[10] felvértezett jogrendszerré alakítása, lé-

lek persze a *lex CEU* botrányos kezelését megelőzően is akadtak bőven, ezt részben hagyományos jogászi módszerekkel (lásd a *Jogesetek Magyarázata* folyóirat alkotmánybírósági esetelemzéseit a 2011 utáni időszakból), részben pedig empirikusan is kimutatták a személyzeti változásokat követően a joggyakorlat kormánypártivá válása kapcsán. Ehhez lásd például *Szente* (2015).

[9] „A bírói önigazgatás kiüresedése, a politikai befolyás lehetősége, konformitási kényszer megjelenése." *Bencze–Badó* (2016) 441. o.

[10] Kivételesen nagyhatalmú Alkotmánybíróság, három, majd négy önálló ombudsman, a végrehajtó hatalmat korlátozó legkülönfélébb jogi eszközök, alkotmányjogi és közigazgatási jogi (például eljárásjogi) szinten stb.

nyegében egy év leforgása alatt megtörtént. A kulturális tényezők[11] viszont rendkívül lassan, gyakorta csak intergenerációs folyamatokban változnak. Másként fogalmazva: a társadalom jogi kultúrája vagy a szocializmus időszakához nem illeszkedett vagy az új jogállami keretekhez, vagy egyikhez sem igazán. Az írott jog és a jogtudat között feltételezhető diszkrepancia azonban a rendszerváltás első egy-másfél évtizedében nem problematizálódott a közéletben, és intenzív kutatás tárgyát sem képezte. Ez tudományos szinten a kutatások felfutásával jelentősen megváltozott (*Gajduschek,* 2017a), illetve a 2010 utáni változások értelmezéséhez kapcsolódóan közéleti szinten is. Utóbbi tekintetében az a kérdés merült fel, hogy a jogállami intézmények fent összegzett fokozatos eróziója, pontosabban tudatos erodálása, miért nem vált ki a tömegekből tiltakozást.

Erre, némi leegyszerűsítéssel két gyökeresen eltérő válasz fogalmazódik meg. Az egyik álláspont szerint, a jogállamiság alacsony támogatottsága a demokratikus történelmi tapasztalat hiányának tudható be. Ha ez így lenne, akkor a fiatalabb, például már a rendszerváltás után eszmélő generációkban a jogállamiság támogatottsága radikálisan erőteljesebb lenne; illetve a jogállamiságban töltött idő hosszabbodásával a támogatottság általában is nagy mértékben nőne. Erről azonban nincs szó. A *World Value Survey* (WVS) adatai szerint például, a „mennyire jó demokráciában élni” kérdésre adott válaszok – a nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz skálán mért – átlagértéke 1998-ban a 18–25 éves korosztályban (3,40), alig tért el a teljes populáció átlagától (3,39). A kérdést 2009-ben tették fel ismét. Az ekkor alkalmazott három korcsoport adatai (–29 évesek: 3,36; 30–49 évesek: 3,33; 50– évesek: 3,34) sem igazolják a feltevést, sőt az adatok enyhén romló tendenciát tükröznek.

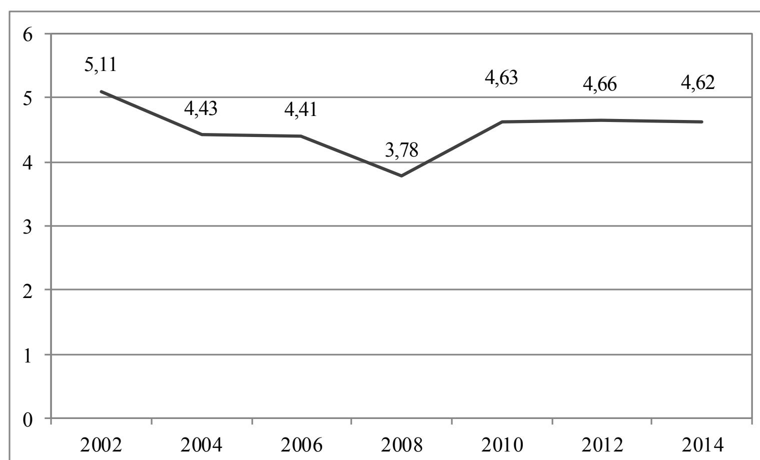
Valójában számos adat arra utal, hogy a jogállami berendezkedés két évtizede sokakban inkább elidegenedést váltott ki számos jogállami intézménnyel szemben. Többen (például *Hunyady,* 2015) utalnak a rendszerváltáshoz kapcsolódó, igazságtalanságérzetet erősítő tapasztalatokra (például a privatizáció kapcsán). Mások (*Gajduschek,* 2008, *Sajó,* 2008) arra utalnak, hogy az állampolgárok számára mindennapi tapasztalattá vált a notórius „profi” jogsértőkkel szembeni állami tehetetlenség, és emögött gyakorta az – okkal, ok nélkül – túlzottnak érzett jogállami intézményeket látták. Mindez a jogrendszerbe vetett bizalom és a jogállam támogatottságának eróziójához vezet.

Egy másik, lényegében a kormánypárthoz köthető narratíva szerint éppen a jogállamiság két „zavaros évtizede” az oka a gyenge társadalmi támogatott-

[11] A fogalmat itt természetesen kultúraantropológiai értelemben használva; ahogyan politikai vagy munkakultúráról beszélünk.

ságnak. Az empirikus adatok azonban ezt az állítást sem támasztják alá. Ebben az esetben ugyanis az 1990 és 2010 közötti időszakban a demokrácia és jogállamiság támogatottságának jelentős romlását kellene észlelnünk, ám radikális változást a fent bemutatott adatokban sem látunk. Az *5. ábra* pedig a European Social Survey (ESS) arra a kérdésre adott válaszainak átlagértékeit mutatja be, amely a jogrendszerbe vetett bizalom mértékére kérdez rá 0–10 fokú skálán, ahol a magasabb értékek a magasabb szintű bizalmat jelzik, az ESS által kutatott idősávban. Az érték 2002-ben viszonylag magas,[12] majd 2006 után jelentősen romlik, nyilvánvalóan nem függetlenül a 2006–2010-es időszak kommunikációs háborújától, majd 2010 után, a 2002-esnél valamivel alacsonyabb szinten stagnál.

5. ábra. A jogrendszerbe vetett általános bizalom mértéke az egyes ESS-adatfelvételek idején, 2002–2014

Forrás: ESS.

A jogállamiság alacsony szintű támogatottságának egy harmadik magyarázata a jogi és politikai kultúra fontosságát hangsúlyozza. Ez tehát hosszú történelmi távlatban is csak rendkívül lassan változik, ám ennek viszonylagos „támogatása” nélkül egyetlen jogrendszer sem tud hatékonyan működni. Meghatározó kérdés tehát, hogy miként viszonyul a magyar jogi kultúra a jogállamisághoz. Sajnos erre a kérdésre nem tudunk átfogó választ adni. A nemzetközi szakirodalomban sem találunk olyan, viszonylag általánosan

[12] Bár nemzetközi összehasonlításban már ekkor sem az.

elfogadott tematikát, amely legalább azt meghatározná, mit kell mérni a jogállamiság támogatottsága kapcsán. Ebbe nyilván belejátszik magának a jogállam fogalmának vitatott volta, annak tisztázatlansága, hogy ebből mi releváns a mindennapi kultúrában, az miként jelenik meg az emberek gondolkodásában, s hogy azt hogyan lehetne megragadni. Ráadásul a jogi kultúra nem önmagában álló, elszigetelt jelenség, hanem az az emberek általános kultúrájába, gondolkodásmódjába illeszkedik. A jogállamiság kapcsán nyilvánvaló az összefüggés a politikai kultúrával, és nyilvánvaló az általános értékkutatások relevanciája is (*Keller,* 2009, *Tóth,* 2009, 2017). Ezek a kutatások is utalnak arra, hogy általánossá vált az az érzület, hogy a törvénysértés büntetlen marad, sőt a sikerességhez éppen a szabályok áthágásra van szükség. A sikert így jelentős mértékben a tisztességtelenségnek tudják be – ami a kapitalista gazdaság elfogadottságát ássa alá. Miközben az államtól várják problémáik megoldását, az államban sem bíznak igazán (*Sajó,* 2008). A jogi intézményekbe (így például a jogrendszerbe általában, a bíróságokba) vetett bizalom is jelentős részben a pártállástól függ, ami arra utal, hogy a jog és direkt politikai befolyás közötti éles határvonal nem így él az emberek jelentős részének tudatában (*Boda–Medve-Bálint,* 2015, *Tóth,* 2017).

Több tanulmány foglalkozik a „rendszerigazolás" fogalmával és empirikus megragadásával. Úgy tűnik, hogy ez Magyarországon (Berkics, 2015) és a régióban általában szignifikánsan alacsonyabb, mint a nyugat-európai országokban (*Kurkchiyan,* 2003).

A magyar jogi kultúra általános jelensége az értékinkonzisztencia. *Berkics* (2015) például azt találta, hogy a megkérdezettek háromnegyede (75 százaléka) egyaránt egyetértett azzal – a két, tartalmában nyilvánvalóan ellentmondó állítással, hogy „jogai csak azoknak legyenek, akik kötelességeiket is teljesítik" és, hogy „vannak olyan szabadságjogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak". Ráadásul ez az arány nem tér el iskolai végzettség szerint sem (a diplomások körében 74 százalék). Azok az elemzések, amelyek nemzetközi kutatásokban viszonylag jól el tudták különíteni a „joguralom" és a „rendcsinálás" faktorait Magyarországon nem működnek (Kaiser–Meyer–Olkin-mérték és *alfa* értékek alapján); még a jogi diplomával rendelkezők között sem. Hasonló eredményre jut ugyanebben a kötetben számos más tanulmány is. *Krekó* (2015) például elkülöníti a „kurucos államellenesség" és a „jogállam-támogatás", egymással tartalmában szinte tökéletes ellentétet

képező attitűdtípusait, majd azt találja, hogy azok a társadalom jelentős részének „gondolkodásában” egyszerre és együtt vannak jelen.[13]

Az alábbiakban még néhány további, kifejezetten a jogállamiságot érintő konkrét kérdésre adott válasz megoszlását mutatjuk be nemzetközi összehasonlításban, saját kutatási eredményeinkre támaszkodva.[14] Ezek alapján az az általános kép rajzolódik ki, hogy a jogállamiság támogatottsága Magyarországon a leggyengébb. Így például a magyar mintában szereplők nagyobb arányban értettek egyet azon állításokkal, amelyek szerint a jog kizárólag az elitek érdekeiket szolgálja, s az övéket nem.

1. táblázat. Válaszok megoszlása a „Mit tenne egy tisztességtelen törvény elfogadása esetén?” kérdésre (százalék)

Válasz	Szerbia	Magyarország	Hollandia
Engedelmeskedne a jogszabálynak	26,4	23,3	14,0
Figyelmen kívül hagyná, vagy kiskapukat keresne akár a hivatalnokok lefizetésével	4,7	13,9	2,5
Nyilvánosan tiltakozna a jogszabály ellen	56,9	54,0	77,5
Nem tudja, nem válaszol	11,9	9,0	6,0

Forrás: saját kutatás, lásd 14. lábjegyzet.

Az arra a kérdésre adott válaszok megoszlását, hogy mit tennének egy olyan jogszabály elfogadása esetén, amelyet tisztességtelennek (*unfair*) tartanak az *1. táblázat* mutatja be. Mint látható, a magyarok kiugróan magas százalékban mondták, hogy kiskapukat keresnének, és a szerbeknél valamivel kisebb arányban állították, hogy tiltakoznának. A kérdőív azon kérdésére ugyanakkor, hogy vettek-e már részt nyilvános tiltakozáson, Szerbiában 18 százalék, Hollandiában 22 százalék, nálunk mindössze 7 százalék válaszolt igennel.

Arra a kérdésre, hogy egy különösen súlyos konfliktusban, amelyben a felek között nem adódik megoldás, fordulna-e a jog eszközéhez, a magyarok-

[13] A szerzők egyike másutt amellett érvelt, hogy mindez a radikális történelmi változások, az egymást követő, az előző rezsimet gyökeresen elutasító – általában (az iskolákban és médiában) agresszívan terjesztett – ideológiák reflektálatlan lenyomatai (*Gajduschek,* 2017*b*).

[14] Az OTKA 105552 program keretében, 2015-ben egy ezerfős reprezentatív lakossági mintán (18 év felettiek) számos, a jogi kultúrát érintő, részben korábbi hazai és nemzetközi kutatásokban már alkalmazott, részben általunk kidolgozott kérdést tettünk fel. Néhány hónappal később, de már 2016-év elejére áthúzódóan, ugyanezen kérdések egy részét lekérdeztünk Szerbiában és Hollandiában szintén reprezentatív mintán. (Szerbiában egy papír alapú omnibuszvizsgálat első blokkjaként, 1080 fős, 16+ éves mintán; Hollandiában egy ezerfős reprezentatív mintán, CAVI módszerrel.)

nak és szerbeknek alig több, mint fele (nyilvánvaló összefüggésben a bizalom viszonylag alacsony szintjével), míg a hollandok több mint kilenctizede válaszolt igennel.

Jellemző továbbá az először Sajó András által feltett, a hivatali viselkedésre vonatkozó kérdésre kapott válaszok megoszlása is. A kérdés így hangzott: „Ha valakinek hivatalos ügye van, amiben úgy tudja, hogy a törvény szerint igaza van, mi Ön szerint a hasznosabb? Ha a hivatalban: 1. szerényen viselkedik, és nehéz helyzetére hivatkozik, vagy 2. ha határozottan lép fel, és figyelmezteti a hivatalnokot, hogy mi van a törvényben." A válaszok megoszlását Magyarországon 1986-ban és 2015-ben, valamint a két másik országban a *2. táblázat* mutatja be.

2. táblázat. Válaszok megoszlása a „hogyan célszerű a hivatalban viselkedni" kérdésre (százalék)

	Magyarország		Szerbia	Hollandia
	1986	2015	2016	2016
1. Szerényen, nehéz helyzetére hivatkozva	31,4	33,0	15,1	7,5
2. Határozottan, jogaira hivatkozva	60,2	61,1	67,8	75,1
3–4. Egyéb, nem tudja, nem válaszol	8,4	8,1	17,2	17,5

Forrás: *Sajó* (1988) és saját kutatás, lásd 14. lábjegyzet.

Magyarországon kiugróan erős a kuncsorgó hozzáállás és valamelyest még Szerbiánál is gyengébb a – Sajó kifejezésével élve – jogosultságkultúra. Emellett feltűnő a harminc évvel későbbi adatok megoszlásának megdöbbentő hasonlósága, ami lehet akár véletlen is, de amellett is lehet érvelni, hogy a jogi kultúra stabilitásának jeléről van szó.

3. Normakövetés

A normakövetés lényegében arra utal, hogy a papíron létező jogszabályok a gyakorlatban mennyire érvényesülnek. A társadalomtudós számára nyilvánvaló, hogy a normakövetés részben a jogtudat következménye is. Ahol a jogi normák tisztelete viszonylag általános, ott megalapozottan feltételezzük a normakövetés magasabb szintjét is. Másfelől azonban a jogalkalmazó szervek eredményessége is meghatározó e területen. A két tényező ráadásul szoros kölcsönhatásban is van, amelyben a kultúra meghatározó hatása mellett az összefüggés ellentétes irányú is lehet: a határozott és korrekt jogalkalmazás erősítheti is a jogkövető magatartást (*Becker és szerzőtársai,* 2011). Mindez,

mint láttuk, fordítottan is igaz: a jogérvényesítés elmaradása előbb a normakövetés gyengüléséhez, majd a jogrendszer egészének a delegitimálódásához vezet.

A formális jogállami intézmények megjelenése 1990-ben nemcsak a jogi kultúra szempontjából jelentett óriási, ilyen rövid idő alatt feldolgozhatatlan változást. Még nyilvánvalóbban jelentkezett ez a jogalkalmazást ellátni hivatott állami intézmények: a bíróságok, a közigazgatás civil és „fegyveres" szervei (például a rendőrség) esetében. Az alapjogok erőteljes és következetes védelme egy olyan állami jogalkalmazó apparátusra „szakadt rá", amely alapvetően a diktatúra keretei között szocializálódott, alkalmazott eljárásai is ehhez igazodtak. Az állami akaratnak megfelelő állampolgári és szervezeti magatartást elsősorban nem a jogalkalmazás eszközeivel, hanem más módon lehetett elérni: az állam tulajdonosi jogaira, a pártutasítások rendszerére támaszkodva, illetve az ezekhez kapcsolódó informális vagy félformális intézményi megoldásokkal. Ilyenek voltak például a széles körű személyzeti (kinevezés a vállalatok élére is, felmentés stb.) és személyi függési („bárhol utánad tudunk nyúlni, ki tudunk emelni és ki tudunk rúgatni") rendszerek, amelyek a társadalom minden tagját függésben tartották.

A tiszta jogállami keretek közötti működéshez a közigazgatásnak lényegében nem voltak megoldásai, és a bíróságoknak is számos ponton tanulni kellett azokat. Az előbbit az államigazgatási adatbázisok összekötését általában megtiltó alkotmánybírósági döntés és az ezt realizáló törvény jó egy évtizedre több területen (így például az adóztatásban) térdre kényszerítette. Számos más területen pedig az új eljárási szabályok jelentettek megoldhatatlannak látszó kihívást.[15]

A bíróságokon mindez leginkább talán a bizonyítás nehézségének megnövekedésében, gyakran ellehetetlenülésében érhető tetten, továbbá a bírósági eljárások elhúzódásában is. Utóbbi mögött jelentős részben a megnövekedett eljárásigarancia-rendszer állt, amelyet az abban érdekelt ügyfelek kihasználva, akár egy évtizeden túl is el tudták húzni az ügyeket (*Czoboly,* 2016). Mindezen anomáliák hatásai csak a kétezres évek közepére kezdtek csökkenni, egyfelől a jogi szabályozás finomhangolásával, a gyakorlati realitásokhoz történő jobb hozzáigazításával, másfelől a szervezet és személyek fokozatos alkalmazkodásával az új körülményekhez.

A jogállami garanciák jelentős része az állam túlhatalmát igyekszik korlátozni az állampolgárok védelmében. Ezekkel a garanciákkal azonban vissza

[15] A közigazgatás gyakran képtelen volt a legnyilvánvalóbb törvénysértéseket kezelni: az ügyintéző nem léphetett be abba a helységbe, amelyben jogsértő tevékenység zajlott, a döntések jogerőre emelkedését hosszú évekre el lehetett húzni, miközben egy céget – s azzal a jogi felelősöket is – napok alatt el lehetett tüntetni (*Gajduschek,* 2008).

is lehet élni, amiként azt gyakorta a notórius jogsértők tették. Mindebből az következhet, és a kormánypárti kommunikáció is gyakran erre játszik rá, hogy a túlhajtott jogállamisággal szemben a 2010 után előálló rendszer alkalmasabb a hatékony, a jogsértőket kordában tartó állami jogalkalmazás megvalósítására.

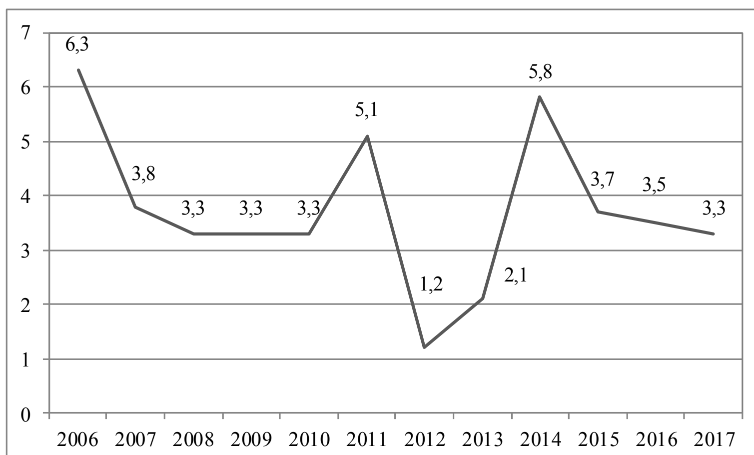
Az ezzel kapcsolatos, meglehetősen szűkösen rendelkezésre álló, kérdéses megbízhatóságú adatok is ellentmondásosnak tűnnek. A nemzetközi mutatószámokhoz visszatérve, akár a kormányzati érvelést alátámasztó adatként értelmezhetjük, hogy a Rule of Law indexeken belül a „rend és biztonság" mutatója jelentős mértékben javult (lásd a fenti *2. ábrát*). Ugyanakkor, a Bertelsmann-indexek között, az e tekintetben releváns kormányzati menedzsment indexe 2010–2012 között radikálisan, majd határozottan továbbromlott (lásd a fenti *1. ábrát*).

A bíróságok tekintetében, bár számos szempontból vitatható, ám mégis a talán legáltalánosabban használt mutatószám a két éven túl elhúzódó ügyek aránya. A *6. ábra* ennek alakulását közli. Mint látható, az elhúzódó polgári ügyek aránya 2017-ben megegyezett a 2008. és 2009. évi adattal, az ügyszám nagy volatilitása és enyhe csökkenő tendenciája mellett. Ez azért is lényeges, mert számos, bel- és külföldön egyaránt kifogásolt intézkedés indoka éppen a bírósági munka hatékonyságának növelését volt. Ezt viszont sem az alábbi adatok, sem a kérdést összetettebb módon vizsgáló szakirodalom nem látszik bizonyítani (*Bencze–Badó,* 2016, *Czoboly,* 2016).

A közigazgatási hatósági statisztikákat 2010 után úgy teszik közzé, hogy azok teljességgel alkalmatlanok akár az időbeli változások, akár a jelen állapot vizsgálatára.[16] Adatok és hivatkozható interjúk híján,[17] egyfelől a nemzetközi indikátorokra, másfelől pedig informális beszélgetésekre, szakértői becslésre hagyatkozhatunk. Valószínűnek látszik, hogy az ügyek a közigazgatásban is elhúzódnak, az ügyintézés minősége csökken, vélhetően a fogyó szakértelem (ahogyan a politikai lojalitás fontossága elnyomja a szakértelem szerepét) (*Meyer-Sahling–Jáger,* 2012), a nagymérvű – a személyzet és így a tapasztalat egy részének részben elvesztésével járó – szervezeti átalakítások, hatáskör-változtatások miatt. Az ügyintézés szakmai és jogi minőségének növekedését semmi nem valószínűsíti.

[16] Ezek ugyan megjelennek a hivatalos honlapokon, de nem tölthetők le. A korábbi egységes statisztika megszűnt.
[17] Érdemi interjút ugyanis a mai magyar közigazgatásban lehetetlen készíteni.

6. ábra. A két éven túl elhúzódó polgári ügyek aránya (országos adat), 2006–2017 (százalék)

Forrás: OBH statisztika.

Összegezve, nem igazolható, hogy a jogállami garanciák leépítése a jogalkalmazás hatékonyságának erősödésével járt volna.

IRODALOM

Becker, S. O.–Boeckh, K.–Hainz, C.–Woessmann, L. (2011): The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy. University of Warwick Centre for Competitive Advantage in the Global Economy Working Paper, 40.

Bencze Mátyás–Badó Attila (2016): A magyar bírósági rendszer hatékonyságát és az ítélkezés színvonalát befolyásoló struktúrális és személyi feltételek. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016) 415–441. o.

Berkics Mihály (2015): Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. Megjelent: Hunyady György–Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 337–364. o.

Boda Zsolt–Medve-Bálint Gergő (2015): A bizalom politikai meghatározottsága. Megjelent: Boda Zsolt (szerk.): Bizalom és közpolitika: jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük? MTA TK PTI –Argumentum Kiadó, Budapest, 55–74. o.

CRCB (2013): A magyar törvényhozás minősége 1998–2012 – leíró statisztikák. Corruption Research Center Budapest Előzetes kutatási eredmények, www.crcb.eu/wp-content/uploads/2014/02/trvh_2013_riport_140214_1410.pdf.

Czoboly Gergely (2016): A polgári perek elhúzódása. Megjelent: Jakab–Gajduschek 2016, 758–776. o.

Gajduschek György (2008): Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységér. Kollégiumi Számítástechnikai Kör, Budapest.
Gajduschek György (2016): Előkészítetlenség és utólagos hatásvizsgálat hiánya. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016), 817–818. o.
Gajduschek György (2017a): Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. Iustum Aequum Salutare, Vol. 13. No. 1. 55–80. o.
Gajduschek György (2017b): 'The Opposite is True … as Well.' Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data. Megjelent: Fekete Balázs–Gárdos-Orosz Fruzsina (szerk.): Central and Eastern European socio-political and legal transition revisited. Peter Lang, Frankfurt am Main, 41–56. p.
Hunyady György (2015): A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. Megjelent: Hunyady György–Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 281–336. o.
Jakab András (2011): Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei. HVG-ORAC, Budapest.
Jakab András (2018): Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg? MTA Law Working Papers, 2018/1. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2018_01_Jakab.pdf.
Jakab András–Gajduschek György (szerk) (2016): A magyar jogrendszer állapota. MTA TK JTI, Budapest.
Jakab András–Lőrincz Viktor (2016): A jogrendszerek mérése indexek segítségével. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016), 869–894. o.
Keller Tamás (2009): Magyarország helye a világ értéktérképén. Tárki, Budapest.
Krekó Péter (2015): Gyanús világ, gyanús jogrendszer. Megjelent: Hunyady György–Berkics Mihály (szerk.): A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 417–434. o.
Kurkchiyan, M. (2003): The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies. Megjelent: Galligan, D. J.–Kurkchiyan, M. (szerk.), Law and informal practices: the post-communist experience. Oxford University Press, Oxford –New York, 25–46. o.
Ligeti Miklós (2016): Korrupció. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016), 727–757. p.
Meyer-Sahling, J.-H.–Jáger, K. (2012): Party patronage in Hungary: Capturing the state. Megjelent: Mair, P.–Kopeckym, P.–Spirovam, M. (szerk.): Party Patronage in Contemporary European Democracies. Oxford: Oxford University Press, 163–185. o.
Nagy Csongor István (2016): Esettanulmány a jogbiztonsággal kapcsolatos problémákról: a választottbíráskodásra vonatkozó szabályozás változásai. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016) 856–866. o.
Polyák Gábor–Nagy Krisztina (2014): A médiatörvények kontextusa, rendelkezései és gyakorlata. Jura, 20. évf. 2. sz. 127–150. o.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2016_03_osz_tel/10_frekvenciaosztogatas.
Sajó András (1988): A jogosultság-tudat vizsgálata. MTA JTI, Budapest.
Sajó András (2008): Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. Közgazdasági Szemle, 55. évf. 7–8. sz. 690–771. o.
Sebők Miklós–Kubik Bálint–Molnár Csaba (2017): A törvények formális minősége – egy empirikus vázlat. Megjelent: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák. MTA TK PTI, Budapest, 285–310. o.
Sonnevend Pál–Jakab András–Csink Lóránt (2015): The Constitution as an Instrument of Everyday Party Politics: The Basic Law of Hungary. Megjelent: Armin von Bogdandy–Sonnevend Pál (szerk.): Constitutional Crisis in the European Constitutional Area. Hart, Oxford e.a., 33–109. o.

Szalai Ákos–Jakab András (2016): Jog mint a gazdasági fejlődés infrastruktúrája. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016) 116–130. o.
Szente Zoltán (2015): Az alkotmánybírák politikai orientációi Magyarországon 2010–2014 között. Politikatudományi Szemle, 24. évf. 1. sz. 31–57. o.
Tóth István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében: a gazdasági felemelkedés társadalmi felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Tárki, Budapest, http://mek.oszk.hu/13400/13432/13432.pdf.
Tóth István György (2017): Turánbánya? Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra való fogékonyság Mayarországon. Megjelent: Jakab András–Urbán László (szerk.), Hegymenet: társadalmi és politikai kihívások Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 37–50. o.
Tölgyessy Péter (2016): Politika mindenekelőtt. Jog és hatalom Magyarországon. Megjelent: Jakab–Gajduschek (2016) 17–42. o.
Vincze Attila (2012): Die neue Verfassung Ungarns. Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften, 110–129. o.
Vincze Attila–Varju Márton (2012): Hungary. The New Fundamental Law. European Public Law, Vol, 18. No. 3. 437–453. o.
Zander, M. (2004): The Law-Making Process. Cambridge University Press, Cambridge.

Intézményekbe vetett bizalom Magyarországon és az Európai Unió országaiban

Medgyesi Márton–Boda Zsolt

A bizalomról és azon belül különösképpen az intézmények iránt bizalomról szóló tanulmányok többsége tele van aggodalommal. Az elmúlt időszakban úgy tűnt, hogy a kormányok, az Európai Unió vagy az olyan intézmények, mint a jogrendszer, a bíróságok vagy a rendőrség iránti bizalom legjobb esetben stagnál, de inkább csökken – nem tűnt indokolatlannak a kijelentés, amely szerint a bizalmi válság korszakában élünk (vö. *Hosking,* 2017). A bizalom eróziója pedig legitimitási problémákat jelezhet; az intézményekkel való állampolgári együttműködés csökkenését mutathatja, ami pedig nemcsak a politikai radikalizálódást vetíti előre, de potenciálisan a jogkövető vagy adófizetői magatartás gyengülését is (vö. *Boda,* 2013). A 2007–2009-es gazdasági válság különösen negatívan hatott a bizalomra, és mivel az EU ennek a folyamatnak az egyértelmű vesztese volt, az európai projekt hívei az Unió jövője iránt aggódtak.

Tanulmányunkban az Eurobarometer (*EB,* 2007–2016) és a Quality of Life Survey (*EQLS,* 2007–2016) adatai alapján vizsgáljuk az intézményi bizalom alakulását Európában. Építünk a Eurofound számára készített elemzésünkre (*Eurofound,* 2018), de a jelen tanulmány középpontjában az intézményi bizalom magyarországi változásainak bemutatása és a nemzetközi környezetben való elhelyezése áll. Legfontosabb megállapításunk, hogy az elmúlt években az intézmények iránti bizalom a legtöbb országban növekedést mutatott, ami legalábbis óvatos reményekre ad okot: a bizalmi válság talán mégsem visszafordíthatatlan.

1. Az intézményi bizalomról

Az intézményi bizalom komplex, kontextusfüggő, dinamikus, ráadásul pozitív visszacsatolásokat létre hozni képes jelenség, ezért a kutatása csak látszólag könnyű. Mérni egyszerű, hiszen a megkérdezettek túlnyomó többségének nem okoz problémát válaszolni egy olyan kérdésre, hogy „Mennyire bízik Ön

a kormányban (a parlamentben, a bíróságokban stb.) egy ötös skálán, ahol 1: egyáltalán nem bízom, 5: teljes mértékben megbízom?" Kétségkívül előny, hogy a bizalom nem bonyolult gondolati konstrukció, a fogalmat és az általa lefedett érzületet mindenki ismerni véli.

Az azonban, hogy pontosan mit is mérünk ezzel a kérdéssel, és hogy mit fejez ki ez az érzület, már kevésbé egyértelmű. A bizalmat a jövőre irányuló azon várakozásként szokás definiálni, amely szerint a bizalom tárgya (intézmény, szervezet vagy személy) az elvárt módon fog cselekedni. Ám a várakozást szocializációs beidegződések, múltbeli tapasztalatok, morális értékelések, pillanatnyi érzelmek és racionális megfontolások befolyásolják. Sőt a bizalom egyrészt makroszintű jelenség: részben történelmi tapasztalatokon nyugvó kulturális mintázatokat fejez ki (vö. *Fukuyama,* 1997); részben – különösen az európai fejlődési modellben, amelyben a különböző jóléti, jólléti és életminőségi változók szorosan együtt járnak – az országok gazdagságával és a jövedelmi egyenlőtlenségek mértékével is összefügg (vö. *Medve-Bálint–Boda,* 2014). Másrészt természetesen hatással vannak rá egyéni szintű változók is: az optimista, az idősebb, a hívő és a jobb módú embereknek általában magasabb a bizalomszintje. Ugyancsak pozitívan befolyásolja a bizalmat, ha a politikai preferenciánknak megfelelő párt van hatalmon – bár érdekes módon a politika hatása a közép- és kelet-európai régióban erősebb, mint Nyugat-Európában (*Boda–Medve-Bálint,* 2013). Ami azonban igazán érdekessé, sőt fontossá teszi az intézményi bizalom kutatását, az két mozzanat. Az egyik az, hogy függ az intézmények működéséről alkotott állampolgári értékelésektől, s ez tehát legitimációs indikátornak is tekinthető; a másik pedig, hogy együtt jár bizonyos magatartási mintázatokkal, tehát gyakorlati jelentősége van.

Az intézmények működése két szinten is fontos a bizalom szempontjából. Egyrészt az institucionális működés minősége általában – hiszen egy-egy intézmény iránt nem légüres térben alakítjuk ki a bizalmunkat. Tehát például akik úgy vélik, hogy általában jó irányba megy az ország, azok a konkrét intézményekben is jobban megbíznak – figyelemre méltó, hogy ez a pozitív hatás akár még akkor is fennáll, ha a válaszadó egyéni helyzete romló (*Medve-Bálint–Boda,* 2014). Meglehet, az egyéni helyzet jelentősége kontextusfüggő: míg 2011 adatok alapján azt találtuk, hogy a bizalmat szignifikánsan befolyásolta a jövedelmi helyzet, az Eurofound 2013-as és 2016-os európai életminőség-felméréseinek (*European Quality of Life Surveys, EQLS*) adatai (*EQLS,* 2007–2016) azt mutatják, hogy a közszolgáltatások minőségével való általános elégedettség volt az egyik legerősebb egyéni szintű változó, amely előre jelezte a politikai intézményekbe vetett bizalmat. Az azonban, hogy ebbe az irányba mutató összefüggés makroszinten is fennáll: a „jó kormány-

zás” indikátorok, így a demokrácia és a jogállam minősége vagy a kormányzás hatékonyságának percepciója is erősen összefügg a bizalom szintjével (*Győrffy,* 2017).

A bizalmat természetesen befolyásolja a konkrét intézmény teljesítményének a megítélése is: ez az egyik oka annak, hogy az intézményi bizalom volatilisebb, vagyis gyakrabban és jobban változik, mint a személyek iránti bizalom. Nyilvánvalóan fontos az eredményesség, a hatékonyság, a professzionalizmus érzékelése – nem tudunk bízni olyan intézményben, amelyről az a képzetünk, hogy nem látja el megfelelően a feladatát. Ennek fényében érthető, hogy a 2007–2009-es gazdasági válság erodálta a bizalmat a nemzeti kormányokban éppúgy, mint az Európai Unióban (ez utóbbiban egyébként kevésbé). Számos kutatás jelzi azonban, hogy az eredményességi percepciók mellett hasonló vagy akár nagyobb jelentőségűek a normatív, morális elvárások is. Például a magyar adóhatóság 2014-es korrupciós botrányáról készített elemzés azt mutatja, hogy a korrupció észleletének növekedése jelentősen csökkentette a NAV-ba vetett bizalmat – miközben sem más állami intézmények, sem pedig a NAV működési hatékonyságának a megítélése nem változott (*Bartha–Boda,* 2016).

Az intézményi bizalomnak mint legitimációs indikátornak gyakorlati jelentőséget is tulajdonítanak. Az intézmények legfontosabb funkciója a társadalmi interakciók stabilizálása, a bizonytalanság csökkentése, a kiszámíthatóság növelése. A bizalom ezzel közvetlen összefüggésben van, hiszen azt mint a jövőre irányuló várakozást definiáltuk. A bizalom hiánya destabilizálja a társadalmi interakciókat, és önbeteljesítő jóslatként működhet. Például ma Magyarországon a bizalmi válság jelének tekinthetjük, hogy az emberek növekvő mértékben viszik külföldre megtakarításaikat (*Barát,* 2015, Én Pénzem, 2016), vagy azt, hogy a vállalatok aktuális növekedése elmarad még a potenciálistól is, mert a tulajdonosok haboznak újra befektetni a megtermelt hasznot (*Reszegi–Juhász,* 2017). A beruházások csökkenése pedig előidézheti vagy súlyosbíthatja azokat a problémákat, amelyektől tartva e döntések megszülettek.

Az intézményi bizalom fontos szerepet játszhat a kockázatos vagy rövid távon költséges, ám hosszabb távon esetleg megtérülő döntések támogatásában is. Győrffy Dóra például amellett érvel, hogy Európában a magas bizalomszintű országok voltak képesek hatékony pénzügyi stabilizációt végrehajtani (*Győrffy,* 2017). Tegyük persze hozzá: a hazai tapasztalatok, a nem kellően megalapozott közpolitikák, az emberektől újra és újra áldozatokat kérő kormányzati döntések akár joggal indukálhatnak bizalmatlanságot, racionálisan is igazolhatóvá téve azt. Mindenesetre az Eurobarometer (*EB,* 2007–

2016) adatai alapján Európában az EU-ba vetett bizalom pozitív összefüggést mutat az uniós reformok támogatottságával.

Végül, de korántsem utolsósorban, a bizalom mint legitimációs indikátor előre jelzi a döntések végrehajtásának támogatottságát és általában az intézményekkel való együttműködésre való hajlandóságot is. Alapvető művében Tom R. Tyler úgy érvelt, hogy a jogkövető magatartás elsősorban nem a büntetéstől való félelem, hanem a törvényekbe és az intézményekbe vetett bizalom függvénye (*Tyler,* 1990).[1] A NAV korrupciós botrányát elemezve, *Bartha–Boda* (2016) is azt találta, hogy – a nemzetközi kutatási eredményeknek megfelelően – az adóhatóságba vetett bizalom Magyarországon is pozitívan hat az önkéntes adófizetési hajlandóságra. Eredményeink szerint az összefüggés bizalom és adófizetési hajlandóság között makroszinten is fennáll.

Összefoglalva: a bizalom komplex jelenség, ezért tanácsos dinamikájában és kontextusaiban árnyaltan értelmezni. De kétségkívül alkalmasnak tűnik az intézményi legitimitás indikátori szerepére, és mivel konkrét közpolitikai implikációi is lehetnek, érdemes figyelmet fordítani rá. Az alábbiakban néhány eredményünket foglaljuk össze a bizalom alakulásáról; gyökereiről és következményéről.

2. Az intézményi bizalom változása Európában és Magyarországon

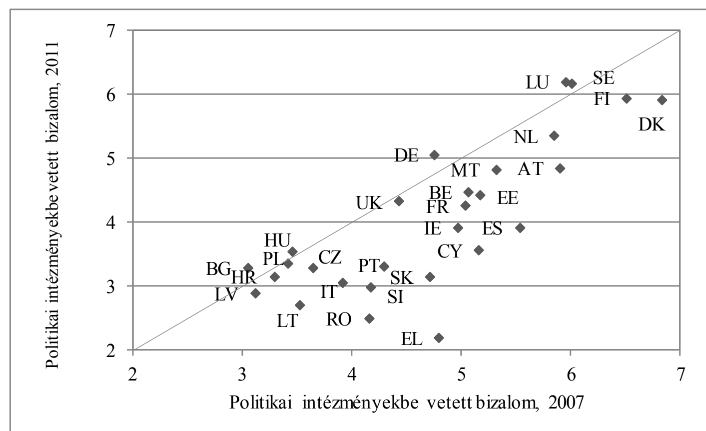
Az intézményi bizalom változásait az Eurofound által lebonyolított European Quality of Life Survey (*EQLS*) adatai (*EQLS,* 2007–2016) alapján mutatjuk be. Az EQLS 2., 3. és 4. hullámában egyaránt szerepelt öt intézményi bizalommal kapcsolatos kérdés, nevezetesen a nemzeti parlamentbe vetett bizalom, a nemzeti kormányba vetett bizalom, a jogrendszerbe vetett bizalom, a rendőrség iránti bizalom és a hírekben (médiában) való bizalom.

A kutatásban az intézményi bizalmat 10 pontos skálán mérték (1: nem bízom benne, 10: teljesen megbízom). A következő elemzésben két kompozit változót vizsgálunk, a politikai intézményekbe vetett bizalmat (amely a kormányba és a parlamentbe vetett bizalom átlaga; lásd *1.* és *2. ábra*) és a jogi, illetve rendvédelmi intézményekbe vetett bizalmat (amely a jogrendszerbe és a rendőrségbe vetett bizalom átlaga; lásd *3.* és *4. ábra*).

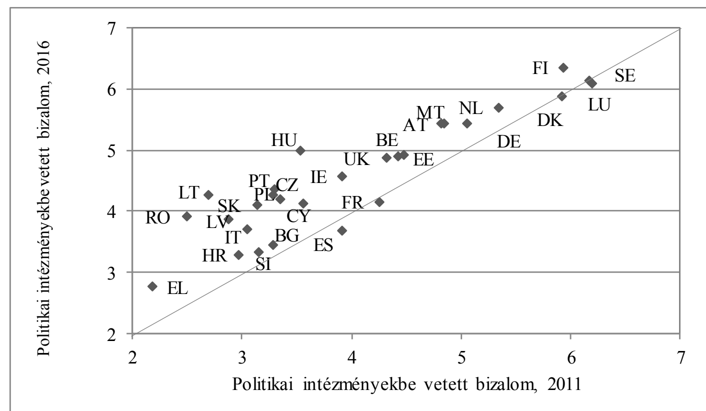
[1] Tyler másik fontos tézise, hogy a bizalom erőteljesen függ a normatív megfontolásoktól, méghozzá különösen az intézményi működéssel kapcsolatos eljárási méltányosság percepciójától.

1. ábra. Politikai intézményekbe vetett bizalom alakulása az EU-országokban, 2007–2011 (10 pontos skálán mérték)[*]

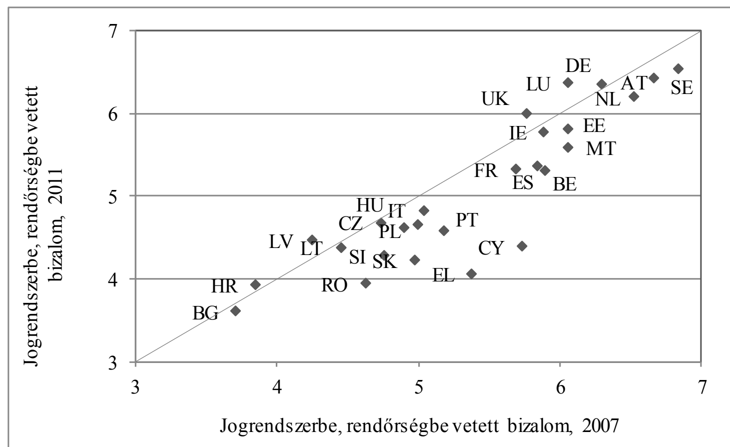
[*]1: nem bízom benne, 10: teljesen megbízom.
Rövidítések: AT: Ausztria, BE: Belgium, BG: Bulgária, CY: Ciprus, CZ: Cseh Köztársaság, DE: Németország, DK: Dánia, EE: Észtország, EL: Görögország, ES: Spanyolország, FI: Finnország, FR: Franciaország, HR: Horvátország, HU: Magyarország, IE: Írország, IT: Olaszország, LT: Litvánia, LU: Luxemburg, LV: Lettország, MT: Málta, NL: Hollandia, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, SE: Svédország, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia.
Forrás: saját számítás az EQLS 2007, 2011 és 2016-os hullámai alapján (*EQLS,* 2007–2016).

2. ábra. Politikai intézményekbe vetett bizalom alakulása az EU-országokban, 2011–2016 (10 pontos skálán mérték)[*]

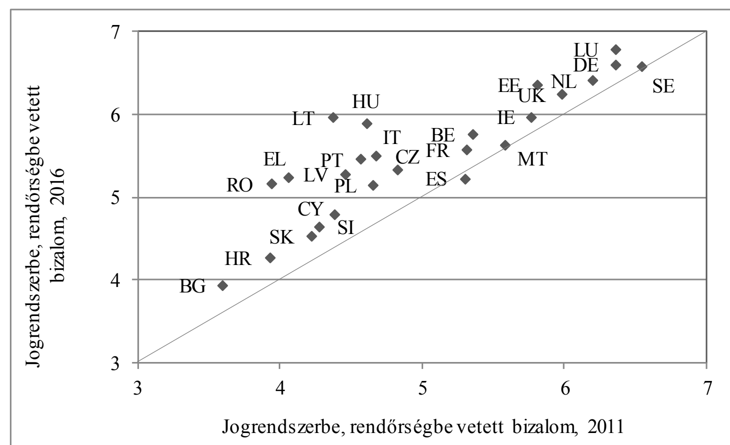
[*]1: nem bízom benne, 10: teljesen megbízom. Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítás az EQLS 2007, 2011 és 2016-os hullámai alapján (*EQLS,* 2007–2016).

*3. ábra. Jogrendszerbe/rendőrségbe vetett bizalom alakulása az EU-országokban, 2007–2011 (10 pontos skálán mérték)**

*1: nem bízom benne, 10: teljesen megbízom.
Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítás az EQLS 2007, 2011 és 2016-os hullámai alapján (EQLS, 2007–2016).

*4. ábra. Jogrendszerbe/rendőrségbe vetett bizalom alakulása az EU-országokban, 2011–2016 (10 pontos skálán mérték)**

*1: nem bízom benne, 10: teljesen megbízom.
Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítás az EQLS 2007, 2011 és 2016-os hullámai alapján (EQLS, 2007–2016).

A nemzeti politikai intézmények (parlament és kormány) iránti bizalom 2007 és 2011 között, a gazdasági válság időszakában jelentősen csökkent az Európai Unió legtöbb tagországában. Bár a legjelentősebb mértékű visszaesést elszenvedő országok (Görögország, Románia, Szlovákia, Ciprus és Spanyolország) alacsony vagy közepes szintű politikai bizalommal jellemezhető országok közül kerültek ki, a bizalom csökkenése 2007 és 2011 között a magasabb kezdeti bizalmi szinttel jellemezhető országokat is érintette. Még az olyan országok is, amelyekben magas volt a politikai intézményekbe vetett bizalom, mint Dánia vagy Finnország, ebben az időszakban a bizalomszint csökkenését regisztrálták. A bizalom csökkenő trendje alól csak néhány ország jelentett kivételt: Svédország, Luxemburg, Németország, Egyesült Királyság, Magyarország, Lengyelország és Bulgária esetében a válság idején a politikai intézményekben való bizalom nem, vagy minimálisan csökkent.

A politikai intézményekbe vetett bizalom csökkenése a recesszió éveiben azonban nem volt tartós a tagországok többségében, 2011 és 2016 közötti időszakban a kormányba és a parlamentbe vetett bizalom elmozdult a mélypontról, és növekedni kezdett. Sok országban ugyanakkor a növekedés mérsékeltebbnek bizonyult az előző időszak csökkenéséhez képest, így a politikai intézményekbe vetett bizalom szintje 2016-ban a 2007-es szint alatt maradt. Ide tartozik a gazdasági válság által erősen sújtott Görögország, Spanyolország, Írország, de Szlovénia, Szlovákia és Dánia is. Magyarországon szintén nőtt a politikai intézményekbe vetett bizalom ebben az időszakban, jelentősen meghaladja a gazdasági válság előtti állapotot, és az EU-tagországok körében a 9. legmagasabb a politikai intézményekbe vetett bizalom szintje.

Amint azt a *3.* és *4. ábra* mutatja, az uniós országokban a jogrendszerbe és a rendőrségbe vetett bizalom mértéke valamivel magasabb, mint a politikai intézményekbe vetett bizalom, és a gazdasági válság időszakában, illetve az utána következő években a változások mérsékeltebbek voltak. A válság idején a politikai bizalomhoz képest kisebbnek bizonyult a jogrendszerbe és a rendőrségbe vetett bizalom csökkenése, de a második időszakban (2011 és 2016 között) a bizalom növekedése is mérsékeltebb volt. A 2007–2011-es időszakban a bizalom legnagyobb mértékű visszaesését Görögország és Ciprus szenvedte el, a válság utáni években a legnagyobb mértékű emelkedést Litvániában és Magyarországon mérték. Magyarország az európai országrangsor középmezőnyében (12. hely) foglal helyet.

3. Az intézményi bizalom változása társadalmi csoportokban

A szakirodalom szerint az az intézmények eredményessége és az ezzel kapcsolatos állampolgári percepciók nagymértékben meghatározzák az intézményekbe vetett bizalmat, továbbá az is jelentős, hogy az intézmények mennyire felelnek meg a működésükkel kapcsolatos normatív elvárásoknak, például a méltányos, „fair" működésre vonatkozó követelményeknek (lásd például *van der Meer,* 2017, *Murtin és szerzőtársai,* 2018). A jelen vizsgálatban az intézményi eredményesség dimenzióját a közszolgáltatások minőségére vonatkozó megítélésekkel mérjük, korábbi elemzések szerint ezek befolyásolják az intézményekbe vetett bizalmat (*Eurofound,* 2013).

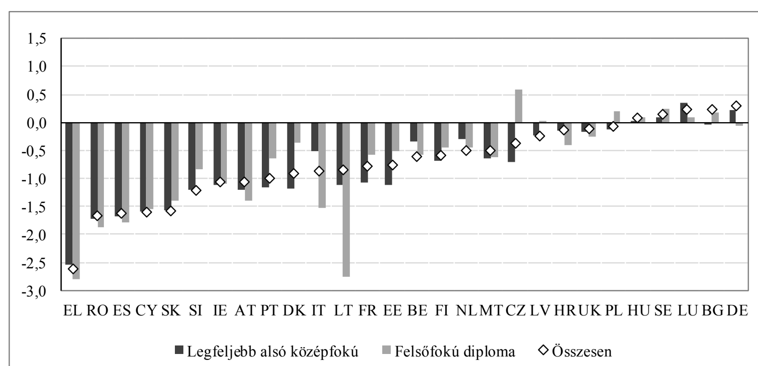
A méltányossági dimenziót egyénenként nem tudjuk vizsgálni, ezzel kapcsolatos kérdések nem szerepelnek az EQLS-kérdőívekben. Ugyanakkor országonként vizsgálható a korrupció változásának és az intézményi bizalom változásának az összefüggése. Ezeken kívül természetesen az alapvető társadalmi-gazdasági változók (nem, életkor, az oktatás, a foglalkoztatási státus és a jövedelem) alapján is vizsgáljuk az intézményi bizalom változását. A korábbi kutatásokban általában azt tapasztalták, hogy az intézményi bizalom szintje státusfüggő: a magasabb iskolai végzettséggel, magasabb jövedelemmel rendelkezők jobban bíznak az intézményekben. Ugyanakkor a bizalom változását vizsgálva az is feltételezhető, hogy bizalom csökkenése nemcsak az alacsony státusúakat jellemzi, hanem azokat is, akik fenyegetve érzik társadalmi helyzetüket. Például a gazdasági válság során a középosztály tagjainak munkaerőpiaci és jövedelmi helyzetének bizonytalanabbá válása az intézményi bizalomra is hatással lehet. A társadalmi kohézió fogalmának (*Acket és szerzőtársai*, 2011) felhasználásával azt is feltételezzük, hogy az egyre növekvő társadalmi feszültséget érzékelők körében nagyobb arányban csökkent az intézményi bizalom.

3.1. Intézményi bizalom változásainak meghatározói nemzetközi összehasonlításban

A gazdasági válság időszakában a legtöbb országban csökkent az intézményi bizalom. Az intézményi bizalom különböző tényezőinek 2007 és 2011 közötti szerepét összehasonlítva, leginkább a társadalmi státus szerinti változások láthatók. A *5. ábra* a politikai intézményekbe vetett bizalom változásának az iskolai végzettség szerinti eltéréseit mutatja. Az ábra jobb szélén látható hat országban, Csehországban, Dániában, Észtországban, Portugáliában, Franciaországban és Szlovéniában az alacsony iskolázottságúak körében csökkent nagyobb mértékben a bizalom szintje. Ugyanakkor Litvániában és Olaszor-

ságban a politikai bizalom visszaesése nagyobb mértékű volt a diplomások körében.

5. ábra. A politikai intézményekbe vetett bizalom változása között iskolai végzettség szerint, 2007 – 2011 között

Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Forrás: saját számítás az EQLS alapján (EQLS, 2007–2016).

A gazdasági válság utáni időszakban (2011 és 2016 között) a közszolgáltatások minőségével kapcsolatos vélemények azok, amelyek szerint leggyakrabban különbözik az intézményi bizalom változása. Ennek a vizsgálatához a válaszadóknak három kategóriáját hoztuk létre az EQLS-kérdőív alapján. Ebben a válaszadók az egészségügyi ellátás, az oktatás, a tömegközlekedés, a gyermekgondozás és állami nyugdíjszolgáltatások minőségét értékelik (válaszok kódolása 10-es skálán). A válaszadókat ezeknek a közszolgáltatásoknak az átlagos megítélése alapján három csoportba soroltuk: az alacsony szolgáltatásminőséget érzékelő személyek egy adott országban azok, akik a 2. hullám 33. percentilisénél alacsonyabb értéket értek el, míg a magas színvonalú szolgáltatást érzékelők azok, akik magasabb pontszámot értek el, mint a 66. percentilis a 2. hullámban.

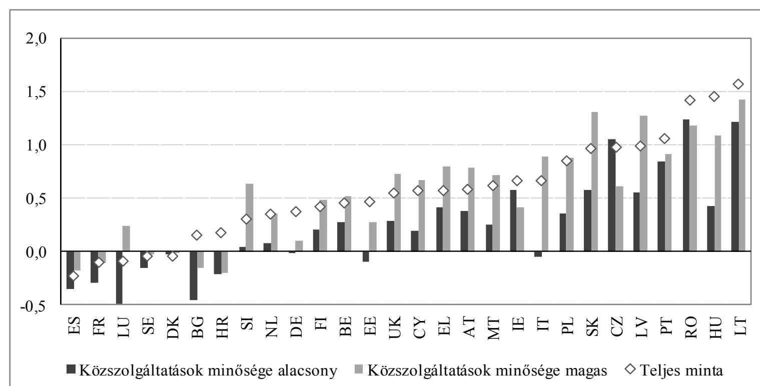
A *6. ábrán* látható eredmények azt mutatják, hogy az intézményi bizalom változásai jelentősen különböznek azok között, akik alacsonynak, illetve akik magasnak értékelték a szolgáltatások minőségét. A közszolgáltatások minőségét magasnak értékelők körében 18 tagországban nagyobb mértékben nőtt (vagy kisebb mértékben csökkent) a politikai intézményekbe vetett bizalom. A legnagyobb eltéréseket Olaszországban, Luxemburgban és Szlovákiában mértük. Összesen két ország (Csehország és Írország), ahol a közszolgáltatások minőségét alacsonynak tartók körében nőtt jobban a politikai intézmé-

nyekbe vetett bizalom. Mivel itt kétváltozós összefüggéseket tágyalunk, ezért minden bizonnyal itt más a bizalmat meghatározó tényező hatása áll az eredmény mögött.

A társadalmi feszültségek percepcióján alapuló csoportosítás olyan kérdések alapján történik, amelyek megkérdezik a válaszadókat, hogy mennyire éreznek feszültségeket („nincs feszültség", „feszültség", „fokozott feszültség") szegények és gazdagok, munkavállalók és munkáltatók, férfiak és nők, idősek és fiatalok, különböző faji és etnikai csoportok, valamint különböző vallási csoportok tagjai között. A válaszadókat az átlagos érzékelt feszültség alapján soroltuk csoportokba. Azok, akik alacsony társadalmi feszültséget észlelnek, azok, akik alacsonyabb pontszámmal rendelkeznek a 2. hullám 33. percentilisénél, míg a magas társadalmi feszültséget érzékelők azok, akik magasabb pontszámot értek el, mint a 66. percentilis a 2. hullámban.

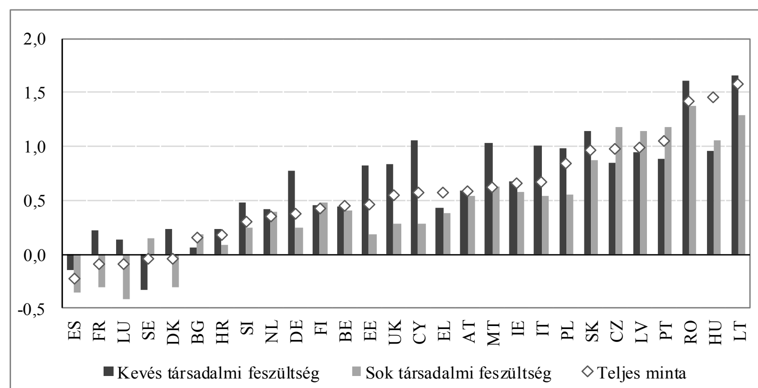
Az eredmények azt mutatják (*7. ábra*), hogy 14 országban az alacsony társadalmi feszültséget érzékelők között nő jobban (vagy csökken kevésbé) a politikai intézményekbe vetett bizalom. A legnagyobb eltéréseket Olaszországban, Dániában és az Egyesült Királyságban tapasztaltuk. Svédországban, Csehországban és Portugáliában ugyanakkor azok körében nőtt jobban az intézményi bizalom, akik több társadalmi feszültséget tapasztaltak.

6. ábra. A politikai intézményekbe vetett bizalom változása a közszolgáltatások észlelt minősége szerint, 2011 –2016 között

Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Megjegyzés: a közszolgáltatások észlelt minőségének mérésével kapcsolatban lásd az előző oldal utolsó előtti bekezdését.
Forrás: saját számítás az EQLS 2. és 3. hulláma alapján (*EQLS,* 2007–2016).

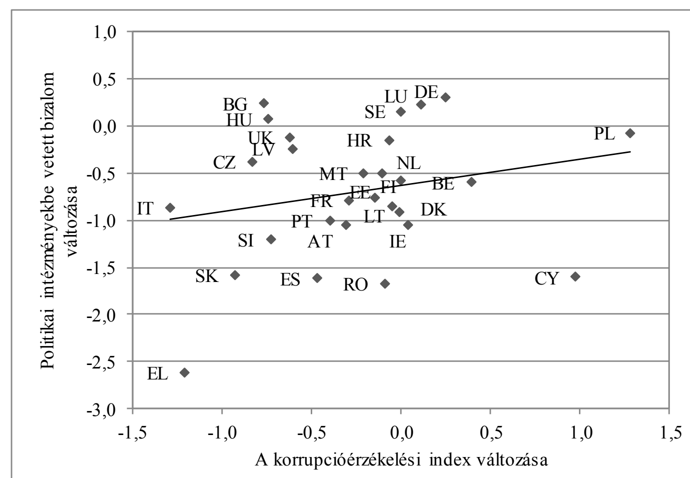
7. ábra. A politikai intézményekbe vetett bizalom változása 2011–2016 között a társadalmi feszültség észlelt szintje szerint

Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Megjegyzés: az észlelt feszültség mérésével kapcsolatban lásd az előző oldal utolsó előtti bekezdését.
Forrás: saját számítás az EQLS 2. és 3. hulláma alapján (*EQLS*, 2007–2016).

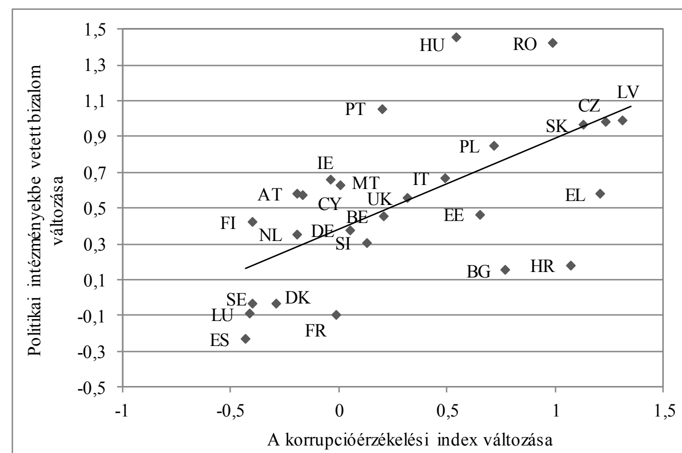
A kormányzat eredményességével kapcsolatos véleményeket egyéni szinten mérte az EQLS kérdőíve, ugyanakkor a kormányzati integritás szerepét egyénenként nem tudjuk a kutatás alapján vizsgálni, ezért az összefüggés illusztrálására makroszintű adatokat használunk. A *8.* és *9. ábra* a kormányzati integritás változása és az intézményi bizalom változása közötti összefüggést mutatja. A kormányzati integritás mérésére a Transparency International korrupcióérzékelési indexét (*Corruption Perception Index, CPI*) használjuk, amelynek értéke a kormányzati integritás mértékével növekszik, illetve a korrupció mértékével csökken. Az ábra tanúsága szerint az országok szintjén van összefüggés kormányzat integritás és intézményi bizalom között. Látható, hogy mind a gazdasági válság éveiben, mind az azt követő időszakban nagyobb mértékben nőtt a politikai intézményekbe vetett bizalom mértéke azokban azt országokban, ahol a kormányzati integritás mértéke is nőtt, illetve a korrupció csökkent.

8. ábra. A korrupció és politikai intézményekbe vetett bizalom változásának összefüggése, 2007–2011

Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Megjegyzés: a korrupcióérzékelési index magasabb értéke alacsonyabb észlelt korrupciót jelent
Forrás: *EQLS* (2007–2016), *TI* (207–2016).

9. ábra. A korrupció és politikai intézményekbe vetett bizalom változásának összefüggése, 2011–2016

Rövidítéseket lásd az *1. ábra* alatt.
Megjegyzés: a korrupcióérzékelési index magasabb értéke alacsonyabb észlelt korrupciót jelent
Forrás: *EQLS* (2007–2016), *TI* (207–2016).

3.2. Intézményi bizalom változásainak meghatározói Magyarországon

Magyarország esetében a *Függelék F1. táblázatában* foglaltuk össze az intézményi bizalom változása mögötti tényezőket. Ahogy korábban is megállapítottuk, Magyarországon a gazdasági válság éveiben az intézményi bizalom összességében alig változott, sem a politikai intézményekbe, sem a jogrendszerbe/rendőrségbe vetett bizalom országos átlaga nem módosult jelentősen. Társadalmi csoportok szerint ugyanakkor tapasztalhatók kisebb eltérések a bizalom változásának mértékében. A politikai intézményekbe vetett bizalom esetén például a társadalom legmagasabb jövedelmű negyedében a bizalom 13 százalékkal növekedett, míg a legszegényebb negyed körében 3 százalékos csökkenést regisztráltunk.

A 2011 és 2016 közötti időszakban Magyarországon az intézményekbe vetett bizalom jelentősen nőtt. A politikai intézményekbe vetett bizalom növekedésének mértéke életkor és társadalmi státus szerint is eltérőnek bizonyult. Az átlagosnál nagyobb mértékű volt a bizalom növekedése a középkorúak (35–64 évesek) körében, és az átlagosnál alacsonyabb az idősek körében. A társadalmi státus szerint tapasztalható eltérések azt mutatják, hogy az alacsonyabb státusúak körében nőtt nagyobb mértékben a politikai intézményekbe vetett bizalom, a magas státusúak körében kisebb volt az emelkedés. Például az átlagosnál nagyobb mértékű bizalomnövekedést tapasztaltunk a munkanélküliek/inaktívak körében és a jövedelem szerinti legszegényebb negyedben, míg az átlagosnál alacsonyabb volt a bizalom emelkedése a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők és a magas jövedeleműek körében.

A jogrendszerbe, illetve rendőrségbe vetett bizalom esetében is hasonló az eltérések iránya, bár azok mértéke kisebb. Az átlagosnál nagyobb mértékű a bizalom növekedése a középkorosztály és az alacsony jövedelmű negyedben, míg az idősek, a felsőfokú végzettségűek és a magas jövedeleműek körében az átlagosnál kisebb mértékben nőtt a bizalom. A közszolgáltatások minősége, illetve az érzékelt társadalmi feszültségek mértéke szerint a közepes kategóriában volt a legnagyobb a bizalom növekedése mindkét bizalomváltozó esetében.

Magyarország esetében a korábbi eredmények fényében (lásd például *Keller,* 2014) hangsúlyosan vizsgáljuk az intézményi bizalom változását politikai preferenciák szerint is. Az ország nagymértékű politikai polarizáltsága ugyanis a korábbi eredmények szerint oda vezetett, hogy az intézmények, különösen a politikai intézmények megítélése nagymértékben függ attól, hogy milyen a válaszadók pártpreferenciája, valamint hogy milyen kormány vezeti az országot. A válaszadók jobban megbíznak a politikai in-

tézményekben, ha az országot olyan kormányzat irányítja, amely a válaszadó politikai preferenciáinak megfelel.

A politikai polarizáltság szerepét az EQLS adatai alapján nem tudtuk vizsgálni, ezért itt az Eurobarometer (*EB,* 2007–2016) adatait használjuk. Az Eurobarometerben az intézményi bizalomra vonatkozó kérdések mellett szerepel a politiai preferenciákra vonatkozó leggyakrabban használt survey-kérdés is, ami arra kéri válaszadókat, hogy a bal–jobb skálán helyezzék el magukat. Ez alapján képeztük a politikai preferenciákkal kapcsolatos változót, amelyben baloldalinak tekintettük a skálán 1-től 5-ig terjedő értékeket megjelölőket, jobboldalinak pedig a 6-tól 10-ig terjedő kategóriákat megjelölőket, és külön kategóriának tekintjük azokat, akik a kérdésre nem tudnak válaszolni (a nem válaszolás aránya relatíve jelentős ennél a kérdésnél). Az Eurobarometer-kutatásban az EQLS-től eltérően nem 10-es skálán mérik az intézményi bizalmat, hanem kétértékű változóval, ahol a válaszadóknak azt kell megjelölni, hogy inkább megbíznak, vagy inkább nem bíznak meg az adott inzézményben.[2]

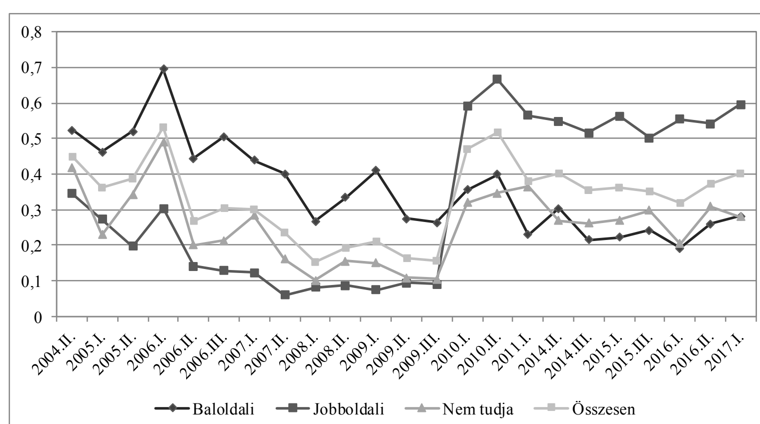
A *10. ábra* mutatja az Eurobarometer adatainak felhasználásával, hogy hogyan változott a kormányzatba vetett bizalom a válaszadóknak a bal–jobb skálán elfoglalt helye szerint. Látható, hogy Magyarországon a kormányba vetett bizalom erőteljes növekedése 2010 után annak köszönhető, hogy a jobboldali politikai beállítottságú válaszadók körében a 2010-es választásokat követően jelentősen 10 százalékról, 60 százaléka nőtt azok aránya, akik inkább megbíznak a kormányzatban. Ez azért okozhatott ilyen lényeges növekedést az országos átlagban, mert a 2010 előtti években a kormányzatba vetett bizalom szintje meglehetősen alacsony volt, nemcsak a jobboldali politikai preferenciákkal rendelkezők között, hanem a baloldaliak között is.

A *11. ábra* ugyancsak a bal–jobb skálán elfoglalt pozíció szerint mutatja a rendőrségbe inkább megbízók arányát. Valamelyest itt is jellemző a bizalomnak a politikai beállítottság szerinti eltérése, de az eltérés láthatóan kisebb mértékű, mint a kormányzattal kapcsolatos bizalom esetében. Bár volt időszak, amikor 20 százalékpontos eltérés volt a bal-, illetve jobboldaliak között a rendőrségben inkább megbízók arányában, ez a különbség a 2010-es évek közepére 10 pontra csökkent. A kormányban megbízók arányában ugyanak-

[2] Az Eurobarometer és az EQLS intézményi bizalmi változóinak és más módszertani részleteinek mérési skáláinak eltérései ellenére az intézményi bizalom változásainak irányával kapcsolatos felmérési eredmények hasonlóak, különösen a válság idején. A nemzeti kormányban betöltött bizalom esetében a felmérések a legtöbb országban 2007 és 2011 között csökkenő bizalmat mutatnak. A 2011 és 2016 közötti időszakban az egyre növekvő és csökkenő bizalmi államok száma nagyjából egyenlő az Eurobarométeren, míg az EQLS azt sugallja, hogy az intézmények bizalma az országok többségében növekedett.

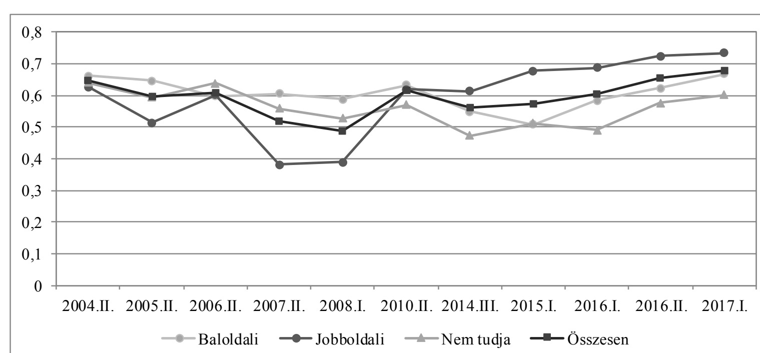
kor a legfrissebb vizsgálatban is 30 százalékpontos az eltérés, de korábban ennél jelentősebb különbséget is lehetett mérni.

10. ábra. A kormányban inkább megbízók arányának változása politikai preferencia szerint

Forrás: saját számítás az Eurobarometer adatai alapján (*EB,* 2007–2016).

11. ábra. A rendőrségben inkább megbízók arányának változása politikai preferencia szerint

Forrás: saját számítás az Eurobarometer adatai alapján (*EB,* 2007–2016).

4. Összegzés

A gazdasági válság éveiben ez EU számos tagországában jelentősen csökkent az intézményi bizalom, elsősorban a politikai intézményekkel kapcsolatosan. Ezt a tendenciát látva sokan a demokratikus intézmények csökkenő legitimációjáról, bizalmi válságról beszéltek. A bizalom csökkenése ugyanakkor nem tartott sokáig, a válságból való kilábalás időszakában az intézményi bizalom is növekedett, még a gazdasági visszaesés által jobban sújtott országokban is (például Görögország). Mindezek mellett az intézményi bizalom szintje az EU-országok többségében 2016-ban is a gazdasági válságot megelőző évek értékei alatt maradt. A bizalom növekedése a válság utáni időszakban összefügg az intézmények eredményességével, a kormányzati integritás mértékével és a társadalmi kohézióval. A bizalom növekedése magasabb volt ott, ahol a közszolgáltatásokat jó minőségűnek tartják, és ahol kisebb mértékű feszültséget éreznek a társadalmi csoportok között. Nagyobb mértékben növekedett a bizalom azokban az országokban, hol a gazdasági növekedés kedvezőbben alakult, valamint azokban, ahol a korrupció mértéke is alacsonyabb volt.

Magyarországon 2007 és 2011 között nem csökkent a politikai intézményekbe vetett bizalom, de ez leginkább annak köszönhető, hogy itt a gazdasági visszaesés már korábban, 2006-ban elkezdődött, és ez a kormányzat iránti bizalom jelentős csökkenéséhez vezetett már a 2008-as válság kirobbanása előtt is. A 2010-es választásokon hatalomra kerülő kormányzat iránt a jobboldali beállítottságú állampolgárok körében megnyilvánuló bizalom összességében az intézményi bizalom növekedését eredményezte. Az EQLS adatai szerint Magyarországon 2011 és 2016 között is nőtt a politikai intézményekbe vetett bizalom. Társadalmi csoportok szerint az alacsonyabb státusú (alacsony jövedelmű, munkanélküli/inaktív) csoportok körében nőtt nagyobb mértékben a bizalom, míg a magasabb státusú csoportok (felsőfokú végzettségűek, magas jövedelműek) körében az átlagnál kisebb volt a bizalom növekedése.

IRODALOM

Acket, S.–Borsenberger, M.–Dickes, P.–Sarracino, F. (2011). Measuring and validating social cohesion: a bottom-up approach. International Conference on Social Cohesion and Development, OECD, Development Center, Párizs, 20–21. o.

Barát Mihály (2015): Egyre több pénzt tartanak külföldön a magyarok. Világgazdaság, december 4. http://www.vg.hu/penzugy/megtakaritas/egyre-tobb-penzt-tartanak-kulfoldon-a-magyarok-461996.

Bartha Attila–Boda Zsolt (2016): Adómorál, bizalom és kényszerek – adózási motivációk Magyarországon korrupciós botrányok idején. Közgazdasági Szemle, 53. évf. 10. sz. 1021–1045. o.

Boda Zsolt (2013): Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. Argumentum, Budapest.

Boda Zsolt–Medve-Bálint Gergő (2013): The politicized nature of institutional trust in East Central Europe. Konferencia-előadás, a Magyar Politikatudományi Társaság XIX. Vándorgyűlése, Kolozsvár, 2013. május 30.–június 1.

Én Pénzem (2016): Ezermilliárdokat tart a magyar lakosság külföldön. Enpenzem.hu, március 29. http://www.azenpenzem.hu/cikkek/ezermilliardokat-tart-a-magyar-lakossag-kulfoldon/3130.

EB (2007–2016): Eurobarometer. European Commission, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm.

Eurofound (2013): Political trust and civic engagement during the crisis. Foundation Findings Political trust and civic engagement during the crisis. EQLS policy brief. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

Eurofound (2018): Quality of life: Societal change and trust in institutions. Publications Office of the European Union, Luxembourg (megjelenés alatt).

EQLS (2007–2016): European Quality of Life Surveys (EQLS). Eurofound, https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys.

Fukuyama, F. (1997): Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése. Európa Kiadó, Budapest.

Győrffy Dóra (2017): Bizalom és pénzügyek. Válság és válságkezelés az Európai Unióban. Typotex, Budapest.

Hosking, G. (2017): Trust in the trustworthy: a key to social cohesion? Megjelent: Prange-Gstöhl, H. (szerk.): Trust at Risk? Implications for EU Policies and Institutions, The Publication Office of the European Union, Luxemburg, 8–16. o.

Keller Tamás (2014): Megfogyva bár, de törve… Mérsékelten javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és2013 között Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 373–403. o. http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b338.pdf.

Medve-Bálint Gergő–Boda Zsolt (2014): Ki szegényebb, jobban bízik? Az anyagi helyzet, a gazdasági fejlettség és a jövedelmi egyenlőtlenségek hatása az intézményi bizalomra Kelet-Közép-Európában, Socio.hu, 4. évf. 4. sz. 56–86. o. https://socio.hu/uploads/files/2014_4/4medve_boda.pdf.

Murtin, F.–Fleischer, L.–Siegerink, V. (2018): Trust and its determinants: Evidence from the Trustlab experiment. OECD Statistics Working Paper Series No. 89. OECD Statistics and Data Directorate.

Reszegi László–Juhász Péter (2017): Gátak a magyar vállalati növekedésben. Vezetéstudomány, 18. évf. 6–7. sz. 27-38. o.

TI (207–2016): Korrupcióérzékelési index. Transparency International, Berlin, https://transparency.hu/adatok-a-korrupciorol/korrupcio-erzekelesi-index/.
Tyler, T. R. (1990): Why People Obey the Law. Yale University Press, New Haven.
Van der Meer, T. W. G. (2017): Political Trust and the "Crisis of Democracy". Oxford Research Encyclopedia of Politics. http://dx.doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.77.

F1. táblázat. Intézményi bizalom változása Magyarországon társadalmi csoportonként, 2007, 2011, 2016

	Politikai intézményekbe vetett bizalom					Jogrendszerbe/rendőrségbe vetett bizalom				
				változás (százalék)					változás (százalék)	
	2007	2011	2016	2007–2011	2011–2016	2007	2011	2016	2007–2011	2011–2016
Nem										
Férfi	3,3	3,5	5,0	106	140	4,9	4,5	5,8	93	128
Nő	3,6	3,5	5,0	99	142	4,9	4,7	5,9	96	127
Életkor										
18–34	3,3	3,5	4,9	107	140	5,1	4,7	5,8	93	124
35–64	3,3	3,3	4,8	99	146	4,7	4,4	5,8	94	133
65+	4,2	4,2	5,5	101	131	5,2	5,0	6,1	96	121
Iskolai végzettség										
Érettségi alatt	3,4	3,4	4,9	101	145	4,8	4,5	5,8	93	129
Érettségi	3,5	3,5	5,2	101	148	4,9	4,5	5,9	93	131
Felsőfokú	4,0	4,1	5,1	102	125	5,2	5,1	6,2	99	120
Munkaerőpiaci helyzet										
Dolgozik	3,3	3,5	4,9	106	142	4,9	4,6	6,0	94	129
Nyugdíjas	3,9	3,9	5,2	100	134	5,0	4,8	5,9	96	123
Munkanélküli/inaktív	3,2	3,2	4,8	98	152	4,7	4,3	5,6	91	130
Jövedelmi helyzet										
Alsó kvartilis	3,1	3,1	4,6	97	150	4,5	4,4	5,7	97	131
Középső 50 százalék	3,3	3,6	5,2	107	145	4,7	4,6	5,9	98	128
Felső kvartilis	3,6	4,1	5,2	113	129	4,9	5,0	6,1	101	122

F1. táblázat folytatása

	Politikai intézményekbe vetett bizalom					Jogrendszerbe/rendőrségbe vetett bizalom				
				változás (százalék)					változás (százalék)	
	2007	2011	2016	2007–2011	2011–2016	2007	2011	2016	2007–2011	2011–2016
Közszolgáltatások minőségével kapcsolatos percepció										
Alacsony	2,3	2,4	2,8	105	118	3,8	3,5	3,9	93	113
Közepes	3,5	3,6	4,9	102	134	4,8	4,8	5,8	99	121
Magas	4,6	4,9	6,0	107	122	6,1	5,8	6,8	96	116
Érzékelt társadalmi feszültség										
Alacsony	4,4	4,6	5,6	105	121	5,9	5,5	6,6	94	120
Közepes	3,4	3,4	5,2	102	153	5,0	4,6	6,0	93	131
Magas	3,1	3,0	4,1	99	135	4,3	4,1	5,0	95	123

Forrás: saját számítás az *EQLS* 2007, 2011 és 2016-os hullámai alapján.